Jean Delumeau

civilizația renașterii

Editura Meridiane

Jean Delumeau

civilizaţia renaşterii

Volumul II

Traducere de
DAN CHELARU

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1995

Pe copertă:

RAFAEL,
Logodna Fecioarei,
1504,
ulei pe panou, 170 x 117
Pinacoteca di Brera,
Milano.
(Detaliu).

Carte finanțată
de Guvernul României
prin Ministerul Culturii

ISBN 973-33-0298-8
ISBN 973-33-0283-X

Partea a doua

VIAŢA MATERIALĂ

(continuare)

Capitolul VIII

ORAŞE ŞI SATE

Încete sau iuţi, minore sau decisive, progresele realizate de Occident din secolul al XIV-lea pînă în secolul al XVII-lea în industrie şi transporturi, comerţ şi bănci ne-au părut a merita o atentă considerare. Datorită acestora am identificat elementele motrice ale unei civilizaţii. Merită oare să fie taxat pur şi simplu drept inert imensul sector rural a cărui populaţie de atunci, în chiar Vestul continentului, reprezenta cel puţin 85% din totalul Europei? Lucrurile nu sînt deloc simple.

Oceanul lumii rurale a fost pe atunci frecvent agitat, cînd într-o regiune cînd într-alta, de bruşte şi violente furtuni. Aceste trei veacuri, al XVII-lea de asemenea, au fost pline de răscoale nebuneşti, de vîlvătăi ale mîniei îndreptate de-a valma împotriva agenţilor fiscali ai prinţilor, feudalilor, abaţiilor şi a altor decimatori, oraşelor uneori şi alteori imigranţilor străini. Mişcările revoluţionare ale satelor flamande de la începutul secolului al XIV-lea, revolta aşa-numiţilor „jacques" din Ile-de-France, în 1359, bandele ţărăneşti ale lui Wat Tyler care au pus mîna pe Londra în 1381 întrebînd: „De vreme ce Adam săpa şi Eva torcea, cine era atunci gentilom?", *remensas* în Aragon ridicaţi în veacul al XV-lea în contra impozitelor regale, ţăranii cehi, transilvăneni, austrieci, sloveni ale căror răzmeriţe s-au înşirat de-a lungul anilor 1419 – 1515 – husismul furnizînd aici prima scînteie –, războiul social german cuprins între 1524 – 1525 care a ivit trupe ţărăneşti conduse de Müntzer şi care s-au desfăşurat asupra oraşelor încontrîndu-se cu armatele celor avuţi, cretanii rebeli

contra feudalilor venețieni, între 1556 – 1570, agitația ostilă concomitent față de nobili și față de otomani care a izbucnit în Dobrogea, Macedonia și în Croația în a doua jumătate a veacului al XVI-lea: toate aceste explozii de violență și multe altele cu care ne-am lungi dacă le-am enumera și-au pierdut repede suflul și au pierit dintr-o dată. Ele nu au alinat obida oamenilor; nu au dus la nici o îmbunătățire socială, la nici un progres tehnic.

De o mult mai mare amploare, asemenea unei respirații profunde, apar, într-o țară precum Franța, pe lîngă agitațiile de suprafață, ritmul mortalității și natalității, bejenia de la sate și repopulările. Franța abordează veacul al XIV-lea de pe pozițiile unei suprapopulări. Vin anii ploioși cu recolte proaste iar pămîntul nu mai pridideşte să sature toate gurile. În curînd, războaiele și ciuma atacă o populație deja slăbită, după care, hecatomba: o treime din oameni dispare. Sînt evaluate zonele mărginașe, habitaturile riscante. Tragic acest secol al XIV-lea! Dar fericiți sînt cei care au supraviețuit! Beneficiarii de moșteniri nesperate regrupează pămînturile, pun cap la cap parcelele, pretind seniorilor, ale căror domenii duceau lipsa mîinii de lucru, contracte avantajoase. Solul mai puțin solicitat hrănește mai bine o populație rărită. Dacă prețurile cerealelor stagnează ori dau înapoi pentru că numărul loturilor s-a diminuat, în schimb se produce și se consumă mai multă carne – în orașe, breslele de măcelari capătă importanță, se manifestă un mai mare interes pentru culturile industriale. În zonele răvășite de ciumă și de război se instalează imigranți. Masa țărănească franceză cîștigă astfel în forță și vigoare și începînd de pe la 1480 este din nou gata de expansiune. Se profilează un nou avînt provocat de „acumularea simplă de factori endogeni: materialele combustibile s-au acumulat *à la longue* și cea mai mică scînteie (valul de recolte bune, injecția suplimentară de metal prețios în circulația monetară, influența noilor circuite ale comerțului sau de poli ai creșterii urbane, ori perioada de tihnă și de seninătate pur și simplu) este de ajuns să permită în asemenea condiții izbucnirea și propagarea generală a flăcărilor" (E. Le Roy Ladurie). Populația ia din nou avînt, atacă terenurile necultivate și țelinile care se reconstituiseră.

Grîul are preponderență față de lînă și carne, dar fiindcă natalitatea a devenit mai consistentă, în curînd trebuie să se procedeze la refragmentarea solului și la multiplicarea proprietaților. Într-o economie rurală în care „rigiditatea tenace a producției" se opune fără încetare „elasticității dinamice" a populației, creșterea „frumosului veac al XVI-lea" nu poate decît să se oprească de la sine. Războaiele religioase, mărirea impozitelor, ridicarea rentei funciare sub toate formele sale și mai ales subalimentația în creștere a unei lumi rurale redevenite prea numeroase, conduc, după 1600, la încetinirea expansiunii demografice și la deteriorarea condiției populației țărănești, ceea ce agravează pe deasupra, încă din ultima treime a secolului al XVI-lea, „voința explicită, raționalistă, simplificatoare a posesiunilor de pămînt" (E. Le Roy Ladurie). O istorie imobilă, o istorie ciclică, în adevăratul înțeles al termenului, a unei țărănimi care nu ajunge să iasă din cercul unde este blocată de o constrîngătoare stagnare tehnică.

•

Și totuși istoria pămîntului european, din secolul al XIV-lea pînă în secolul al XVII-lea, nu a fost mereu și peste tot nemișcătoare. S-au produs atunci modificări durabile dacă nu cumva ireversibile care au fost cînd un recul, cînd un progres: depopulări de sate în Germania și Alsacia; intensificare a culturii plantelor industriale (in în Țările de Jos, cînepă în Vestul american, șofran, garanță și pastel în zonele apropiate de Mediterana); mișcarea *enclosure* din Anglia; dezvoltare a creșterii animalelor pe seama cerealelor în Alpii de sud, în Spania și în cîmpia romană. Să insistăm puțin asupra noii importanțe a oii în epoca Renașterii. Postavurile englezești care, din secolul al XV-lea, preiau ștafeta celor din Flandra, provoacă în insulă o redistribuție a activităților. Șesurile se depopulează, în timp ce creșterea ovinelor se dezvoltă în zonele din Sud și din Vest apropiate de marile centre de țesut din Londra, Winchester, Salisbury, Coventry și Bristol. În contrapartidă, Estul cerealier pierde teren. În Alpii de sud, comunitățile sătești din Ubaye și din Var-ul superior capătă obiceiul de a scoate la licitație și de a închiria în fiecare

an „munții“ lor burghezilor din Barcelonette, care la rîndul lor le cedează unor „nourriguiers“, veritabili antreprenori în creșterea animalelor. Veacul al XV-lea constată în Provența practicile transhumanței, în ciuda protestelor cultivatorilor. Un recensămînt din 1471 numără 24 000 de oi pentru opt localități ale circumscripției Saint-Paul-de-Vence și peste 26 000 pentru patrusprezece sate din judecătoria Grasse, ceea ce înseamnă în majoritatea cazurilor, o medie de 100 de vite de familie. În ceea ce privește Spania, multă vreme s-a crezut că avîntul creșterii animalelor și al *Mestei* – asociație a proprietarilor de turme care își încredințau oile unor păstori comuni – era o consecință a depopulării compacte cauzate de Ciuma Neagră din 1348. La țară, vita ar fi înlocuit oamenii dispăruți. Istoriografia din ultimul timp a abandonat această ipoteză. Unii genovezi din Andaluzia, confruntați cu rarefierea lînii englezești din ce în ce mai folosite pe piață, ar fi introdus în Spania, încă de pe la 1300, rasa africană de merinos cu lînă albă și fină. În tot cazul, Castilia devenise, la sfîrșitul veacului al XV-lea, un fel de Australie europeană iar lîna „coloana vertebrală a economiei castiliene“. Către 1467, inventarul ovin al regatului atingea 2 700 000 de capete. *Mesta* grupa atunci circa 3 000 de crescători ale căror turme transhumau în mod regulat de la nord la sud și de la sud la nord, urmînd trei mari itinerarii, așa-numitele *canadas*, a căror lungime se eșalona între 270 și 830 km. „Judecătorii puși de *Mesta*“ profitau de toate prilejurile pentru a împinge înapoi, în detrimentul cultivatorilor, hotarele care limitau lărgimea drumurilor parcurse de imensele lor turme. Campagnia romană și *Tavoliere* – aceasta din urmă fiind zona cuprinsă, în regatul Neapole, între Apenini și Adriatica – s-au transformat, începînd cu secolul al XIV-lea, într-un mod similar în pășuni pentru oi. Numărul vitelor care coborau în fiecare an, în sezonul rece, în Tavoliere a trecut de la 1 500 000 către 1460 la 5 500 000 la începutul secolului al XVII-lea. De abia după 1300 s-a împămîntenit cutuma de a primi pe timpul iernii turmele venite din zonele muntoase. În vreme ce în cursul Evului Mediu apăruseră 57 de sate în districtul rural al Romei, perioada următoare a marcat o depopulare rapidă, marii proprietari socotind că

era mai profitabilă creşterea animalelor decît cultura pămîntului şi trudindu-se să îi alunge pe cultivatori. Bineînţeles că guvernul a emis o legislaţie pentru protejarea ţăranilor şi a recoltelor, dar tot el i-a îngrădit efectul cînd a cerut „vamei de vite“ resurse an de an mai importante. G. Tomassetti a estimat populaţia rurală din împrejurimile Romei la 500 000 de suflete în 1300 şi 110 000 în 1537, iar refluxul s-a accentuat şi în continuare.

Abandonări într-o parte, progrese în alta. Este sigur că prin construirea de canale în Lombardia, din 1350 în 1500, s-a înregistrat în această regiune un avînt agricol. Cît priveşte Veneţia, ea a depus de-a lungul Renaşterii un efort considerabil pentru a-şi mări şi îmbunătăţi teritoriul rural, ameliorîndu-şi toată zona mlăştinoasă dintre Brenta şi Piave. Din 1440 în 1460, vărsările celor două fluvii s-au dublat; apoi, între 1500 şi 1530, s-a stabilizat o reţea perpendiculară pe liniile de pante naturale. Cu certitudine că s-au înregistrat eşecuri locale atestate de Montaigne care a vizitat zona în 1580. Şi totuşi, în cîmpia joasă a Padovei s-a diminuat în acest fel din gravitatea inundaţiilor, s-a facilitat navigaţia între Veneţia şi interiorul său fertil şi s-a permis implantarea, începînd pare-se din 1475, a culturii orezului cu seminţe venite din Spania valenciană. Leon al X-lea la început şi Sixtus Quintul la sfîrşitul secolului al XVI-lea au încercat fără succes să amelioreze mlaştinile Pontins unde se înteţea malaria; marii duci de Toscana au eşuat în acelaşi fel cînd au încercat să asaneze Val di Chiana. În schimb, truda încăpăţînată a olandezilor a izbutit să respingă apa şi de la ţărmul mării şi din interiorul ţării. Încă dinainte de secolul al XIV-lea, locuitorii reuşiseră să protejeze printr-un dig ţinutul aşezat între gurile lui Escaut şi cele ale Meusei. Însă, către 1300, furtuni repetate au rupt Zuyderzee şi au afectat, mai cu seamă în noaptea de 18 spre 19 noiembrie 1421 („noaptea sfintei Elisabeta“), toată regiunea de lîngă Dordrecht, vreo 10 000 de suflete şi 65 de sate fiind cuprinse de ape. Utilizarea – nouă în epocă – a morilor pentru a pompa apa a permis o recucerire destul de rapidă a zonei inundate. Între 1430 şi 1460, aceasta a fost înconjurată de diguri şi pe parcurs au fost construite poldere începînd din 1435. Metoda

ameliorării pusă la punct în cursul secolului al XV-lea a fost următoarea: se ridicau diguri mai înalte decît nivelul mării și al fluviilor de secat; se practica o rețea de drenaj în interior; se plasau canale de evacuare pe diguri; în sfîrșit, grație morilor, apa era ridicată pînă la aceste canale. La sfîrșitul secolului al XV-lea, au fost construite digurile insulei Walcheren, lungi de 4 km; și, după 1550, cele din Frise. Olandezii asanau în același timp lacurile interioare: Dergmeer, Kerkmeer, Kromwater, Weidgreb, Rietgreb. Inginerii din Țările de Jos acumulaseră încă de la debutul secolului al XVI-lea o reputație europeană. Li s-a cerut între 1528 și 1562 să asaneze gurile Vistulei iar Henric al IV-lea a încredințat cuiva din Brabant funcția de „maistru de diguri și canale" din Franța.

La est de Elba, reacțiunea seniorială, la care ne vom referi din nou mai jos, a avut cel puțin darul, dacă se ține cont de nevoile crescînde în cereale ale Occidentului, de a provoca avîntul culturii de grîne. În 1534 i se scria regentei Țărilor de Jos: „Toți marii seniori și nobili din Polonia și Prusia știu de douăzeci și cinci de ani cum să-și trimită pe unele rîuri toate grînele la Danzwick și acolo să le dea spre vînzare celor din orașul pomenit. Și din această pricină regatul Poloniei și marii seniori au devenit putrezi de bogați și în mare mărire." Dincolo de Polonia, Rusia lui Ivan al IV-lea și a succesorilor săi, întinzîndu-se către miază-zi și răsărit a chemat pămînturi noi la viață. Între Desna și Don s-au instalat agricultori îndărătul unei linii de tîrguri durate recent: Briansk (1560), Orel (1564), Voronej (1586). În bazinul Kama și pe Volga mijlocie și inferioară, biserica, nobilimea și chiar negutători precum Stroganov au obținut imense domenii unde au atras țărani. Și aici colonizarea a progresat sub pavăza orașelor noi: Ufa (1586), Samara (1586), Saratov (1590).

Culturii intensive din marea cîmpie europeană de la est de Elba i se opunea, de pe vremea Renașterii, cultura intensivă din cîmpia flamandă. Într-adevăr, în acest sector al continentului, destul de puțin favorizat, au fost înregistrate totuși, progrese agricole decisive. Agricultura flamandă a servit drept model întregii Europe. Transformarea de factură culturală a fost aici rezultatul unui lung efort realizat „fără strălucire, în mijlocul bar-

bariei generale." Printr-o veritabilă muncă de grădinar i s-a redat cazmalei lutul care se lipește de picioare și de unelte, s-a pompat apă prin șanțuri și canale. Dimpotrivă, solurilor ușoare și nisipoase li s-au adăugat „mîlurile din șanțuri, noroiul din canale, deșeurile industriale, cele menajere, turtele fabricilor de ulei, vidanjele (îngrășămîntul flamand) colectate pînă și din orașe. Sînt aici tehnici înrudite cu cele din agricultura chineză. Aplicarea acestora nu este posibilă decît prin contribuția marcată a mîinii de lucru. Transformarea uimitoare a pămîntului flamand nu s-a înfăptuit altfel decît printr-o mare cheltuială de muncă" (D. Faucher). Astfel, de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, în Flandra cîmpiile au înlocuit aproape pretutindeni pădurile, landele și smîrcurile. B.H. Slicher Van Bath a calculat că pentru grîu, secară și orz, randamentul în Flandra, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, atingea 7,3 la 1, în timp ce pentru restul Europei acesta nu trecea deloc de 5 la 1. Țara producea pe deasupra sarazin, plante oleaginoase, in pentru industria textilă, bob, mazăre, fasole, linte. Practicînd din secolul al XIV-lea alternarea culturii plantelor furajere – trifoi și napi – cu cea a cerealelor, țăranul flamand întreținea vite mai multe și mai bine hrănite decît oriunde în altă parte din Europa – de unde și un pămînt mai bine gunoit cu recolte mai abundente. Aici, contrar a ceea ce se credea în restul continentului, pămîntul nu se odihnea mulțumită unei combinări armonioase de creștere a animalelor și cultură a plantelor plus rotația culturilor. Flandra era o grădină admirată de toți. Din secolul al XV-lea, trimitea în Anglia ceapă și varză și tot de la flamanzi, în aceeași perioadă, au învățat englezii cum să cultive hameiul. Înspre 1570, niște protestanți persecutați de ducele de Alba au introdus trifoiul – „iarba de Burgundia" – în Palatinat. Trifoiul este atestat de asemenea, după 1550, în Franța meridională. Un agronom englez, Barnaby Googe, care a publicat în 1577 *Foure books of husbandry*, a recomandat adoptarea de către țara sa a metodelor agricole din Țările de Jos. Însă în vremea lui nu i s-a dat ascultare cîtuși de puțin. Anglia a așteptat secolul al XVIII-lea pentru a urma exemplul flamand.

Italia practica de asemenea grădinăritul și nu întîmplător primele grădini botanice din Europa au fost create în Peninsulă: la Ferrara în 1528, la Pisa în 1544, la Padova în 1546 și la Bologna în 1548. Zarzavagii italieni, cu prețul unei răbdări îndelungi, au realizat transformarea unor specii și aclimatizarea altor multe. Morcovul, a devenit mai puțin lemnos, a fost apreciat cu începere din Renaștere. Sfecla roșie s-a născut dintr-o sfeclă ameliorată. Anghinarea, introdusă de arabi, a fost cultivată în Italia de Sud și a devenit, la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea, leguma cea mai apreciată de aristocrația europeană. Pepenele galben a fost adus din Italia în Franța de Carol al VIII-lea. Multiple și uneori modeste ameliorări agricole au permis așadar un oarecare progres în alimentație, cel puțin în cea a celor bogați. În Franța se mînca lăptucă din epoca lui Carol al V-lea. Căpșunile, culese înainte din păduri, au fost cultivate în grădini și prezentate la masa lui Carol al V-lea în 1368 și ducelui de Burgundia în 1375. Aidoma s-a întîmplat și cu zmeurul și coacăzul.

Au fost introduse plante noi în Occident: conopida, semnalată în secolul al XVI-lea în regiunile noastre, dar cunoscută de arabi din veacul al XII-lea, cuișoarele, scorțișoara, aduse de Vasco da Gama; sarazinul, care s-a răspîndit în vest dinspre Est atingînd Normandia pe la 1460 și Bretania pe la 1500; dudul alb, originar din China, introdus în Toscana în 1434, atestat în Provența și în Languedoc la finele secolului al XV-lea și care a prosperat în Spania în jurul Murciei și Granadei. Tot timpul Renașterii, prinții au dus o politică a sericiculturii: mai întîi Sforza din Milano, apoi, după dînșii, marii duci de Toscana, papii, Emmanuel Philibert de Savoia, curînd Henric al IV-lea.

Aportul botanic american în Europa este foarte discutat în zilele noastre. Campaniile Occidentului din veacul al XVI-lea au condus la înmulțirea plopilor în locurile cu umezeală și nu este exclus ca aceste plantații să fi fost cu putință grație importării unei varietăți americane mai bune decît cele utilizate pînă atunci în Europa. Nu este lucru sigur că fasolea ar fi venit din

America. Sînt întrebări chiar cu privire la porumb care pare a fi totuşi import american şi care s-a răspîndit în a doua jumătate a secolului al XV-lea în Spania, în Italia şi în nord-vestul Franţei. În schimb, cartoful şi roşia – nu este cert de altminteri că aceasta din urmă ar fi originară de peste Atlantic – nu s-au răspîndit în Europa decît după Renaştere. În total, transferurile botanice America-Europa au fost mai puţin importante decît cele operate în sens invers, fiindcă europenii au introdus în Lumea Nouă: grîul, viţa de vie, lămîiul, portocalul, dudul, măslinul, trestia de zahăr, salcîmul pitic, mai tîrziu cafeaua. Aceeaşi remarcă este valabilă în cazul creşterii animalelor. Bibilica a fost introdusă în Franţa în veacul al XVI-lea de negustorii veniţi nu din America, ci din Guineea; apoi, în Renaştere, s-au înmulţit curcanii; întrbarea este dacă sînt originari din Orient sau din Lumea Nouă. În schimb, colonizatorii au adus în America animalele domestice din Europa: calul, oaia, vaca, porcul, măgarul, catîrul etc.

●

Toate modificările care au fost descrise şi unele ameliorări ale utilajului agricol – cazmale din metal mai numeroase, adaptarea la plug a înălţătorului din artilerie – nu pot determina trecerea sub tăcere a faptului că lumea rurală, dispreţuită de elită, a rămas încă multă vreme conservatoare tehnic şi mental. Bernard Palissy se plîngea că îi vede pe ingineri îmbunătăţind fără încetare armamentul, dar manifestînd dezinteres faţă de instrumentarul agricol care rămînea şi mai departe „ca şi pînă acum". Iar Olivier de Serres, al cărui *Îndrumar de agricultură sau Cultivarea ogoarelor*, publicat în 1600 şi care a cunoscut opt ediţii în timpul vieţii autorului, recomanda înainte de toate stabilitatea: „Nu schimba deloc brăzdarul, spunea el ţăranului, de frica pagubei pe care orice schimbare o aduce cu sine". Aproape pretutindeni în Europa, afară de păşunile artificiale, s-au păstrat tradiţionalele asolamente bianuale şi trianuale cu pîrloagă, prima răspîndită mai ales, dar nu în exclusivitate, în ţinutul Midi, a doua în Nord. Ca regulă generală, în ciuda extensiunii luate de creşterea oilor (în Anglia, în Italia, în Alpi şi în Spania), cultura

cerealelor şi-a păstrat locul său preponderent. În regiunea pariziană, se pare că proporţia fîneţe-ogoare ar fi fost, la începutul veacului al XVI-lea sensibil aceeaşi cu cea din veacul al IX-lea. În plus, nicăieri în Europa nu s-a utilizat înainte de secolul al XVIII-lea semănatul în brazde, care face cu putinţă folosirea unei cantităţi mai mici de seminţe decît semănatul în ploaie. În Ţările de Jos şi Anglia, luate aparte, randamentul cerealier mediu la hectar a rămas constant între 1500 şi 1800, rareori depăşind 5 la 1. Agricultura europeană a rămas deci închisă într-un cerc neîndurător pe care istoricii pămîntului au pus accentul atît de des: izlazuri neîndestulătoare, prin urmare vite puţine, prin urmare îngrăşăminte neîndestulătoare, prin urmare recolte insuficiente. Compararea randamentelor de altădată cu cele de astăzi ajută la o mai bună înţelegere a insuficienţelor agriculturii de tip vechi. În Languedoc, estimează E. Le Roy Ladurie, recoltele dinainte de 1725 produceau 8 quintale de grîne la hectar. Astăzi, dacă randamentele sînt de 10 quintale la hectar în ţările de cultură extensivă (URSS, Canada), ele ating 20 de quintale în Franţa şi 40 în Ţările de Jos şi în Danemarca. Altădată se semănau 2 quintale la hectar. În zilele noastre, agronomii şcolii de arhitectură Montpellier seamănă 1,3 quintale la hectar. Între 1500 şi 1800, ţăranul din Europa occidentală muncea 0,3 pînă la 0,4 ha pe zi. Acum, cu un tractor de 35 CP, model destul de curent, el lucrează 1 ha pe oră. După calculele lui B.H. Slicher Van Bath, o vacă dădea odinioară 800 l lapte pe lactaţie şi 100 de kg carne la sacrificare; un bou furniza 150 – 200 kg de carne. Astăzi, vacile normande dau cel puţin 3 000 l lapte la prima lactaţie şi depăşesc 4 000 de la a treia, 300 kg de carne, iar un bou de aceeaşi rasă, 400 kg.

Stagnarea economiei agricole se explică bineînţeles prin mai mulţi factori. În Sud, mediocritatea mijloacelor tehnice se acordă cu individualismul ţărănesc. „Eliberaţi aproape pretutindeni de servaj, fermierii se considerau proprietari ereditari. Exploatarea ogoarelor cu cereale nu era grevată – sau nu mai era grevată, afară de excepţii – de aceste reguli cutumiare colective, marcate de servituţi, precum se întîmplă din contră în vastele zone de nord ale Europei." Fiecare cultiva după capul său un petic din bucăţi şi bucăţele. Dacă avea

ceva, parcele cu grîu pe porțiunile mai bune, o îngrăditură cu vie bine expusă, cîțiva pomi pentru ulei sau pentru fructe, se declara satisfăcut" (D. Faucher). Dimpotrivă, în țările cu cîmpii deschise, contractele nu numai că erau – afară de Flandra – de foarte scurtă durată, astfel că fermierii nu aveau interesul să-și perfecționeze tehnica de cultură, dar țăranii se mai trezeau și în chingile unui sistem incomod. Cei din același loc trebuiau să-și însămînțeze cu toții în același an, cu aceeași cereală, să-și țină cu toții aceeași solă la odihnă. În sfîrșit, imașul excludea împrejmuirea terenurilor, amănunt în contra căruia a încercat să reacționeze Anglia. Și mai gravă decît aceste servituți comunitare apărea limita tehnică pe care numai flamanzii au știut să o contracareze. În Europa, problema de primă urgență în chestiunea foamei era suprimarea pîrloagelor și crearea de pășuni artificiale.

•

Așadar, o lume rurală înapoiată, o lume aproape străină de civilizația scrisului. Sondajele efectuate de E. Le Roy Ladurie în Languedoc, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, fac să se reliefeze prăpastia care separa în această privință orașele de sate. Iată registrul unui notar din Montpellier pentru anii 1574 – 1576: 72% dintre plugarii care vin la biroul D-nei Navarre pentru a solicita un împrumut sau a încheia un contract nu știu să se semneze. În schimb, 63% dintre meșteșugari, clienți ai aceleiași notărițe, semnează integral, 11% folosesc inițiale, 27% sînt analfabeți. Ori contractele încheiate de canonicii capitlurilor din Béziers și Narbonne între 1575 și 1593: acestea fac să apară 90,1% neștiutori de carte printre lucrătorii agricoli. În grupul agricultorilor (fermieri, arendași, mici proprietari, oameni care exploatează suprafețe agricole), analfabetismul este mai puțin covîrșitor. Acesta rămîne totuși ridicat, 2 inși din trei fiind neștiutori de carte. Dimpotrivă, din 100 de meșteșugari din Narbonne, 34 semnează complet, 33 utilizează inițiale și doar 33 sînt analfabeți. Orașele apar în consecință aidoma unor oaze de lumină în mijlocul unui ocean de tenebre. Însă Renaștere a existat – mai bine zis a existat un progres al Occidentului –

fiindcă aceasta a fost o emanare a orașelor, căci în interiorul zidurilor acestora se nutrește de aici înainte cultura, înfloresc operele de artă, omul învață să se depășească. Din această pricină, citadinul secolelor al XV-lea și al XVI-lea disprețuiește țărănoiul pe care îl știe mai puțin instruit și mai puțin privilegiat decît dînsul. Într-o măsură oarecare, se simte protejat de ziduri; beneficiază de spitaluri, de servicii de aprovizionare în caz de secetă, este mîndru de monumentele lui, de orologiul clopotniței. El are dreptul la spectacole refuzate oamenilor de la țară: ceremonii princiare, carnavaluri, reprezentații teatrale date de confrerii, trupe ambulante, colegii.

Cu toate acestea, oricît de trufașe le-ar fi monumentele, oricît de trainice le-ar fi zidirile, orașele sînt de cînd este lumea niște ființe vulnerabile. Cu cît sînt mai civilizate, cu atît sînt mai dependente; cu cît sînt mai frumoase, cu atît sînt mai pizmuite. A demonstrat-o Roma, în 1527, printr-o experiență tragică. Contemporanii au pomenit de 40 000 de morți printre locuitori și de 13 600 de case arse ori prădate; cifre, se înțelege, exagerate, dar care lasă a se întrezări un dezastru. O jumătate de veac mai tîrziu, Roma era din nou amenințată de un alt pericol: banditismul. Timp de aproape 20 de ani – din 1578 pînă în 1595 – *fuorusciti*, descinși în grupuri compacte din zona rurală apropiată, au devastat împrejurimile orașului și au tăiat mai la fiecare săptămînă via Appia, legătură subțire dintre Neapole și orașul papilor, pe unde se încăpățînau să treacă curierii poștali și mesagerii încărcați cu borangic și țesături. În mai multe reprize, au trebuit să fie închise porțile Romei pe timp de noapte, ca la vreme de război, curierii și mărfurile să fie apărate cu trupe și pînă la urmă să se pună pe picioare o adevărată armată pentru a lupta contra tîlharilor.

Dar pentru orașele Renașterii epidemiile de ciumă sînt mai redutabile decît oamenii cu arme. Ele revin mai des și sînt mai ucigașe. Ciuma a devenit, începînd cu veacul al XV-lea, un fenomen esențialmente urban. În mare, a fost mai puțin periculoasă decît în veacul precedent, dat fiind că populația a rămas pe mai departe preponderent rurală. Dar orășenii au continuat să suporte asalturile unui rău căruia nu i se știau, se pare,

agenții transmițători – „Ciuma este un fum veninos de aer vrăjmaș la inimă", se citește într-o carte de înțelepciune a secolului al XVI-lea – față de care nu există apărare decît izolînd case, cartiere și orașe contaminate. Între 1407 și 1479, Londra a fost atinsă de unsprezece epidemii, dar numai cinci dintre ele au atins scara națională. Pe străzile înguste și murdare de altădată, ciuma se răspîndea ca un incendiu. Despre numărul victimelor maladiei, contemporanii au furnizat cifre comparabile cu cele care s-au putut certifica pentru Florența sau Albi pe timpul Ciumei Negre: 600 de morți pe zi la Constantinopol în 1466, 230 000 de decese la Milano pe timpul lui Ludovic Maurul, 50 000 la Veneția din 1575 pînă în 1577, 40 000 la Messina din 1575 în 1578, 60 000 la Roma în 1581. Cifrele acestea sînt cu siguranță cu mult mai mari, „dar ele indică fără greșeală posibilă că un sfert, o treime dintr-un oraș putea dispare brusc într-o epocă în care cunoștințele despre igienă și medicină lăsau fără apărare împotriva molipsirii. Acestea se acordă cu toate povestirile citite de fiecare, cu descrierea străzilor așternute cu cadavre, cu șareta cotidiană în care se îngrămădeau hoiturile atît de numeroase încît nu se mai pridideşte cu îngroparea lor" (F. Braudel). Dacă se parvine la evaluări precise grație documentelor din arhive, frapează gravitatea epidemiilor. Într-un orășel precum Uelzen, de lîngă Hanovra, ciuma a răpit, în 1566, 279 de locuitori din 1 180 (23,5%) și, în 1597, 510 din 1 540 (33%).

Orașele sînt fragile, dar tenace. Pe vremea noastră, insurecția Varșoviei a demonstrat-o cu prisosință. Devastate de inamic sau pustiite de ciumă, orașele din Renaștere erau, cu cîteva excepții poate, precum Florența și Barcelona, cu mult mai populate în 1600 decît în 1300. Creșterea urbană a fost importantă mai ales în secolul al XVI-lea, în timpul valului demografic ce a urma replierii din anii 1320 – 1450. În 1500, doar cinci orașe din Europa atingeau sau depășeau 100 000 de locuitori, față de 11 sau 12 în 1600. La începutul veacului al XVI-lea, ele se clasau astfel: Constantinopol (250 000), Paris (probabil 200 000), Neapole (150 000), Veneția (în jur de 105 000), Milano (100 000?). În zorii veacului al XVII-lea, ierarhia între marile orașe europene devenite mai numeroase pare a fi fost următoarea:

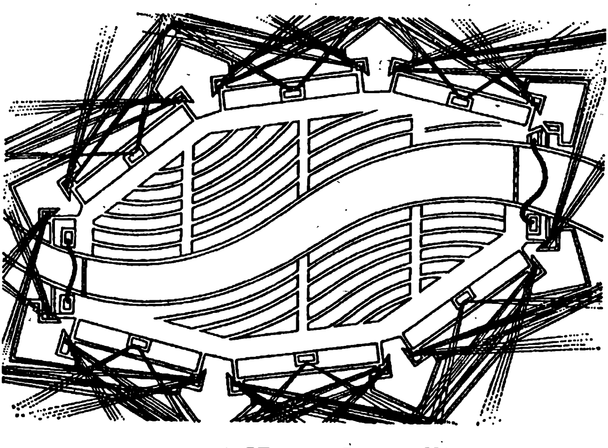
Constantinopol (aproape 600 000); Paris, care trebuie să fi numărat 300 000 de suflete înainte de războaiele Ligii și care, după o scădere de moment, a atins, pare-se, 415 000 în 1637; Neapole (280 000); Londra, 225 000, față de 60 000 la începutul secolului al XVI-lea; Veneția (140 000); Lisabona (125 000); Milano (120 000), Moscova, peste 100 000, fiindcă orașul atingea deja această cifră către 1530; Roma, Palermo și Messina, vreo 100 000 fiecare. Anvers adăpostea în 1568 104 981 locuitori, dintre care 15 000 de străini. Însă tulburările din Țările de Jos i-au redus populația. Ștafeta a fost preluată de Amsterdam, un oraș mic de 35 000 de suflete la mijlocul secolului al XVI-lea și deja mare în 1622, cu 104 930 de cetățeni. În Franța, Rouen și Lyon s-au apropiat fără îndoială de 100 000 înainte de războaiele religioase, dar populația lor a scăzut ca urmare a acestora. În 1583, Marsilia ar fi avut vreo 80 000. În Spania, cel mai mare oraș era Sevilla cu 90 000 de locuitori în 1594. Marile orașe renascentiste erau deci situate în Occident, cu excepția Costantinopolului și Moscovei, iar urbanizarea era cea mai pronunțată în Italia. Fiindcă această țară poseda în plus numeroase aglomerații de importanță mijlocie precum Florența și Bologna (puțin peste 60 000 de locuitori fiecare pe la 1600) și Verona (aproximativ 50 000). Germania în schimb nu avea orașe foarte mari. Augsburg, la apogeu, nu a depășit 60 000 de locuitori. Această cifră a scăzut după 1580, așa că, pe la 1620, Hamburgul era primul oraș din Germania, devansînd Nürenbergul și Kölnul (aproximativ 40 000 fiecare). Lübeckul nu avea mai mult de 25 000 de suflete, iar un port atît de activ precum Dantzigul nu număra mai mult de 30 000 de oameni la 1580.

Mai important decît cifrele absolute este ritmul progresiei. Desigur că multe orașe cunoșteau în secolul al XVI-lea o slăbire demografică. Bologna coboară de la 70 680 de locuitori în 1581 la 62 840 în 1600; Veneția, de la 175 000 în 1575 la 140 000 în 1600. Anvers și Augsburg intră în declin înspre secolul al XVII-lea. În Castilia de asemenea, 11 orașe mici ori mijlocii își văd scăzînd populația din 1530 în 1594. Dar față de 11 care pierd locuitori, 20 îi cîștigă în acest regat, de-a lungul aceleiași perioade. Bilanțul pentru aceste 31 de orașe se

soldează în total cu un cîştig de 172 440 de locuitori. Sevilla, spre exemplu, se măreşte cu 100%, trecînd, între 1530 şi 1594, de la 45 000 la 90 000. Creşterea demografică de la Londra, Lisabona, Roma a fost spectaculoasă, depăşind cu largheţe 100% într-un secol. Deosebit de notabilă a mai fost şi urbanizarea Olandei. S-a calculat că, din 1514 în 1622, populaţia oraşelor din această provincie a crescut cu 185%, iar cea de la ţară cu 110%.

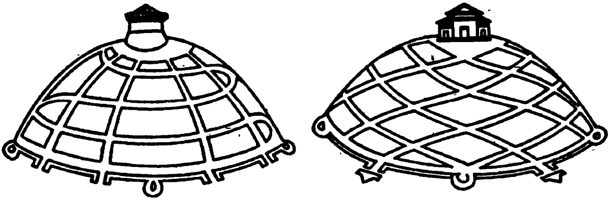
•

În concluzie, am avea de-a face cu un avînt orăşenesc, dar şi mai mult cu o promovare a oraşului. Acesta devine în Renaştere o fiinţă raţională. Nu mai este doar trăit, este şi gîndit. În pofida acestui lucru, în acest domeniu, ca şi în multe altele, nu se constată o tăietură radicală între perioada medievală şi cea care o urmează. Cînd abordează reflecţia asupra oraşului, arhitecţii renascentişti nu abandonează dintr-o dată formulele prin care riscurile, tatonările şi varietatea priveliştilor ghidaseră pe predecesorii lor empirici. Alberti, cu care începe în veacul al XV-lea ştiinţa urbanismului, dorindu-şi ca străzile principale ale unui oraş să fie riguros

1. FRANCESCO DE MARCHI: ORAŞ PE MALUL UNUI FLUVIU

(După M. Morini, Atlante di storia dell'urbanistica.*)*

2. FRANCESCO DI GIORGIO MARTINI: ORAŞE SITUATE PE O COLINĂ

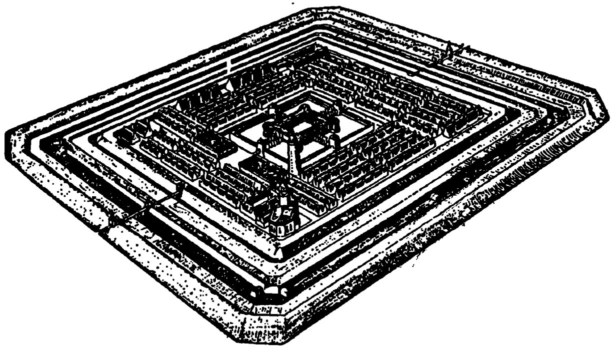
(După M. Morini, ibid.*)*

drepte, cu case de înălţime egală, „după regulă şi sfoară“ şi bordate cu porticuri desenate identic, conservă totuşi străzi curbe. „Înlăuntrul oraşului, cuviincios ar fi ca şi drumul să nu fie numai drept, dar după moda rîurilor să cotească încetişor, cînd într-o parte, cînd într-alta, cu multe ocolişuri.“ Alberti nu pretinde impunerea aceluiaşi p[illegible] pentru toate aglomerările. Din contră: „Se cade ca circuitul unui oraş şi distribuţia părţilor sale să se schimbe după diversitatea peisajelor.“ La sfîrşitul secolului al XV-lea, Francesco di Giorgio nu judecă pe alte coordonate. El acceptă că desenul străzii variază cu priveliştea; în cazul unei coline, acestea pot foarte bine să urce în spirale sau pe oblică, să urmeze un traseu rectiliniu sau să asculte de un plan radiar.

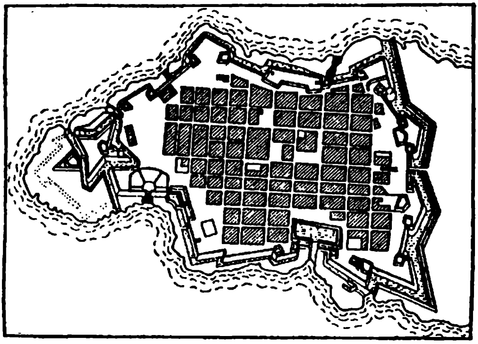
Evul Mediu însă depăşise uneori stadiul empirismului urban. În veacul al XIII-lea, oraşele noi din Germania de Nord şi de Est, unite prin defrişarea solului ori prin expansiunea comercială, s-au ordonat împrejurul pieţei primăriei şi de-a lungul străzilor drepte tăiate în unghi drept. La celălalt capăt al Europei, oraşele întărite din Spania şi Acvitania, în acelaşi timp fortăreţe, centre administrative, nuclee de populare şi oraşe-pieţe, au regăsit tradiţiile elenistice şi romane; incinta străpunsă de patru porţi orientate, cu un plan în şah, în centru cu o piaţă principală cu o piaţă pătrată sau dreptunghiulară. Însă oraşele fortăreţe şi oraşele din Germania au rămas excepţia din urbanismul medieval, care cel mai adesea a fost caracterizat prin diversitate, absenţă a compoziţiei, construcţii îngrămădite.

Voinţa pentru geometria urbană, care nu existase decît incidental în veacul al XIII-lea şi căreia Alberti şi

Francesco di Giorgio îi mai acceptau derogări, devine în secolul al XVI-lea mult mai generală. Chiar dacă Dürer şi alţi mulţi arhitecţi italieni rămîn în acel moment fideli planului în formă de tablă de şah, ei nu mai concep oraş nou sau renovat care să nu asculte de raţiunea matematică şi care să nu fie plănuit în mod raţional. Cetatea ideală, descrisă de Dürer în *Arta de a fortifica oraşele*, este tipul prin excelenţă al acestor elaborări riguroase care înţeleg să supună viaţa oamenilor disciplinei stricte a urbanismului. Patrulaterul cu centrul

3. DÜRER; ORAŞ IDEAL
(După M. Morini, ibid.*)*

4. PLAN AL ORAŞULUI LA VALETTA DIN MALTA

Construit între 1566 şi 1571, La Valetta este una din principalele realizări ale urbanismului militar italian din veacul al XVI-lea.

rezervat pentru palatul suveranului este un pătrat. Între castel și incintă, spațiul urban este divizat în vreo patruzeci de blocuri dreptunghiulare, laturile lungi fiind paralele cu zidurile. Formula cu plan în șah a cunoscut în secolul al XVI-lea – și după aceea – un succes din care au dăinuit pînă în ziua de azi semne destule, începînd cu Lima (ca și Panama și Manila în secolul al XVII-lea) și continuînd cu Zamosc în Polonia, La Valetta în Malta, Nancy, trecînd prin Livorno, Gattinara (în Piemont), Vallauris, Brouage și Vitry-le-François. O decizie simptomatică: Francisc I, găsind că primul arhitect din Havre, Guyon le Roy, alesese un plan mediocru și un decupaj neinspirat, i-a cerut italianului Ballarmoto să remodeleze orașul în proiect, ceea ce acesta a și făcut, ordonînd construcțiile în jurul a două străzi mari în cruce.

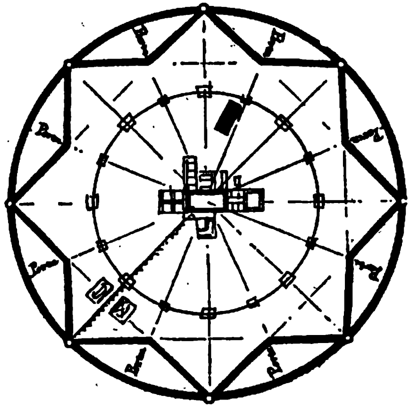
Evul Mediu rînduise adeseori breslele pe străzi specializate. Renașterea, departe de a abandona această formulă, a adoptat-o, regîndind-o însă cu ajutorul unei noțiuni noi, aceea a igienei. Alberti sfătuiește: „Pe străzile întortocheate, pe unde nu prea se pune piciorul, vor trebui să se instaleze meseriile mai împuțite precum tăbăcari, pielari și alții asemenea." Încă mai autoritar, Leonardo da Vinci propune lui Ludovic Maurul, dornic să înfrumusețeze și să reorganizeze Milano decimat de ciumă, să redistribuie populația prea îngrămădită: „Eu aș răzleți atîta amar de lume care, trăind unii peste alții ca o turmă de capre și infectînd toată preajma, devin surse de molipsire și de moarte." Cînd proiectează un oraș ideal, Leonardo nu se sfiește să ia în considerare un oraș cu două etaje comunicînd prin scări, traficul carelor și vitelor de povară nefiind autorizat – și nefiind posibil – decît la etajul de jos. Dürer nu se gîndește la nivele suprapuse, dar orașul său ideal, conservînd practica medievală a specializării cartierelor, revelează spiritul de sistem și exigența rațională ale unui arhitect modern. Cetatea sa, cu cele patru colțuri orientate după punctele cardinale, rezervă colțul dinspre răsărit bisericii în jurul căreia „se așează lumea cu treburi care îndeamnă la un trai așezat". El plasează dimpotrivă „topitoriile de bronz și de cupru" pe colțul sudic, adică „pe partea în care vîntul antrenează afară fumul lor viciat", iar „de topit să nu se îngăduie în vreun alt loc."

În vecinătatea acestor uzine se vor stabili toţi lucrătorii în metal. Dürer, care prevede şi un cartier administrativ, face loc, în plus, spaţiilor verzi prin anumite zone libere de construcţii delimitate în perimetrul său. Ne aflăm întocmai în faţa unei eboşe de *zoning*.

●

Noţiunii de *commoditas* i se adaugă în Renaştere cea de *voluptas*. Oraşul nu caută să fie numai practic. El trebuie să fie şi frumos. Dacă Alberti menţine străzile sinuoase, este pentru raţuni estetice căci ele vor aduce „stimă oraşului mai mare şi mai falnic." Apoi plasează acest principiu: „Oraşul nu are a se face doar pentru confort şi pentru necesarul de locuit, ci şi pentru a fi orînduit de aşa natură încît să conţină şi tare desfătătoare şi cinstite locuri." După dînsul, idealul de frumuseţe pentru un oraş ar fi să înmănuncheze în planul său legea numerelor şi cosmosul pitagoreic. Într-al său *Tratat de arhitectură civilă şi militară*, Franceso di Giorgio reia la rîndul său ideea că oraşul este locul unde se întrupează frumuseţea. Trebuie, scrie el, să se construiască „edificii proporţionate şi agreabile... Plăcute la privit şi prielnice traiului." Oraşul şi fiecare clădire dintr-însul ar urma să oglindească înlănţuirea minunată a corpului omenesc, „fiind trupul omului mai bine cîrmuit decît orice altceva şi perfect... rămîne stabilit că se poate asemui cu oricare edificiu." Frumuseţe omenească, frumuseţe citadină, prestigiu pentru arhitectură: trei întrunite descoperiri – sau redescoperiri – din Renaştere. Căci a construi înseamnă a zămisli. „A construi, asigură Filaret, nu este altceva decît plăcere desfătătoare, ca atunci cînd omul este îndrăgostit."

Sosise deja epoca „oraşelor strălucitoare"? De la teorie la realizare este cale lungă. Însă important era ca arhitecţii şi utopiştii – cîteodată ei se confundă – au conceput pe vremea aceea proiecte de oraşe „frumoase şi bune şi perfecte după curgerea firească a lucrurilor", precum „Sforzinda" lui Filaret, funcţională, geometrică şi fastuoasă. Mereu picură în realitate cîte ceva din utopie – o vom spune iarăşi mai încolo. O dată cu Renaşterea, prinţii au ţinut neapărat să-şi facă oraşele mai practice şi mai estetice în acelaşi timp. Cu deose-

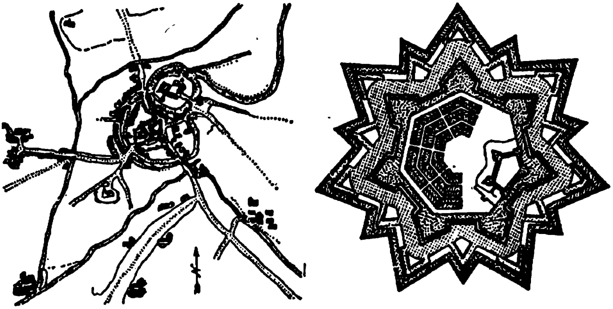
5. FILARET: PLANUL SFORZINDEI

bire este vizibilă preocuparea aceasta la papii sfîrşitului secolului al XV-lea şi ai celui de-al XVI-lea. Texte care să exprime se găsesc din belşug. Într-o brevă din 1473, Sixt al IV-lea scria: „Între obietele nenumărate care ne solicită grija, nu ne este îngăduit să uităm curăţenia şi găteala rezidenţei noastre. Într-adevăr, dacă este un oraş pe lume care se cade să strălucească prin curăţenie şi frumuseţe, înainte de toate, acela este care poartă numele de capitală a universului." Sixtus Quintul, marele renovator al Romei, a exprimat aceeaşi doctrină într-un text legislativ din 1590 pe care îl putem privi ca pe testamentul său în materie de construcţie: „Neclintit lăcaş, tron venerabil al preafericitului Petru, prinţ al Apostolilor, adăpost al religiei creştine, mamă şi patrie comună a tuturor credincioşilor, golf asigurator pentru toate naţiunile care, din lumea toată, se adună întru dînsa, Roma nu simte nevoie doar de protecţie dumnezeiască şi de forţă sfîntă şi spirituală, ei îi trebuie şi frumuseţea pe care o conferă bunăstarea şi podoabele materiale."

Planul în tablă de şah preluat de la Hippodamus din Milet şi de la tabăra romană avea pentru dînsul frumuseţea pe care o acordă limpezimea, disciplina liniilor şi simetria. Numai că o figură geometrică poate fi mai frumoasă decît o alta. Principalii teoreticieni ai Renaşterii au preferat schema radiară cadrilajului în tablă de şah, fără a reuşi să o şi facă pe prima biruitoare pe

deplin asupra celui de-al doilea. Înainte de veacul al XIII-lea și înainte de orașele întărite, Evul Mediu practicase modelul în stea, cu începere dintr-un punct – castel sau piață –, străzi legate prin artere concentrice. O astfel de pînză de păianjen mai este vizibilă la Agen, Avignon, Beaune, Chartres, Bram (în Aude) etc. Au avut oare arhitecții italieni prilejul să se gîndească la aceste realizări? Este mai mult decît profitabil că au descoperit sistemul radiar plecînd de la o reflecție originală. Mulți dintre ei erau ingineri militari. Ei au înțeles cu ușurință că, într-un oraș care desemnează o pînză de păianjen, „tunul poate trage din mijlocul pieței mari înspre toate străzile" care pornesc din centru. În plus, au calculat că un traiect poligonal al incintei multiplică posibilitățile de tragere asupra asediatorului. Așadar să nu fie spre mirare dacă realizările cele mai consistente ale schemei radiale, din timpul Renașterii, au fost două orașe fortăreață: Palmanova, în Veneția, un poligon cu nouă laturi, și Cœworden, în Olanda, heptagon înconjurat de un sistem de bastioane în stea. Cele două cetăți sînt practic contemporane, una fiind începută în 1593, cealaltă în 1597.

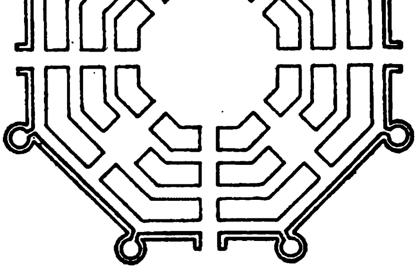
În pofida acestui lucru, rațiunile militare nu explică singure noul gest al arhitecților în favoarea schemei radiare. La această preferință a lor au mai contribuit preocupări estetice și filosofice, adică platoniciene. Orașul circular sau poligonal – căci poligonul sugerează cercul în care se înscrie – le-a apărut, precum cetatea lui Platon, aidoma imaginii însăși a cosmosului, un rezumat al splendorii din ceruri, întruparea pe pămînt și în piatră a perfecțiunii sferice din univers. Într-o lucare de la finele veacului al XVI-lea (G. Lanteri, *Due dialoghi... del modo di disegnare le pianti delle fortezze...*, Veneția, 1577), corelația dintre punctul de vedere practic – trebuințele apărării – și punctul de vedere filosofic este perfect subliniată de către unul dintre interlocutori în aceste dialoguri: „Precum în Dumnezeu, spune el, nu există nici început, nici sfîrșit, era firesc ca cerul să aibă tot așa o formă fără început și fără sfîrșit, cum este forma circulară. De aceea, eu zic că toate cetățile și fortărețele care se apropie cel mai mult de această formă sînt mai puternice, într-un mod perfect, decît cele care se îndepărtează de la aceasta." Un secol mai

6. PLAN AL ORAŞULUI COEWORDEN (PROVINCIILE UNITE) ÎNAINTE DE DISTRUGERE, PE LA 1570, ŞI DUPĂ RECONSTRUCŢIA SA (ÎNCEPÎND DIN 1597)

(După G. L. Burke, The Making of Dutch towns.*)*

devreme, Francesco di Giorgio nu gîndea diferit: accepta, se înţelege, străzi cu sinuozităţi într-o aşezare de coline; admitea sistemul în tablă de şah în cazul unui oraş de cîmpie traversat de un fluviu. Însă dacă lipsa unui curs de apă şi relieful nu impuneau arhitectului nici o servitute, atunci opta pentru un plan radiar şi propunea un octogon cu piaţă centrală octogonală din care porneau opt străzi. Sforzinda lui Filaret era tot un poligon, dar cu şaisprezece laturi care formau o stea pe care autorul a avut grijă să o înscrie într-un cerc. O repetare revelatoare: majoritatea oraşelor ideale imagi-

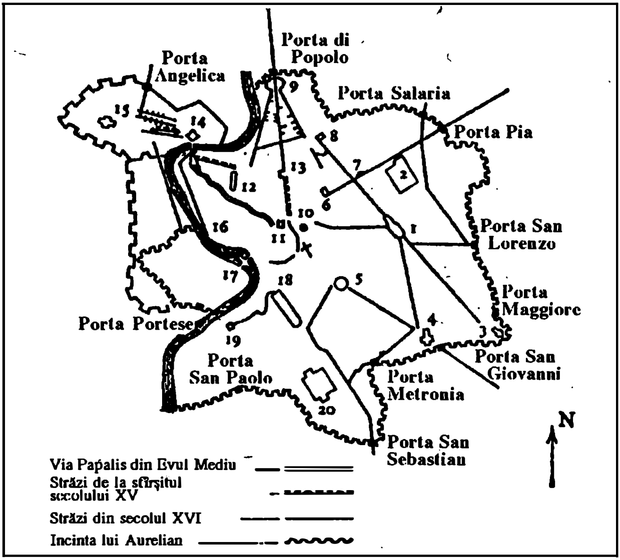

7. FRANCESCO DI GIORGIO MARTINI: PLAN DE ORAŞ IDEAL

(După P. Lavedan, Histoire de l'urbanisme.*)*

nate de utopiştii Renaşterii, cel al Anonimului Destailleurs, cel al lui Doni, „Eudemonia“ lui Stiblin, „Cetatea Soarelui“ a lui Campanella aveau forma circulară preconizată de Platon.

În afara oraşelor-fortăreţe create ex nihilo, s-a trecut oare de la teorie la practică? Fuseseră oare înscrise pe teren razele unei stele urbane? În această chestiune, Roma veacului al XVI-lea furnizează un răspuns parţial, dar decisiv. Nu numai urbaniştii, remodelînd capitala papilor, au multiplicat străzile drepte, cazul via Giulia, dar au şi aplicat, ori de cîte ori le-a fost la îndemînă, schema radială: la gura podului Sant'Ange-

8. STRĂZI NOI ÎN ROMA ÎN VEACURILE AL XV-LEA ŞI AL XVI-LEA

(După J. Delumeau, Vie economique et sociale de Rome...*)*

1. Piazza Santa Maria Maggiore. – 2. Termele lui Diocleţian. – 3. Santa Croce in Gerusaleme. – 4. San Giovanni in Laterano (S. Salvatore). – 5. Colosseum. – 6. Palatul Quirinal – 7. Piazza delle Quattro Fontane. – 8. Trinità dei Monti. – 9. Piazza del Popolo. – 10. Coloana lui Traian. – 11. Piazza San Marco. – 12. Piazza Navona. – 13. Piazza Colonna. – 14. Castelul Sant'Angelo. – 15. San Pietro. – 16. Ponte Sisto. – 17. Ponte Santa Maria (Ponte Rotto). – 18. Gran Circo. – 19. Santa Sabina. – 20. Termele lui Caracalla.

lo, pe malul stîng al Tibrului; în zona Pieții del Popolo, în fine și mai ales în noul oraș creat pentru Sixtus Quintul pe coline. În asemenea circumstanțe, aplicarea unei scheme pe bază de raze nu a fost recomandată de vreo considerație de ordin militar. Au avut de jucat un ro, doar o poziție estetică și o filosofie a orașului. Astfel, străzile noi sau refăcute au fost toate ordonate în vederea unui decor final, tinzînd către un monument care să ofere perspectivă: aici castelul Sant'Angelo, în altă parte (în Piazza del Popolo), o fîntînă și un obelisc, mai încolo bazilica Santa Maria Maggiore, ivită în centrul unei piețe și precedată de un obelisc.

Schema radială și variantele sale – cu trimitere aici la Freudenstadt (sfîrșitul veacului al XVI-lea) și la Charleville (începutul celui de-al XVII-lea) formate din careuri care se îmbucă unele într-altele – au contribuit în mare măsură la valorizarea pieții care a căpătat de aici înainte în contextul urban o importanță nouă. Spontană și funcțională, aceasta era, în cursul Evului Mediu, populată cu elemente mai mult sau mai puțin juxtapuse. Cu începere din Renaștere este gîndită, voită, compusă, desenată pe potriva orașului în care se inserează. Alberti îi calculează lărgimea în raport cu clădirile care o circumscriu și sfătuiește încadrarea acesteia cu porțiuni ce vor fi atît de largi pe cît de înalte vor fi coloanele. Palladio, la rîndul lui, elaborează teoria pieței care nu mai este ca odinioară un iarmaroc pur și simplu, sau piața din fața primăriei. Într-o cetate îngrijită, scrie el, „sînt amenajate mari spații pentru a îngădui lumii adunate să se plimbe, să discute... Este avantajos să existe mai multe piețe dispersate în oraș și încă și mai trebuincios... să fie una principală care să se poată chema piață publică. Aceste piețe principale cată să fie mari, pe măsura mulțimii cetățenilor, în așa fel încît să nu fie prea mici față de convenientele și folosințele lor și, la fel, astfel încît, în caz că sînt puțini cetățeni, să nu pară deșarte."

Renașterea a conceput piața asemenea „unei curți de palat mărite la scara orașului" (P. Lavedan). Drept urmare, necesitatea de a o înfrumuseța, în special prin statui, și de a-i uniformiza decorul. Antonio de San Gallo, lucrînd șaptezeci și cinci de ani după Brunelleschi la piața Annunziata din Florența, a găsit necesar

să repete arcadele de la Ospedale degli Innocenti. La Florența apoi, se încearcă regularizarea pieței care servește drept curte pentru Santa Croce, înconjurînd-o cu locuințe simetrice. Michelangelo, însărcinat să refacă piața Capitoliului din Roma, imaginează o piață în formă de trapez, împrejurul căreia un al treilea palat va da replica celor două deja existente, a patra latură fiind gîndită ca balcon de unde se putea admira magnificul și teatralul peisaj urban. Piața San Marco din Veneția este „un exemplu perfect de curte a unui palat ridicat la scară urbană, sala de festivități a orașului" (P. Lavedan). După ce Pietro Lombardo i-a furnizat modelul cu *Procuratie vecchie* (1481), Scamozzi, o sută de ani mai tîrziu, a reluat aceleași motive la *Procuratie nuove* care au primit, și acestea, un parter cu portic continuu și trei etaje. Dar realizarea cea mai remarcabilă a unei piețe cu program, în epoca Renașterii, rămîne cea din Vigevano, la care au lucrat inginerul Ambrogio de Curtis, Bramante și poate Leonardo. „Despot luminat" *avant la lettre*, Ludovic Maurul a poruncit în 1492 locuitorilor orașului să-și demoleze vechea piață de mărfuri. El a înlocuit-o cu un dreptunghi compus din case cu fațade uniforme, cu arcade la parter și cu un decor pictat care se repeta cu regularitate. Rigiditatea orașelor utopice se înscria astfel în real. Formula era propusă de aici înainte de aceste piețe programate pe care le va adopta cu entuziasm întreaga Europă, la Livorno, ca și la Charleville și la Freudenstadt. De forma unui dreptunghi – sau pătrat – cu unghiuri închise, în care se ajungea pe la mijlocul laturilor, centrată pe o statuie de monarh, a devenit piața regală franceză a epocii clasice.

•

Noțiunea de urbanism a fost dată – sau mai curînd redată – Europei de către Italia, țară din Occident care număra atunci cele mai multe orașe și care se găsea cel mai aproape de trecutul greco-roman. Astfel, în secolul al XVI-lea, se constată că, departe de peninsulă, orașele importante se dezvoltă adesea fără să se sinchiscască dc aer, aliniament sau de perspectivă. Lucru valabil pentru Londra*, care rămîne la 1600 o capitală fără ordine,

nici frumusețe, unde 100 000 de locuitori trăiesc, ca și la Moscova, în case de lemn. Lucru este valabil în aceeași măsură pentru Paris*. Străzii Noua-Nôtre-Dame, refăcute din 1507, municipalitatea îi rînduiește 20 de picioare lărgime (6,5 m), față de 16 și 18 m acordați de Hercule I d'Este celor două axe principale ale noii Ferrare *(l'Addizione Ercolea)*. Nici o transformare de ansamblu nu atinge Parisul Renașterii, care se mulțumește să distribuie și să acumuleze la întîmplare populația care afluia. Regii înstrăinează și transformă în terenuri de construit case regale și spații virane aflate între actuala stradă Étienne Marcel și bulevardele Henri al IV-lea și Beaumarchais. Vînzări au loc de asemenea în foburgurile Saint-Marceau, Saint-Médard și Saint-Jacques. Nici o ideea directoare nu prezidează această urbanizare. Este adevărat că Henric al II-lea îi cere lui Bellarmoto un plan de amenajare a foburgului Saint-Germain care, ca și foburgul Saint-Honoré, cîștigă atunci în suprafață. Dar proiectul arhitectului italian este repede abandonat. În ciuda construirii Fîntînii Inocenților, lucrărilor lui Pierre Lescot și Jean Goujon la Luvru și celor ale lui Philibert de L'Orme la Tuileries, Parisul secolului al XVI-lea nu s-a degajat încă de empirismul medieval. Spiritul Renașterii nu triumfă aici decît la începutul secolului al XVII-lea, atunci cînd este construit Pont-Neuf (terminat în 1606), al cărui proiect fusese totuși aprobat din 1578, sînt amenajate Place Dauphine și Place Royale (Place des Vosges), aceasta din urmă trebuind să slujească, după expresia lui Henric al IV-lea, drept „promenadă locuitorilor tare înghesuiți prin casele lor." În provincie, dacă Rouen își înmulțește fîntînile, Lyon în schimb nu caută nici igienă, nici frumusețe. Cu toate acestea, orașul crește cu rapiditate. O rezoluție consulară din 1542 afirmă neîndoios cu ceva exagerare: „Lyonul a crescut nu numai cu jumătate și cu patru cincimi, atît ca număr de meseriași cît și ca număr de locuințe care se ridică zilnic." Dar parcelările se operează fără socoteală. În 1556 – 1557, două piețe, Cordeliers și Jacobins, sînt ridicate pe amplasamentul vechilor cimitire, dar amîndouă sînt neregularizate. În 1562 – 1563, baronul Adrets, care ocupă orașul, amenajează aici o piață într-o fostă livadă mlăștinoasă: este obîrșia pieței Bellecour. Însă în con-

cepția autorului nu este vorba decît de o piață de arme. La Lyon, nici un edificiu public frumos nu datează din secolul al XVI-lea. În schimb, Anversul, unde influența italiană este impresionantă, caută să asocieze calitatea și cantitatea. În primele trei sferturi ale veacului s-au construit cu ardoare monumente pline de noblețe: turnul catedralei (1521 – 1530), bursa (1531) – prima de acest gen în Europa –, primăria (1561 – 1565) și sediile breslelor care o încadrează. Din această perioadă datează și centura de incintă pe care Anversul a păstrat-o pînă în secolul al XIX-lea, concepută, după toate aparențele, de un arhitect italian. În interiorul zidurilor, un urbanist local, Van Schoonebeke, a cărui activitate se situează la mijlocul secolului al XVI-lea, decupează geometric planul unui nou oraș axat pe strada Brasseurs unde construiește douăzeci și cinci de braserii și o casă de apă pentru aprovizionare. În interiorul orașului vechi, el degajează spații destinate să servească drept centre locale. În sfîrșit, dincolo de metereze, în vecinătatea drumului spre Malines, cumpără un teren mare și deschide o largă arteră. De-a lungul acestei căi se construiesc case de țară și fiecare dintre cumpărători se angajează prin contract să planteze arbori pe hotarul proprietății sale.

Dar nici un oraș din Europa nu putea prezenta, la sfîrșitul Renașterii, un bilanț comparabil cu acela al Romei. Arareori o renovare urbană a știut să alieze la fel de fericit calitativul și cantitativul. Acest bilanț poate fi schematizat după cum urmează:

Cel puțin cincizeci și patru de biserici au fost construite sau refăcute în întregime în cursul secolului al XVI-lea, între care Sfîntul Petru, cea mai mare din lume.

Circa șaizeci de palate au apărut, dintre care unul dintre cele mai mari din lume, cel al Vaticanului, construit esențialmente în decursul secolului al XVI-lea.

Douăzeci de vile aristocratice au fost construite în oraș sau în apropiere, la țară, în secolul al XVI-lea; multe sînt palate autentice.

Locuințe noi au adăpostit mai bine de 50 000 de imigranți, poate chiar 70 000, între 1500 și 1600.

Două cartiere noi au văzut lumina zilei: unul lîngă Borgo San Pietro, altul, în apropiere de Piazza del

Popolo; un al treilea s-a început a se construi în Monti, în zona Santa Maria Maggiore şi de-a lungul unui ax care o leagă de Trinità dei Monti.

Mai bine de treizeci de străzi noi au fost deschise de-a lungul secolului al XVI-lea, cele terminate pe vremea lui Sixtus Quintul (1585 – 1590) acoperind, numai acestea, mai mult de 10 km. Majoritatea străzilor erau prevăzute cu dale.

Trei apeducte antice au fost repuse în stare de funcţionare între 1565 şi 1612. Lungimea lor totală atinge 108 km. Încă de la sfîrşitul veacului al XVI-lea, Roma primea prin apeducte 86 320 m^3 de apă pe zi, la care s-au adăugat în 1612, cele 94 190 m^3 din Acqua paola. De la repunerea în funcţiune a lui Acqua Vergine, adică din 1572, şi pînă la sfîrşitul secolului, cel puţin treizeci şi cinci de fîntîni publice au fost puse în serviciul oraşului.

La sfîrşitul Renaşterii, Roma făcea deci în Europa figură de oraş-pilot, graţie străzilor sale noi şi drepte, monumentelor maiestuoase, fîntînilor graţioase, grădinilor deja numeroase (Quirinale, vila Mattei, vila Medici). Este de înţeles admiraţia unui tînăr nobil german care îi scria tatălui său în 1596: „Acest foarte frumos oraş merită cu adevărat să fie numit capitala lumii."

„Avangărzi ale civilizaţiei", oraşele Europei, şi mai cu seamă cele ale Italiei, se afirmă ca atare în epoca Renaşterii. Şi dacă este adevărat pentru orice perioadă că „în această manieră de cuplu indisolubil sat-oraş, primul joacă mai curînd rol de frînă iar celălalt rol de motor", acest motor nu poate antrena o societate decît atunci cînd oraşele dobîndesc suficientă greutate şi forţă, cînd se disting în peisaj prin dimensiunile lor, prin monumentele şi prin organizarea lor. Atunci, ele îl „atrag pe barbar, pe animalul uman, îl trag din munţii şi din cîmpiile lui, îl cioplesc, îl domesticesc, îl şlefuiesc, îl deprind cu traiul în case, în străzi şi în pieţe publice" (F. Braudel). Să nu ne imaginăm totuşi o ruptură totală între lumea ţărănească şi cea orăşenească. În toiul veacului al XVI-lea, ruralul se insinuează încă profund în interiorul întăriturilor urbane. P. Lavedan a arătat că, sub Francisc I, Parisul rămînea în multe privinţe o aglomerare sătească: „Nu doar ogoare şi fîneţe mărginesc oraşul, dar în interiorul zidurilor chiar, populaţia

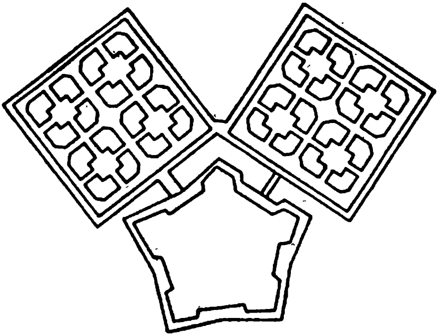
cuprinde plugari şi podgoreni. O moară de vînt se găseşte la intrarea abaţiei Saint-Victor. Este nevoie de mai multe ordonanţe regale pentru a interzice parizienilor să crească iepuri şi porci. Francisc I tolerează cel mult păsările de curte.“ Planul Londrei desenat de Aga în 1570 (ori 1590) arată mai în tot locul, în burgul Westminster, vite la păşune sau menajere întinzîndu-şi rufele pe pămînt ca să se usuce.“ Roma de la sfîrşitul secolului al XVI-lea, pe care a vizitat-o Montaigne în 1580 – 1581, era „mai mult de două treimi goală“ şi ezitînd să se fixeze în zona incintei aureliene. În forumul republican devenit „islaz de vaci“, se vindeau porci, se întocmeau care şi juguri. În fresce contemporane cu Sixtus Quintul se văd încă porci la păscut pe străzile şi în pieţele Romei.

•

Şi mai interesantă este mişcarea inversă: penetrarea citadinului în rural şi disciplinarea urbană impusă naturii. În veacul al XIV-lea, cele mai mari domenii funciare dimprejurul Parisului se găsesc în mîinile unor mari aşezăminte religioase. Dar pe lîngă acestea, o grupare pariziană a izbutit deja să-şi constituie o solidă avuţie de terenuri. Nu doar oamenii de afaceri şi comercianţii, ci şi „acea categorie care deţine marile corpuri ale Statului şi ale Bisericii precum parlamentul sau consiliul Notre-Dame“ (G. Fourquin). Pentru că Parisul este capitală, elementele urbane care pătrund astfel în mediul rural sînt persoanele cele mai avute şi cele mai influente din anturajul regal. Dar invazia urbană, împrejurul Parisului, este cu precădere evidentă începînd din 1560. Atunci începe „masacrul“ cătunelor şi epoca „strîngătorilor de pămînt“, dintre care mulţi sînt acum burghezi cu pretenţii nobiliare. Este oare nevoie să se adauge că fenomenul nu este parizian şi că se derulează la finele Renaşterii în jurul tuturor marilor oraşe? Alte fapte noi, construirea de castele şi amenajarea de parcuri duc uneori, în replică, la dispariţia habitaturilor ţărăneşti. Natura nu s-a făcut atunci mai frumoasă, mai ordonată, mai urbanizată decît prin eradicarca unor sate. O civilizaţie care izbîndeşte prinde a se răspîndi prin intermediul grădinilor. Nu epoca Renaşterii le-a

născocit, ea le-a multiplicat doar. Ea nu a dezvăluit ceva dincolo de grădina în şah recomandată, din 1305, de agronomul Pietro de Crescenzi şi care se înrudeşte cu planul noilor oraşe şi al celor fortificate din veacul al XIII-lea. Însă un cadrilaj nu este decît o eboşă de compoziţie. Francesco di Giorgio, Bramante, Vignola introduc perspectiva, ierarhizarea aleilor, unele în raport cu altele, etajarea parterelor, savanta distribuire a jocurilor de apă. La Belvedere din Vatican, Bramante nu numai că suprapune terase, dar creează un mare ax perpendicular palatului şi distribuie parterele în raport cu acest ax. La Caprarola, reşedinţa de la ţară a familiei Farnese, Vignola imaginează două grădini pătrate, împărţite ele însele în patru pătrate, fiecare prin alei care converg către o piaţă cu ziduri retezate. Fiecare pătrat mic este la rîndul său format din patru elemente ordonate în jurul aleilor care dau de această dată în pieţi secundare cu unghiuri închise. Aici se poate vorbi foarte bine de un arhitect care aplică naturii formulele urbanismului. Însă capodopera Renaşterii în acest domeniu al grădinilor rămîne, nu încape îndoială, vila Tivoli, amenajată în a doua jumătate a secolului al XVI-lea pentru cardinalul Ippolito d'Este. Autoritarismul compoziţiei este corijat în acest caz prin abundenţa apei, prin terasele succesive şi prin perspectiva ascendentă asemănătoare cu cea dintr-un tablou, care, după intrarea principală, dirijează orientarea grupurilor de chiparoşi, a bazinelor cu jeturi de apă, a etajărilor de scări către faţada de onoare a palatului. Mai discretă, mai înflorită, de o geometrie mai subtilă, cu un spaţiu

9. PLANUL GRĂDINILOR CAPRAROLA DESENATE DE VIGNOLA (după P. Lavedan, op. cit.*)*

păstrat pentru grădina de legume, grădina din Villandry reflectă atmosfera intimă din Touraine. Dar şi aceasta este admirabil compusă, cu cele trei „mînăstiri" suprapuse, fiecare dominată de către o promenadă adumbrită de bolţi cu viţă sau mărginită de tei pitici. Grădina a căutat şi a reuşit să se armonizeze cu satul cel vechi, cu biserica romană din vecinătate şi cu demi-tentele din Val-de-Loire. Dar se constituie într-un tablou extrem de savant; o grădină a dragostei, se înţelege, dar al cărei cel mai neînsemnat motiv a fost calculat căci a fost desenată de un Du Cerceau, un arhitect parizian.

Renaşterea, promovare a unei civilizaţii urbane, a fost în acelaşi timp descoperire a ruralului. Multă vreme acesta fusese teritoriu al fricii asupra căruia mai dau seamă unele peisaje fantastice ale unor pictori flamanzi din secolul al XVI-lea. Bineînţeles că lumea cîmpiilor, a rîurilor, a pădurilor este departe de a-şi fi găsit pe atunci tihna adevărată, cînd în discuţie se află Italia frecvent cercetată pînă în 1599 de oamenii armelor, Germania, zguduită în 1525 de războiul ţărănesc, Provence ori Champagne devastate de imperiali. Dar, în total, acalmiile durează mai mult; oraşele sînt mai tari şi desfăşoară pe un sector din ce în ce mai larg *pax urbana;* luptele dintre senior şi senior, castel şi castel tind să dispară. În astfel de condiţii, artiştii şi persoane avute, şlefuitori şi rafinaţi ai culturii din oraşe au căpătat în continuare destul răgaz şi libertate de spirit ca să descopere farmecul unei lumi aflate în afara întăriturilor orăşeneşti spre a muta aici luxul de la oraş. Dacă aşadar o foarte largă zonă de la ţară rămîne locul de chin al oamenilor, de monotonie zilnică şi de lipsuri, o alta este atrasă de civilizaţie prin banii şi prin cultura unor elite. Prin aceste mijloace irup flori luxuriante, grădini ale desfătării, concerte, jocuri de apă, palate din poveşti cu zîne. De unde necesitatea de a reliefa un larg sincronism care a marcat saltul unei civilizaţii. Descoperirea peisajului făcută de un număr de artişti, de la regele René pînă la Tiţian, trecînd prin şcoala de la Dunăre şi Dürer, succesul tapiseriilor turene şi a „vînătorilor" lui Maximilian ieşite din atelierele de la Bruxelles, transformarea castelelor care îşi pierd alura marţială, se deschid către lumină şi se înveselesc prin grădini, cununa de vile care împodobesc Florenţa, Roma şi Veneţia, casele elisabe-

tane pe care aristocraţia le presară pe la ţară, toate aceste fenomene înşiruite pe distanţa a vreo sută cincizeci de ani sînt legate între ele şi în legătură cu avîntul oraşului. La drept vorbind, un castel din Renaştere este un oraş la ţară. Să nu reţinem decît o dovadă: Chambord, unde au muncit, zice-se, pînă la 1800 de muncitori. Decorul în terase a făcut complet uitat planul clădirii gigantești. Culmile zidurilor, lucarnele, cele 800 de capiteluri, cele 365 de şeminee, fleşele şi piramidele adunate laolaltă voiau să evoce aici un oraş cu străzi strîmte şi cu podoabe între care marea lanternă centrală, înaltă de 32 de metri, ţinea loc de clopot. Exact din acest oraş suspendat urmăreau doamnele sărbătorile şi turnirurile, plecarea şi sosirea de la vînători.

Fiindcă se dorea continuarea la ţară a vieţii de la oraş, deplasarea unei curţi, cea a Franţei în particular, a pus în veacul al XVI-lea probleme din ce în ce mai complicate cu mutatul. Se înţelege, asigură Brantome, „într-un sat, în păduri... se trata ca şi cum ar fi fost la Paris". Dar ca să se parvină la un asemenea rezultat era nevoie să se deplaseze 10 000 de cai, catîri, trăsuri, litiere, veselă de argint, tapiserii, mobile şi o armată de servitori. Înţelegem de ce Francisc I şi-a făcut cunoscută, în 1528, intenţia „de a sta pe viitor şi a-şi petrece majoritatea timpului în frumoasa lui urbe şi cetate a Parisului şi prin împrejurimi." După ce a lăsat deoparte Chambord-ul, a pus să se înceapă în Ile-de-France construirea a două impozante case regale în pădurea Boulogne (castel Madrid) şi la Fontainebleau. Şi totuşi curtea Franţei a rămas pe mai departe itinerantă aproape pe tot parcursul veacului al XVI-lea şi s-a dus adesea îndărăt în Val-de-Loire în vremea războaielor religioase. Dar o evoluţie de neoprit împingea curţile, devenite oraşe ambulante, să se fixeze. Şi chiar dacă suveranii se mai deplasau încă, statele resimţeau nevoia unei capitale.

•

Renaşterea – şi în cadrul acesteia mai ales secolul al XVI-lea – a fost de faţă la ridicarea unor capitale: Paris, Londra, Constantinopol şi deja Madrid. Cînd Mehmet al II-lea a pus stăpînire pe Constantinopol, oraşul, golit,

în parte, de locuitorii săi, nu număra mai mult de 100 000 de suflete. Sultanii au intenţionat să îl readucă la viaţă şi la freamăt şi, în acelaşi timp, să înlocuiască oraşul Cairo în calitate de metropolă a lumii musulmane. Ei au transplantat aici turci din Asia Mică, nemusulmani din Balcani, oameni din Caucaz, sirieni, egipteni. Au mai venit pe deasupra mauri şi evrei izgoniţi din Spania. Încă din 1535, oraşul aduna 400 000 de locuitori care se făcuseră poate 500 000 douăzeci de ani după aceea. Ritmul progresiei demografice din Madrid este şi acesta revelator: numai 4 060 de locuitori în 1530 şi 37 500 în 1596. Această veche fortăreaţă arabă amplasată în mijlocul unui ţinut arid se afla în centrul Spaniei: temei suficient de aici înainte. Din această pricină a ales Filip al II-lea, în 1561, să-şi facă aici capitala şi să înalţe Escorialul* în proximitate. Cu ceva întîrziere, regii Franţei vor relua tradiţia inaugurată de Francisc I. Începînd cu Henric al IV-lea, au locuit cel mai adesea la Paris ori în palate apropiate: Fontainebleau, Saint-Germain-en-Laye, curînd Versailles.

Un paradox aparent: în Renaştere, oraşele se măresc în chiar momentul în care par a se topi într-un ansamblu vast, şi cînd prinde contur „deruta statelor-cetate". Declinului suportat de Gand, Lübeck şi Novgorod îi corespunde estomparea multor republici sau principate urbane, odinioară ilustre: Padova, Vicenza, Verona, absorbite de Veneţia, la începutul secolului al XV-lea; Pisa de Florenţa în 1406; Barcelona, un „stat în stat", supusă în 1472 de Ioan al II-lea de Aragon; Granada unită cu Spania în 1492; Bologna unde Iuliu al II-lea îşi face o intrare triumfală; Perugia învinsă în 1540 de trupele lui Paul al III-lea, Ferrara anexată Statelor Bisericii în 1598.

De acum înainte, oraşele hărăzite celui mai mare avînt sînt capitalele unui teritoriu întins. Această promovare nu comportă decît avantaje. Ele îşi pierd autonomia şi se supun tutelei grele a guvernului. Constantinopolul este plasat sub directa autoritate a sultanului. Francisc I se împrumută în contul veniturilor Parisului, papii, în contul celor ale Romei. „Senatul şi poporul" celui mai ilustru oraş din Occident nu păstrează pentru sine decît o parte derizorie din încasările urbane: practic, finanţele statului şi ale Romei se confundă. Astfel,

statul își anexează capitala, ba încă mai mult, capitala își anexează Statul.

Cazul limită, încă o dată, este Roma. Pentru primul său apeduct, repus în stare de funcționare în 1570, a căutat apă la 12 km, pentru al doilea, terminat în 1589, cale de 30 de km, pentru al treilea, care datează din 1612, mai mult de 50 km – iată o semnificativă progresie. Pentru a-i hrăni pe cetățenii Romei și pe numeroșii pelerini care vin an de an, recoltele satelor vecine nu mai ajung. În a doua jumătate a veacului al XVI-lea, guvernul este constrîns să creeze în provinciile depărtate – Romagna și piața Anconei – grînare pentru nevoile Romei, să interzică frecvent exporturile de cereale în afară granițelor, să mobilizeze producția cerealieră de pe cuprinsul statului în profitul Romei. Într-o manieră mai generală, istoria „Statului ecleziasic" între secolele XVIII și XIX este aceea a unei sărăciri a provinciei în beneficiul Romei. Exemplu extrem, dar care ajută la înțelegerea unei realități mai vaste.

Încă din veacul al XIV-lea Parisul, pe care un venețian îl va califica drept „butic al Franței", își extinde spațiul economic asupra satelor din Beauce și Ile-de-France, din Brie și din Vexin. Meaux, Étampes, Melun sînt piețe de grîu care nu au rațiune de a fi decît fiindcă servesc la strîngerea cerealelor necesare marelui oraș. Burghezii acestuia monopolizează comerțul de vin și permit astfel dezvoltarea „podgoriei franțuzești". Dintr-un studiu întreprins de G. Fourquin asupra satelor din regiunea pariziană de la mijlocul veacului al XIII-lea pînă la începutul celui de-al XVI-lea, reiese că, într-un raion de aproximativ cincizeci de kilometri împrejurul Parisului, se află un *contado* parizian „unde influența orașului marchează structura socială ca activitate economică". Însă cu mult mai largă este în epocă autoritatea Parisului. Rezoluțiile parlamentului, care numără 88 de funcționari în 1499 și 188 un veac mai încolo, se repercutează asupra unui arc imens care merge de la Aurillac pînă la granița cu Țările de Jos. În fine, monarhia franceză, cu o administrație centrală în fază embrionară prin crearea unui „Trésor de l'épargne" sub Francisc I, apariția pe secțiuni în consiliul de coroană și a „secretarilor de stat" sub Henric al II-lea, simte deja nevoia – și o va resimți într-o măsură tot mai pro-

nunţată – unui centru de unde să plece şi unde să revină „comisarii împuterniciţi", însărcinaţi cu unificarea statului şi cu sudarea acestuia de capitală. Birocraţia franceză, chiar la sfîrşitul secolului al XVI-lea, rămîne totuşi foarte în urma celei a lui Filip al II-lea sau a lui Sixtus Quintul. Adevărat că „regele prudent", lent, şovăielnic şi hîrţogar, pe lîngă că se înconjoară cu secretari, îşi mai şi prepară hotărîrile cu o serie întreagă de consilii: *Consejo de Estado* unde ajung treburile interesînd ansamblul imperiului şi marile probleme de politică externă, consilii ale Castiliei, consilii ale Aragonului, Italiei, Indiilor – de acesta din urmă depinde *Casa de la contratación* – consilii de Război, ale Inchiziţiei, ale Ordinelor (de cavaleri), consiliul *Haciendei* (finanţe şi economie). O întreagă ierarhie juridică şi administrativă – cele şase cancelarii, *audiencias*, alcalziile – este plasată sub autoritatea consiliilor.

O considerabilă administraţie este concentrată într-un mod asemănător la Roma, care are dubla sarcină de a cîrmui un stat şi o religie. Pe vremea lui Sixtus Quintul, celor trei tribunale tradiţionale (Penitenţa, Signatura şi Rota) şi celor patru servicii centrale (Cancelaria, Tribunalul cancelariei de la curtea Romei, Camera apostolică şi Secretariatul de Stat) i s-au adăugat şaptesprezece congregaţii şi comisii compuse din cardinali şi din specialişti. Unsprezece se ocupă de chestiuni religioase, iar şase de problema zilei (aprovizionare, flotă de război; impozite, lucrări publice, universitatea de la Roma, revizuire de procese civile şi penale).

Gloria suveranului şi trebuinţele suveranului impun aşadar construirea unor palate enorme cu un prestigiu şi cu un fast care cad în seama prinţului şi a oraşului în care sau lîngă care se află. Escorialul, la 50 de km de Madrid, ridicat între 1563 şi 1584, în acelaşi timp mănăstire, necropolă şi palat, se întinde pe o suprafaţă de 33 170 m^2. Acesta conţine o biserică, 16 parcursuri, 2 700 de ferestre, dar este încă departe de dimensiunile ansamblului monumental pe care îl constituia Vaticanul încă din veacul al XVI-lea: 3 apartamente regale, 2 „cazinouri", 25 de curţi, 15 săli mari, 228 mai mici şi, în total, 11 500 de camere, adică o suprafaţă de 55 000 m^2 fără grădini şi 107 000 m^2 cu grădini. Aşadar, Renaşterea este aceea care a oferit formula Versailles-ului. Cu înce-

pere din secolul al XVI-lea, monarhia franceză nu avea decît de edificat pe malurile Senei, construcţii cu adevărat regale, Luvrul nou şi Tuileries pe care Henric al IV-lea s-a grăbit să le reunească. Nişte palate prea luxoase şi capitale prea atrăgătoare sînt un pericol. Regii absolutişti din Europa clasică vor scoate capul din ce în ce mai rar din temniţele lor aurite, şi, procedînd aşa, vor pierde contactul cu ţara şi cu poporul lor. Dar sclipirea vieţii orăşeneşti care culminează cu sărbătorile de curte are măcar darul de a atrage marea nobilime care lasă treptat la o parte stilul de viaţă milităros şi rustic cu care se obişnuise odinioară. Un fenomen foarte important: feudali altădată belicoşi, precum Orsini şi Colonna, devin netulburaţi „asistenţi ai tronului pontifical". Roma se umple de palate pe care nobili vechi şi noi – vechi şi noi bogaţi – ţin morţiş să le ridice în imediata apropiere a palatelor papale. La Paris, foburgurile Saint-Germain şi Saint-Honoré se dezvoltă în secolul al XVI-lea şi devin cartiere „rezidenţiale" pentru că sînt vecine cu Luvrul şi cu Tuileries. În 1545, în vreme ce curtea spaniolă se mai găseşte încă la Valladolid, mai pot fi admirate mulţimea şi bogăţia caselor proaspăt construite din oraş. Alegerea Madridului înfăptuită de Filip al II-lea aduce imediat după sine şi o deplasare a nobilimii înspre noul oraş. Ea „se lasă furată de viaţa plină de sărbători şi de reprezentaţiile de la Corte, de cursele de tauri din plaza Mayor... Stă la Madrid, se pliază luxului din oraş, lungilor preumblări pe stradă şi vieţii lui de noapte..." (F. Braudel). Sub privirea prinţului, nobilii devin mai puţin periculoşi. Şi sînt mai puţin periculoşi deoarece este multă scumpete în oraş. A construi şi a mobila palate, a face pe Mecena, a-ţi face apariţia la săbătorile curţii, a oferi cu amîndouă mîinile dote fiicelor, a se deda operelor – o modă în epoca reformei catolice –, a circula în caleaşcă: aceste lucruri nu sînt cu putinţă din punct de vedere financiar decît pentru cine are trecere în faţa stăpînului. El singur, care acordă pensii, iartă de datorii, poate să îi dea posibilitatea marii nobilimi de a-şi ţine rangul.

Nu urbanizarea de sub Vechiul Regim a dat naştere în mod forţat monarhiei absolute: dovadă Anglia şi Provinciile-Unite. Dar, fără dezvoltarea capitalelor şi fără urbanizarea marii nobilimi, monarhia absolută nu ar fi putut să triumfe.

Capitolul IX

MOBILITATE SOCIALĂ
BOGAŢI ŞI SĂRACI

Vîrsta umanismului a văzut cum se precizează aceste două aspecte aparent opuse ale civilizaţiei occidentale: ridicarea unor individualităţi naţionale şi intensificarea schimburilor între o ţară şi celelalte. Pot fi oferite mii de dovezi ale acestor multiple interpenetrări, în domeniile artei şi culturii. Arhitecţii, sculptorii şi pictorii italieni din veacul al XV-lea şi dintr-al XVI-lea s-au răspîndit în toată Europa, de la Londra la Moscova, trecînd pe la Praga şi Cracovia. Muzicienii flamanzi au răsunat stilul lor polifonic în Franţa, în Anglia, în Germania şi în Italia. Erasmus, care nu agrea deplasările, a străbătut totuşi Europa occidentală de la Cambridge la Roma. În două rînduri, Copernic a studiat şi a dat lecţii în Italia. Pună-se la socoteală de asemenea că din 107 de artişti, de cele mai diferite specializări, care au lucrat la Roma din 1503 în 1605, 69 au venit din Toscana, 93 din regiunea Padului sau de dincolo de aceasta, 24 din marca Anconei şi a Umbriei, 7 din Italia de Sud şi din Sicilia, 43 din ţări cuprinse astăzi în Belgia şi Ţările de Jos, 10 din regiuni situate în Franţa actuală, 4 din alte ţinuturi neitaliene; numai 17 erau din Roma, iar, între dînşii, unul singur cu adevărat celebru: Giulio Romano. Dar aici nu este vorba decît de cazuri particulare ale unei mobilităţi orizontale care a fost cu mult mai generală. François Xavier şi-a dat obştescul sfîrşit aproape de Canton, Camoëns a trăit la Macao, Cervantes a fost rănit la Lepanto şi, mai cu seamă, mii de spanioli şi de portughezi au traversat Atlanticul pentru a se stabili în America, unde în 1600

deja trăiau mai bine de 140 000 de albi. În Europa chiar, lumea de condiție modestă se deplasa cu mult mai frecvent decît ne imaginăm adesea, și încă pentru călătorii importante. De anul sfînt 1575, au venit în „Orașul etern“ mai mult de 400 000 de pelerini; în 1600 au venit vreo 600 000. Dar fiindcă vizitatorii erau în tot cazul numeroși la Roma, chiar și în anii care nu erau sfinți, aici a trebuit să se constituie o organizație hotelieră – cea mai bună din Italia și probabil din Europa. Un recensămînt din nefericire incomplet de la 1517 inventariază deja 171 de hoteluri, hanuri și taverne în oraș. Dar într-un altul din 1526 – 1527 sînt numărate 236. Atunci, la Roma proporția era de 233 de locuitori la o instituție hotelieră față de 500 la Como în 1553, 1 100 la Milano în 1587, 1 488 la Florența în 1561.

Încă mai interesantă decît această mobilitate ocazională este de multe ori silențioasa emigrare puțin bătătoare la ochi înspre marile orașe. Să nu lăsăm din ochi cazul Romei. Recensămîntul din 1526 – 1527, realizat chiar înainte de jaf, a aflat aici 53 897 de locuitori stabili dintre care 1 750 de israeliți. Fantezia copiștilor lămurește originea a 3 495 de creștini. Din acest total apare că doar 16,40% erau din Roma ori proveneau din împrejurimile orașului. În schimb, ceilalți italieni formau 63,60% din total, iar cei neitalieni 20%. Oare dacă s-ar putea lărgi statistica la ansamblul populației urbane s-ar regăsi aceleași proporții? Ipoteza nu are nimic neverosimil fiind vorba despre cel mai cosmopolit oraș al timpului și dacă se ia aminte că Anvers, alt oraș foarte internațional, număra, în 1568, 15 000 de străini din 104 981 locuitori (14,40%). Sigur este că Roma s-a italienizat în decursul secolului al XVI-lea în aceeași măsură în care a și crescut ca număr de populație. E la fel de probabil că s-a și romanizat, grație imigrării de țărani alungați din satele apropiate de către marii proprietari de turme. Căci, cum ar fi putut orașele europene să crească, dat fiind puternica mortalitate urbană din Renaștere cauzată de epidemii, fără această puncție demografică în populațiile rurale? Astfel încît mobilitatea fizică, fie și la sate, a trebuit să fie atunci cu mult mai mare decît am fi tentați să presupunem. O anchetă desfășurată asupra a două sate englezești de la începutul veacului al XVII-lea a dezvăluit o refacere de 50

pînă la 60% în zece ani. Dacă se acordă 20% mortalității, urmează că moblității îi revine între 30 și 40%. Aveau greutate și deplasările în căutarea pămînturilor noi desțelenite. Și mai puțin locuite, vînzările și cumpărările de terenuri, și căsătoriile cu schimbare de domiciliu, și plecările la un castel mai mult sau mai puțin apropiat care angaja lacheu ori servitoare, dar, mai mult decît acestea, a contat atracția orașului și piața muncii de acolo. În tot cazul Londra, către 1500, avea 60 000 de locuitori, reprezenta aproximativ 2% din populația totală a Angliei și a Țării Galilor; în 1600, cu 225 000 de suflete, aduna 5%. În cursul secolului al XVI-lea, orașe ca Norwich, Newcastle, York și Bristol și-au dublat ori și-au triplat numărul de locuitori. Ele au trecut de la 5 000 locuitori pentru fiecare în parte, la 12 sau 15 000. Dar orașele erau adesea devastate de ciume ucigătoare. Cea care a lovit Londra în 1603 i-ar fi răpit 15% din populație: de aici necesitatea de a umple pe dată golurile, de a întări cel puțin momentan imigrarea. Sondajele din sînul breslelor londoneze confirmă necurmata sosire a noilor veniți într-un oraș în expansiune rapidă. În două din aceste meserii la sfîrșitul secolului al XV-lea, aproape jumătate din numărul de ucenici soseau din nordul Angliei. Între 1535 și 1553, circa 50% din ucenici care au primit dreptul de ședere la Londra veneau din regiuni situate la vest și la nord de linia Bournemouth, Severn, Trento.

•

În ce măsură această mobilitate fizică sau orizontală a fost dublată de o mobilitate verticală? Se înțelege că cei care fugeau de sat și se instalau la oraș ținteau să realizeze o ascensiune socială, fie și modestă. Cîți au și reușit? Masa de săraci a rămas cu siguranță enormă. Dar ceva posibilități de a-și depăși condiția inițială li se oferiseră, posibilități care se chemau: Biserică, bunuri funciare, comerț, slujbe, plecare în colonii.

Este sigur că vîrsta Renașterii a fost marcată de reușite individuale demne de luat în seamă – precum cele ale lui Leonardo, Erasmus, Michelangelo etc., oameni care, judecînd după extracția lor, nu păreau a fi hărăziți unui asemenea destin. Renașterea a constatat

urcarea spectaculoasă a unor familii şi declinul accentuat al altora. S-a produs atunci o redistribuire pe scară largă a averilor. Niciodată nu s-au mai văzut atîţia oameni bogaţi. Cei din familia Medici s-au preschimbat din bancheri în mari duci de Toscana şi, prin căsătorii, s-au aliat cu regi ai Franţei. Jakob Fugger, la origine burghez de condiţie medie din Augsburg, a fost arbitrul alegerii imperiale din 1519, a devenit conte palatin şi şi-a făcut intrarea în marea nobilime germană. O Welser s-a măritat cu fiul împăratului Ferdinand I. Asemenea exemple nu sînt decît strălucita ilustrare a unui fenomen mai general. Oameni cultivaţi care au înţeles folosul tiparului şi-au făcut, lor, copiilor şi nepoţilor lor, o situaţie socială de invidiat: dinastia Estienne* şi încă, poate, familia Plantin-Moretus. Christophe Plantin, ucenic legător la Caen în 1540, a devenit cetăţean al Anversului zece ani mai tîrziu şi a reuşit să publice pe distanţa a cinci ani, 1563 – 1568, 260 de cărţi diferite iar peste cîţiva ani, celebra *Biblia regia*. În 1576, el avea 16 prese în funcţiune. Producţia sa, în treizeci şi patru de ani, a fost de 1 500 de lucrări. El şi-a lăsat „laboratorul" ginerelui său, Moretus, în a cărui descendenţă a rămas tiparniţa apoi pînă în veacul al XIX-lea.

Plantin reprezintă perfect clasa mijlocie a secolului al XVI-lea şi, lucru mai presus de îndoială, aceasta a crescut numeric în cursul Renaşterii în vreme ce populaţiile orăşeneşti îşi îngroşau rîndurile. Orice oraş cît de cît important a adăpostit o mulţime de meşteşugari, buticari, afacerişti mărunţi, funcţionari municipali, notari, misiţi, doctori, farmacişti şi clerici. Deja sub Ludovic al XI-lea, „meseriaşii cu neguţătorii" de la Paris au trebuit să fie împărţiţi în şaizeci şi unu de „steaguri ale confreriilor" şi de „companii". În 1526, la Roma, revenea un medic la 815 locuitori. În acelaşi oraş, un recensămînt profesional din 1622 a înscris 6 609 patroni sau maiştri (cu 17 584 de ucenici). Avîntul artistic fără precedent al secolelor al XV-lea şi al XVI-lea, cu deosebire în Italia şi în Flandra, nu s-ar fi produs fără prezenţa acestor straturi intermediare care, mai cu seamă în oraşe, mulţumită priceperii lor manuale, a unei anumite instrucţii şi a unei culturi adevărate, au generat şi artiştii şi publicul în stare să aprecieze artiştii. Burghezii ita-

lieni și flamanzi – clerici sau mireni – au fost, fără îndoială, mai curînd permeabili la valorile estetice și intelectuale decît prinții ori nobilii. Opinia publică pe care au constituit-o a determinat suveranii să devină mecenați, o realitate ajunsă cu timpul necesitate politică. Însă Renașterea marchează clipa în care prinții și aristocrația – aceasta din urmă reînnoită permanent de elemente provenite din burghezie – au înțeles lecția care le sosea din straturile inferioare și s-au angajat pe calea culturii. Cu ajutorul banilor, au încoronat poeții, au făcut rost de comenzi pentru artiști, i-au atras și pe unii și pe alții la curțile lor. Dezvoltarea în creștere a vieții aristocratice a mai avut și o consecință stranie. Un mediu social intermediar care a dăruit pe vremea aceea cei mai buni scriitori Europei (Boccaccio, Macchiavelli, Erasmus, Rabelais, Shakespeare), artiștii cei mai prestigioși (Fouquet, frații Van Eyck, Vinci, Michelangelo, Palestrina* etc.), descoperitori (Cristofor Columb, Jacques Cartier), reformatori de talie excepțională (Luther, Calvin, Zwingli) nu a ajuns a se defini ca și clasă decît cu o singură dorință: aceea de a nu rămîne el însuși.

Aici se găsește și un temei important. Dacă insurecțiile burgheze ale lui Étienne Marcel și Artevelde au dat greș, aceasta s-a întîmplat pentru că în definitiv nu aveau un număr suficient de combatanți. Europa vremii nu avea nici destule orașe, nici destule orașe mari. Oricum ar fi fost, burghezia a fost în mod esențial un etaj de tranziție, sau încă o „lume în perpetuă remaniere“ (R. Boutrouche). Renașterea a confirmat așadar structurile sociale anterioare și chiar le-a întărit prin admiterea în cadrul nobilimii a acelora care, grație averii, rîvneau să intre în rîndurile acesteia. Sigur că înnobilații au impus puțin cîte puțin ordinea lor de adoptare a valorilor, o ordine care nu venea din tradiția cavalerească: predilecția pentru citadin, dorința de a învăța etc. Dar, pe de altă parte, ei au asimilat valorile nobilimii: preocuparea de a ieși în evidență, atașamentul față de bunurile funciare, disprețul față de muncă, mentalitatea de rentier, în așa fel încît nu se poate reține cîtuși de puțin afirmația lui H. Hauser, care diagnosticase, pentru veacul al XVI-lea, o „răsturnare de valori sociale“. Mai degrabă se poate concluziona că nobilimea s-a îmburghezit într-un grad mai scăzut față de cît s-a

înnobilat burghezia. În tot cazul, din cauza faptului că nobilimea a rămas deschisă, burghezia nu a ajuns să-şi însuşească încă din Renaştere o conştiinţă de clasă. Burghezia nu va ajunge să se aplece asupra ei însăşi, într-o ţară ca Franţa, decît începînd din momentul în care – sfîrşitul de veac XVII şi veacul următor – prefacerile din interiorul nobilimii s-au trudit să îngrădească pe comercianţi, pe jurişti şi pe ofiţeri, care doreau să parvină în cel mai înalt ordin laic.

Reînnoirea nobilimii este un fenomen de urmărit în Europa pe toată întinderea veacurilor XIV – XVI. În caz că se acordă atenţie unor Ysalguier din Toulouse, Jossard din Lyon sau Frémault din Lille, se descoperă acelaşi proces de promovare pe linie socială a stirpei burgheze. Reprezentanţii caselor de schimb din Toulouse, vînzătorii de postav din Lyon, vînzătorii de vin din Lille capătă dregătorii, părăsesc apoi curînd funcţiile municipale, intră în serviciul prinţilor cărora le devin creditori sau consilieri. Cumpără seniorii, îşi căsătoresc copiii cu nobili, se înnobilează chiar ei. În 1470, Ludovic al XI-lea ia o hotărîre capitală: declară nobili pe posesorii de feude. Începe astfel vîrsta de aur a nobilimii de robă căreia înmulţirea şi moştenirea slujbelor din veacurile care vin îi vor oferi o pondere socială crescută.

Adevărat că nobili vechi şi noi resimt uneori o sleire a dinamismului lor iniţial: nu sînt feriţi de lovituri conjuncturale, de sărăcirea în care îi tîrăsc cheltuielile cu războiul, schimbările politice. La începutul secolului al XVI-lea, Ysalguier şi Jossard, a căror iute urcare se produsese în veacul al XIV-lea, se află înglodaţi în datorii: îşi risipesc bunurile şi sînt pe care să se stingă. Urcarea de preţuri din secolul al XVI-lea i-a îmbiat pe aceia dintre nobili care percepeau mai ales rente în natură, dar a căzut în defavorul celor ale căror venituri se constituiseră în mod esenţial din rentele în bani. Războaiele din Italia au fost ruinătoare pentru unii dintre seniorii francezi şi italieni care au cheltuit în peninsulă mai mult decît cîştigaseră. Ardoarea belicoasă a vechii nobilimi franceze, din cele două tabere care s-au înfruntat în războaiele religioase, nu poate fi oare explicată, în parte cel puţin, prin dorinţa de a pune la loc, datorită luptelor civile, unele averi grav compro-

mise în Italia în timpul jumătății de veac precedente? Ca și înfruntarea dintre cavaleri, înfruntarea dintre Germania lui 1522 și-a găsit o justificare în declinul unei categorii sociale care încerca să supraviețuiască. În Anglia, înscăunarea Tudorilor la sfîrșitul secolului al XV-lea a semnificat sfîrșitul marii nobilimi militare pînă atunci atotputernică în provincie. Multe familii ilustre care puteau pune în pericol dinastia cea nouă au fost exterminate fără milă: Stafford, Courtenay, Pole, Percy, mai tîrziu Howard. În locul lor, coroana a încurajat pe unii mici nobili devotați familiei regale, de foarte scăzută factură precum Thomaş Cromwell, Cecil. Crearea demnității de pair, asociată cu distribuirea bunurilor mănăstirești confiscate, au accentuat noua înfățișare a nobilimii englezești. Din 61 de pairi existenți în 1559, 26 fuseseră făcuți după 1529. Răscoala baronilor din Nord, care a eșuat în 1569, nu a făcut decît să accelereze înlocuirea aristocrației vechi cu o nobilime de dată recentă. Anchete la nivelul pămîntului au confirmat și mai mult intensitatea unei mișcări care cu timpul s-a potolit. R. H. Tawney a calculat că în zece comitate, a treia parte a castelelor a trecut din mînă în mînă prin repetate cumpărări și vînzări măcar o dată la patruzeci de ani într-o perioadă cuprinsă între 1561 și 1640. În schimb, din 62 de mari familii cu bunuri funciare în 1640, mai bine de jumătate erau în posesia acelorași proprietăți în 1878. De aici apare necesitatea de a pune în lumină o mobilitate verticală care a fost realmente o caracteristică a timpului, epoca clasică fiind dimpotrivă marcată de o relativă stabilizare a situațiilor ivite.

Așa s-a făcut că Renașterea, la Veneția ca și în Anglia, în Spania ca și în Germania, unde Hansa și burghezia orășenească se clatină, a înfăptuit o remarcabilă consolidare a nobilimii. Că aceasta s-a reînnoit cu prețul multor mezalianțe, că a fost întinerită pe cale de autoritate și pentru că prinții au aruncat pe piață mărci, comitate și titluri de vasali, chiar dacă „gentilomii de viță“ au apărut de aici înainte cu duiumul iar dreptul de a purta blazon a fost „scos la mezat“, toate acestea nu știrbesc cu nimic importanța unui fapt social fundamental: Renașterea nu a înlesnit triumful burgheziei în sine, ci dimpotrivă, a consolidat ierarhia tradițională.

S-a tot scris că regalitatea franceză se sprijinise pe burghezie în contra nobililor. Realitatea este mai complexă. Monarhii absoluți au supus nobilimea și i-au croit o nouă față însă nu le-a trecut vreodată prin cap că un tron s-ar putea lipsi de anturajul unei aristocrații sclipitoare și, de aceea au încurajat alianțele de familie cu cei mai distinși burghezi, din care își confecționau miniștri. Încă din veacul al XVI-lea, monarhiile s-au considerat nedespărțite de o nobilime căreia, două sute de ani mai tîrziu, au sfîrșit prin a le deveni prizoniere.

•

În ciuda existenței unui strat intermediar, în principal de factură urbană, între masa poporului și aristocrație, ceea ce frapează pe istoricul Renașterii este avantajul foarte larg al veniturilor, un obstacol decisiv în calea constituirii unei mentalități a clasei mijlocii. La Augsburg, încă din 1498, o listă cu 143 de contribuabili mai impozanți revelează că primul dintre dînșii era de douăzeci de ori mai avut decît personajele din coada listei, bogate și ele. O amploare nouă a luat fenomenul în cursul secolului al XVI-lea. Bogații au devenit mai bogați iar săracii, mai săraci. Aceștia din urmă au căzut atunci victimă a măririi prețurilor și a enormei corvezi a fiscalității. Din contră, primii s-au văzut cu venituri în creștere, fie pentru că s-au extins comerțul și activitatea băncilor, fie pentru că domeniile lor funciare le aduceau mai mult cîștig, fie din amîndouă cauzele dintr-o dată, căci „negutătorii" cei mai avizați nu au întîrziat să-și convertească beneficiile în pămînturi. Fiindcă de urcarea prețurilor agricole au profitat de fapt marii proprietari iar nu țăranii istoviți de pe urma rentelor în natură și a contractelor înrobitoare. Pe de altă parte, scumpirea grîului, a cărnii și a vinului a fost mai importantă decît cea a materiilor prime industriale – lemn, fier, textile – și a produselor finite. Această distorsiune i-a defavorizat pe meșteșugari. În fine, salariile cresc în general mai puțin rapid decît prețurile. Și chiar dacă anchetele noastre s-ar dovedi foarte incomplete la acest nivel, se pare că secolul al XVI-lea, în ansamblul său, nu a putut evita regula și că marea inerție a remunerațiilor se confirmă. Aceasta a dus la o

deteriorare generală a condiției lucrătorilor, la oraș ca și la sat, în vreme ce marile întreprinderi comerciale ale epocii și păstrarea unor domenii considerabile în mîinile unor familii privilegiate permiteau rotunjirea unor averi enorme. La moartea lui Jakob Fugger, în 1525, capitalul acestuia și al celor patru nepoți care îi erau asociați atingea, după scăderea datoriilor, 1 602 319 florini renani. L. Schick a calculat că toată această avere ar fi reprezentat un venit anual de vreo 100 000 de florini în caz că Fuggerii își plasaseră banii cu dobîndă normală. 20 000 de florini pe an pentru fiecare dintre cei cinci oameni de afaceri echivala cu de 1 300 de ori salariul anual al unui muncitor manual (de aproximativ 15 florini) și cu de peste 650 ori salariul unui muncitor calificat (de aproximativ 33 de florini).

În Roma sfîrșitului de veac al XVI-lea se pot decela aceleași discrepanțe. Alessandro Farnese, nepot al lui Paul al III-lea, cardinal la patruzeci de ani în 1534 și mort în 1589, dispunea la sfîrșitul vieții sale de circa 120 000 de ecu-monedă ca venit (3 528 kg argint fin). Or, în aceeași epocă, un „cuptorar" sau un „angajat la cernut" dintr-o brutărie de la Roma cîștiga 42 de scuzi pe an, este adevărat, afară de remunerațiile în natură. Să presupunem că acestea din urmă ar fi urcat salariile cu pricina la 80 de scuzi pe an – ceea ce pare un prag maxim –, atunci cardinalul Farnese ar fi avut un venit superior de 1 500 de ori confratelui său brutar. Pentru Spania, să înlocuim scuzii cu oile. Contrastele dintre micii proprietari de turme al *Mestei* și cei mari nu sînt mai puțin frapante. Un proces din 1561 arată că proprietarii de turme cu mai puțin de 100 de capete formau 67% din membrii asociației, iar cei care posedau mai mult de 1 000 de capete nu constituiau decît 11%. Se poate trage o concluzie cu privire la caracterul democratic al *Mestei*? Cu siguranță că nu, căci mănăstirea Escorialului, numai ea, era îmbelșugată cu 40 000 de oi pentru lînă, mănăstirea Santa Maria de Paular, de lîngă Segovia, cu 30 000, ducele Infantado, cu 20 000. De fapt, puterea aristocrației castiliene și a „granzilor de Spania", între secolele al XIV-lea și al XVI-lea, s-a întemeiat pe împărțirea pămînturilor din Andaluzia recucerită, pe jocul războaielor civile din care au tras foloase cei care merseseră pe mîna lui Henri de Trasta-

mare în contra lui Petru cel Cumplit, pe extraordinara dezvoltare a comerţului cu lînă şi pe recunoaşterea legală a dreptului de primogenitură. La sfîrşitul veacului al XV-lea, don Enrique de Sotomayor stătea în fruntea unui domeniu de 5 000 km^2 iar familia Estuniga, care au fost mai pe urmă conţi de Plasencia, posedau aproape jumătate din Extremadura.

Vechii şi noii îmbogăţiţi s-au manifestat cu ferocitate faţă de cei nevoiaşi. Această duritate se observă cu mai multă pregnanţă la hotarele civilizaţiei occidentale: dincolo de Elba sau în America. Între 1490 şi 1520, nobilimea poloneză, cu sprijin din partea regală, îşi aspreşte stăpînirea asupra ţăranilor. De acum înainte, aceştia vor fi legaţi de glia pe care o au de muncit. În justiţie îi reprezintă suveranii care pot dobîndi bunurile comunităţilor rurale. În acelaşi timp, nobilii sînt declaraţi scutiţi de vamă şi redevenţele către Trezorerie. Suveranii din Rusia, după Ivan al III-lea, instituie o nobleţe a funcţiei, la început o birocraţie a lumii de jos, care ajută la ţinerea sub control a vechii nobilimi. Dar ca să poată fi mai bine ţinută în mînă, noii suverani le alocă pămînturi „negre“ cu tot cu ţăranii odinioară liberi dar acum legaţi de ele. Ca şi prin alte locuri, datorită dezvoltării generale a economiei monetare, date fiind mulţimea redevenţelor în natură înlocuite cu redevenţe în bani şi aglomerarea impozitelor princiare, aproape peste tot ţăranii se îndatorează faţă de seniori. Ei îşi pierd libertatea şi, insolvabili fiind, devin servi, dacă nu cumva se pornesc înspre Răsărit acolo unde se mai găsesc pămînturi de luat în primire.

În America, tot aşa, noii veniţi îşi rostuiesc mari teritorii. Cortés, fost nobil nevoiaş, devine marchiz del Valle. La Cuernavaca, în Mexic, îşi ridică un palat, amenajat cu grădini magnifice, are plantaţii de indigo, trestie de zahăr, duzi, încearcă să crească viermi de mătase şi oi merinos. În Mexic şi în Peru, ca şi în Rusia, seniorii uzurpă pămînturile obştilor săteşti. Un *hacendado* de la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi din secolul al XVII-lea este judecător peste sclavii săi, dar şi peste peonii săi – „pedestrimea“ –, teoretic indieni liberi, în fapt cetluiţi de stăpînul *haciendei* prin aspra legătură a datoriilor din pricina cărora sînt siliţi să muncească pe domeniul său. Sînt exemple extreme şi

cazuri limită. Dar ele îl invită pe istoric să se întrebe dacă nu cumva același fel de procese s-au petrecut – poate la o scară mai puțin reliefată – și în inima Occidentului.

Un lucru cert este că o „reacțiune seniorială" s-a produs în Europa de Vest în decursul Renașterii, căci, bogații de dată recentă, sfătuiți de intendenți, s-au dovedit mai neînduratori la cîștig decît cei vechi, mai duri față de țărani. În zona rurală a Romei, între 1560 și 1580, se constată în mai multe rînduri conflicte între proaspeții proprietari și comunitățile rurale. Aceștia din urmă le-au anulat dreptul de a-și alege reprezentanți, le confiscă statutele, le anexează pămînturile de folosință obștească și reintră pe pămînturile plantate cu viță de vie. Izbucnesc atunci judecăți între noul senior și țărani, care, de regulă, le pierd și părăsesc satul. Fapte precum răscumpărarea de terenuri de către nobilimea spaniolă din secolul al XVI-lea, comasările care debutează după 1560 în regiunea pariziană, creșterea împovărătoare a birurilor pretutindeni aproape, în Poitou, în Lombardia, în Franche-Comté, reașezarea rentelor feudale, adăugate evicțiunii pur și simplu a țăranilor din Italia, de-a lungul drumurilor *Mestei*, ca și în Anglia, nu lasă nici o umbră de îndoială cu privire la agravarea situației țărănești în amurgul Renașterii.

●

Ar fi interesant să se procedeze la un inventar de fapte care să permită o apreciere asupra mărimii ecartului dintre bogați și săraci, atît la oraș cît și la țară. O întreprindere de lungă durată. Dar, la capătul secolului al XVI-lea, este posibil să se obțină deja rezultate sensibile cu privire la o evoluție lungă și adesea obscură. Obiceiul de a orîndui reședințele regale și aristocratice împrejurul unor curți interioare și moda castelelor de vacanță ca și a vilelor a avut drept consecință îndepărtarea de mase a suveranilor și a nobilimii. Prilejurile de întîlnire față în față s-au făcut mai rare. Bineînțeles că „voioasele și triumfătoarele intrări" ale prinților în Flandra, în Franța sau în Italia, carnavalurile, căsătoriile marilor duci de Toscana ori Valois au dat loc unor sărbători publice cu pavoazarea orașului, cu alaiuri pe

străzi și cu alcătuirea de care. Dar temele reținute de artiștii însărcinați cu punerea în scenă au fost într-o măsură din ce în ce mai largă împrumutate dintr-o mitologie care scăpa simțului comun. Ca să glorifice pe eroii zilei, poeți și muzicieni au făcut apel la o estetică din ce în ce mai savantă și mai rafinată. Iar în privința tapiseriilor de la Uffizzi, evocatoare ale banchetelor și spectacolelor de la curtea de Valois, ele ne evocă distracții – dansuri în grădina castelului, feerii pe apă etc. – la care este evident că poporul nu participa.

La Roma, se poate surprinde, la nivelul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVI-lea, diferența crescută dintre amuzamentele săracilor și cele ale bogaților. În 1549, cardinalul Du Bellay, la celebrarea nașterii celui de-al doilea fecior al lui Henric al II-lea, a poruncit să se dea un mare spectacol în piața Sfinților Apostoli pentru că, zice Rabelais, care îl însoțea pe cardinal, „după Agona (piazza Navona, *n.a.*), este cea mai frumoasă și mai încăpătoare din Roma". Așa că mulți locuitori, cocoțați la nevoie pe acoperișuri, au putut asista la un atac mimat asupra unei fortărețe în care soldații închiseseră o nimfă. Alde gură-cască au putut să se strecoare, nu fără oarecare dificultate, în curtea de la Belvedere a lui Bramante, pe timpul marii petreceri date cu ocazia măritișului Ortensiei Borrome. După această dată însă, întrecerile s-au derulat cel mai adesea dinaintea unui public limitat ca număr. Cea la care a asistat Montaigne la Roma în 1581 a avut loc pe timp de noapte și pentru un parter aristocratic. În 1603, bancherul Tiberio Ceuli și-a măritat fata cu un Orsini. Cu această ocazie, în fața palatului său s-a desfășurat o întrecere „în prezența unui număr consistent de cardinali, ambasadori și doamne". Gloata din Roma nu a fost primită la serbare; de altfel, străzile cartierului fuseseră blocate. Un semn al vremilor: convivii care au participat, în 1600, la un festin dat de cardinalul Aldobrandini în onoarea viceregelui de Neapole, au trebuit să prezinte la intrare invitația *(bolletino)*. Această evoluție nu era specifică numai Romei. La Nancy, la căsătoria lui Henric de Lorena cu Margareta de Gonzaga, în 1606, a fost cu siguranță o intrare solemnă a prințesei în oraș a cărui stradă-mare fusese decorată cu porticuri în două etaje și cu un arc mare de trimf. Dar

distracţiile mai importante – dansul seniorilor şi baletul – s-au desfăşurat departe de privirea populară. La cele dintîi a putut să asiste doar o elită a burgheziei, iar celălalt a fost rezervat cu stricteţe curţii. Divertismentele pentru nobili tindeau să anexeze tehnicile carnavalului, căci pentru acest balet s-a construit „o maşină în formă de car alegoric“ pictat şi decorat de Bellange; maşina reprezenta pe Cupidon cu douăsprezece zeiţe. Peste tot în Europa, dar cu deosebire în Franţa de după Henric al III-lea, la festivităţile aristocratice, dansurile şi spectacolele de teatru au succedat sporturilor şi turnirurilor, divertismentele de interior, celor din aer liber. Prin urmare, şi prin acest mijloc deviat, s-a înregistrat o pierdere de contact între curţi şi supuşi.

În Italia sfîrşitului de secol al XVI-lea, a avea una sau mai multe caleşti devenise un semn distinctiv al bogăţiei. Ca şi curţile interioare ale palatului, caleştile – care nu serveau practic decît în oraş, din moment ce drumurile erau impracticabile – au contribuit la izolarea bogaţilor de săraci. Această retragere a celor privilegiaţi în afara vieţii cotidiene a avut cîteodată consecinţe mişcătoare. Nişte oraşe precum Roma şi Veneţia – singurele două oraşe italiene unde elementul feminin era inferior ca număr elementului masculin – au cunoscut de-a lungul Renaşterii plaga prostituţiei. Papii posteriori Conciliului de la Trento şi, înaintea lor, sfinţi ca Ignaţiu de Loyola, s-au străduit să se opună acestui flagel. Dotele pentru tinerele fete sărace au fost mărite şi au fost depuse eforturi pentru internarea curtezanelor într-un cartier special. Pius al V-lea a încercat chiar să le alunge din Roma. Ele erau cu siguranţă mai puţin numeroase la 1600 decît sub Leon al X-lea şi Clement al VII-lea*. Totuşi, recensăminte din anii 1599 – 1605 indica în Roma vremii circa 17 prostituate la 1 000 de persoane de sex feminin. Dar ceea ce ne interesează aici este că ele au fost împinse din ce în ce mai în josul scării sociale. În timpul primei jumătăţi a veacului al XVI-lea, Fiammetta, Imperia, Tullia de Aragon şi Isabella de Luna erau invitate la mesele aristocraţiei. Această practică a încetat după 1560 şi nu ne-a rămas nici un nume de curtezană celebră din a doua jumătate a veacului al XVI-lea. În plus, prostituatelor li s-a in-

terzis să urce în caleașcă. În acest mod, a dispărut, la finele Renașterii, categoria „cinstitelor curtezane", adică avute, cărora li se opuneau înainte vreme „curtezanele de lumînare", cele din cămăruța din dos a prăvăliei. Izolarea crescîndă a nobilimii a căpătat atunci acest refuz un pic ostentativ a unui păcat tolerat în rîndul vulgului și căruia s-a încercat să i se aloce o parte determinată a orașului.

Un caz extrem de segregare ca acela al unui cartier rezervat femeilor de moravuri ușoare care, într-o epocă a evreilor marginalizați în ghetouri, este indicatorul unei mentalități ce gîndește din ce în ce mai mult distincțiile morale, religioase și sociale în termeni de spațiu. Orașul ideal pe două etaje imaginat de Leonardo este revelator în acest sens. Conform acestui proiect, „pe străzile de sus nu au ce căuta nici car, nici alte vehicule asemănătoare: ele nu sînt decît pentru folosința personajelor de calitate. Pe străzile joase, au de trecut căruțele și alte atelaje destinate uzului și treburilor poporului." În concluzie, pentru bogați, aer, lumină, tihnă; pentru săraci, etajul inferior și hărmălaia. Ar fi paradoxal dacă s-ar afirma că planul lui Leonardo a cunoscut la distanță de un secol o înfăptuire parțială? Fiindcă la Roma, papii de la sfîrșitul secolului al XVI-lea au depus eforturi să dezvolte cartierul dei Monti, între Santa-Maria-Maggiore și actuala Piazza di Spagna, fiindcă era mai înalt și mai sănătos decît Cîmpul lui Marte suprapopulat și amenințat de inundații. În special aristocrația a emigrat pe înălțimi după exemplul pontifilor care au făcut din palatul Quirinale reședința preferată. Așa luau naștere cartierele rezidențiale. În Parisul Renașterii, oamenii bogați nu s-au instalat pe coline ci au populat foburgurile Saint-Germain și Saint-Honoré, apropiate de palatele regale și au constituit în capitală zone de habitat unde se simțeau mai acasă.

O asemenea atitudine subînțelege disprețul față de munca manuală, un dispreț care, cu certitudine, s-a accentuat în cursul Renașterii, fiind împărtășit și de Ronsard. Claude de Rubys, la Lyon, numește „sordide și necuviincioase" meseriile de măcelar, cizmar, croitor și chiar de cele de tipograf și orfevru. Bernard Palissy își cere iertare pentru „micimea și abjecția condiției". În secolul al XVI-lea, peste tot în Franța este vizibilă afir-

marea unei mişcări ce tinde să excludă din adunările electorale orăşeneşti şi din funcţii municipale „persoanele comune şi de proastă condiţie". Într-un oraş din sudul Franţei – la Albi – începînd din 1607, nici un „meseriaş sau practicant al artelor mecanice nu (va putea, *n. a.*) fi ales printre purtătorii de pîine sfinţită". A pune la locul lor pe oamenii din popor de categoria muncitorilor, aceasta semnifică de asemenea în epocă a le impune straie modeste. În 1569, la Paris, brutarilor le era interzis să poarte „mantale, şepci şi pantaloni scurţi în afara zilelor de duminică şi de alte sărbători, în care zile le este îngăduit doar să poarte şepci, nădragi şi haine de postav gri sau alb, iar nu de altă culoare".

Este bine stabilit că luxul veşmîntului şi dezvoltarea modei – născute în Europa în veacul al XIV-lea – au contribuit la mărirea distanţei între bogaţi şi săraci. Predicatorii au promis indulgenţe celor care pe stradă vor ruşina pe femeile cu pieptănătură excentrică; ei au protestat contra „ruşinoşilor nădragi" şi a „goliciunilor de la gît"; ei au organizat, ca Savonarola la Florenţa, „ruguri ale vanităţii". Peste tot cîrmuirile au dat legi cu cheltuielile, au căutat să limiteze folosirea blănurilor, să interzică portul condurilor cu cioc şi trenele, iar mai tîrziu să reglementeze abuzul de şireturi şi de broderii de aur şi argint. Cu siguranţă că la sfîrşitul secolului al XVI-lea, sub tripla influenţă a Spaniei, a reformei catolice şi a austerităţii calviniste, negrul a început să precumpănească, în timp ce veşmintele feminine au devenit mai rigide. Însă greutatea şi preţul stofelor utilizate, mulţimea de bijuterii compensau eleganţa pierdută. Mai mult decît oricînd, îmbrăcămintea privilegiaţilor contrasta cu cea a oamenilor de rînd. Aceştia au simţit pe pielea lor, în epoca „sans-culottes" ce înseamnă o diferenţă pe plan social, nu numai în ce priveşte calitatea ţesăturilor, dar şi în forma costumului*.

●

Un moment decisiv în istoria veşmîntului se situează la mijlocul veacului al XIV-lea cînd, afară de exerciţiul cîtorva profesii – ecleziastică, magistratură etc. –, oamenii au abandonat costumul lung şi larg comun celor

două sexe pînă atunci. Îmbrăcămintea masculină și feminină vor urma de aici înainte drumuri separate. Însă în ambele cazuri, costumul a fost ajustat, tăiat în parte sau în întregime, și deci prevăzut cu nasturi ori cu șireturi. Se producea înlăturarea unor forme vechi de multe mii de ani. De-a lungul Renașterii, fluctuațiile modei și bogăția ornamentului au caracterizat mai apăsat haina bărbătească decît haina femeiască, ceea ce explică de ce se îmbrăcau uneori în bărbați curtezanele vremii.

Costumul masculin a adoptat vesta scurtă cu mîneci care reliefează pieptul și talia, pantalonii colanți înălțați pînă la centură, dotați cu șliț, în vreme ce nădragii devin atunci (secolul al XVI-lea) un obiect de pînză purtat pe dedesubt. O dată cu 1440 a apărut paltonul egal cu vesta în lungime. Haina de ploaie, derivată din caftan și importată din Orient prin Veneția, s-a răspîndit de asemenea în Europa; formată din două părți, cu mînecă lungă, ea a fost prima haină de îmbrăcat din civilizația occidentală și a stat la originea mantoului. Costumul feminin s-a diversificat în corsete, corsaje, șaluri și gulerașe. Tunica a devenit rochie purtată pe dinăuntru, de multe ori mai lungă decît cea de deasupra și de altă culoare. Bărbați și femei au purtat în veacul al XVI-lea dantele și curînd ciorapi de mătase. Atîtea elemente noi incitau fantezia. La curte, grija pentru modă a însemnat mai mult decît o trecere-de-vreme și s-a transformat într-o regulă a jocului. Îmbrăcămintea a căpătat de îndată o importanță nemaiauzită și s-a numărat printre preocupările de căpetenie ale prinților și nobililor. Din acest moment, rațiunea de stat și prejudecățile sociale s-au exprimat înainte de orice prin costum. Filip cei Îndrăzneț, în 1389, cu prilejul intrării în Paris a Isabelei de Bavaria, „a pus pe el una peste alta patru rochii de velur decorate cu flori de aur și pietre prețioase, o jachetă de un roșu stacojiu cu patruzeci de miei și lebede perlate, o rochie verde cu mîneci brodate cu gherghine și cu oi de perle". În aceeași vreme, Valentina Visconti a adus în Franța un trusou conținînd țesături perlate și brodate cu păsări, flori, fructe, embleme.

Moda a fost influențată rînd pe rînd de țări diferite. Curtea Burgundiei din veacul al XV-lea, unde luxul vestimentar al ducilor a fost o manieră de a-și manifesta pretențiile la tron, a preferat stofele prețioase, piep-

tănăturile extravagante, belşugul de bijuterii. Italia a lansat în Europa voga dantelei, a ţesăturilor de mătase – damascuri, brocarturi, velururi, taftale – şi moda decolteurilor pătrate. Şliţurile „despicate" şi „tăiate" sînt de origine elveţiană şi germanică. Spania, la apogeu, a determinat adoptarea de către bogaţii europeni a întîietăţii negrului. Ea a modificat silueta feminină, abandonînd liniile suple în favoarea formelor drepte. S-a ajuns la acest rezultat graţie „trupului", un corsaj rigid care urca şi se mula pe talie comprimînd pieptul, şi „malacofului", jupon ţeapăn, în „cloche", întins pe fire subţiri de fier şi care susţinea fustele. Un detaliu revelator: malacoful nu a fost purtat niciodată de clasele populare.

Luxul vestimentar şi modificările vestimentare frecvente de aici înainte au corespuns cu o avansare a civilizaţiei occidentale. Moda a fost una dintre plăcerile celor care aveau distracţii, bani şi un trai mai puţin frust şi mai puţin milităros decît în trecut. Însă rafinamentele au frizat adesea excentricul, obscenitatea chiar prin „şliţurile proeminente". Coafurile feminine cu coarne din secolul al XV-lea „cu minunat de înalte şi de largi îndoituri de fiecare parte" au atras fulgerele predicatorilor care s-au ridicat împotriva acestor „paţachine" „cu cîlţi din păr de mort precum se găsesc pasămite prin iad". Omul simplu şi-a bătut joc de „pălălării" – termen probabil satiric care a desemnat coafurile... „ţuguiate ca turnul clopotniţelor de care atîrnau zdrenţe lungi asemenea unor flamuri". Vestele din veacul al XVI-lea s-au împodobit cu „tăieturi" care lăsau să se vadă dublura de mătase ori cămaşa; pantalonii, de multe ori „crăpaţi", au fost confecţionaţi de asemenea „în părţi", adică de culori şi ornamentaţii diferite pentru fiecare picior. Henric al III-lea şi odraslele sale au purtat manşoane şi cercei. „Fraga" a apărut către 1557 şi a fost la început un volănaş încreţit terminat în cupă în partea de sus a corsajului, dar, la sfîrşitul veacului, a luat amploare pe înălţime şi în volum încît a trebuit să fie susţinută pe un şasiu de fier. În epoca Elisabetei care, se zice, deţinea 6 000 de rochii şi optzeci de peruci, veşmîntul căpătase un asemenea loc încît, în portrete, conta mai mult decît figura.

Somptuozitatea veşmîntului este contagioasă şi prin aceasta nobilimea a atras către sine pe toţi cei care, într-un fel sau altul, puteau să se aştepte ca într-o bună zi să intre într-un ordin superior. Burghezilor le-a fost ruşine că sînt burghezi şi au făcut-o pe nobilii aşteptînd să şi fie, de unde şi dificultatea de a se defini ca mentalitate de clasă. „Cînd cel mare se întinde peste margini, cel mediocru vrea să îl imite." Această imitare frapa toţi observatorii sfîrşitului de Renaştere. Un ambasador al ducelui de Urbino, povestindu-i stăpînului său traiul de la Roma, nota: „Pînă la comercianţii care îşi îmbracă nevestele ca pe nişte doamne nobile şi îşi fac toate gusturile, orişicît i-ar costa." În vreme ce Montchrestien adăuga: „Nu-i poţi deosebi pe dinafară. Prăvăliaşul e îmbrăcat ca gentilomul." La drept vorbind, în cele două cazuri nu se făcea vorbire de nu ştiu care comerciant, căci, în interiorul breslelor era în curs de a se înregistra o degajare a unei aristocraţii, o dovadă suplimentară a tendinţei generale a vremii care a separat net lumea celor bogaţi – nobili sau posibili candidaţi la nobleţe – de lumea muncitorilor manuali. La Paris, încă de la sfîrşitul veacului al XVI-lea, cele şase bresle de meserii „fruntaşe" – negustorii de mărunţişuri, postăvarii, băcanii, orfevrii, bursierii şi blănarii se ţineau „în afara breslelor" ca unii care nu fuseseră niciodată „confundaţi, spuneau ei, cu breslele de arte şi meserii, căci prin întinderea şi bogăţia sa, comerţul cu prisosinţă merită această distingere".

•

Ar fi interesant de aflat dacă, pe vremea Renaşterii, privilegiaţii averii şi ceilalţi se distingeau prin alura fizică mai mult decît odinioară. Chiar dacă Europa occidentală a consumat mai multă carne după 1350, chiar dacă indivizii aduşi în scenă de Bruegel în chermezele sale ne par nişte mîncăi, răscoalele ţărăneşti repetate, foametea frecventă, o mortalitate ridicată în rîndul maselor indică îndeajuns că la finele secolului al XVI-lea, gloatele rămîneau subalimentate. Oamenii simpli se dezlănţuiau cîteodată în straşnice chefuri, la intervale foarte mari, care nu făceau decît să reliefeze mai pregnant sărăcia maselor obişnuite. Pe de altă par-

te, documentele iconografice dovedesc, pentru lumea bogată, că silueta, mai cu seamă feminină – s-a îngroșat între 1450 și 1600. La sfîrșitul Renașterii, Occidentul a abandonat idealul de frumusețe rafinată care fusese idealul lui Van Eyck, Van der Weyden, Fouquet și al artiștilor italieni din *Quattrocento*. După Venus-urile zvelte ale lui Botticelli și Cranach* au urmat nudurile greoaie ale lui Rubens marcate de celulită. Tranziția s-a făcut cu Tițian care, în tablourile sale senzuale a insistat complezent pe deplinătatea carnațiilor. Bineînțeles că manierismul a privilegiat un moment linia serpentină și trupurile excesiv de alungite. Dar exagerarea era evidentă și rezulta probabil dintr-o opinie preconcepută contrastantă cu realitatea. Noua siluetă feminină pare a se fi desenat în Italia, unde bărbații au început să aprecieze femeile „pline de carne". Montaigne spunea „Le plac cele mari și masive." Utilizarea în creștere a caleștilor, dar și prînzurilor mai copioase au contribuit cu certitudine la această îngreuiere a formelor. Lăcomia a fost un defect italian cu deosebire. Cea a Caterinei de Medici a rămas celebră. De pe urma unui festin din 1575, „a fost să crape, asigură P. de L'Estoile... Se vorbea că mîncase o groază de anghinare și de creste și rinichi de cocoși de care se lăcomea foarte". Mesele au continuat să fie caracterizate de o extraordinară abundență a cărnii – mai ales păsăret și vînat – despre care supeul oferit de Pantagruel în *Cartea a patra* oferă o idee mai puțin caricaturală decît s-ar putea crede.

Abia în secolul al XVIII-lea, în epoca „Europei franceze", bucătăria s-a orientat către mai puțină cantitate și mai mult rafinament. Mesele renascentiste nu erau doar planturoase dar și deosebit de frapante prin risipa de mirodenii și zaharicale. Totuși, grație curții de Burgundia, și Italiei, din veacul al XV-lea bucătăria a devenit o artă de o importanță pe care tipăritorii au sesizat-o din moment ce au publicat în Franța *Strălucirea bucătăriilor* de P. Bidoux în 1540 și *Cartea bucătăriei desăvîrșite* în 1542, reeditată în 1570 sub titlul *Marele bucătar al tuturor bucătăriilor*. Montaigne s-a amuzat foarte tare după o conversație pe care a avut-o cu bătrînul servitor șef al cardinalului Caraffa. „L-am pus, scrie el, să-mi povestească despre treaba lui. Mi-a ținut un discurs despre această știință a burții

cu un aer aşa de grav şi de magistral, ca şi cum mi-ar fi împărtăşit cine ştie ce punct secret al teologiei. M-a luminat cu privire la diferenţa dintre gusturi: a unuia care a postit, cel de după felul doi şi trei; mijloacele prin care ceva place de-a dreptul, sau stîrneşte şi pişcă; politica sosurilor, mai întîi la general, şi apoi mai îndeaproape calităţile ingredientelor, cu efectele lor; diferenţa dintre salate în funcţie de anotimp, care trebuie reîncălzită, care se cade a fi servită rece, modul de a le împodobi (şi, *n.a.*) de a le îmbogăţi spre a le face încă mai plăcute ochiului... Şi toate astea împănate cu vorbe bogate şi măiestrite, şi chiar acelea folosite cînd se tratează despre cîrmuirea unei împărăţii" (*Eseuri*, **I**, LI). Cel mai ilustru bucătar italian al veacului al XVI-lea a fost Bartolomeo Scappi, care a servit pe mulţi papi şi a publicat în 1570, la Veneţia, o lucrare care este cel mai bun document asupra artei culinare de pe timpul Renaşterii. Ca şi interlocutorul lui Montaigne, Scappi avea o idee înaltă despre profesiunea sa: „Bucătarul care se pricepe, scrie el, şi de la înălţimea meseriei sale, care vrea să înceapă, să ducă mai departe şi să termine în mod onorabil, are de imitat pe arhitect care, după ce şi-a făcut planurile, pune fundaţiile şi pe această temelie trainică vine cu minunăţiile geniului său." După Scappi, masa ideală conţine patru feluri: primul constă în fructe confiate, următoarele două aduceau multe cărnuri şi păsări asortate cu feluri zaharate. Înaintea desertului, era ridicată faţa de masă şi li se oferea convivilor apă parfumată ca să-şi clătească mîinile; după care erau aduse pe masă platouri dulci şi parfumate, ouă confiate şi siropuri.

Abundenţei felurilor de mîncare ale privilegiaţilor i se opune, în vremea lui Lazarillo de Tormes, foamea cerşetorilor din zi în zi mai numeroşi. Este simptomatic faptul că primul roman picaresc* – datează din 1550 – are foamea drept temă majoră – o foame de stolnic hămesit care nu vrea să muncească de teamă că îi cad galoanele, şi mai cu seamă foamea valetului său, care, înainte de a se băga în serviciul unui hidalgo, fură pîinea stăpînului său, un preot, pe care acesta o ascundea cu grijă într-un „sipet" *(arca)*. Oraşele în ascensiune au primit în cursul veacului al XVI-lea valul de ţărani fugăriţi de pe la sate de proprietarii de turme, ale

semănătorilor de pămînt, și îmboldirea demografică. Or, Renașterea a făcut mai mult comerț și mai puțin industrie. Din această pricină, în interiorul orașelor, s-a constatat un număr crescut de șomeri. Conform unui studiu inedit al lui L. Rousseau, s-au găsit 7 000 de „netrebnici", 297 de cerșetori și 225 copii de cerșetori: ceea ce înseamnă circa 15% din populație. În 1591, spitalul din Ponte Siso aduna 1 034 de săraci mai mult sau mai puțin suferinzi. Într-adevăr, papii de la sfîrșitul veacului al XVI-lea au hotărît să interneze într-un ospiciu pe toți cerșetorii infirmi de pe cuprinsul capitalei și să îi gonească pe restul. Ei nu au obținut nici un rezultat, ca și, mai tîrziu, Ludovic al XIV-lea. În 1613, șchiopii, orbii și schiloditii Romei au fost autorizați să se grupeze într-o breaslă! Pentru dreptul de a cerși, au trebuit să aparțină pe viitor de acest „meșteșug" și să verse o cotizație lunară.

Parisul a creat în 1535 „Pomana generală", o instituție de ajutoare la domiciliu care a dăinuit mulțumită unei taxe percepute locuitorilor. Anglia elisabetană, în care disoluția mănăstirească și diversele instituții ecleziastice au ruinat numeroși meșteșugari și a accentuat izolarea și abandonul celor sărmani, a votat *Poor Laws* (1563 – 1601) și a creat *workhouses*. De aici înainte, orice persoană care deținea sub 40 de șilingi era obligată să trăiască de pe urma meseriei în care fusese crescut și nu se putea deplasa în afara parohiei fără certificat. La a doua recidivă, vagabonzii erau pedepsiți cu moartea. Ucenicia era reglementată de judecători de pace care fixau salariile. Legislația avea drept principiu datoria de a se acorda asistență celor aflați în nevoie dar și obligația de a presta o muncă pentru cei care erau apți din punct de vedere fizic. Pentru șomeri au fost deschise *workhouses*, care erau adevărate pușcării. Proliferarea cerșetorilor în orașe, creșterea baditismului în satele Spaniei și Italiei, *Poor Laws:* sînt tot atîtea indicii concordante ale aceleiași drame, agravarea sărăciei săracilor, alinate cu încercarea de organizare a unei asistențe publice. Se înțelege dintr-un asemenea context că reforma catolică fusese caracterizată de o revigorare a carității. Toți oamenii cu averi s-au găsit moralmente obligați să-și dezlege punga în favoarea operelor de binefacere care s-au înmulțit. Dar caritatea aceasta

devenise o necesitate socială într-o vreme în care bogații și guvernele investeau puțin – sau deloc – în industrie.

În van au crescut numeric clasele mijlocii, din veacul al XIV-lea pînă în cel de-al XVII-lea, căci ele nu au dat Renașterii nota dominantă care a fost aristocratică, într-atît a contrastat strălucirea curților și a vieții celor avuți cu mediocritatea generală și cu mizeria „proletarilor". Arta și literatura au tradus această agravare a diferențelor sociale. Desigur că opera lui Rabelais și a lui Shakespeare se așază la confluența mai multor culturi, aceea a nobililor și aceea a poporului. Este adevărat, la fel, că în *commedia dell'arte*, născută în veacul al XVI-lea, s-au împrumutat elemente și personaje din viața zilnică de la Veneția, Bologna, Milano, Roma și Neapole, numai că trupele ambulante de la orașe au mers din succes în succes dar și-au luat obiceiul să dea două categorii de reprezentații, unele în palate, altele în piețe. La jumătatea veacului al XVI-lea, la Paris ca și la Roma, au încetat să se mai joace „pasiuni" și „mistere". Istorioarele, comediile satirice, pildele și *frottola* au rămas adumbrite. Locul de cinste a fost preluat de sonet, madrigal, serbările mitologice, pastoralele mărunte, epopeea, tragedia cu herb antic ai cărei eroi nu puteau fi decît granzi. Omul din popor și burghezul însuși au fost expediați pentru multă vreme în rolurile de comedie. Un fapt revelator este că Cervantes, fiu de medic sărac, vedea în frumusețe un apanaj al nobilimii. Dacă „Țiganca din Madrid" din *Nuvele exemplare* cîntă dumnezeiește la tamburina bască, dacă pare a răspîndi „perle cu mîinile", „flori cu gura", este pentru că în realitate provine din viță nobilă. Același lucru și cu „Ilustra servitoare": „Bijuteria aceasta nu-i făcută pentru montura ordinară a unui han." De fapt, ființa aceasta atît de frumoasă și de pură este o ducesă care se ignoră.

Partea a treia

UN OM NOU

Capitolul X

VISURILE RENAŞTERII

Oamenii Renaşterii au fost nişte mari constructori de proiecte. Această perioadă, realistă din multe puncte de vedere, care i-a dăruit pe Comines, Macchiavelli şi Guicciardini, care a văzut Roma prădată şi comerţul cu negri luînd amploare, a fost una din vîrstele de aur ale utopiei. Poate fiindcă lumea exterioară era abordată mai exact, fiindcă i se putea cunoaşte mai bine înfăţişarea cotidiană a omului, poate că de aceea nevoia de evaziune se resimţea cu mai multă putere. Anumite miraje ale Evului Mediu trebuiau părăsite: aşadar a apărut necesitatea unor noi construcţii imaginare.

Mitul cruciadei era muribund, iar vremea marilor cavalcade prin Ţara Sfîntă şi pelerinajele „ciobănaşilor" era depăşită. După sfîrşitul veacului al XIV-lea, cruciada supravieţuia, schimbîndu-şi înfăţişarea: devenise defensinvă, forţîndu-se zadarnic – la Nicopole în 1396 şi la Varna în 1444 – să frîneze avansarea turcească. Adevărata oprire nu urma să se producă decît la Lepanto în 1571 şi mai apoi la Viena în 1683. Totuşi, unele spirite himerice mai visau la acţiuni fulger în Orient şi la o imposibilă reluare a Constantinopolului sau a Ierusalimului: Pius al II-lea, Carol al VIII-lea, mai tîrziu Părintele Joseph, confident al lui Richelieu. Numai că Pius al II-lea a murit descurajat la Ancona, în 1464, înainte de îmbarcare; Carol al VIII-lea, care preluase titlul de „împărat al Constantinopolului" a avut mult de furcă pînă să iasă din viesparul italian şi să se întoarcă în Franţa; în ceea ce-l priveşte pe Părintele Joseph, el a făcut rost de un şef pentru cruciada sa, ducele de

Nevers, dar nu de trupe. Francisc I nu a ezitat să se alieze cu turcii ale căror corăbii şi-au găsit adăpost la Toulon. Sixtus Quintul s-a gîndit foarte prozaic la a răscumpăra locurile sfinte de la sultan. Între două războaie, Veneţia făcea negoţ cu turcii şi întreţinea raporturi comerciale chiar cu Constantinopolul. Gentile Bellini, trimis cu misiune oficială în Orient în 1479, a pictat aici portretul lui Mehmet al II-lea. De bună seamă că vecinul de la răsărit trezea temeri în Occident dar nu se lua în seamă că în zona otomană domnea o relativă toleranţă religioasă, sau că miniştrii sultanului erau de multe ori creştini renegaţi, nici că administraţia Marelui Turc nu era mai nedreaptă decît cea a inamicilor Islamului. Iată un dialog revelator pe care un anonim de la finele secolului al XVI-lea şi-l imaginează între doi pescari veneţieni, dezgustaţi, într-o vreme de foamete, de ocîrmuirea dogelui şi a administaţiei locale:

MARINO. – ... *Fiindcă Dumnezeu nu vrea ca regimul tiranului să mai apese grumazul poporului, el a pregătit pentru a face dreptate pe turc şi pe sultan.*

VETTORE. – *Acesta fură ce-au furat ei şi le pregăteşte război şi suferinţe pentru a le arde una peste bot.*

MARINO. – *Atunci noi vom fi fraţii lor cei scumpi şi vor veni alături de noi, cu fundul gol, să prindă crabi moi, homari, dorade.*

VETTORE. – *Ei nu-i vor mai face pe bieţii oameni încornoraţi, căcănari, hoţi nici cîini şi nu se vor mai spăla pe faţă de scuipaţi...*

Cruciada, cu tot ce comporta ea dintr-un exod mesianic, entuziasm sacru, dorinţă de exotism şi ambiţii delirante, este prin urmare un vis din care oamenii Renaşterii ajung să se trezească, mai ales după cucerirea Granadei în 1492.

„Cînd, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea cruciada mai trăieşte, creştinătatea este decisiv atinsă în organicitatea sa de carne“ (P. Alphandéry). Într-adevăr, Occi-

dentul medieval visase un împărat înțelept și puternic, apărător al numelui de creștin, arbitru al noroadelor, cîrmuind lumea în deplină înțelegere cu suveranul pontif. Noul David primea din partea papei „coroana de glorie“ care îl depunea „mai presus de toate puterile lumii“. Însă realitatea Renașterii este cu totul alta: împăratul, aproape mereu german, este cînd temut și dușmănit, cînd disprețuit. În cea mai mare parte a Europei națiunile creștine nu contenesc să se războiască. Papa este prea ocupat cu micul său stat peninsular. În sfîrșit, secolul al XVI-lea asistă la desăvîrșirea logică a schismelor anterioare și a cruciadelor contra husiților; Europa catolică se desface în două jumătăți de forță egală: creștinii rămași fideli Romei și creștinii reformați sînt pe viitor inamici. Este sfîrșitul deplin al mesianismului imperial.

●

Secolul al XVI-lea mai vede cum se spulberă puțin cîte puțin țările acelea minunate care, aidoma mirajelor, îi atrăseseră pe europeni în afara Europei: „Insula celor șapte cetăți“ unde se aduna nisip plin de aur, Cipangu unde, dădea asigurări Marco Polo care nu dăduse pe acolo, „aurul abundă peste măsură“ și unde „casele au acoperișuri din aur“, și miriadele de insule în Marea Cipangu ale căror copaci miroseau a parfum, și atîtea alte regate imaginare. A trebuit să se cedeze în fața evidenței: regiunile îndepărtate nu erau totuna cu cele visate. Împărăția Preotului Ioan în care curgea, se credea, un fluviu al paradisului pămîntesc, a devenit mai modesta Etiopie, unde o expediție portugheză, în 1540, a avut dificultăți cu domolirea presiunii musulmane. Antilele nu erau „insulele fericite“ și s-au dovedit a fi decepționante. În van se căutau la nord de Mexic cele șapte cetăți ale Cibolei iar Eldorado a început să fugă indefinit înspre inima Amazoniei din calea aventurierilor spanioli, germani sau englezi care se încăpățînau să îl caute. A fost nevoie să se rectifice hărțile, să se țină cont de descoperiri. Încă de la începutul secolului al XV-lea, „fluviul Ocean“ s-a transformat într-o mare deschisă împrejurul Indiei. În primul deceniu al secolului al XVI-lea, America – întîi cea de Sud – și-a făcut

apariția pe hărți. O sută de ani mai tîrziu, Cipangu, cele cinci sau șase mii de insule norocoase s-au scufundat pentru totdeauna în Pacificul lui Magellan și al lui Drake. Dar acum cartografii și navigatorii cunoșteau Japonia, Filipinele, Molucele; în Oceanul Indian i-au făcut loc Madagascarului. Ar fi nimica toată de bună seamă să se arate cu degetul neajunsurile unei hărți întocmite pe la 1600: erorile de longitudine sînt numeroase, America septentrională, dincolo de Noua-Franță și de Noul Mexic, este o *terra incognita* despre care nu se știe nici unde nici cum se termină în partea de nord. Se perpetuează credința într-un întins uscat antarctic locuit, căruia Cook îi va face dreptate. Interiorul continentelor rămîne insuficient cunoscut și se indică pentru Nil și pentru Congo același izvor. Aceasta nu a împiedicat obținerea unor imense progrese în cursul a o sută de ani, care au obligat omul occidental la un efort de realism fără precedent. Țările legendare înlocuiseră o Lume Nouă care conținea unele bogății dar care opunea europeanului o rezistență mai mult fizică decît omenească prin deșerturile sale, prin munții și spațiul ei imens. A trebuit să fie corijate cifrele calculate de Ptolemeu prin măsurarea circumferinței terestre, să se mărească hărțile pentru a putea cuprinde un Pacific nemăsurat. În schimb, acum se știa că apa nu fierbe în țările calde și că Ecuatorul este locuibil. Se contactaseră civilizații cărora nici măcar nu li se bănuise existența: o lecție fecundă a Americii.

Desigur că America, așa cum se prezenta, putea să predispună la visare. Cînd s-au apropiat de Mexico și cînd au intrat apoi în oraș, soldații lui Cortes au rămas stupefiați. Să recitim mai bine mărturia lui Bernal Diaz del Castillo, tovarăș al lui Cortéz: „Cînd am văzut (pe 7 noiembrie 1519, *n. a.*) șoseaua aceasta frumoasă care ducea direct la Mexico, orașele și satele acelea construite pe lagună, și altele pe uscat, am fost cuprinși de admirație și ne-am zis că semănau cu orașele de încîntare despre care vorbește cartea lui Amadis. Turnuri, temple, edificii de piatră și var ridicate pe apă: soldații noștri credeau că visează. Și să nu fie de mirare dacă povestesc într-acest fel, căci încă potrivesc lucrurile dar nu știu cum să le exprim: să vezi ce vedeam noi atunci ceea ce nu se mai văzuse, nici povestise ori visase."

Cortés i-a trimis lui Carol Quintul comorile primite de la Montezuma, şi Dürer le-a văzut la Anvers. Şi el a crezut că visează: „Am văzut şi eu, scrie el, lucrurile care i s-au adus regelui din ţările cele noi ale aurului: un soare cu totul de aur, mare de-un stînjen, aidoma, o lună toată din argint, şi la fel de mare; aidoma, două cabinete pline cu armuri asemănătoare; aidoma, arme de-ale lor de tot felul, scuturi, bombarde, arme de apărare uimitoare, veşminte curioase, zorzoane de noapte şi tot soiul de lucruri spre mirare cu felurite întrebuinţări, cu mult mai frumoase la vedere decît au fost vreodată lucrurile de mirare... În viaţa mea n-am văzut ceva de care să se bucure sufletul meu ca de lucrurile cu pricina, căci am văzut acolo minunate meşteşuguri de obiecte şi am fost uluit de priceperea subtilă a oamenilor din ţările străine."

În 1520 nu se bănuia încă de existenţa Peru-ului care a rezervat surprize încă şi mai mari. La Cuzco, într-o grădină vecină cu templul Soarelui, totul nu era decît din aur şi argint. „Se puteau vedea acolo (fabricate din aceste metale preţioase, *n.a.*) tot soiul de plante, flori, arbori, animale mici şi mari, sălbatice şi domestice, gîngănii tîrîtoare ca şerpii, şopîrle, melci şi de asemenea păsări de toate mărimile, fiecare dintre aceste minunăţii aşezate în locul cel mai potrivit cu natura a ceea ce reprezenta."

Totuşi, după ce comorile aztecilor şi incaşilor au fost risipite, s-a vădit America adevărată care a trebuit să fie traversată, colonizată, convertită, exploatată, nu fără mari eforturi. Încă de la mijlocul secolului al XVI-lea, Indiile orientale şi occidentale căpătaseră adevăratul lor chip. Camoëns a petrecut optsprezece ani în afara Europei, a trăit la Goa, Macao, în Mozambic. Dar nu a fost un sejur de plăcere. Fiindcă l-a rănit într-o încăierare, de Ziua-Domnului 1552, pe un funcţionar al palatului regal, nu a putut scăpa de o severă pedeapsă decît îmbarcîndu-se pentru India ca simplu soldat. Pentru Cervantes, la începutul secolului al XVII-lea, America nu mai era un paradis. În *Nuvele exemplare*, el o numeşte „refugiu obişnuit al spaniolilor disperaţi, biserică a falitilor, permisul omuciderilor, paravan al acelor cartofori pe care cei pricepuţi îi cunosc drept măslui-

tori, fluieraş al femeilor libere, mîntuire aparte pentru un pîlc şi amăgeală obştească pentru restul."

Cu toate acestea, pesimismului lui Cervantes i se opune într-un anume fel optimismul celor care, în loc să găsească în America bogăţii fabuloase, au descoperit aici pe „bunul sălbatic" – mit hărăzit unei lungi cariere. Este cunoscut celebrul pasaj din Montaigne cu comparaţia dintre indieni şi europeni: „În privinţa cucerniciei, păzirea legilor, liberalitate, loialitate, franchețe, ne-a folosit prin aceea că nu am avut atîtea: prin acest avantaj s-au pierdut, s-au vîndut şi s-au trădat singuri." Un spaniol contemporan cu Cervantes şi cu Montaigne, Mancio Serra, nu obosea, la rîndul său, a-i lăuda pe incaşi. „Îşi guvernau cu atîta deşteptăciune regatele, scria el, încît nu era de găsit hoţ pe acolo, destrăbălat, leneş, nici femeie adulteră, căci asemenea stricăciune era proscrisă şi toată lumea se ţinea de cîte o meserie onorabilă."

•

Veacul al XVI-lea, care a făcut să se risipească mirajul insulelor norocoase, a dat de asemenea o lovitură dură tenacelor speranţe mesianice ale Evului Mediu. La sfîrşitul Antichităţii, Sfîntul Augustin distinsese între cetatea terestră şi cetatea celestă, aceasta fiind constrînsă la un lung şi dificil „pelerinaj" în lumea de aici, în interiorul căreia rămîne prizonieră şi stingheră. Dar distincţia între cele două cetăţi năştea o întrebare: cînd cetatea în care „iubirea de sine (merge *n. a.*) pînă la dispreţuirea lui Dumnezeu", ea a lăsat oare locul celei în care „iubirea de Dumnezeu (merge *n. a.*) pînă la dispreţuirea de sine"? Joachim de Flore (mort în 1202) a răspuns la întrebare. El a împărţit istoria umanităţii în trei epoci. Prima, cea a Tatălui, a Vechiului Testament şi a familiei, a fost carnală; a doua, cea a Fiului şi a sacerdoţiului, a fost totodată carnală şi spirituală; a treia, cea a Duhului şi a ordinelor religioase, va fi pur spirituală. Debutul celei de-a treia vîrste urma să se plaseze în 1260. Speranţa unei ulterioare prăbuşiri a lumii clericale devenite şi impură şi raţională şi senzuală, a rămas, încă multă vreme după moartea lui Joachim de Flore, obiectul călugărilor cerşetori, suspecţi

sau eretici – să ne gîndim la Savonarola şi încă la anumite ramuri detaşate din ordinul franciscan – a săracilor aflaţi sub influenţa lor. Temerea foarte larg răspîndită, între secolele al XIV-lea şi al XVI-lea în faţa unei Judecăţi de Apoi iminente a împiedicat atenuarea acestei stări de spirit. Totuşi, Reforma a orientat-o într-o nouă direcţie, aceea a anabaptismului, şi mai precis înspre un anabaptism violent, căci a existat un anabaptism pacific şi pacifist care a ieşit nevătămat din crizele veacului al XVI-lea.

Thomas Müntzer intră în scenă către 1520. Născut în 1485, a fost student la Leipzig şi a asistat la „disputa" celebră care, în 1519, i-a opus în acest oraş pe Luther şi Johann Eck. I s-a raliat lui Luther, însă nu pentru multă vreme. Repede a găsit prea conservatoare şi prea efeminată teologia „Domnişoarei Martin", şi i-a reproşat că înfăţişează un Christ „dulce ca mierea". Cîtă vreme el considera că trebuia să se insiste, din contră, pe asprimea crucii şi pe caracterul eroic al unei credinţe care are de dat creştinului „curajul şi puterea de a face imposibilul". Engels a crezut că Müntzer nu avea decît „o mască biblică". El l-a considerat, faţă de „reformatorul burghez Luther", drept primul „revoluţionar plebeian" al timpurilor moderne. Realitatea pare mult diferită. Müntzer este ataşabil mai curînd Evului Mediu; aşteptarea sa se întîlnea cu cea a lui Joachim de Flore. Ca şi el – amănunt esenţial –, credea în sfîrşitul timpului apropiat şi în vremea culesului care era pe drum. Aşadar „cei aleşi" urmau să se adune, să termine cu lumea şi cu biserica cea coruptă. Era ceasul alegerii grîului de neghină. Comunitatea aceasta de „sfinţi" în care se intra în mod liber printr-un botez adult ar fi putut să se mulţumească prin neluarea în seamă cît mai mult cu putinţă a lumii păcătoase. Dar Müntzer şi prietenii săi, „profeţii din Zwickau", au considerat că „cei necuraţi" îi asupreau pe „cei aleşi" într-un mod intolerabil şi că „cei săraci", preferaţii Domnului, îşi vedeau îngrădită calea Evangheliei şi a credinţei, dat fiind condiţia lor mizeră. Proclamînd că „necuratul nu are dreptul să trăiască dacă se pune de-a curmezişul oamenilor evlavioşi", considerîndu-se „spada lui Gedeon", Müntzer i-a chemat pe cei obidiţi la răscoală. El le-a insuflat menirea de a face să izbîn-

dească dreapta credință și de a extermina pe vrăjmașii lui Dumnezeu, adică pe bogați și pe clerici. El a jucat prin urmare un rol de prim ordin în „războiul țăranilor" care a răvășit o bună parte din Germania, cu deosebire Saxa și Turingia, în 1525. Țăranii au fost zdrobiți, măcelăriți, Müntzer torturat și supus supliciului.

Dar anabaptismul a devenit din nou violent între 1533 – 1535, ceea ce a dus la tragedia orașului Münster. Un blănar din Suabia, Melchior Hoffman, cîștigat întîi de partea luteranismului, s-a convertit la anabaptism și, în 1529, s-a refugiat la Strasburg unde a făcut profeții, dîndu-se drept al doilea Ilie. El anunța sfîrșitul lumii pentru 1533; Strasburg urma să fie al doilea Ierusalim. Aflat pe punctul de a fi făcut prizonier, s-a refugiat în Țările de Jos unde datorită lui s-au constituit primele grupuri de anabaptiști nerlandezi ce și-au luat numele de „melchioriști". Sosind anul 1533, a revenit la Strasburg ca să poată asista la sfîrșitul lumii, dar a fost întemnițat și a rămas așa pînă la sfîrșitul zilelor (1543). Hoffman se limita să anunțe iminenta judecată a lui Dumnezeu, însă doi dintre discipolii săi, Jan Matthijs, un lăptar din Harlem, și Jean de Leyde, un croitor, au decis să îi dea o mînă de ajutor lui Dumnezeu în activitatea sa și să termine cu lumea păcătoasă. Cu sprijinul anabaptiștilor izgoniți din Țările de Jos au pus mîna pe putere la Münster, în Westphalia (1534), au jefuit mănăstiri, biserici și biblioteci. Episcopul și seniorul orașului a întreprins asedierea orașului rebel. Jan Matthijs fiind ucis la una dintre ieșiri, Jean de Leyde s-a proclamat rege al noului Sion cu misiunea de a cuceri toate țările lumii. Poligamia biblică și comunitatea de avere au fost instituite în orașul asediat, oraș în care domnea o indescriptibilă atmosferă de teroare și delir. După lupte înverșunate, trupele episcopului și-au făcut intrarea în Münster (24 iunie 1535). Căpeteniile anabaptiste au fost trimise la moarte după înfiorătoare suplicii. Cadavrele lor, agățate în căngi de fier, au fost spînzurate, ca titlu de avertisment, în vîrful unui turn.

Milenarismul nu a dispărut în totalitate după aceste două episoade dramatice. Ca fenomen colectiv, urma să-și facă din nou apariția, într-o modalitate minoră, în Anglia lui Cromwell și la începuturile Restaurației, iar „profetismul" care a cuprins populațiile reformate din

Cevennes în războiul ligii de la Augsburg nu este fără legătură cu acesta. Pe de altă parte, gînditori izolaţi ai Renaşterii precum Guillaume Postel, spirit irenic şi sincretic, sau mai ales Campanella, au persistat în credinţa unei iminente realizări a împărăţiei lui Dumnezeu. În *Cetatea Soarelui*, Campanella a unit într-un mod straniu speranţe mesianice şi utopie platoniciană. În definitiv, speranţa într-o viitoare pogorîre a cetăţii celeste nu şi-a mai revenit de pe urma celor două mari eşecuri anabaptiste din 1525 şi din 1535. A trebuit să se constate – altă lecţie de realism comparabil cu cea pe care America le-a administrat-o europenilor din secolul al XVI-lea – că cetatea terestră, în ciuda tarelor, avea viaţa grea. Gustul amar lăsat de violenţele anabaptiste a contribuit poate la risipirea fricii de Judecata de Apoi, atît de vie în debutul timpurilor moderne şi care a lăsat atîtea urme în pictura vremii. Simptomatic este în tot cazul că David Joris, alt anabaptist celebru din veacul al XVI-lea (1501–1556), dar cu un caracter şi cu o doctrină pacifiste, proclamîndu-se al treilea David din istorie – al doilea şi cel mai mare fiind Iisus –, a spiritualizat şi interiorizat apocaliptica melchioristă. De acum înainte anabaptiştii nu vor căuta altceva decît să facă să domine spiritul cetăţii celeste – un spirit al carităţii – în micile lor grupuri separate de Bisericile oficiale.

●

Bărbaţii şi femeile din Renaştere s-au dat în vînt după romanesc: probă că o realitate cotidiană mult mai puţin atrăgătoare decît s-a crezut multă vreme îi împingea imperios pe cărările visului. În Franţa, *Roman de la rose* a fost reeditat de patrusprezece ori în primii patruzeci de ani ai veacului al XVI-lea şi vreo optzeci de alte romane medievale au fost tipărite aici înainte de 1550. La rîndul lor, *Les Quatre fils Aymon* au avut douăzeci şi cinci de ediţii franceze în cursul secolului al XVI-lea. Cît despre *Amadis des Gaules*, acesta a fost fără îndoială cel mai mare succes de librărie al vremii în domeniul literaturii profane. În secolul al XVI-lea, *Amadis* număra mai mult de şaizeci de ediţii spaniole, dar romanul a cunoscut o mulţime de versiuni franţuzeşti şi italieneşti fiind tradus şi în engleză, germană şi în olandeză. Fran-

cisc I, protector al umanismului, nu s-a simţit deloc ofensat să îi încuviinţeze traducerea. Succesul lui *Rolando furioso* a lui Ariosto şi a *Utopiei* lui Thomas Morus şi chiar al operelor lui Rabelais poate fi pus în legătură cu favoarea pe care epoca umanismului i-a acordat-o aproape fără voie romanescului. Am spus „aproape fără voie" întrucît Cervantes aduce proba concludentă că Renaşterea pe sfîrşite nu se despărţea cu inima uşoară de paladinii epopeilor. Don Quijote este un smintit, un erou ofilit; panoplia sa este uzată; el este supravieţuitorul unui trecut perimat şi nu mai are loc într-o lume care acordă mai mult banilor decît aventurilor. Dar acest nebun are măreţia lui. E un om de curaj. Întruchiparea dreptăţii. În dorinţa de a scrie „o invectivă la adresa romanelor cavalereşti" oare Cervantes nu s-a prins singur în joc? Don Quijote nu este totdeauna grotesc şi uneori regăseşte epicul. Fapt este că nici autorul însuşi nu s-a tămăduit, scriind această parodie, de cuprinzătoare iubire pe care o nutreşte, ca întreaga epocă, pentru romanesc. Ultima sa lucrare a fost un roman cavaleresc, un fel de anti-*Don Quijote*, *Les Travaux de Persiles et de Sigismonde* (1616).

Între numeroasele întreprinderi burleşti ale lui Don Quijote, lui Cervantes i-a făcut plăcere să intercaleze intermedii pastorale. Deoarece şi Arcadia a fost o evaziune a Renaşterii. Se înţelege că genul pastoral* nu fusese ignorat în Evul Mediu, după cum o dovedeşte *Jeu de Robin et Marion*. Însă acesta a cunoscut un succes reînnoit şi durabil începînd cu *Ameto* a lui Boccaccio şi mai cu seamă după ce umanismul a reluat *Idilele* lui Teocrit şi cu *Bucolicele* lui Virgilius. Publicul s-a pasionat din ce în ce mai mult pentru amorurile campestre şi jocurile cu nimfe în mijlocul unei naturi primitoare şi armonioase. În Arcadia şi-a trimis Sannazzaro păstorul Sincero să-şi consoleze supărările iubirii, într-o ţară înverzită de un farmec însufleţit, cu pomi de o „frumuseţe excesivă", nu în împrejurimile austere ale Peloponezului. *Arcadia* (1502), un roman în proză împănată cu versuri, cea mai remarcabilă dintre pastoralele italiene, a cunoscut o extraordinară posteritate. În a doua jumătate a veacului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea au sporit romanele şi dramele pastorale: *Diana* lui Montemayor (1559), *Aminta* lui Tasso* (1573),

Galateea lui Cervantes (1585), *Arcadia* de Philip Sidney (1590), *Pastor fido* de Guarini (1590), *Astrée* a lui Honoré d'Urfe (1607 – 1627). Ceea ce se întrezăreşte în dosul acestor ficţiuni campestre, a unei naturi care nu ştie ce este iarna, a unei eterne tinereţi dintr-o Arcadie în afara timpului şi spaţiului, este aspiraţia stăruitoare a vîrstei de aur şi dorinţei de a crede – vremea unei lecturi şi a unei reprezentări dramatice – că se află undeva o lume de lumină, poetică, unde totul este muzică, armonie şi amor.

Evul Mediu visase raiul, dar în timpul Renaşterii visul a slăbit. În schimb, tabloul lui Giovanni Bellini, *Sufletele din purgatoriu*, (Uffizzi) oferă o imagine îndeajuns de relevantă asupra a ceea ce putea fi un teritoriu, dacă nu paradisiac, cel puţin pacificat. Iniţial, opera derutează. Ce rol să li se atribuie unor personaje care par a fi sfîntul Petru, sfîntul Pavel, sfîntul Sebastian şi sfînta Fecioară? Chestiune de mică importanţă: Esenţial este această insulă armonioasă şi calmă pe care un rîu cu ape albastre – Lethe? – o desparte de o lume tumultuoasă, de copiii goi şi inocenţi care se hîrjonesc împrejurul unui merişor, de tinerele nemişcate şi reculese şi de terasa de marmură cu dalele ei geometrice, simbolul ordinii şi seninătăţii.

Moştenitor al unei duble tradiţii creştine şi păgîne, omul din Renaştere a tînjit cu ardoare după raiul pămîntesc. Cît de frumoşi erau Adam şi Eva goi înainte de păcat! Cîţi artişti i-au evocat cu dragoste şi melancolie! Şi cît de dulce şi de calmă era natura, cerul albastru, cît de verde frunzişul, cît de clare apele în timpurile vîrstei de aur. O singură oară pensula lui Hieronymus Bosch s-a molcomit atunci cînd, în *Judecata de apoi* de la Viena, aminteşte – dar numai într-un colţ al polipticului – timpul binecuvîntat cînd omul prieten cu Dumnezeu nu se lăsase ispitit de păcat. Tendinţa firească a unei reverii din ce în ce mai senzuale este să distanţeze una de alta vîrsta de aur şi aceea a păcatului primordial... Atunci îşi face apariţia *Grădina deliciilor de pe pămînt* (Prado) căreia Bosch îi demonstrează totuşi caracterul imposibil. În planul apropiat, gurmanzi şi gurmande devorează hulpav pepeni, cireşe, căpşuni uriaşe. În stînga tabloului trîndăvesc leneşii; într-altă parte, vanitoşii îşi contemplă propria frumuseţe. Aici,

distracţia jocurilor frivole; dincolo, cupluri cufundate în amor tupilate în cochilii ori în globuri de cristal. Atîtea plăceri nu sînt psihologic verosimile decît într-o lume a tinereţii veşnice, de aceea femei frumoase – albe şi negre – îşi extrag de la fîntîna Tinereţii zbenguielile. Bosch a plasat *Infernul* alături de *Grădina deliciilor*. Dar într-un tablou păstrat la Berlin, Lucaş Cranach cel Tînăr nu a reprezentat decît fîntîna Tinereţii. Se mai adaugă betegi şi schilozi care saltă frumoşi şi veseli din piscina minunată: încep festinurile, dansurile şi rîsetele.

Renaşterea a întrebuinţat toate resursele unei tehnici perfecte şi ale unei imaginaţii scînteietoare pentru a evoca paradisele mitologice în care locuitorii în veci tineri nu se gîndesc decît la amor. Poliziano a dat asigurări trainice că „nici un muritor nu poate răzbi" în lăcaşul lui Venus aşezat pe un „munte delicios" care domină Ciprul şi nu încearcă mai puţin să-i facă intraţi pe muritori în sălaşul vrăjit:

Niciodată nu a albit grădina veşnică
Sub tandra promoroacă şi proaspăta zăpadă:
Aici iarna cu gheaţă n-a îndrăznit să intre.
Nici un vînt nu pişcă iarba ori arbuştii;
Anii nu răsfiră şirul anotimpurilor
De-a pururi prezentă, Primăvara, din veselia ei
Îşi întinde brizei pletele blonde
Şi mii de flori împleteşte ghirlandă.
(*Stances pour le tournoi*, 1475 – 1476.)

Pe plan psihologic, este neîndoielnic că întoarcerea la mitologie, începînd cu Renaşterea, a fost pentru civilizaţia occidentală într-o largă măsură un fel de a visa la vîrsta de aur. Feluritele opere care reprezintă alergări de nimfe şi păstori, triumful lui Bachus, gloria lui Venus, şireteniile lui Jupiter deghizat, ca să-şi atingă mai bine scopurile, în lebădă, taur, ploaie, monede de aur, recreează un tărîm imaginar în care încîntătoare şi tinere nudităţi farmecă ochiul şi nu pălesc vreodată. Chiar în epopeile romaneşti unde există „minunatul creştin", poeţii introduc pe cît se poate un paradis artificial despre care lectorul ştie dinainte că se va nărui, căci este lucrătură diabolică, dar care întotdeauna este partea cea mai izbutită a operei şi cea care îi asigură

căutarea. Două magiciene, Alcine, în *Rolando furioso*, și Armide, în *Gerusaleme liberata*, ajung la un moment dat – dar momentul conține și rostul acestor ficțiuni poetice – să îi vrăjească pe cavalerii creștini. Palatul lui Alcine este „prin bogăție mai presus de oricare altul", iar formele tinerei blonde sînt „mîndrețea mîndrețelor pe care nici un pictor nu s-a priceput a și le imagina". Grădinile fermecate ale lui Armide se găsesc în insulele norocoase. Magiciana a ivit aici ape cristaline, buruieni stranii, pomi în același timp cu flori și roade. Într-un asemenea cadru, Renaud, atras în afara timpului, gustă fără odihnă sărutările Armidei.

•

Dar pastoralele, mitologia și vrăjitoarele nu au zile decît în visurile celor bogați. Cele ale săracilor sînt mai puțin rafinate. În epoca Renașterii, cei umili rabdă de multe ori de foame și trag din greu. Raiurile artificiale sînt pentru dînșii întîi de toate acelea în care truda nu ar mai fi obligatorie pentru a-și împodobi masa cu de-ale gurii pe săturate. Așa se explică succesul trainic al „țărilor unde curge laptele și mierea", precum cele de care pomenește Boccaccio, spre folosința unui naiv, în *Decameronul* (ziua a 8-a, nuvela a 3-a). Provincia lui Bigoudi este descrisă acolo după cum urmează: „E o țară unde viile se leagă cu cîrnați și unde pentru o băncuță ai o gîscă și cu un boboc pe lîngă ea. Acolo se găsește un munte curat de parmezan gratinat iar oamenii de prin partea locului nu se țin decît de făcut macaroane și colțunași cu carne... Aproape de tot curge un rîuleț de vin alb – mai bun decît cel mai bun pe care l-ai gustat – și fără nici o picătură de apă!"

Tabloul lui Bruegel cel Bătrîn, *Țara unde curge lapte și miere*, păstrat la pinacoteca din München, a fost comentat adeseori într-o manieră eronată. S-a dorit a se vedea aici „epopeea lăcomiei flamande". În realitate, lucrarea are o semnificație mai generală și mai profundă. Ea localizează în Flandra visul unei întregi civilizații care, oricîtă aparență de strălucire ar avea, a cunoscut frecvent foamea, molimele și războaiele. Să fie un hazard faptul că acest tablou, datat 1567, este contemporan cu implacabila represiune a ducelui de Alba?

În Țările de Jos răsculate, acesta a fost un an al mizeriei. Și atunci pentru ce să nu se imagineze tarte care alunecă de pe un acoperiș, garduri din cîrnați, porci de lapte bine rumeniți circulînd cu cuțitul de tranșat înfipt în spinare, gîște gata preparate și aurite pe farfurii, ouă deja fierte avansînd pe lăbuțe? Ghiftuiți, întinși împrejurul unei mese care mai conține numeroase alimente, un soldat, un țăran și un student uită pentru o clipă o realitate care este contrariul visului lor. Italia secolului al XVI-lea și al XVII-lea ne-a lăsat o hartă a „țării de lapte și miere", care arată că Occidentul întreg avea nevoie de această evaziune concretă în mod deosebit. Se văd munți de brînză rasă muiați într-o mare de vin „grecesc", pomi cu fructe în tot timpul anului, căpșuni, glasate și confiate, crapi prăjiți, anghile în sos de ciuperci săltînd în fluvii de vin muscat. Plouă cu fazani la frigare și cu iepuri bine împănați cu slănină. În păduri, cucuvelele ouă mantale și veșminte. În alt loc, un bărbat este dus între doi sergenți cu o inscripție: „merge la închisoare fiindcă a muncit." În 1631 s-a jucat la Paris o farsă cu un spirit analog, *Des roulles-bontemps de la haute et basse Cocagne*. La rîndul său, Rabelais își imaginase, o sută de ani mai înainte, un ținut unde se puteau cîștiga cinci gologani pe zi pentru dormit și șapte jumătate pentru sforăit. În mod excepțional, țara abundenței devenea realitate: la banchetele țărănești evocate de Bruegel, sau în strania sărbătoare napolitană numită întocmai *cucagna*. Într-o piață a unui oraș se înălța un Vezuviu artificial din care erupeau cîrnați, cărnuri preparate, macaroane care în cădere se acopereau cu brînză rasă cu care era presărat muntele. Oamenii se băteau pentru a pune mîna pe bucăți din acest ospăț gratuit: realitatea unei zile, vis pentru restul anului.

•

Paradisurile artificiale sînt periculoase: uitînd de suflet, omul riscă să se abandoneze plăcerii simțurilor. Este una din temele favorite ale lui Bosch, pictor moralizator, cît a fost, și rațiunea pentru care el a plasat *Infernul* alături de *Grădina deliciilor pămîntești*. În *Judecata de Apoi* de la Viena deja menționată, cea mai mare parte a polipticului nu este consacrată evocării fericirii idilice

în pacea Edenului, ci triumfului satanic într-o noapte sinistră luminată de flăcări ici și colo. Adevărat este că la etajul superior, într-o spărtură a cerului senin, Dumnezeu, îngerii și cîțiva aleși scapă de dezlănțuirea terorii. Însă lumea de dedesubt stă pe de-a-ntregul aruncată, și, foarte vizibil, sînt mai mulți damnați decît aleși. Un demon, al cărei cap seamănă cu cel al unei păsări cu ciocul lung, ia cu sine un condamnat. Un altul poartă pe umăr un baston de care un viitor locuitor al infernului, străpuns de o săgeată, stă spînzurat de mîini și de picioare. Satan, înfășurat cu un turban, are ochi înflăcărați, bot de dobitoc feroce. Veșmîntul său descheiat lasă vederii, în regiunea pîntecului, grătarul unui cuptor. Este înzestrat cu o coadă și cu labe de șobolan. El își primește musafirii la poarta iadului, iar un rînd de broaște hidoase subliniază amploarea acestei porți. În *Triumful morții*, Bruegel cel Bătrîn regăsește inspirația lui Bosch. Această operă este o atenționare pentru păcătos. Ea opune neroziei plăcerilor, avuțiilor și puterii, o viziune halucinantă care se dorește mai adevărată decît bucuriile terestre. Aici marele călău, cocoțat pe o mîrțoagă costelivă, îi amenință pe cei vii. Dincolo, transportă cărușe tixite cu morți. Altundeva, el împinge pe muritorii, încă pe picioare, către o monstruoasă cursă de șoareci în interiorul căreia un schelet bate în timpane.

Astfel de imagini erau făcute spre a mișca imaginații simple și a șterge groaza creștinilor nepăsători. Invers, Bosch vrea cîteodată să învețe că este nevoie să se păstreze calmul în fața sortilegiilor diavolului, oricît de mare magician s-ar vădi. Urzelile monstruoase pe care Satan le poate face să apară nu au în definitiv nici un temei. Aceasta este semnificația diferitelor *Tentații ale sfîntului Anton*, care s-ar putea numi mai bine „frămîntările sfîntului Anton". Marele triptic de la Lisabona este fără dubii cea mai bună dintre operele picturale consacrate acestei teme pe care *Legenda aurită* o vulgarizase. Sfîntul vede mii de forme halucinante înfiripîndu-se în jurul său: ulcioare de gresie prevăzute cu labe, o femeie bătrînă care poartă în loc de manta scoarța unui copac uscat al cărei trup se termină într-o țelină, un bătrîn sfătuindu-se cu o maimuță și cu un gnom, un mesager care umblă cu patine pentru gheață pe nisip, o masă încărcată pînă la refuz pentru o petre-

cere veselă la care Anton este poftit de niște băieți și fete. Eremitul rămîne impasibil: pentru dînsul numai Dumnezeu contează. Prestidigitatorul diabolic nu se alege cu nimic.

Într-un rapid tur de orizont al operelor picturale din Renaștere evocatoare de coșmaruri, este cu neputință să nu se spună cîteva cuvinte despre *Dulle Griet*, „Margot cea turbată“ de Bruegel (Anvers, muzeul Mayer Van den Bergh). Ce înseamnă, pe fundalul unui incendiu, o cotoroanță cu spada în mînă care se îndreaptă buimăcită înspre infern, urmată de o șleahtă de muieri în delir? Să fie imaginea îngrozitoare a lumii dacă se lasă în voia răutății și a nebuniei? Există o interpretare mai simplă și mai prozaică în legătură cu acest tablou – cea mai bună dintre rezolvările picturale ale artistului – legată de povestirile și de farsele Evului Mediu. Era vorba așadar de o satiră a femeii arțăgoase și dominatoare. Margot și cele care o urmează îi înfruntă pe bărbații de care au ascultat prea destul; eliberate de-acum, ele strică totul și-i cer socoteală chiar și diavolului. Reminiscențele din tablourile lui Bosch, o imaginație mișcătoare, o fantezie hazoasă s-ar găsi în slujba unei opere marcate într-un colț de un antifeminism foarte tradițional. Această ultimă ipoteză este probabil cea mai plauzibilă. Dar ea nu adaugă nimic faptului că această pictură magistrală este un coșmar. Să se mai adauge și că veacul al XVI-lea, pînă la capăt, a fost tentat de asemenea halucinații care nu acopereau neapărat o semnificație morală. El a manipulat cu brio clavirul metamorfozelor și s-a complăcut în a conjuga burlescul și obscenul, parodia și cruzimea, disparate, straniul și diformul. Dovadă „tîmplăriile fabuloase“ ale lui Lorenz Stoer, roboții cubiști și acele *bizzarrie* ale unui Bracelli, peisajele antropomorfe ale unui anonim din Țările de Jos în care sprîncenele sînt mărăcini, barba, o îngrămădire de arbori, nasul, un grup de case; dovadă încă ecorșeele care de care mai halucinante care populează tratatele de anatomie și de disecție ale epocii. Cine deschide dosarul fantasticului lesne se convinge că Renașterea a fost un timp al căutărilor și al neliniștii, bogat în virtualități multiple și în dorințe contradictorii, care nu se oprise asupra unei alegeri și nu-și aflase echilibrul.

Leonardo da Vinci și Rabelais au exprimat în felul lor forța și varietatea de aspirații ale Renașterii – aspirații prea numeroase pentru a nu fi utopice. Leonardo a fost un admirabil pictor și un anatomist de prim rang, dar în calitate de inginer nu a adus o contribuție tehnică decisivă. În ce privește programul de studii pe care Gargantua i-l fixează fiului său Pantagruel, nu s-a subliniat îndeajuns cît de utopic era. S-a omis că era vorba despre un uriaș care îi scria altui uriaș. Rabelais știa foarte bine că un singur om nu era în stare să învețe „la perfecție" și grecește, și latinește și evreiește și arăbește și „chaldeiana", „toate canoanele" astronomiei, toate „frumoasele texte" ale dreptului civil, și să facă și turul științelor naturale și ale medicinii. Învățămîntul umanist s-a ferit cu grijă să urmeze astfel de himere. Întîmplător oare a creat Renașterea pesonajul Faust?

Faust a existat. Astrolog și doctor german oarecum suspect, el a murit înainte de 1544. Dar încă de la sfîrșitul veacului al XVI-lea devenise un personaj de legendă. Într-o *Volksbuch* din 1587 și cu precădere în piesa lui Marlowe (în jurul lui 1589), el apare aidoma unui supraom. Mulțumită lui Mefistofel, totul îi devine cu putință. Duce o viață de fast, servit fiind de duhuri invizibile. La sfîrșitul existenței îi ține companie Elena a

10. „ISTORIA TRAGICĂ A DOCTORULUI FAUST"
(Ediție din 1631 a piesei lui Marlowe.)

Greciei, o tînără femeie răpitoare, cu părul de aur și cu ochii negri, în realitate un demon de genul feminin. Însă cel mai mare păcat al lui Faust este de a fi vrut, prin mijlocirea unui pact cu diavolul, să știe aproape cît știe Dumnezeu. El a „abuzat de gloriosul dar al înțelegerii sale". Astfel, tema lui Faust o reia pe cea a lui Prometeu. În *Volksbuch*, cînd îl ispitește pe Faust care nu a semnat încă pactul fatal, Mefistofel îi spune: „Acum învață de la mine cum se tună, fulgerul, grindina, zăpada și ploaia, învață să destrami norii, să zgudui pămîntul și stîncile povîrnite, făcîndu-le să se rupă în două, să umfli mările, să le faci să mugească și să-și iasă din matca lor... Învață, Faust, să zbori ca mine, la fel de iute ca gîndul, de la un regat la altul..." În opera lui Marlowe, visul omnisicienței și al puterii totale recapătă un loc de seamă. Mefistofel îi spune lui Faust:

Un vrăjitor bun este un dumnezeu atotputernic!
Deci, Faust, prin forța minții tale, devino dumnezeu!

Demonul îl învață pe Faust efectiv astronomia, astrologia, medicina și matematicile; el îi dă un car tras de dragoni înaripați, grație căruia doctorul german zboară pe deasupra continentelor. Faust ajunge astfel în regiunea Caucazului, în raza paradisului terestru apărat de sabia arzătoare a unui heruvim. Cînd capătă un fiu de la Elena, Justus Faustus, acesta este omniscient încă de la naștere. Cu aceasta, Faust personifică nu doar un intelectual prins de un demon al cărnii, dar și pe omul însetat de absolut și rîvnind la stăpînirea lumii. Este poate un romantic *avant la lettre*; el este mai cu seamă reprezentantul unui veac ambițios, îmbătat de libertate, de glorie și de știință, dar ale cărui dorințe i-au depășit de multe ori cu mult posibilitățile.

•

Utopiile, „descrieri (la modul serios) ale unei lumi constituite pe alte principii decît cele care operează în lumea reală" (R. Ruyer), au înflorit în mare număr în epoca Renașterii. Ele vorbesc despre divorțul, extrem de crud resimțit de unii, între aspirațiile epocii și realitățile cotidiene. Optimismul în privința viitorului – un viitor în

mod straniu îndepărtat – a avut drept contrapondere o viziune pesimistă a prezentului. *Utopia* lui Thomas Morus* (1516) este cel mai bun reflex al acestei dialectici în care s-a dezbătut o anume gîndire umanistă. Lucrarea se împarte în două părţi antitetice. Prima descrie în tonuri sumbre Anglia Renaşterii; a doua opune acestui tablou neliniştitor viziunea radioasă a unei insule fără probleme, unde toate dificultăţile politice, sociale, economice şi religioase au fost definitiv înlăturate. Ce este Anglia lui Henric al II-lea? O ţară în care inegalitatea antrenează cele mai rele dezordini. Cerşetorie, vagabondaj şi furt sînt realităţi de fiecare zi. Nobilii inactivi ruinează meseriile onorabile. Marii proprietari funciari, prin înlocuirea culturilor cu creşterea animalelor, izgonesc pe ţărani şi fac să crească numărul de şomeri. Întreaga legislaţie reflectă „conspiraţia celor bogaţi contra săracilor". Politica externă practicată de naţiuni în secolul al XVI-lea este atît de belicoasă şi costisitoare, cît şi impregnată cu rea-credinţă. Este aşadar imperios a se face cunoscută europenilor uimitoarea şi îndepărtata insulă descoperită de nişte călători care „n-au mai vrut să (o, *n. a.*) părăsească... Decît o dată cu viaţa": Utopia.

Insula are formă de semilună, iar golful natural oferă un adăpost sigur pentru corăbii. Conţine cincizeci şi patru de oraşe a şase mii de familii fiecare. Unul dintre oraşe este capitala, Amaurote. Utopienii, care sînt grupaţi în familii de cel puţin patruzeci de persoane, merg, pe rînd, să cultive pămîntul. Totuşi, cei care se interesează în mod special de agricultură pot rămîne la ţară în tot cursul anului. Viaţa economică este condusă de stat şi proprietatea este colectivă. Egalitatea este totală, nobleţea suprimată. Şase ore pe zi sînt suficiente pentru asigurarea îndestulării generale, însă nimeni nu trîndăveşte. Culcarea are loc la ceasul opt al serii, sculareа la ora patru dimineaţă. Guvernul, care ţine statistici exacte la zi şi care strînge articole şi mărfuri în magazine generale, opreşte producţia de îndată ce apare vreun risc de saturaţie. Din acel moment, fiecare are permisiunea de a se cultiva. În interiorul Utopiei nu există monedă. Este suficient să se ceară cele trebuincioase, oraşele mai prospere venind în ajutorul celor mai puţin favorizate, tot aşa după cum familiile cu prea mulţi copii varsă prea-plinul lor către cei care au mai

puţini. Metalele preţioase sînt dispreţuite. Aurul serveşte confecţionării de lanţuri pentru prizonieri şi oale de noapte. La fiecare zece ani se operează o mutare generală, locuinţele fiind trase la sorţi. Fiecare casă este agrementată cu o grădină. Mesele se servesc în comun la momentul indicat de trompetă. Atunci syphogranţia – adică treizeci de familii – se adună la palatul municipal. Tineri şi bătrîni sînt aşezaţi cot la cot, bărbaţii dinaintea femeilor. Copiii servesc şi mănîncă din picioare, o sală de aşteptare din sala de mese fiind rezervată doicilor şi sugarilor. Înainte de masă, se face lectură dintr-o carte de morală; momentele următoare fiind consacrate unei conversaţii agreabile şi decente. Cina este însoţită de muzică simfonică.

Guvernarea are un caracter de familie. Treizeci de familii aleg un syphogrant, iar cei două sute de syphogranţi aleg un prinţ, numit pe viaţă dar revocabil în caz de despotism. Nimic important nu se hotărăşte fără un acord al senatului syphogranţilor. Utopienii sînt cutezători în război, dar sînt oameni paşnici. Nu apelează la război decît spre a se apăra sau a-i proteja pe aliaţii atacaţi, ori spre a pedepsi reaua credinţă a neguţătorilor vreunei ţări vecine. În orice caz, ei preferă să poarte, dacă este posibil, un război „economic" în contra adversarilor. În sfîrşit se străduiesc, pentru a scurta sau evita conflictele armate, să ucidă regele inamic ori să cumpere complicităţi din tabăra adversă. În Utopia există sclavie şi în general se evită condamnările la moarte. Sclavii sînt fie prizonieri de război, fie deţinuţi de drept comun. Deoarece Utopia este o mare familie, se acordă o atenţie specială căsătoriei. Singura crimă pedepsită cu moartea este adulterul. În insula lui Thomas Morus căsătoria nu se poate contracta înainte de optsprezece ani pentru fete şi de douăzeci şi doi de ani pentru băieţi. Utopienii se căsătoresc în cunoştinţă de cauză. Logodnicii, sub diligenta supraveghere a unei matroane mironosiţe şi a unui bărbat cu moravuri alese, se contemplă, înainte de căsătorie, de la creştet pînă în tălpi. Cu toate acestea, în caz că viaţa conjugală face să apară între timp incompatibilităţi umorale între consorţi, divorţul s-ar putea pronunţa dar numai după o minuţioasă anchetă a senatului. În viaţa de zi cu zi, „soţii au asupra nevestelor aceeaşi autoritate ca şi aceea asupra copiilor lor".

Utopienii nu suferă. Ei apreciază sănătatea, caută plăcerile naturale. În caz de boală incurabilă au dreptul să-şi ia viaţa. Creştinismul abia îşi croieşte drum în insulă fiindcă insula era considerată a fi fost descoperită de puţină vreme de către marinarii lui Vespucci. Sînt deci multe religii în Utopia, dar majoritatea locuitorilor au abandonat „zeii vulgari, copii ai unei imaginaţii smintite, (şi, *n.a.*) nu admit decît o singură divinitate eternă, imensă, incomprehensibilă, ale cărei atribute nu sînt mai prejos decît puterea şi gloria". Acestei fiinţe supreme căreia Utopienii îi spun *Mithra* îi este rezervat un cult naţional. În rest, toate cultele private sînt permise şi toleranţa este totală. Fanatismul şi zelul indiscret produc oroare. Ateismul este totuşi interzis iar ateii sînt excluşi de la însărcinările publice. Preoţii care au sarcina cultului colectiv sînt puţin numeroşi: cîte treisprezece de fiecare oraş, dar au o existenţă model şi sînt onoraţi. Ei celebrează în temple de ceremonie sobre, fără sacrificii sîngeroase; nu practică magia şi detestă superstiţiile. Oficiază ceremoniile funebre în cursul cărora trupurile sînt arse. Funeraliile nu lasă loc lamentaţiilor. Se spun rugăciuni pentru morţi iar lui Dumnezeu i se adresează cîntări pline de bucurie. După o viaţă împlinită, moartea este dulce căci ea este punctul de plecare spre o veşnicie fericită.

Dar fiindcă se trăia aşa de bine în Utopia, la ce bun să se mai părăsească insula? Pentru a pleca în străinătate este nevoie de un permis şi de un paşaport care precizează durata exactă a absenţei. Dacă cineva pleacă fără să anunţe şi este prins, va fi pedepsit ca dezertor. În caz de recidivă, va fi făcut sclav. Utopianul nu poate întreprinde turul oraşului şi nici umbra prin satul vecin dacă nu are consimţămîntul tatălui său şi al soţiei sale. Este adevărat că plimbările sînt permise în orele de recreere. Întîrzierea la cină duce la pierderea mesei, căci la restaurantul public nu se mai găseşte nimic de mîncare după terminarea serviciului.

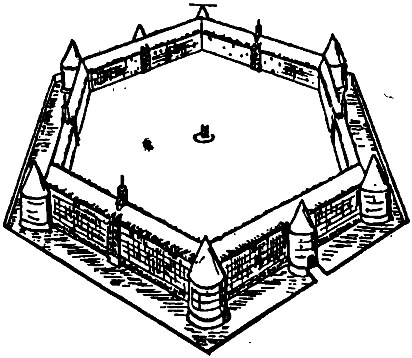
•

Într-o anumită măsură, Rabelais a jertfit genului utopic, chiar dacă datoria sa faţă de Thomas Morus este destul de greu de apreciat. În tot cazul, el a reluat, dar aproape

exclusiv în prima sa carte, *Pantagruel* (1532), numele pe care umanistul englez le pusese în circulaţie: „Gargantua... îl va naşte pre fiul său Pantagruel din femeia sa cu numele de Badebec, fiică a regelui amauroţilor din Utopia." Mai tîrziu Pantagruel, student la Paris, părăseşte acest oraş" plecînd urechea la ştirile că dipsozii (adică însetaţii, *n. a.*) năvăleau în ţara amauroţilor". Insula Utopiei este plasată de Rabelais undeva pe lîngă India. După o lungă călătorie – dă ocol capului Bunei-Speranţe –, Pantagruel ajunge în fine în faţa oraşului asediat al amauroţilor, angajează o bătălie şi intră victorios în capitala Utopiei. La începutul *Cărţii a treia*, se mai spune că Pantagruel, după ce „a cuprins cu totul ţara Dipsodiei", a cărat aici o colonie de utopieni şi de utopience extraordinar de prolifice care s-au înmulţit ca lăcustele în ţinutul acesta salubru. După care insula Utopiei dispare din opera lui Rabelais. Dar Pantagruel şi camaradul său Panurge nu au contenit cu vizitarea ţărilor uimitoare: insula macraonilor, a tapinezilor, insula Răsunătoare, insula Odelor „unde drumurile drumeţesc". Invenţii „mai degrabă ubueşti decît utopice", s-a spus. Este sigur că utopia, în măsura în care se forţează din răsputeri să dea drept aievea ceea ce este contrar experienţei cotidiene, se regăseşte mai cu seamă în întrebuinţarea timpurilor lui Gargantua cel instruit şi educat de Panocrates sau în demenţialul program de studii trasat de Gargantua pentru Pantagruel, decît în descripţiile parodice şi brutale de teritorii fanteziste. Chiar abaţia Thélème este într-o oarecare măsură o construcţie utopică. Se înţelege că arhitectura şi decoraţia straniei mănăstiri sînt propriu zis romaneşti, întrucît clădirea acesteia este de „o sută de ori mai măreaţă decît Bonivet, Chambourg (Chambord, *n. a.*), Chantilly". Însă Rabelais exprimă un ideal umanist şi se întîlneşte cu genul utopic atunci cînd descrie stilul de viaţă al thelemiţilor care este exact inversul unei vieţi monahale. Nu sînt ziduri pentru a apăra Thélème de tentaţiile lumii exterioare, nici ceasuri pentru potrivirea timpului folosit de comunitate („că cea mai mare mulţumită [este, *n. a.*] să stai guvernat în dăngătul unui clopot iară nu sub imperiul bunului-simţ şi al înţelepciunii"); nici voturi de castitate, ascultare şi sărăcie: toate sînt înlocuite cu deviza: „Căsătorie, avuţie şi li-

bertate". Fiindcă de regulă nu sînt admise în mănăstiri decît femei „chioambe, șontoroage, cocoșate, schiloade, betegite, nebune, tembele, deocheate și stricate", și bărbați „guturăniți, neisprăviți și belele (care sînt o jenă pentru familia lor *n.a.*)", în Thélème nu se vor primi decît femei tinere, „frumoase, bine clădite și bine aranjate" și bărbați tineri „frumoși, bine clădiți și bine aranjați". Fiindcă femeile sînt excluse din mănăstirile pentru bărbați iar bărbații din mănăstirile pentru femei, Gargantua decide că noua mănăstire să fie mixtă. Datorită faptului că fețe bisericești nu se mai pot dezice și nici întoarce în lume odată pronunțate voturile, telemiții vor putea să iasă „sănătos și de-a binelea" oricînd li se va abate. La Thélème triumfă armonia și fericirea fiindcă nu există opreliște. Deviza „Fă ce-ți trece prin cap" nu este numai un paradox rabelaisian, dovadă explicația pe care o avansează cu un evident aer serios cînd afirmă că „oamenii liberi, aleși, instruiți, care umblă în cinstite companii, au de la natură un instinct și un ghes care îi împing la fapte virtuoase și care îi țin de la rele".

Thélème nu este decît un fragment de utopie. În schimb, *Brève description de l'État d'Eudémoné cite du pays du Macaria*, compusă în 1533 de Kaspar Stiblin, obscur profesor din Selestat, se prezintă, după pilda celei a lui Thomas Morus, ca o utopie completă. Insula Macaria este plasată de Stiblin în oceanul Indian; ea are cîmpii bogate și vii, nobile zidiri și cele mai frumoase edificii ale lumii. Eudémoné, urbe circulară și armoni-

11. ABAȚIA THÉLÈME
(După A. Blunt, Philibert Delorme.*)*

oasă, este primitoare pentru străini. Eudemonienii au un simţ civic elevat, dar care nu se sprijină pe egalitate. Cetăţenii sînt de fapt divizaţi în patricieni şi plebei. Cei umili nu îi pizmuiesc pe cei tari, chiar dacă este nevoie pentru un sărac să acceadă la funcţii publice. Şi aceasta fiindcă nobilimea este austeră şi învăţată, iar deciziile senatului provenit din rîndurile acesteia sînt cuprinse de o înţelepciune prevăzătoare. Ştiindu-se că prostimea este lipsită de experienţă, schimbătoare şi avidă de profituri, sănătatea statului nu poate fi asigurată decît dacă guvernarea este încredinţată nobilimii. Regimul este patriarhal şi conservator. Frica se manifestă înainte de toate faţă de rebeliuni şi comploturi care sînt pedepsite cu rigurozitate, însă cetăţenii virtuoşi sînt răsplătiţi şi respectaţi. Banchetele, sobre şi agreabile, în cursul cărora sînt discutate afacerile publice, întăresc simţămîntul civic. În general, eudemonienii nu sînt nici prea bogaţi, nici prea săraci. Ei nu pun preţ pe bancheri şi pe neguţători, ţin în mai mare stimă agricultura decît artizanatul, nu vînd şi nu cumpără decît la preţuri fixate de stat, se mulţumesc cu destul de puţin şi de aceea nu au nevoie să muncească mult. Le rămîne vreme şi ca să se cultive. Magistraţii nu văd cu ochi buni contactul cu moravurile pervertite ale altor naţii şi nu le place dacă subordonaţii se plimbă în afara insulei. În orice caz, obiceiurile străine sînt interzise în Macaria. Fiecare clasă şi fiecare sex poartă uniformă. Statul eudemonian supraveghează educaţia şi instrucţia copiilor în mod deosebit. Toate şcolile publice ale fericitei cetăţi sînt reunite într-un edificiu magnific unde se deprind limbile vechi, filosofia, medicina, matematicile şi teologia. Dascălii sînt cei mai bine plătiţi cetăţeni. Programa de învăţămînt este încărcată, dar elevii nu neglijează pentru aceasta întrecerile sportive. Creştini pînă în măduva oaselor, eudemonienii refuză superstiţiile şi se referă mai vîrtos la Scriptură, fiind mai înclinaţi către cucernicie şi smerenie decît către subtilităţi dogmatice. În aceasta chestiune, Stiblin se situează în tradiţia irenismului erasmic.

Cetatea Soarelui de Campanella (1568–1639), un dominican calabrez dintr-o familie săracă şi ignorantă, permite printr-un exemplu tipic să se verifice sinteza milenarismului medieval şi a tendinţelor utopice ale

unei Renaşteri care îşi amintea de Platon. Asemenea lui Joachim de Flore, la început a crezut în adeverirea cetăţii celeste căreia îi fixase data la 1600. Calabria urma să devină ţinutul care găzduia noul regat şi Campanella a participat în persoană la un complot menit să faciliteze întruchiparea acestuia. Trimis la închisoare – timp de douăzeci şi şapte de ani –, dominicanul şi-a redactat *Cetatea Soarelui*. Minunatul oraş, alcătuit din şapte mari cercuri concentrice, se află aşezat într-un loc pe la mijlocul mărilor ecuatoriale, pe o colină, dominat de un admirabil templu al Soarelui, plasat la rîndul său pe un dom imens. În interiorul acestui dom sînt reprezentaţi toţi aştrii de pe cer. Suveranul cetăţii este un preot denumit „Metafizicianul", asistat de trei conducători: *Pon, Sin* şi *Mor*, ale căror nume însemnează „Putere", „Înţelepciune" şi „Dragoste", căci virtuţile acestea sînt atributele Fiinţei. Puterea este însărcinată cu afacerile armatei, Înţelepciunea răspunde de ştiinţă, arte şi învăţămînt, Dragostea răspunde de raporturile sexuale, de educaţie, de medicină, de agricultură şi de aprovizionare. Solarienii posedă totul în comun, inclusiv femeile şi copiii. Dispărînd egoismul, furtul, crima, adulterul, incestul şi dezmăţul sînt ca şi necunoscute în zonă. Instruirea se administrează tuturor copiilor, aceasta este cît se poate de puţin livrescă dar se reazemă pe observarea naturii. Autorităţile desemnează fiecăruia, din şase în şase luni, casa şi camera care le vor aparţine pe durata semestrului care vine. Fiecare cartier are hambarele proprii, bucătării şi refectorii colective. Mesele se iau în comun, bărbaţii stînd faţă în faţă cu femeile şi se petrec în tăcere dat fiind că aici se lecturează. Toate lumea este îmbrăcată în alb. Muncile agricole se efectuează în grup, în epocile favorabile. Solarienii nu lucrează mai mult de patru ore pe zi şi totuşi domneşte belşugul în acest oraş fericit în care parazitismul şi bogăţia sînt egal de străine. Aurul nu se întrebuinţează decît pentru ornamente. Dar tehnicile sînt perfecţionate şi cunoştinţele meteorologice întinse. Se găsesc apoi pluguri cu pînze, corăbii cu foale şi cu roţi, maşini de război.

Dragostea este în mod firesc magistratul care se ocupă cu supravegherea procreării, lucru pe care îl face cu ajutorul astronomilor. Solarienii încep să facă amor

la douăzeci şi unu de ani, solarienele la nouăsprezece. În timpul jocurilor publice, bărbaţii şi femeile evoluează goi, ca în Sparta, pentru ca autorităţile să poată stabili care indivizi sînt apţi pentru reproducţie şi care sînt aceia care se potrivesc mai bine unii cu alţii. Femeile înalte sînt reunite cu bărbaţi înalţi, dar cele grase cu cei slabi şi viceversa. Actul sexual nu are loc decît la fiecare trei nopţi şi nu se îndeplineşte decît după îmbăiere, rugăciune şi digestie. În aşteptarea orei de împreunare care este fixată de un medic şi de un astrolog, bărbatul şi femeia dorm în două camere separate. Cînd a sosit momentul, o matroană deschide uşa care îi despărţea pe iubiţi. În camera nupţială sînt plasate statui de oameni iluştri pentru ca, avîndu-le sub ochi, femeile să conceapă progenituri pe potrivă. Copiii sînt înţărcaţi la doi ani şi sînt crescuţi în comun.

Campanella a dat mereu asigurări asupra ortodoxiei sale catolice. De aceea a şi renunţat la tema posesiunii femeilor. Este greu de spus, în legătură cu religia solarienelor, dacă este un precreştinism ori un creştinism purificat. Să spunem că este vorba, ca şi la Thomas Morus, de o religie naturală foarte epurată care are intuiţia Trinităţii, încurajează confesiunile publice, postul preoţilor, intonarea psalmilor de patru ori pe zi la templu. Un solarian, înlocuit din oră în oră la altarul Soarelui, face să se înalţe fără încetare către Cel Etern rugăciunea cetăţii „precum se procedează la noi, scrie Campanella, pentru ruga solemnă de patruzeci-de-ore". Nu există aşadar opoziţie între această religie şi cea a lui Christos. Dar, ca şi cea din *Utopia* lui Thomas Morus, nu vizează salvarea şi nu pune accentul pe drama crucii: „Christos, scrie el, nu a rămas decît şase ceasuri pe cruce... Pentru ce să ni-l închipuim tot timpul înconjurat de dureri, care sînt nişte suferinţe mărunte pe lîngă bucuriile care au urmat supliciului." Cetăţile utopice sînt fericite prin definiţie.

Noua Atlantidă pe care Francis Bacon* (1561–1626) a publicat-o în acelaşi an cu *Novum organum* (1620), este o lucrare neterminată. Ea prezintă mai puţin o societate perfectă cît un popor adus în stare de fericire graţie autorităţii şi activităţii unei academii ştiinţifice. Bacon pune insula sa Bensalem, pe care o aşază în Pacific, în legătură cu Atlantida lui Platon. Aceas-

ta, contrar credinţei din filosoful grec, nu a fost înghiţită de ape. Ea era pur şi simplu America pe care un diluviu a pustiit-o şi i-a întors îndărăt civilizaţia. În schimb, insula Bensalem a fost cruţată de cataclism. După nouăsprezece veacuri ea practică izolarea pentru a-şi conserva originalitatea şi înaltul nivel de civilizaţie. La un interval de doisprezece ani trimite cu toate acestea o solie secretă prin restul lumii pentru a se interesa de ce se petrece pe acolo. Bensalem nu face negoţ cu exteriorul şi nu utilizează monedă. Există totuşi un comerţ interior pe cale de schimburi şi de întreprinderi private. Guvernul este monarhic, viaţa de familie patriarhală. La Bensalem sînt apreciate ţesăturile în culori vii, turbanele turceşti. Însă moravurile sînt pure iar prostituţia necunoscută. Marea originalitate a Bensalemului – şi aici se alunecă de la ficţiunea romanescă la utopie – este „Casa lui Solomon" sau Institutul de ştiinţe, un fel de „ochi al naţiei". Problema nu este aceea a savanţilor care îl populează şi care sînt adevăraţii şefi din Bensalem, punînd la punct în mod sistematic tehnici utilitare, cît ţinta lor „de a realiza tot ce este posibil". Se preferă randamentului economic o ştiinţă care este un soi de artă. Dat fiind că posedă cuptoare cu temperatură înaltă, laboratoare subterane, lunete astronomice şi microscoape, turnuri pentru studierea cerului şi a norilor, este practicată vivisecţia, savanţii din Bensalem au devenit taumaturgi. Ei creează specii noi de vegetale şi de animale, accelerează creşterea arborilor, fabrică produse necunoscute în Europa şi conserve alimentare. Se pricep să navigheze şi să zboare. În laboratoarele lor sînt capabili să facă să apară fantome dar nu întrebuinţează această putere uimitoare pentru a înşela masele. „Casa lui Solomon" constituie o echipă de savanţi cu sarcini minuţios repartizate. „Comercianţii luminii", *mercatores luci*, întreprind (în taină) observaţii asupra străinătăţii, *deprædators* stau cu nasul în cărţi, *venatores* studiază tehnicile artizanale. Sînt apoi experimentatori, clasificatori de experienţe, trăgători de concluzii. Apoi, adunări generale care adună documentaţie şi concluzii, ordonă experimente hotărîtoare. Toţi membrii Institutului fac jurămînt să păstreze secretul asupra adevărurilor şi descoperirilor care, date în vileag, ar constitui un pericol. *Noua Atlantidă*

are un aspect de science-fiction care intrigă. Dar să nu modernizăm prea mult opera lui Bacon: ea anunţă nu o civilizaţie transformată prin tehnică, ci o societate în care ştiinţa deţine rolul principal. În acest sens, aceasta se constituie într-un jalon între gîndirea antică şi gîndirea modernă.

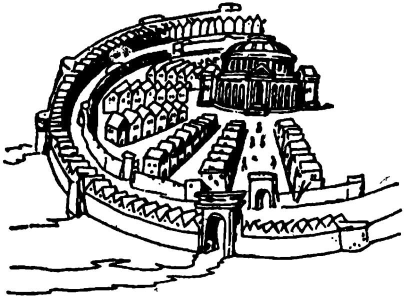
•

Pentru că utopiile Renaşterii menţineau legătura, dincolo de Evul Mediu, cu un curent de gîndire străvechi şi cu o tradiţie platoniciană, ele au prezentat un indiscutabil caracter de inadecvare la prezent. Într-un fel, utopiştii secolului al XVI-lea şi ai începutului de secol următor au rămas în urma epocii lor şi nu au înţeles-o. În vreme ce se afirma individualismul, cu avîntul corespunzător unei noi civilizaţii, ei au predicat un rigid colectivism. La ora inflamării sentimentului naţional şi a statelor teritoriale, ei au construit, rupte de spaţiu şi de timp, state fără tradiţii şi trecut – state care nu erau decît cetăţi ori grupări de cetăţi. Dar nu proba oare istoria vremii că oraşele singure nu mai erau în stare să facă istorie? Literaturile europene îşi luau zborul iar Thomas Morus s-a căznit să fabrice o limbă artificială. Se dezvoltă capitalismul, dar utopiştii au refuzat proprietatea privată şi moneda. Marile călătorii maritime înmulţeau schimburile între continente şi stabileau legături mai strînse între popoare, în vreme ce Thomas Morus, Stiblin, Campanella şi Bacon păstrau în izolare statele visurilor lor. În sfîrşit, Renaşterea a fost, din multe puncte de vedere, descoperire a naturii; utopiile în schimb au marcat o neîncredere invincibilă faţă de tot ceea ce este natural. Omul remodelează mereu peisajul iar Bacon, care face apologia ersatzului, le dă locuitorilor din Bensalem pîine fără grîu.

Există caractere comune utopiilor din Renaştere şi celor din Antichitate, care se regăsesc mai tîrziu printre cele din secolul al XIX-lea. Ele constituie state izolate, autarhice, acordă credit total dirijismului şi planificării. Ele fac din instituţii cauză şi nu efect; nu cunosc decît interesul general, ignoră indivizii ca atare şi restrîng gama sentimentelor omeneşti; imaginează oraşe uniforme, numai ordine şi simetrie, unde viaţa colec-

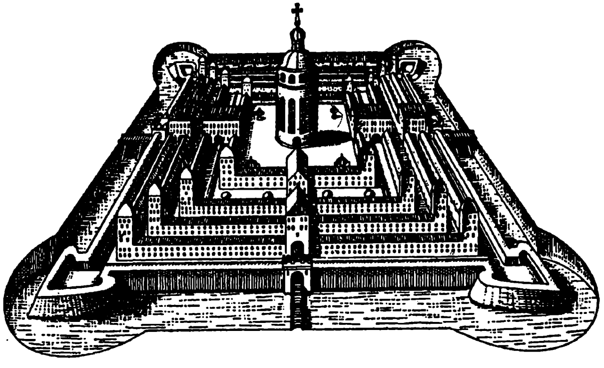
tivităţii se supune unui orar dat. Ele acordă o mare importanţă educaţiei dar aceasta, de la Platon pînă la Campanella, este gîndită într-un spirit hotărît conservator. În discuţie este formarea de cetăţeni care să menţină cetatea perfectă şi să nu o schimbe cu nimic. Pe scurt, atmosfera din aceste „cetăţi fericite" pare sufocantă; viaţa apare ternă şi cenuşie. Eudemonismul colectiv care generează instituţii superstudiate şi redutabila logică ad hoc a legislatorilor au ceva înspăimîntător. În fapt, mănăstirea Thélème, unde stăpîneşte graţia şi surîsul nu poate fi întrutotul asimilată unui oraş utopic. Şi totuşi, ea este cumva. În zadar se trudeşte să apară ca „o mănăstire pe dos este, totuşi, o mănăstire, adică o comunitate, ba chiar una foarte strîmtă" (R. Ruyer), care nu încetează să creeze uniformitate. Telemiţii, scrie Rabelais, „printr-această libertate au intrat într-o emulaţie de toată lauda în a face toţi ce vedeau că-i place unuia. Dacă unul sau una zicea: «Hai să bem», toată lumea bea; dacă zicea: «Hai să ne prostim», toată lumea se prostea; dacă zicea: «Hai să ne luăm cîmpii», toată lumea o lua într-acolo." Mănăstirea creată de Gargantua posedă un alt caracter tipic al utopiilor asupra căruia am mai insistat: este în toate privinţele un fel de negativ al realităţii cotidiene. Rabelais nu a uitat apoi să precizeze, în felul utopiştilor, cu oarecare lux de amănunte, arhitectura noii mănăstiri. Clădirea are formă de hexagon cu o turlă mare şi rotundă în fiecare colţ şi cu un pîrîu la poalele părţii de nord. Două turle succesive sînt despărţite de trei sute douăzeci de paşi. Sînt cinci caturi locuibile, plus hrubele de sub pămînt etc.

De remarcat este că făcătorii de utopii se transformă cu uşurinţă în urbanişti şi că urbaniştii alunecă pe nesimţite în utopie şi tind să devină legislatori. Şi unii şi alţii au în comun convingerea că un cadru de viaţă obişnuit înrîureşte profund spiritul locuitorilor şi că „oamenii pot fi schimbaţi dacă li se organizează spaţiul în care se mişcă". Datorită caracterului artificial al creaţiilor, asupra cărora nu apasă nici o greutate a trecutului, cetăţile ideale sînt totdeauna trase la sfoară şi mulate după forme perfect geometrice. Colonia al cărei plan îl trasează Platon în *Legile* este împărţită în cartiere radiale pornind de la centru. La fel se întîmplă cu

12. ANONIMUL DESTAILLEURS: UTOPIE PLATONICIANĂ (ÎNCEPUT SEC. AL XVI-LEA) (*După* les Utopies à la Renaissance.)

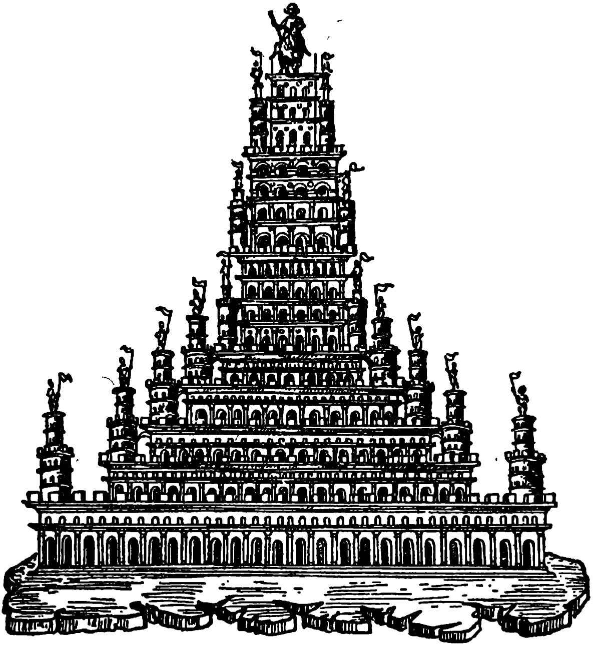
Sforzinda. Dar geometria arhitecturilor utopice răspunde unei misiuni foarte de seamă; aceea care are de făcut din orașul ideal o proiecție a cosmosului și să-i reflecte armonia suverană. În pavimentul catedralei Sforzinda, Filaret specifică gravarea unei hărți a pămîntului înconjurat de douăsprezece luni; în cupolă, a cărei formă este ea însăși o imagine a perfecțiunii divine, Dumnezeu va fi simbolizat printr-un soare strălucitor. La jumătatea secolului al XVI-lea, Doni, în ale sale *Mondi celesti* – altă utopie din Renaștere, căci nu ne-am putut ocupa de toate – imaginează un oraș care ar desemna pe sol soarele și ar presupune un templu central, o sută de străzi radiale și o incintă circulară. Cetatea Soarelui de Campanella gravitează și ea împrejurul templului, surmontat de un dom gigantic zugrăvit pe firmament. Ce-

13. V. ANDREAE: CHRISTIANOPOLIS (ÎNCEPUT SEC. AL XVII-LEA)

tatea se deschide spre exterior prin patru porți situate în punctele cardinale și este împărțită în șapte cercuri concentrice corespunzînd celor șapte planete.

Dar acestea sînt orașe ireale în țări artificiale. De multe ori autorii de utopii sînt conștienți de acest lucru. Numele întrebuințate de Thomas Morus sînt semnificative în această privință. Insula pe care își propune să o descrie a fost descoperită de *Hythlodee*, nume care se poate traduce prin „răspînditor de brașoave"; *Utopie* vrea să zică „nicăieri"; *Amaurote*, capitala, este „orașul fantomă" sau „orașul necunoscut"; capitala este așezată pe *Anydris*, „fluviul fără apă", cîrmuită de *Ademus*, „prințul fără supuși", locuită de *Alaopelites*, „cetățenii fără de cetate". Aceasta fiindcă arhitecturile utopice nu caută să fie funcționale. Colonia lui Platon (cf. *Legile*) posedă locuințe unite cu incinta exterioară și intrînd în componența zidului de apărare: dispunere pe cît de nepractică pe atît de puțin posibilă, căci nu s-ar fi putut circula pe ziduri și nici aproviziona ca lumea pe apărători. Cu toate acestea, acest detaliu absurd se regăsește într-un desen de la începutul veacului al XVI-lea, acela al Anonimului Destailleurs și este reluat de Campanella la începutul secolului al XVII-lea în *Cetatea Soarelui*. Un asemenea desen strălucitor care se impune multor cetăți ideale degeaba este încîntător pentru ochi – iar planul *Sforzinda* este incontestabil foarte frumos –, căci păstrează un oarece paradoxal și neverosimil. La *Sforzinda* ar fi trebuit să se bată cale lungă pentru a trece dintr-o stradă în alta, dat fiindcă nu exista decît o singură magistrală concentrică în mijlocul aglomerării. În orașul desenat de Anonimul Destailleurs, a fost suprimată și această magistrală; pentru a trece dintr-o stradă radială într-alta, este nevoie fie să se revină în piața centrală, fie să se continue promenada pînă la prima incintă. În afară de aceasta, înspre periferie străzile se lățesc într-un mod uimitor, căci, între două magistrale vecine, nu s-a prevăzut decît un rînd de case. Aceste multiple absurdități se găsesc și în cetatea solară a lui Doni. Cît despre Christianopolis de Valentin Andrieae, să nu înspăimînte aspectul său de „cazarmă"; el prezintă o dispunere în labirint mai mult ingenioasă decît practică. Iată probabil cel mai neomenesc dintre toate orașele ideale; circulația este în mod con-

14. FILARET: CASTELUL PORT SFORZINDA

stant subterană, căci străzile sînt acoperite de bolţi şi de etaje locuite. Însă încă o dată, nu este vorba de oraşe locuibile. Ne aflăm în prezenţa unor ghiduşii, dar ghiduşii serioase şi tocmai acesta este caracterul fundamental într-o construcţie utopică. Din momentul în care există un efort al imaginaţiei care declară că „lucrurile ar putea sta altcumva“, atunci totul devine teoretic posibil. Cazul lui Filaret este aici deosebit de convingător. Lăsînd să se creadă că ducele de Milano i-a cerut să creeze un oraş, el se lansează – pe hîrtie – în realizări de-a dreptul fantastice: un spital la fel de maiestuos ca palatul Versailles de mai tîrziu, un castel portuar înalt de cincisprezece etaje şi prevăzut cu sute de coloane, un „turn al viciilor şi virtuţilor“ exagerat de înalt şi la care nu se observă cum ar putea fi funcţional deoarece conţine mai ales o interminabilă succesiune verticală de culoare circulare. Dar nu se găseau decît constructori

specializaţi în cetăţi-miracol care să dureze astfel de arhitecturi visate. Leonardo da Vinci în carnetele sale, Jacopo Bellini, desenator al unui „palat al lui Irod", Altdorfer, folosind ca pretext tema biblică a „Suzanei în baie", şi mulţi alţi artişti, din epoca Renaşterii, au resimţit nevoia de a evada o clipă dintr-o lume în care demiurgii nu întîlnesc nici rezistenţa materialelor, nici contigenţele vieţii cotidiene, nici servituţile financiare.

Şi totuşi nu toate construcţiile teoretice ale arhitecţilor sînt neapărat utopice. Dacă par cîteodată, este pentru că se opun inserţiei lor complete în real unele obişnuinţe, un trecut urban, mediocritatea mijloacelor financiare. Atunci posibilul redevine vis şi invers: visul poate deveni realitate de o zi. După Alberti, urbaniştii gîndeau oraşul în termeni de străzi drepte, case egale în înălţime aliniate la sfoară, scheme radioconcentrice, monumente publice oprind privirea înaintea punctului de fugă pe magistrale care se pretează perspectivei. Pe teren, rareori s-au putut realiza plenar astfel de proiecte, însă ele au fost recuperate de teatru şi de sărbătorile orăşeneşti ale vremii, căci arhitecţii de renume erau puşi să amenajeze scene teatrale şi să decoreze oraşele în vederea ceremoniilor princiare. În asemenea ocazii, nimic nu se opunea construcţiilor de tip antic, perspectivei, străzilor regulate – acestea din urmă compunînd decorul obişnuit al comediilor şi tragediilor italiene din secolul al XVI-lea. Cu aceasta, în vremea sărbătorilor Renaşterii, oraşul imaginar ţîşnea în mijlocul realităţii tocmai bine pentru a o masca pentru moment. În 1513, cînd s-a reprezentat la Urbino *Calandria*, spectatorii, ne asigură Castiglione, au avut în faţa ochilor un oraş „transfigurat". Peste doi ani, cu ocazia intrării lui Leon al X-lea în Florenţa, au fost multiplicate edificiile fictive: faţade false, arcuri de triumf, piramide etc. Calea era deschisă. De-a lungul tuturor veacurilor, în Occident primirile princiare au furnizat pretextul de metamorfozare a oraşelor, de practicare a *trompe-l'œil*-ui, de amplificare monumentală, de înveşmîntare *à l'antique* a vechilor oraşe europene.

Visul nu este oare cîteodată o premoniţie a viitorului? Decorul teatral a acţionat asupra decorului urban, a stabilit legătura dintre geometrie şi urbanism. Aceleaşi utopii nu au putut să nu conţină indicaţii din care

secolele care veneau urmau să tragă foloase. Întorcînd spatele cu hotărîre prezentului, ele au dobîndit două fețe, una care privea înspre trecut și alta înspre un viitor încă îndepărtat. În ciuda aspectului himeric, ele au fost „asemenea învelișului de ceață pe dedesuptul căruia (avansau, *n.a.*) idei noi și realizabile" (R. Ruyer). Ele au atras atenția asupra sociologiei, economiilor planificate, asupra orașelor-grădină, asupra importanței cadrului urban, asupra eugenismului. Ele au afirmat că natura ar putea fi într-o zi în întregime organizată și remodelată de către om. Au insistat asupra limitării zilei de muncă, a necesității instrucției pentru toți, asupra locului capital care urma să revină culturii. Au luat poziție, în epoca războaielor confesionale, în favoarea toleranței, a religiei naturale, a păcii: idei în totală contradicție cu realitatea cotidiană a vremii, dar care au fost unul din cele mai nobile mesaje ale umanismului pentru generațiile viitoare. Pe acest plan, utopiștii s-au întîlnit cu un curent de gîndire care atunci a fost considerat himeric și a avut reprezentanți din ce în ce mai persecutați, dar căruia veacul nostru ecumenic i-a împrumutat cel mai mare interes.

La jumătatea secolului al XV-lea, Nicolaus Cusanus* a scris o lucrare uimitoare, *De pace fidei*. Doctorul renan, fost episcop și cardinal, lucrase la uniunea bisericilor greacă și romană și urmărise reconcilierea husiților cu Sfîntul Scaun. În preziua căderii Constantinopolului, în loc să predice o nouă cruciadă, el a propus o discuție amicală între reprezentanți ai marilor confesiuni religioase. Dar ideea era atît de îndrăzneață încît a prezentat-o sub forma unei „viziuni". „Bărbatul sîrguincios" – adică el – vedea cum vin la Dumnezeu împuterniciții diverselor națiuni, implorînd stabilirea unității religioase pe pămînt, chiar dacă varietatea riturilor urma să subziste. Atunci Tatăl ceresc îi striga pe îngeri care îi chemau dinaintea sa pe toți înțelepții din univers. Cuvîntul lui Dumnezeu, apoi sfîntul Petru și sfîntul Pavel le explicau marile mistere creștine. Discuția se termina printr-un gen de concordat: înțelepții se întorceau acasă pentru a învăța națiunile respective despre unitatea adevăratului cult. Ierusalimul va deveni capitala religioasă a umanității. Astfel că Nicolaus Cusanus lansase teza tipic umanistă despre „articolele

fundamentale“ asupra cărora toți oamenii de bună voință puteau să se pună de acord – doctrina care urma să reapară un secol mai tîrziu în vremea conflictelor dintre catolici și protestanți. Aproape o sută de ani după Cusanus, în 1544, Guillaume Postel a scos, la Basel, un important tratat, *De orbis terræ concordia*, o reluare a marelui proiect al lui Cusanus. Postel (1510 – 1581) trecea în vremea sa drept un spirit dezechilibrat. A cunoscut de două ori închisorile Inchiziției iar operele sale au fost puse la index de Roma. Ignatio de Loyola, care îl acceptase printre iezuiți, nu l-a apărat. Postel a fost de bună seamă un vizionar, mai cu seamă începînd cu 1547, cînd a întîlnit o călugăriță exaltată, Maica Jeanne, în care a văzut de aici înainte un fel de Mesia feminin. Însă acest umanist avea niște cunoștințe puțin comune, fiind cîtva timp profesor de greacă, ebraică și de arabă la Colegiul lectorilor regali. Cunoștea bine imperiul otoman; a lăudat toleranța turcilor, a insistat asupra convingerilor că musulmanii și evreii aveau puncte comune cu creștinii. Cum să-l fi înțeles epoca sa? „Să nu mai fie de acum înainte, scria el, papistași, nici luterani; să luăm cu toții numele de Iisus, de la care așteptăm mîntuirea. Să fim cu toții discipoli ai lui Iisus. Așa ne vom dori să avem drept prieteni pe evrei și pe ismaeliți, le vom dărui chiar acest nume și în cele din urmă omenirii întregi.“

De la acest ideal ecumenic s-a glisat în secolul al XVI-lea către o apologie a unei religii pur interioare, excluzînd prin chiar definiția ei orice fel de toleranță. Trecem atunci de la grupul de catolici iriniști la cel al protestanților independenți, deseori condamnați în epocă la a rătăci din oraș în oraș pentru a scăpa de persecuțiile repetate. Sebastian Franck (1499 – 1542) a insistat asupra „imparțialității“ lui Dumnezeu care „îndrăgește încă și astăzi din toată inima fără deosebire, nume și popoare, păgîni și evrei“. „Între toate popoarele, mai dragi îi sînt cei care se tem de dînsul și îi împlinesc dreptatea.“ De aceea, „Biserica nu este nici un popor anumit, nici o sectă pe care să o poți arăta cu degetul, o sectă care să fie legată de un anumit timp, de o anumită persoană sau de un anumit loc; este o Biserică spirituală, invizibilă, compusă din toți cei născuți în Dumnezeu... Este o comunitate în care ne

încredem şi pe care nu o vedem altminteri decît cu ochii spirituali ai inimii şi ai omului interior."

Un veac mai tîrziu, „cizmarul inspirat din Silezia", marele filozof Böhme (1575 – 1624), va vedea în diversitatea religiilor o şansă pentru umanitate. Varietatea cultelor i se va părea comparabilă cu varietatea florilor din natură: „Flori de toate neamurile cresc şi împart pămîntul. Între ele nu sînt certuri de la culori, de la aromă şi de la gust. Ele lasă pămîntul şi soarele, ploaia şi vîntul, căldura şi frigul să-şi facă voia. Şi fiecare printre ele creşte după esenţa ei şi după calităţile care îi sînt proprii. Astfel, ele sînt copii ai lui Dumnezeu." În asemenea condiţii, intoleranţa este nefastă şi absurdă; se împotriveşte celor mai elementare legi naturale. „Ce-ar fi, mai scrie Böhme, să fie judecate păsările din păduri, care îl laudă pre Domnul cu toate ale lor în diversitatea cîntărilor? O să le bată spiritul lui Dumnezeu pentru că glasurile lor nu fac împreună armonie perfectă? Mai degrabă să cînte din toate puterile şi să se bucure de prezenţa sa." În consecinţă, de care drept se prevalează guvernele pentru a impune o religie supuşilor săi? Numai Dumnezeu are jurisdicţie asupra sufletelor. Sabia duhului nu este tot aceea cu sabia cărnii. Începînd din 1533, „spritualistul mistic", Caspar Schwenckfeld (1489 – 1561) enunţa doctrina separaţiei Bisericii de Stat, care urma să fie reluată apoi de anabaptişti şi de toţi protestanţii independenţi: „Atîta vreme cît credinţa, doctrina şi ceremoniile sînt de la Dumnezeu, magistratul nu se amestecă." În 1549, Schwenckfeld scria iarăşi: „Un stat poate fi creştin în mod oficial dar nu urmează că are putere asupra Bisericii sau că este creştin negreşit. „Statul creştin" este o expresie de origine recentă nicăieri menţionată în Pavel. „Toleranţa religioasă, simpatie pentru credinţele celuilalt, Biserica despărţită de Stat – tot atîtea idei himerice pentru contemporanii lui Calvin şi Ignatio de Loyola, tot atîtea „sticle aruncate în mare" pe care furtunile istoriei urmau să le împingă încet-încet înspre ţărmurile oamenilor.

Capitolul XI

INDIVID ŞI LIBERTATE

După Michelet, Burckhardt şi Monnier, a devenit clasic să se caracterizeze Renaşterea drept desfăşurare a individului. „În Evul Mediu, scria Burckhardt, omul nu se descoperea decît după rasă, popor, partidă, corporaţie, familie, sau orice altă formă generală şi colectivă." Dimpotrivă, în timpul perioadei următoare, afirma Monnier, „toate legăturile sînt relaxate, lanţurile rupte, unităţile distruse. Atunci, pe aceste dărîmături, ieşit din rînd, degajat din ansamblu, smuls din tradiţie, scuturîndu-şi tutela şi lepădîndu-şi aparenţele, apărea omul modern." Fără să se contrazică în toate punctele, este necesar ca această teză să fie nuanţată şi aprofundată.

Mai întîi fiindcă Evul Mediu clasic cunoscuse personalităţi puternice, dacă nu ar fi să se amintească decît de *Poverello* din Assisi, temut şi admirat de autorităţile religioase ale vremii sale şi de Frederic al II-lea, prinţ creştin cu numele dar în fapt atras cînd de Coran, cînd de scepticism. Să repetăm că între Evul Mediu şi Renaştere nu a existat o despărţitură brutală şi totală. Este pe de altă parte o simplificare prea facilă separarea oamenilor eminenţi ai Renaşterii de mediul lor natural. Se ştia de multă vreme că umaniştii veneţieni ai secolului al XVI-lea aparţineau patriciatului urban. Dar un studiu american recent – cel al lui L. Martines – ajunge la nişte concluzii asemănătoare în ce priveşte Florenţa. Doi dintre cei mai cunoscuţi cancelari umanişti ai Republicii, Coluccio Salutati şi Leonardo Bruni, se situau şi unul şi altul printre cei mai bogaţi locuitori ai oraşului. Poggio Bracciolini poseda în 1458 un capital

care îl ridica la nivelul şefilor de familii aristocratice. Iar Gianozzo Manetti i se plîngea odată lui Cosimo cel Bătrîn de a fi plătit în cursul vieţii sale 135 000 de florini Republicii cu titlu de taxe. Nu toată lumea ar fi putut fi în măsură să prezinte o atare plîngere lui *Pater patriae!* Dacă se cercetează acum, prin sondaj, cazul a 45 de persoane din anturajul principalilor umanişti florentini din secolul al XV-lea, se dovedeşte că 36 aparţineau marii burghezii sau nobilimii, că 3 veneau din familii bogate domiciliate într-un teritoriu supus Florenţei, în timp ce doar 6 se născuseră în mica burghezie. Astfel că umaniştii florentini şi cei care îmbiau în jurul lor cultura cea nouă se rînduiau în sectorul privilegiat al societăţii. Este chiar tentant să se afirme că, la Florenţa cel puţin forţa umanismului a fost şi forţa claselor conducătoare.

Pot fi văzuţi oare marii neguţători-bancheri din Renaştere sub forma unor inşi „singuratici", dispreţuitori pe faţă ai interdicţiilor Bisercii în materie de camătă, neîncrezîndu-se şi neinteresîndu-se decît de realităţile mărunte? S-ar comite un nonsens psihologic. Pe planul religios, au fost în general nişte conservatori. Într-un oraş trecut la protestantism, familia Fugger a rămas catolică. Multe fapte dovedesc ataşamentul sincer a numeroşi oameni de afaceri faţă de credinţa creştinească. Francesco Datini a întreprins în 1399 un pelerinaj de nouă zile, nemîncînd decît pîine, brînză şi fructe şi neculcîndu-se în tot acest timp decît pe tare. Cosimo cel Bătrîn a donat sume considerabile pentru ridicarea bisericii San Lorenzo, întregirea mănăstirii San Marco, mărirea abaţiei Fiesole şi pentru renovarea bisericii Sfîntului-Duh de la Ierusalim. Doi reprezentanţi ai băncii Medicii în Europa de Nord, Angelo Tani şi Tommaso Portinari, au comandat şi unul şi altul lui Memling un tablou cu Judecata de Apoi. Să ne întoarcem la artişti şi la oamenii de litere spre a descoperi de îndată că Leonardo, Michelangelo, Ronsard, Shakespeare şi cîţi alţii au avut nevoie de mecenaţi fără de care nu ar fi fost posibile carierele respective. Cît despre tenorii Reformei, Luther, Zwingli, Calvin, au fost se înţelege nişte revoltaţi care „au sfărîmat lanţuri", dar au fost purtaţi de un curent religios pe care s-au priceput să îl exprime; au încarnat acele aspiraţii care erau

cele mai profunde ale vremii lor. În schimb, se analizează din ce în ce mai mult și zilnic ce cantitate de medieval mai conținea încă doctrina lor. Chiar și în epoca Renașterii, cînd multe dintre tradițiile și ideile primite erau puse iarăși în discuție, nu era ușor să te afli singur. Jeanne d'Arc, figură pe cît de emoționantă pe atît de atașantă, nu s-a putut menține decît doi ani în sînul unei societăți încă prea ostile femeii. Fidelă vocației sale, ea a murit părăsită. Jan Hus, care nu avea la Constanza sprijinul de care beneficia în Boemia, Savonarola, „profetul dezarmat“ criticat la acest nivel de Macchiavelli, Michel Servet care nega Trinitatea, Giornado Bruno* care s-a apropiat prea devreme de panteism au pierit pe rug. Mai prudent, Copernic* nu și-a trimis la tipar faimoasa carte, *De revolutionibus orbium celestium*, decît atunci cînd a simțit că i se apropie moartea. Dar și atunci a avut grijă să i-o închine lui Paul al III-lea. Precauții salutare, căci un veac mai tîrziu Inchiziția îl silea pe Galilei să-și abjure „greșelile și ereziile“.

●

Odată făcute aceste remarci, rămîne adevărat că vremea Renașterii a văzut slăbindu-se legăturile sociale. Au devenit cu putință cariere în afara cadrelor învechite. Oameni care nu aparțineau claselor conducătoare s-au impus admirației ori atenției generale. Personalitățile puternice au putut să se desfășoare mai bine și într-un număr mult mai important decît altădată. Războaie sîngeroase și repetate, punerea pe tapet a dogmelor și a autorității bisericii romane, revenirea în forță la artele și literele idealurilor antice, progresul economic și recrudescența luxului, urbanizarea, difuzarea crescîndă a culturii, contactul cu lumile exotice, toate aceste fapte au contribuit în același sens și au oferit celor mai dotate temperamente sau celor mai întreprinzătoare acele șanse pe care o societate mai puțin mobilă, mai ierarhizată, mai disciplinată, mai țărănească, le oferea altădată cu parcimomie. Există un oarecare paralelism între dezvoltarea artei portretului din secolele al XV-lea și al XVI-lea și afirmarea personalităților individuale, și încă

de aici se poate observa că nu este vorba despre un fapt unicamente italian.

Este cert că Italia din *Quattrocento* a fost bogată în personalități strălucitoare și în cariere orbitoare. Condotieri care nu erau decît niște parveniți au făcut să tremure prinți și republici. Carmagnola, căruia Filippo Maria Visconti i-a datorat succesele din Lombardia, era fiu de țăran piemontez și păzise porcii; Gattamelata, căruia Donatello i-a ridicat statuie, avea un tată lăptar; al lui Piccinino era măcelar. Oameni noi au devenit șefi de stat: Francesco Sforza, condotier și băiat de condotier, a luat locul lui Visconti la Milano; bancherii Medici, tot trudindu-se să nu se bage de seamă, și-au impus autoritatea la Florența; un spaniol, Cesare Borgia*, a fost un moment stăpînul Italiei centrale și Macchiavelli, în capitolul VII din *Prințul*, îl propune „ca model pentru toți cei care, prin avere sau cu armele semenului, au ajuns la suveranitate". Mulți prinți italieni din Renaștere au fost bastarzi: Francesco Sforza, Alphonse și Ferrante de Aragon, Sigismund Malatesta etc. Căci tiranul din veacul al XV-lea nu putea conta decît pe sine iar încolo nu se preocupa decît de sine.

Destine ca acestea nu ar fi fost cu putință într-o epocă în care gîndirea critică a Renașterii punea în cauză pînă și fundamente întru totul legitime. Macchiavelli consacră în capitolul din *Principele* „noilor principate înfiripate cu forțe și ajutor străin ori grație unei averi frumoase" și un alt capitol „celor care, prin crime, au ajuns la suveranitate". În timp ce Guicciardini* scrie cu scepticismul său obișnuit: „Toate statele sunt violente, și nu există putere legitimă; nici cea a împăratului care se reazămă pe autoritatea romanilor, care a fost cea mai mare uzurpare dintre toate; nici cea a preoților a căror violență este dublă, fiindcă, pentru a ne ține sub dominația lor, ei întrebuințează arme temporale și spirituale." Aceste declarații marchează realizarea unui curent de gîndire care, de multă vreme, în Italia, interoga asupra valorii ierarhiilor sociale și discuta noțiunea de noblețe. Dante afirma în *Convivio* că nu vrea să recunoască altă noblețe afară de cea a virtuții. Petrarca a scris: „Nu se naște cineva nobil, ci devine." Iar Palmieri, umanist și om politic florentin, adaugă: „Cel care ridică în slăvi vitejiile înaintașilor își atribuie sieși

merit și onoare. Dacă vrea să merite onoare, să se dea pe sine drept pildă, nu pe alții." Renașterea italiană a fost îndrumată în acest fel înspre preamărirea calității de *virtù*. „Ea singură, scrie Landino, intim al lui Lorenzo Magnificul, îi face pe oameni nobili". Termenul italienesc *virtù* este greu de definit. În contextul vremii, el înseamnă mai cu seamă voința de a-ți croi un destin, spiritul întreprid, curajul calculat, o inteligență vivificată. El nu exclude nici cruzimea, nici șiretenia, dacă se dovedesc folositoare – dovadă acea *virtù* pe care Macchiavelli o laudă la Cesare Borgia –, dar se însoțește în mod necesar cu stăpînirea de sine și cu o anume măreție a sufletului.

Renașterea italiană a pus deci problema legitimității șefilor de stat și valorii nobleții ereditare. Este oare un fel de a spune că a dus logica sa pînă la capăt? Nu. În a doua parte a istoriei sale, în secolul al XVI-lea, a tăgăduit parțial și a acceptat stabilizarea situațiilor create. Nu s-a mai contestat legitimitatea unor Gonzaga ori Medici iar regii Franței au binevoit să ia în căsătorie prințese florentine. În plus, chiar dacă Italia a dat tonul și a mers probabil mai departe decît alte țări ale Europei în ceea ce privește emanciparea individului și critica ierarhiilor sociale, ar fi eronat să se limiteze fenomenul la peninsulă. Neluînd în studiu decît cazul italienesc, legînd dezvoltarea individului de succesul cîrmuirilor tiranice care exaltau condotierii victorioși și protejau talentele (docile), Burckhardt a îngustat perspectivele. În realitate progresele individualismului au caracterizat ansamblul civilizației occidentale și au fost solidare cu dinamismul cel mai profund.

Erasmus a introdus în *Elogiul nebuniei* o viguroasă satiră a nobililor, „oamenii aceștia care nu înțeleg nimic dintr-o manevră infimă și a căror orgoliu este mîngîiat de un van titlu nobiliar. Unul vrea să se cațăre la Eneas, altul la Brutus... Nu lipsesc nebuni pe potrivă care se uită la aceste brute ca la niște zei." O astfel de critică nu își capătă adevăratul temei decît readusă în contextul istoric, într-o vreme cînd personalități puternice se impuneau în fața contemporanilor, în ciuda și în afara ierarhiilor tradiționale. Un Étienne Marcel la Paris, Van Artevelde în Flandra i-au făcut să tremure pe prinții cărora le-ar fi datorat ascultare. În epoca în

care condotieri italieni făceau avere, un mic nobil breton, Duguesclin, a devenit conetabil al Franței. Faptele sale de eroism au fost cîntate în poeme. Cariera sa militară a furnizat în secolul al XV-lea subiect pentru tapiserii. Jeanne d'Arc nu era decît o țărăncuță care nu știa să scrie. Ea a devenit comandant miliar, a redat curajul soldaților lui Carol al VII-lea, i-a respins pe englezi, și-a încoronat regele.

Tipul omului de afaceri din Renaștere care, prin inteligența și activitatea sa, își croiește un loc de excepție în țara de origine, devine de neînlocuit pentru guverne și sfîrșește ca protector al literelor și artelor, nu este numai italian. „Nimic esențial, scrie R. Klein, nu distinge un Jacques Cœur de cadetul său Cosimo cel Bătrîn de Medici. Meșter monetar la Bourges, apoi la Paris, negutătorul francez a devenit intendentul lui Carol al VII-lea, a fost înnobilat și a intrat în consiliul regal în 1442. El a fost prima persoană de origine burgheză care a obținut această dregătorie. În 1448, a fost trimis în misiune pe lîngă papă. O îmbogățire prea rapidă și geloziile pe care le suscita i-au cauzat dizgrația. Deviza lui, „Îndrăzneților nimic nu le e imposibil", ar putea servi drept caracterizare întregii Renașteri. Este o definiție franceză a lui *virtù*. La începutul secolului al XVI-lea, cel mai de vază dintre negutătoriibancheri din Occident nu era un italian, ci Jakob Fugger „cel bogat" a cărui intervenție în momentul alegerii imperiale din 1519 a fost decisivă. Devenit conte palatin și titular a patru seniorii, Jakob Fugger a strîns în locuința sa din Augsburg cărți și opere de artă. Poseda mai cu seamă fresce de Altdorfer.

Așa se face că toate marile națiuni ale Europei au adus, în ceasul cînd se nășteau timpurile moderne, contingentul lor de personalități excepționale. Enumerarea acestora este o imposibilitate. Dar cum să nu fie evocați totuși Luther și Cortés? Primul era de origine umilă. Nu a umblat după glorie. Dar convins că nu trebuia să păstreze pentru sine doctrina justificării prin credință, și-a refuzat să tacă. Excomunicat de Roma, pus la stîlpul infamiei în Imperiu, a luat asupra sa să provoace ruptura unității creștine în Occident. Scrisese într-o zi: „Nimeni nu vă mă va sfida cît trăiesc, dacă vrea Dumnezeu." Cortés – un nobil nevoiaș din Extra-

madura – după ce a ars pe coasta mexicană, în 1519, corăbiile care l-ar fi putut duce înapoi în Cuba, împreună cu soldații săi spanioli, a luat și el o hotărîre eroică, atunci cînd se condamna să cucerească imperiul aztecilor cu o mînă de oameni. Ceea ce a și făcut, nu fără necazuri. Din acel moment a devenit, în ciuda defectelor sale, un personaj de epopee. Trei sferturi de veac mai tîrziu, Lope de Vega* îl determina să spună:

Eu sunt Cortés...
I-am dăruit Spaniei înălțimile triumfului
grație strălucitoarelor mele victorii,
regelui teritorii fără margini,
lui Dumnezeu suflete fără număr.

Carol Quintul a refuzat să-l facă vice-rege pe Cortés de a cărui ambiție se temea. Însă nimeni nu i-a putut contesta lui Erasmus titlul de „prinț al literelor". Bastardul acesta, fiu de preot, a devenit în era de aur a umanismului o veritabilă putere curtată rînd pe rînd de Luther, de papă, de Francisc I și de Carol Quintul. Este de la sine înțeles că a avut nevoie de protectori, mai cu seamă în debutul carierei. Dar „Proteu cu sute de fețe", „nevăzut țipar" – calificat așa de Luther –, Erasmus a reușit să-și păstreze independența. De aceea a refuzat catedra pe care Guillaume Bude i-a oferit-o la Colegiul regal din partea lui Francisc I. De aceea a refuzat și să adere la Reformă și să accepte tichia de cardinal propusă de Paul al III-lea. Poate că niciodată înainte vreme literații și artiștii nu atinseseră în societate o poziție atît de considerabilă. Acest fenomen nu poate fi explicat decît prin răspîndirea nouă a culturii și presiunea unui public instruit din ce în ce mai numeros. Așa se face că scriitorii și artiștii, odată ce aveau nevoie de mecenați, au ajuns, după instalarea în glorie, să se impună în fața protectorilor lor. Nimic mai semnificativ decît cariera lui Aretino. Nu a trăit decît din subvenții de la suspuși dar pe toți i-a nesocotit. Viața sa a fost un șantaj continuu. Într-o zi, Francisc I i-a trimis în dar un lanț de aur reprezentînd niște limbi otrăvite. Însă și l-au disputat Francisc I și Carol Quintul; regele Angliei și regina Poloniei l-au copleșit cu daruri. Era cît pe ce să fie numit cardinal. Ariosto cu dreptate l-a numit „urgia

prinților". O persoană odioasă care a fugit de acasă la treisprezece ani și care nu făcuse studii regulate, a fost temut de cele mai înalte autorități fiindcă avea spirit, o pană ascuțită și se făcea caz de succesul scrierilor sale. În epocă i s-a și spus „secretarul lumii".

Gloria artiștilor a întrecut-o pe cea a oamenilor de litere. În legătură cu Leonardo, Vasari a scris: „Se văd influențe celeste care plouă cele mai mari haruri peste niște ființe omenești printr-o operațiune care pare mai puțin naturală decît supranaturală; atunci se acumulează nemăsurat într-un singur om frumusețe, grație, talent, în așa fel încît, oriunde s-ar întoarce, orice gest ar face este atît de divin că îi face uitați pe toți ceilalți oameni și îi revelează cu limpezime originea sa veritabilă care este divină și care nu se datorează unui efort omenesc. Este tocmai ce s-a văzut la Leonardo da Vinci..." Douăzeci de ani după moartea pictorului *Giocondei*, Cellini l-a auzit pe Francisc I spunînd regelui Navarrei și cîtorva cardinali că „nu mai fusese vreodată pe lume om așa de învățat, nu numai în sculptură, în pictură și în arhitectură, dar mai ales ca mare filozof".

Leonardo este primul artist care s-a bucurat în Europa Renașterii de un prestigiu atît de eclatant. Dar în curînd s-au ridicat alte stele a căror strălucire a fost și mai intensă. Raphael, mai ales începînd cu 1515, trecea la Roma și în restul peninsulei drept un fel de erou, un semizeu. Avea de altfel aură de prinț. Cînd a murit, în vinerea sfîntă din 1520, în Cetatea eternă emoția a fost considerabilă iar Leon al X-lea a plîns. Nici un renume nu a atins totuși pe cel al lui Michelangelo a cărui *teribilità* i-a stupefiat pe contemporani. În epoca de aur a mecenatului, nu a ezitat să se certe de mai multe ori cu irascibilul Iuliu al II-lea, care de fiecare dată a avut inițiativa pentru împăcare. A. Chastel subliniază că Michelangelo a fost primul artist căruia i s-a consacrat o biografie din timpul vieții; primul care a fost onorat cu funeralii oficiale. Vasari exprima o opinie curentă, la mijlocul secolului al XVI-lea, atunci cînd scria: „Nici un artist, chiar excepțional, nu va putea niciodată să întreacă prin desen sau grație această operă... Michelangelo nu poate fi învins decît de el însuși."

Renaşterea a regăsit noţiunea antică de *Fama*, Faima care sfidează timpul şi traversează secolele. Ea a ridicat statui ecvestre condotierilor, a realizat ori a proiectat morminte grandioase pentru Iuliu al II-lea, familia Medici, împăratul Maximilian; a resuscitat triumfurile antice. În 1443, Alphons de Aragon şi-a făcut o intrare triumfală la Neapole într-un car aurit, în mijlocul unui cortegiu unde Venus stătea alături de figuri burleşti. Arcul de la Castel Nuovo din Neapole a păstrat amintirea acestei defilări. Cîţiva ani mai tîrziu, ducele umanist de Urbino, Federico da Montefeltro, cu prilejul căsătoriei sale (1459), a lăsat şi el să fie reprezentat ca biruitor de Piero Della Francesca Ufizzi. Prinţul, aşezat într-un car cu patru roţi, este încoronat de către Faimă, în picioare în spatele lui. Celebrarea gloriei a devenit de atunci una din preocupările majore ale Renaşterii pe care a transmis-o epocii lui Ludovic al XIV-lea. Lorenzo Magnificul i-a scris odată lui Frederic de Aragon: „Ce a cunoscut mai mişcător Antichitatea este această celebrare a gloriei care îmbăta toate spiritele; de aceea au fost create care şi arcuri de triumf, trofee din marmură, teatre sau decoruri somptuoase, statui, lauri, coroane, cuvîntări funebre şi o mie de alte distincţii admirabile." Mantegna, artist pasionat de antichitate, a realizat pentru palatul ducal din Mantova, între 1481 şi 1492, nouă compoziţii mari consacrate *Triumfului lui Iulius Cezar*. În 1491, Lorenzo Magnificul a dat o petrecere grandioasă care reprezenta „triumful lui Paul-Emilio". În timpul războaielor italiene, „intrările" regilor Franţei în oraşele italiene au copiat triumfurile antice. Cînd a fost primit la Milano, lui Ludovic al XII-lea, „i s-a făcut o primire, spune un contemporan, după vechiul obicei al romanilor, pomenindu-se toate oraşele şi castelele, bătăliile pe care le cîştigase". Pe măsură ce inovaţiile Renaşterii italiene depăşeau frontierele peninsulei, moda nu putea să nu se întindă în întreaga Europă. Intrarea lui Henric al II-lea în Rouen, în 1550, a fost un triumf în maniera romană, inspirat manifest din pînzele lui Mantegna. Încărcătura şi hiperbola au devenit rapid legea genului, chiar înainte de jumătatea secolului al XVI-lea, cînd se dezvoltă

complicațiile manieriste. Marele car pe care l-a desenat Dürer prin 1515 pentru *Triumful lui Maximilian* depășește imaginația. Abuzul de alegorie și acumularea de motive ornamentale dintre cele mai heteroclite (acvile, capete de lei, cornuri ale abundenței, volute etc.) par să îl copleșească pe bietul împărat care nu are spațiu și iese turtit dintr-o compoziție prea bogată. În tot cazul, Renașterea, peste tot unde a trecut, a exaltat Faima, zeiță antică revenită la loc de cinste. Lorenzo Costa a reprezentat-o pe pereții capelei Bentivoglio din Bologna, către 1490, într-un car tras de elefanți, înconjurată de războinici, de doamne și de oameni iluștri. Tipul roman de *Fama*, o femeie tînără înaripată suflînd într-o goarnă și încoronată cu lauri, și-a făcut apariția din nou pe monumente: în Franța, la capela Anet și pe fațada Luvrului executată de Pierre Lescot.

Dar ceea ce s-a amintit mai înainte despre literați și artiști probează că prinții și căpitanii nu s-au aflat singuri în căutare de glorie. Pe mormîntul lui Marc Antonio della Torre, de Andrea Riccio (Luvru); îngerul Faimei proclamă victoria oamenilor de litere asupra morții, un schelet contorsionat care, de necaz, scapă coasa. Dante condamnase în *Purgatoriul* „dorința de glorie arzătoare". Spre sfîrșitul vieții, Petrarca a adresat, nu fără vanitate, o „scrisoare posterității". S-a admis imediat dreptul creștinului de a aspira la supraviețuire în memoria oamenilor. Ronsard a fost sigur de gloria sa eternă:

Nu tot Ronsard va coborî-în pămînt
Ci va rămîne ce-i mai bun din el.
Mereu, mereu, fără să mor defel,
Voi colinda tot viu prin univers...
Aleargă, Muzo, du-mi în ceruri dar
O glorie pe care o am din har
Pe drept cuvînt mă aflu triumfat,
De amintiri va fi cîntat Ronsard,
Cu lauri verzi la cap va fi ornat.

(*Ode*, V, 36.)

Unul din maeștrii gîndirii din Renaștere, Marsilio Ficino, nu proclamase oare el ca pe o evidență: „Omul se străduiește să rămînă în gura semenilor lor pentru tot

viitorul"? Pînă şi în colegii a fost căutată gloria: la iezuiţi, premiantul clasei a fost declarat primul imperator.

Promovarea individului a fost deci, măcar la nivelul superior al societăţii, una din caracteristicile majore ale civilizaţiei europene în momentul cînd aceasta se îndepărta de malurile Evului Mediu. Foarte semnificativ în această privinţă este gustul marcat al epocii pentru o literatură personală, puţin cultivată de romani. Umanistul Pontano a ajuns să declare: „Am devenit eu însumi" – formula pe care ar fi putut-o prelua în contul lor mulţi oameni ai Renaşterii – iar Alberti a făcut această cutezătoare afirmaţie: „Acela care îşi cultivă darurile personale aduce servicii statului prea destul." Însă pentru unul ca Luther, destinul individual – chiar şi al celui sărman – era grandios şi tragic. Moştenitor al miticilor flamanzi şi renani, contemporan unei epoci care punea accentul pe păcatul personal, şi deci chinuit de problema mîntuirii fiecăruia dintre creştini, Luther a privilegiat dialogul omului cu Dumnezeu, a eliminat intermediarii dintre mîntuit şi Mîntuitor, a făcut din fiecare credincios un preot. Astfel că Reforma a exprimat pe planul religios irezistibila înălţare a persoanei, chiar dacă pe undeva îi refuzase orice libertate păcătosului.

●

Promovarea persoanei nu a fost operată în lipsa durerii. Multă vreme s-a dat uitării adînca şi trainica melancolie a Renaşterii – contrapondere necesară unei evoluţii care detaşa individul de tradiţii şi de ierarhii ale trecutului. Ronsard nu a fost permanent la fel de convins de perenitatea numelui său pe cît s-ar putea crede judecînd după versurile precedente. El scrisese de altfel – este vorba de o nimfă care i se adresează poetului:

Pînă ce tîmpla nu-ţi va înflori,
În orele de pîn'la asfinţit,
Pînă ce seara te-a încercuit,
Deşartele nădejdi te vor pieri.

Versul căznit ţi se va veşteji;
Dezastrului îi fi-va sorocit

Şi morţii tale dorul meu sfîrşit.
De plîngi, nepoţii te-or zeflemisi.

(*Les Amours*, I, 19.)

În prezent, se descoperă că a existat un romantism al Renaşterii demonstrat elocvent de *Les Regrets* ale lui Du Bellay. Deşi locuia în oraşul din lume cel mai bogat în monumente antice şi în mijlocul unei curţi alese, acest poet umanist nu s-a simţit mai puţin neajutorat:

Între lupi haini pe cîmpie dau roată,
Adulmec iarna, de gura-i îngheţată
Mă ia tremuriciul, părul mi-l simt zbîrlit.

(*Les Regrets*, IX.)

Mulţi mari artişti şi literaţi din secolul al XVI-lea au resimţit un sentiment de solitudine aidoma şi au fost încercaţi de mîhnire. Rafael spunea despre Michelangelo că era „singur precum un gîde". Mai este nevoie să mai fie pomenită cu ce forţă plastică statuile de pe mormintele Medici-lor, sculptate de Michelangelo exprimă oboseala, durerea şi disperarea? Chiar dacă poemul pe care artistul l-a scris despre *Noapte*, „Mi-e drag să dorm, şi încă să fiu piatră...", a fost inspirat parţial de evenimente politice proaspete – căderea republicii la Florenţa –, cum să nu se vadă aici mai degrabă expresia unei angoase cu mult mai profunde, cu rădăcini chiar în temperamentul sculptorului „teribil"? Dar cazul lui Michelangelo nu a fost izolat. Vasari asigură că mulţi dintre pictorii vremii sale – Corregio, Piero di Cosimo, Pontormo, Rosso – au fost nişte melancolici. Ronsard se definea pe sine ca „sălbatic, bănuielnic, trist şi melancolic". Camoëns s-a prezentat, tot aşa, ca o fiinţă hipersensibilă încă din copilărie şi plîngăcios. În orice caz, accentele romantice sînt efectiv numeroase în arta şi literatura Renaşterii – este adevărat, mai multe în secolul al XVI-lea decît în cel de-al XV-lea. *Melancolia* lui Dürer şi cea a lui Lucas Cranach nu sînt decît cele mai cunoscute opere pictate ori desenate consacrate acestei teme. În plus, un studiu psihanalitic al tablourilor vremii – ale celor semnate de Altdorfer, de Bruegel şi de Tintoretto de pildă – descoperă în planurile secunde „drumuri întortocheate, crînguri întunecoase, munţi plini de ascunzişuri", care sînt tot atîtea

retrageri propice meditației. J. Bousquet adaugă: „Gustului pentru tristețe îi corespund (și n. a.) efectele de noapte, clarul de lună, multiplicarea imaginilor cu ruine." Și autorul citează ca exemple pe Altdorfer și pe Mantegna.

Literatura pastorală a Renașterii insistă asupra zbuciumului celui îndrăgostit a cărui pasiune este neîmpărtășită și care caută în singurătate o consolare. Repetarea acestei teme de la Sannazzaro pînă la Honoré d'Urfé nu se datora nici hazardului, nici simplei mode. Această aspirație romantică se întîlnea evident cu aplecarea spre melancolie a societății cultivate. Încă și mai frapantă este prezența morții în operele literare și artistice. Bineînțeles că s-a remarcat adesea locul pe care veacul al XV-lea îl acordase dansurilor macabre, lui *artes moriendi* și triumfurilor morții. Dar tăietura artificială dintre veacurile al XV-lea și al XVI-lea, practicată multă vreme în Franța mai ales a făcut să nu se acorde suficientă atenție durabilei supraviețuiri a temelor macabre. În această direcție, opera lui Ronsard este revelatoare. Unele din cele mai cunoscute și mai atrăgătoare poeme ale sale - cele pe care le învață școlarii la clasă: *Comme on voit sur la branche au mois de mai la rose..., Quand vous serez bien vielle, au soir, a la chandelle..., Mignonne, allons voir si la rose...* etc. – sînt centrate pe gîndul morții apropiate ori deja prezente. Cînd poetul invită o tînără frumusețe la amor, o face amintindu-i că junețea zboară ca vîntul:

Vremile trec, vremile trec, madamă,
Oho! vremile ba, dar noi ne-am dus,
Curînd ne vom întinde pe sub lamă,

Amorurile despre care-am spus,
Cînd vom fi duși, n-au să mai lase vești:
Iubește-mă, frumoaso, cît mai ești.

(Fragmente din *Amours*, 17.)

La sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea, obsesia morții rămînea în Franța una din caracteristicile poeziei baroce. Cu această macabră inspirație a secolului al XV-lea, Chassignet (mort în 1635)

și-a intitulat unul din sonete *Trup mîncat de viermi* în care se putea citi:

Ia aminte, muritorule, ce-i sub cuvertură,
Sub un morman de oase, viermii rod un trup
Stîlcit și descărnat, cum membrele-i erup
Deznodată, ruptă, fosta legătură...

Burta desfăcută vuind de sînge copt
Murdărește cu duhorile locul tot;
Restul de nas schimonosește pe obraz...

Cel mai bun comentariu al unui astfel de poem rezidă în apropierile pe care le sugerează. El trimite la *Transi* de Ligier Richier, la *Triumful Morții* de Heemskerck și de Bruegel cel Bătrîn, la scena cimitirului din *Hamlet* („cît timp poate rămîne un om în pămînt fără să putrezească?"). Toate operele de această factură se încadrează în interiorul unui mare curent macabru care a traversat epoca Renașterii. Dürer a reprezentat de mai multe ori moartea. Baldung Grien* a pictat un tablou (Muzeul din Basel) unde se vede o Moarte sărutînd pătimaș pe gură o femeie corpolentă. La sfîrșitul secolului al XVI-lea gravurile lui Blomaert și ale lui Greuter au simbolizat vanitatea lumii printr-o ființă hibridă, jumătate femeie frumoasă, jumătate schelet. Cum ar fi putut să se desfacă de dorul morții moștenit de la epoca precedentă o epocă a războaielor religioase, atît de mănoasă în masacre și în suplicii? Montaigne și-a petrecute viața meditînd asupra morții: „Între petreceri și bucurie, scria el, să avem pururi în cap acest refren al condiției noastre și să nu ne lăsăm purtați prea tare de plăcere fiindcă uneori ne readuce în memorie în cîte feluri bucuria asta a noastră este expusă morții și cu cîte capcane o amenință" (*Essais*, I). După ce dădea asigurări că nu era „melancolic" din fire, adăuga: „Dintotdeauna cu nimic nu m-am întreținut mai tare decît cu imaginările morții; chiar pe vremea cea mai licențioasă a vîrstei mele..." Moartea a fost una din companiile Renașterii.

Ph. Monnier, acum mai bine de o jumătate de secol, caracterizase *Quattrocento* prin „triumf al vieții" și prin raritatea sinuciderilor. Cercetarea istorică va avea de

verificat acest ultim punct. Chiar de acum ea descoperă o realitate diferită, pentru o epocă, este adevărat, posterioară celei studiate de Monnier. Luther, în 1542, și arhiepiscopul de Mainz, în 1548, au atribuit și unul și altul diavolului epidemia de sinucideri care s-a propagat atunci în Germania. În 1569 au fost numărate paisprezece sinucideri în trei săptămîni la Nüremberg. În tot cazul, o trecere în revistă, fie și rapidă, a literaturii din secolul al XVI-lea face să se descopere importanța în epocă a temei disperării. Ideea că viața nu merită osteneala de a fi trăită revine frecvent sub pana scriitorilor. Renașterea a cunoscut deci și frica și dorința de a muri. În *Elogiul nebuniei*, se găsește această neașteptată afirmație care vine după o referire la trista condiție umană: „Nu vă pot spune cîte rele i-au adus pe oameni în asemenea stare, nici care Dumnezeu supărat i-a condamnat să se nască întru asemenea șicane. Cine stă drept și se gîndește încuviințează pilda fetelor lui Milet și sinuciderea lor poate prea dureroasă. Dar care sînt așadar aceia care s-au omorît de scîrba vieții? Oamenii Înțelepciunii." Și Nebunia conchide că ea face viața de îndurat. Du Bellay a compus o răscolitoare *Plîngere a disperatului* cu un accent sincer care nu înșeală:

Bine-i celui care
Are îngropare
Într-un pîntece matern!
Bine cui i-a ieșit
Sufletul și l-a vrăjit
Pacea somnului etern!

Păstorul lui Tasso, Aminta, tot moartea și-o dorește, atunci cînd, respins de nimfa Silvia, se aruncă de pe o stîncă înaltă – este adevărat – fără să se omoare. Hamlet, la rîndul său, regretă că sinuciderea este interzisă de creștinism: „Ah! carnea asta prea tare dacă s-ar putea topi, dacă s-ar face pulbere și s-ar pierde în rouă! Dacă Cel Etern nu și-ar fi îndreptat asupra sinuciderii tunurile lui! O, Doamne! O, Doamne! Ce apăsătoare, răsuflate, albe și sterpe îmi par toate bucuriile acestei lumi! Ptiu, viață! Ah, ptiu!" În faimosul monolog, „a fi sau a nu fi", Hamlet regăsește gîndul sinuciderii: „Să

mori... să dormi, atîta tot... şi să-ţi spui că prin somnul ăsta terminăm cu amăreala din inimă şi cu miile de chinuri zilnice care sînt datul cărnii: acesta este sfîrşitul care trebuie dorit din tot sufletul..." Disperare intelectuală, se va spune, şi se va pomeni de sinuciderea umanistului Bonaventure Des Périers. Numai că o lucrare editată la Lyon în 1538, *Les Simulachres... de la Mort* (de M. şi G. Trechsel), pune să i se spună unui ţăran bătrîn pe care un desen îl arată sprijinit în cîrjă şi între două schelete:

În nevoi mi-am tot dus traiul
Pînă nu mai voi să-l port
Văd eu bine care-i baiul
Decît viu mai bine mort.

Atîtea declaraţii deziluzionate, în complexul de îndrumări ale Renaşterii, ne conduc la descoperirea unui important filon pesimist. Mulţi au pus în discuţie valoarea raţiunii şi aptitudinile morale al omului. Să-l ascultăm mai întîi pe Ronsard:

... nu sîntem nimic,
Praf de suflet, umbră care piere,
Tîrîţi de mizerii, tifle şi durere,
Ba chiar ajunşi în cel mai mizerabil hal
O ducem în necazuri ca orice animal!
Nu pe degeaba Homer ne-asemuieşte
Cu frunza iernii ce se prăpădeşte,
Atît de jalnici sîntem şi slăbiciuni de-o zi,
Burduşiţi cu pocinoage mii şi mii.
(*Imnuri*, II, 9)

În ce priveşte critica raţiunii, se face trimitere în mod firesc la celebra *Apologie* a lui Raymond Sebonde care figurează în cartea a II-la a *Eseurilor*: „Cine ar născoci suficient de multe măgării pe marginea înţelepciunii omeneşti, ar comite minunăţii..." Mai puţin cunoscută este dureroasa afirmaţie a lui Dürer: „Multe am vrea să aflăm şi să ştim adevărul despre cîte cele. Numai că inteligenţa noastră obtuză nu poate atinge perfecţiunea artei, a adevărului şi a înţelepciunii. Minciuna stă la temelia cunoştinţelor noastre şi tenebrele ne împresoară

aşa de fără milă, că, înaintînd fie şi cu băgare de seamă, ne poticnim la fiece pas." Pe plan etic, Renaşterea a fost încă mai severă iar texte doveditoare sînt cu duiumul. Nebunia lui Erasmus evocă „răul pe care omul i-l face omului: îl ruinează, îl închide, îl ruşinează, îl tortureză, îi întinde curse, îl trădează. A le enumera pe toate, cu insulte, procese, potlogării, ar însemna numărarea firelor de nisip." Macchiavelli, urmat de Guicciardini, îi socoteşte pe oameni vicleni şi mincinoşi demni de a fi conduşi prin minciuni. Ronsard, într-o *Mascarade*, afirmă că „pe pămînt nu se vede decît fraudă, decît răutate". Shakespeare îl pune pe Hamlet să spună că lumea este „o vastă puşcărie cu multe celule, carcere şi turnuri". Agrippa d'Aubigné cheamă „înfricoşătoarea mînă" a Domnului asupra „cetăţilor îmbătate de sînge, şi stricate încă..."

Secolul al XV-lea pusese accentul asupra păcatului, încercase o frică grozavă de Judecată. Oamenii vremii căutaseră să se adăpostească sub mantaua proteguitoare a Fecioarei, să se pitească îndărătul sfinţilor. Se agăţaseră de relicve, de pelerinaje, de serviciile votive ca şi de talismanele împotriva iadului. Să însemne că secolul al XVI-lea, care l-a văzut pe Michelangelo inspirîndu-se din *Dies Irae* pentru *Judecata de Apoi* a Sixtinei, nu a resimţit la rîndul său ghimpele conştiinţei păcătoase? Dimpotrivă, ea a fost una din caracteristicile mentalităţii occidentale în epoca Renaşterii în sensul cel mai larg al termenului. Simţindu-se şi mai singur decît altădată, omul s-a descoperit în acelaşi timp şi mai dezarmat faţă cu intrigile Satanei. În cazul civilizaţiei noastre occidentale şi în epoca de criză fecundă pe care o studiem, promovarea individului şi sentimentul culpabilităţii personale au fost două realităţi inseparabile. Se va spune despre *Corabia nebunilor* (1494) şi despre *Şapte păcate capitale*, *Vindecarea nebuniei*; *Scamatorul* ale lui Hieronymus Bosch, care proclamă „lumea întreagă compusă din nebuni", adică din păcătoşi; că reprezintă o angoasă medievală şi că îi fac loc, la începutul veacului al XVI-lea, ironiei erasmice. Nebunia deci îşi pierde caracterul său tragic şi metafizic. Ea devine spirit critic, raţiune care se autopersiflează. Însă angoasă în faţa răului a continuat după *Elogiul nebuniei*, care datează din 1511. Cîţiva ani mai

tîrziu, Luther descoperea doctrina justificării prin credință ca soluție radicală pentru toți creștinii care nu se simțeau în stare să scape prin alte mijloace de Satana. Un pesimism funciar, din teologia reformată, a avut ca răspuns o încredere totală în Mîntuitor, un fel de fugă de Dumnezeu. Luther scria: „Omul păcătuiește de moarte cînd face ce poate... El trebuie să dispere cu totul de sine ca să devină capabil de primirea iertării lui Christos." În acest fel, Renașterea a văzut triumful, în jumătate din Europa, a unei doctrine fondate pe disperare și pe credința în absoluta incapacitate a omului de a duce cu bine la capăt o singură faptă prin el însuși." Această perversitate (urmare a păcatului originar, *n. a.*), scrie Calvin în *Instituția creștină*, nu stă niciodată în noi de pomană, ci produce fără întrerupere noi fructe adică (lucrările cărnii, *n. a.*)... tot așa cum o vatră înflăcărată aruncă neîncetat flăcări și scîntei iar un izvor își aruncă apa." Chiar umaniști precum Zwingli, Bucer, Margareta de Navarra au ales doctrina justificării prin credință ale carei implicații cele mai adînci se opun totuși filosofiei umaniste.

•

Renașterea s-a întrebat cu angoasă asupra problemei libertății individuale și spiritele cele mai deosebite au acuzat uneori soarta – astrele adică – de a le fi constrîns la o existență dureroasă. Căci epoca aceasta de neliniște și de reînnoiri rămîne de neînțeles pînă ce nu i se restituie astrologiei* locul considerabil de care a avut parte. Du Bellay, care s-a definit pe sine drept o ființă cu o sănătate fragilă și locuită de o „neîncetată" și „adîncă tristețe", a acuzat formal astrele care au binecuvîntat nașterea sa:

Lumina-i blestemată
Ce m-a văzut odată
Fiindcă cerul de căpos
M-a lăsat îngenuncheat
Și în ghearele m-a dat
Unui astru mai de jos...
O, nenorocit noroc

Căruia îi pune foc
Astrul cel buruienos!

(*Plîngerea disperatului*)

Confesiunea lui Camoëns, într-una din ale sale *Canzones* citată de J. Bousquet, atestă aceeași credință în atotputernicia stelelor: „Cînd, scăpat din temnița maternă, am văzut lumina zilei, m-a luat în primire de îndată influența fatală a aștrilor. Ei mi-au refuzat libertatea la care aveam dreptul. De mii de ori destinul mi-a arătat ce era mai bine iar eu, în contra voinței mele, am ales ce era mai rău. Și pentru ca zbucimul să fie potrivit vîrstei mele, cînd am prins a deschide ochii, au făcut, fără întîrziere, să fiu rănit de un copil fără privire (Dragostea, *n. a.*)". În epoca în care au fost scrise, declarațiile acestea, nelipsite de o coloratură romantică, nu i-au mișcat absolut deloc pe contemporani fiindcă se situau într-un context astrologic ce le era familiar.

Cicero scrisese: „Divinitatea trebuie să se atribuie astrelor." Această opinie devenise curentă la finele Antichității păgîne. Mai mult, absorbția în astre a zeilor mitologiei a permis acestora să supraviețuiască, cumva cu numele, de-a lungul Imperiului Tîrziu creștin și a Evului Mediu. Renașterea, din contră, marcînd o recrudescență a interesului pentru divinitățile păgîne, a părut să le confere o putere nouă, deoarece ea a exaltat virtutea magică a planetelor cu care zeitățile se confundau. Cu toate reținerile și uneori anatemele, Biserica nu a ajuns să expulzeze astrologia din civilizația creștină. Ele au coabitat. Sfîntul Toma d'Aquino a admis, ca și Dante, că stelele determină, cel puțin fizic, caracterele individuale. Totuși, difuzarea în Europa sfîrșitului de Ev Mediu a unui manual de magie, compus în arabă în veacul al X-lea cu materiale elenistice și orientale și tradus în spaniolă în veacul al XIII-lea, a înrîurit în mare măsură noul destin al astrologiei. Această lucrare, al cărei titlu în latină este *Picatrix* – nume care pare o deformare a lui Hippocrat –, se baza pe știința stelelor, asocia strîns spirite și planete, arăta cum să fie conjurate și cum să le fie înduplecată puterea. Interesul pentru filosofia neo-platoniciană și doctrinele esoterice din epoca lui Ficino au întărit credibilitatea astrologiei, dar fiindcă, în concepția discipolilor lui Platon, microcosmos și macrocosmos – om și univers – se aseamănă și

își corespund. Lumea este o țesătură de simpatii ori de aversiuni oculte, un joc de oglinzi orientat dinspre unii către alții. „Astrele, a scris E. Garin, ne fac semn și își fac semne între ele, se privesc și ne privesc, se ascultă și ne ascultă... Universul este un dialog imens, multiplu și divers, cînd șușotit, cînd cu voce tare, cînd ascuns, cînd fățiș." În aceste condiții, orice știință, că este vorba de medicină, de chimie sau de fizică, este cu neputință fără să se cunoască mișcarea planetelor în zodiac, fără cunoașterea personalităților lor, a preferințelor și aversiunilor lor. Cînd vom trata mai departe despre știință, vom reîntîlni acest aspect al astrologiei. Pentru moment, să insistăm asupra implicațiilor morale și asupra raportului pe care l-au instituit oamenii Renașterii între planete și destin individual.

Întîi de toate, fiecare dintre planete guvernează o parte a lumii cu locuitori care se găsesc în consecință sub dependența sa particulară. India este plasată astfel sub dominația lui Saturn, în timp ce Jupiter este suveranul țărilor din vest, așadar al creștinilor. De aceea Jupiter, costumat în călugăr, purtînd cruce și potir, figurează pe campanila bisericii Santa Maria del Fiore. Tot în costum de călugăr apare în capela spaniolilor de la Santa Maria Novella. Într-o gravură din 1492 poartă mitră. Însă planetele au și „copii", căci ele presupun vocații specializate. Începînd cu secolul al XIV-lea, o dată cu reînvierea astrologiei care se afirmă în Occident, reprezentările planetelor și ale „copiilor" lor apar și se multiplică pe manuscrisele ilustrate și în ansamblurile monumentale, civile sau religioase. În capela Spaniolilor, planetele sînt plasate desupra artelor liberale iar intenția manifestă a pictorului a fost să arate că între cele două ranguri se află o relație de dependență. Pe un capitel al Palatului Dogilor, la Veneția, Mercur se prezintă sub forma unui profesor înconjurat de elevi. El este protectorul literelor și științelor, cel care dă inteligență și pricepere celor născuți sub semnul său. Un document deosebit de interesant cuprinzînd credințele astrologice ale occidentalilor de la sfîrșitul secolului al XV-lea este o *Hausbuch* a familiei Wolfegg, care consacră o pagină fiecăruia dintre aștrii următori: Saturn, Jupiter, Marte, Soare, Venus, Mercur și Luna. Călare pe cai, aceștia galopează prin cer.

Dedesubtul lor, pe pămînt, apar „copiii“ lor. Astfel, Marte naşte războiul şi în *Hausbuch* se reprezintă scene de jaf şi omoruri. Venus iveşte în mod firesc iubirea, şi pămîntul este umplut atunci de cîntări, zbenguieli vesele, scene galante etc. Adesea, începînd cu secolul al XV-lea, se ia obiceiul de a se reprezenta planetele în maniera triumfurilor, alături de „copiii“ lor îndeletnicindu-se, în registrele inferioare, cu ocupaţiile favorite. Asemenea imagini apar pe pereţii apartamentelor Borgia decoraţi de Pinturicchio şi elevii lui. Mercur traversează firmamentul în carul său, în vreme ce pe pămînt, într-o vîlcea agreabilă, literaţi şi savanţi citesc ori stau de vorbă.

Arta italiană a Renaşterii a fost sensibilă faţă de marile compoziţii astrologice. Într-o frescă imensă a palatului Ragione din Padova, se pot identifica, de jos în sus: 1. planetele şi „copiii“ lor; 2. semnele zodiacului cu cei doisprezece Apostoli, şi lucrările celor douăsprezece luni; 3. deasupra, personaje misterioase care sînt decani, adică geniile care guvernează compartimentele în care se subîmpart cele douăsprezece regiuni ale zodiacului. Dispoziţia locurilor este în aşa fel încît soarele, la răsărit, vine să lumineze în fiecare lună, pe peretele sălii, regiunea zodiacală pe care o traversează în realitate pe cer. Celebrele fresce de Francesco del Cossa şi Cosme Tura (1469) la palatul Schifanoia din Ferrara, propune privirii o aranjare asemănătoare. În partea de sus, doisprezece zei mari din Olimp, „stăpîni ai lunilor“. Fiecare dintre ei este transportat de un car şi însoţit de „copiii“ săi. Banda mediană este rezervată semnelor zodicale şi decanilor care le administrează. În partea de jos este descrisă, într-un decor de sărbătoare, calendarul de activităţi al ducelui Borso d'Este: plecarea la vînătoare, discuţia cu un bufon etc. J. Seznec a demonstrat cu multă fineţe că zonele suprapuse nu sînt decît proiecţia unui sistem sferic a cărui regiune inferioară este nucleul central, adică pămîntul. Cum să nu se compare pe de altă pare frescele din Ferrara cu *Très riches heures du duc de Berry*, care cuprind de sus în jos semnele zodiacului, Soarele într-un car tras de cai înaripaţi şi, lună cu lună, activităţile ducelui?

Astrologia semnalizează, în epoca Renaşterii, opere care ar putea părea exclusiv frumoase, cîtă vreme ele

disimulează o semnificaţie mai profundă. Este ceea ce se petrece la Farnesina din Roma, vila neguţătorului-bancher Agostino Chigi. Bolta marii săli unde Rafael a pictat *Galateea* a fost decorată de Baldassare Peruzzi cu imaginaţie şi brio. Vizitatorul le admiră la început, fără să se întrebe, pe Leda şi Gemenii, Venus şi columbele etc. Dar cînd bagă de seamă că cele două scene centrale ale bolţii se derulează pe un cîmp de stele, atunci în forul său se iveşte o întrebare. Nu se găseşte oare înaintea unei compoziţii astrologice? Tocmai aceasta este problema. Peruzzi a vrut să evoce, prin utilizarea simbolurilor potrivite, harta cerului Romei aşa cum se prezenta ea în ziua naşterii lui Agostino Chigi, la 1 decembrie 1466. De fapt, procedînd aşa, Peruzzi nu inova. În vechea sacristie San Lorenzo din Florenţa, se vede, chiar deasupra altarului, o cupolă pictată cu figuri mitice reprezentînd constelaţiile. Cercetările au probat că poziţia stelelor, aşa cum se configura pe această cupolă, corespundea configuraţiei cerului de la Florenţa pe 9 iulie 1422, ziua sfinţirii altarului. Această asociere a credinţei creştine şi a astrologiei putea duce departe. Spirite cutezătoare au întocmit horoscopul lui Christos, iar matematicianul Cardan şi-a afirmat ataşamentul faţă de creştinism din raţiuni astrologice: „Creştinii, scrie el, se află sub conjuncţia lui Jupiter şi a Soarelui, a cărei zi este ziua Domnului. Or, Soarele înseamnă justiţie şi adevăr şi legea creştină este cea care închide în ea cel mai mult adevăr şi care este cea mai capabilă să-i facă pe oameni mai buni... Jupiter anunţa puritatea moravurilor, probitatea, dulceaţa unită cu elocvenţa şi cu adînca înţelepciune: aşa a ajuns Christos să peroreze în templu; fiindcă Jupiter dă înţelepciunea înainte de vreme."

Şi chiar cînd nu îndemna pe oamenii Renaşterii la astfel de deducţii mişcătoare, astrologia implica în mentalitatea colectivă o subordonare – fericită sau nefericită după caz – a destinelor individuale fară de puterile astrale. Pe plafonul Farnesinei, Faima, sunînd din trompetă în mijlocul cerului, dădea glas gloriei lui Chigi. Ea semnifica aceea că bancherul beneficiase la naştere de o zodie prielnică şi că drumul acestui om de afaceri, prieten cu papi şi mecena luminat, îndreptăţise promisiunile stelare. Dar nu toată lumea are această

șansă. Neliniștea este partea celor care s-au născut sub semnul lui Saturn. În *Picatrix*, Saturn este calificat drept „rece, steril, stins, pernicios“. I se mai spune „înțelept și solitar“. El este acela „mai plin de griji decît oricine“, care nu cunoaște „nici plăcere, nici bucurie“. Este „bătrînul hîrșit care știe toate șiretlicurile, amăgitor, deștept și cu judecată“. Într-un *Hausbuch* al familiei Wolfegg, „copiii“ lui Saturn stau pe lîngă plugari, un condamnat care este condus la ștreang, un hingher care se află în curs de a măcelări un cal, o vrăjitoare care se apropie de o grotă în care doi prizonieri au mîinile și picioarele prinse în obezi. Într-un desen de Baldung Grien din 1516, păstrat la Albertina din Viena, Saturn apare ca un moșneag slăbănog a cărui privire de mizantrop se pierde în depărtare.

Cum să nu se neliniștească în asemenea condiții cei născuți sub semnul lui Saturn? Acesta a fost cazul lui Marsilio Ficino cu o viață privată adumbrită de frica față de tristul moșneag ce prezidase nașterea sa și care îl condamna la singurătate și melancolie. Dürer, care s-a reprezentat pe sine, în 1522, în *Christos al suferinței*, terminase, cu opt ani mai devreme, celebra *Melancolie*, opera „saturniană“ inspirată de Marsilio Ficino „întîia imagine modernă a artistului“, scrie A. Chastel, și care i-a sugerat lui Nerval faimosul „soare negru al melancoliei“. Zeița gînditoare, cu mîna dreaptă pe un compas, printre instrumentele matematicianului și ale inginerului – căci Dürer nu a fost numai pictor și gravor –, simbolizează viața meditativă și tulburătoarea căutare a adevărului și a frumosului la care sînt condamnați „copiii“ lui Saturn. Nisiparnița de deasupra zeiței și clopotul anunțător al morții vestește că nu va mai fi loc, într-o existență prin definiție prea scurtă, pentru un destin diferit. Însă dacă darul oamenilor de tip Dürer și Ficino este tristețea și solitudinea, aceștia au cu dînșii geniul evocat de copilașul așezat lîngă zeiță – geniul regăsit, pe plafonul Sixtinei, lîngă profeții pictați de un alt saturnian al Renașterii, Michelangelo.

•

La început ne-a părut că Renașterea, mai mult decît oricare altă perioadă anterioară, înlesnise dezvoltarea per-

sonalităţilor puternice – iar faptul nu este tocmai contestabil. Constatăm totuşi acum că oamenii acestui timp s-au îndoit de libertatea lor. Oricum, ei s-au interogat cu privire la hotarele lor. Astfel procedează Macchiavelli care, recunoscînd liberul arbitru, asigură că „hazardul cîrmuieşte jumătate, sau ceva mai mult de jumătate din acţiunile noastre". Dar, dacă marja de posibilităţi oferită omului se dovedeşte destul de strîmtă, aceasta există împotriva oricărei aparenţe. Desigur că Fortuna schimbă lucrurile şi toate imaginile epocii o reprezintă însoţită de roată, simbol al alternanţei de ridicări şi căderi. Guicciardini insistă fără răgaz asupra Fortunii schimbătoare. Şi prinţii, spune Macchiavelli, trebuie să se schimbe după vreme şi după împrejurări. Apoi, este necesar să se găsească prilejul: este unul din aspectele lui *virtù*. În sfîrşit, „Fortuna este femeie, nu cedează decît în faţa violenţei şi îndrăznelii". A fi liber presupune aşadar a şti să faci dintr-o dată proba supleţii şi a cutezanţei.

Marsilio Ficino, într-o măsură şi mai mare decît Macchiavelli, deşi marcat totuşi de temerile faţă de Saturn, menţinea existenţa libertăţii. El se întîlnea astfel cu gîndirea lui Lactantius şi a sfîntului Augustin care, deşi nu puneau la îndoială influenţa aştrilor, credeau în acelaşi timp în realitatea liberului nostru arbitru. Pe calea interiorizării şi a conştiinţei, sufletul se înalţă la Dumnezeu şi îi scapă materiei: este vorba despre asceza neo-platoniciană. În plus, de noi depinde cea mai bună orientare a vieţii noastre în interiorul cadrului trasat de stele. Acestea „predispun" destinul dar nu îl „hotărăsc". Cel născut sub influenţa lui Saturn poate sau nu utiliza indicaţiile unui horoscop ce îl sfătuiesc să se îndrepte înspre travaliul intelectual şi creaţia artistică. În acest mod Renaşterea, cu deosebire cea a neo-platonicienilor, a conciliat libertatea şi influenţele astrale. Adeseori ea a văzut în astrologie un soi de vicleşug, un joc periculos cu natura. Dat fiindcă microcosmosul uman este locul de întîlnire a unor acţiuni multiple venite din macrocosmos care nu diferă de el prin natură, este firesc să se meargă la astrolog în momentul deciziilor importante. Să se căsătorească ori ba? Să se apuce de o călătorie? Sau dacă este prinţ, să facă sau nu război cu vecinul? După horoscop, nu îi

este îngăduit unui om să întreprindă cutare acţiune, în cutare zi. Astrologul îi va spune ce este cu putinţă şi cînd." Punctul de vedere al astrologului, scrie E. Garin, este necesitatea de a convinge, de a insista pe lîngă forţele naturii ameninţătoare, prin alierea cu unele dintre ele spre combaterea altora, pentru înfrîngerea adversarilor prin folosirea tuturor resurselor noastre... Ştiutorul, la curent cu obiceiurile cerului, zonele, climatele, influxurile, apelează la parade, utilizează abile fineţuri tactice, ba chiar rugăciuni, rituri, talismane. Aşa că se impune forţei prin şiretenie, ameninţării, prin exorcism, curselor, prin ingeniozitate."

Într-un mod oarecare, astrologia ne pune în faţa unui om aflat în defensivă, faţă cu o lume care îl potopeşte din toate părţile şi în interiorul căreia îi vine greu să-şi găsească locul potrivit. Însă Renaşterea, cu preţul unor contradicţii, a alăturat imaginii unui om mai mult activat decît activist, concepţia omului creator, stăpîn al lumii, magician. O concepţie comună lui Pico de la Mirandola, lui Ficino însuşi, lui Lefèvre d'Ètaples şi lui Paracelsus; o concepţie care vine simultan dinspre arabul Avicenna (980 – 1037) şi dinspre doctrinele lui Hermes Trismegistul*, cărora şcoala neo-platoniciană le-a dat atîta importanţă. În *Picatrix* apare ideea, devenită fundamentală în epocă, precum că omul-microcosm, fiindcă este un rezumat al lumii, este capabil să acţioneze asupra întregului univers şi să opereze noi combinaţii, adică noi convergenţe de forţe. Din acel moment, magia a avut de făcut să returneze omului puterea asupra elementelor, o putere pe care păcatul originar l-a făcut să o piardă. Că există o legătură între magie şi astrologie, lucrul este evident. Înfăptuirea magică va fi ineficace dacă nu este îndeplinită într-un moment în care conjuncţiile stelare sînt favorabile.

În mijlocul unui univers în care cer şi pămînt converg unul spre altul, optimismul neo-platonicienilor reprezintă aşadar omul asemenea unui dominator care acţionează şi care prevede pentru a acţiona. El, fir de praf, poate, dacă vrea, să devină stăpînul şi seniorul unei lumi cu care se aseamănă şi pe care o rezumă. În aceasta constă revelaţia lui Hermes „de trei ori mare". În *Pimandru*, cea mai cunoscută dintre cărţile ermetice, precum şi în *Cartea vieţii*, cea mai complexă şi mai

stranie dintre operele lui Ficino, apare această prezentare a omului, creatura de excepție, imagine vie a lui Dumnezeu în lume, capabil să conveargă înspre sine și să folosească în folosul său toate forțele naturale. Omul-mag poate domina elementele: puterile cerului, ba chiar și pe cel ale infernului. El transcende *imbecilitas corporis*, legătura sa cu ființele vii, datorită lui *inquietudo animi* – această sete de cunoaștere și de acțiune care îi permite să transforme lumea. Toate manualele de astrologie și de magie din Evul Mediu și din Renaștere au reluat formula lui Ptolemeu: „Înțeleptul va birui stelele." Pico de la Mirandola care, destul de curios, s-a ridicat împotriva astrologiei, a prezentat în *De dignitate hominis* (1486) un vibrant elogiu „magiei naturale" sau „divine": „Plină cu cele mai înalte mistere, ea îmbrățișează contemplarea cea mai adîncă a celor mai tainice lucruri și în fine cunoașterea întregii naturi... Ea aduce la iveală, ca și cum singură le-ar fi zămislit, minunile ascunse în locurile cele mai retrase ale lumii, în sînul naturii, în retragerile și în tainițele lui Dumnezeu; și după cum agricultorul unește ulmii cu viile, magul unește pămîntul cu cerul, adică lumea inferioară cu virtuțile și cu forțele lumii superioare." Cum să nu fie slăvit magicianul de aici încolo, adică omul? El este cu adevărat, declară Pico, „cea mai norocoasă ființă" a creației. Nu numai animalele dar și astrele și spiritele de dincolo îi pizmuiesc înălțimea rangului care i-a fost hărăzit. El este o „minune mare", o „ființă admirabilă". Tot de aici derivă această afirmație, esențială pentru caracterizarea umanismului optimist: „Că un fel de rîvnă sfîntă ne cuprinde cugetul pentru ca, nemulțumiți de mediocritate, să năzuim spre culmi și să ne istovim spre a le atinge, știut fiind că dacă dorim ne este cu putință."

●

Criticile astrologiei au fost mai curînd rare în epoca Renașterii. Totuși au fost. Cele ale lui Pico și ale lui Savonarola sînt aproape contemporane. Ceva mai tîrziu, Erasmus, în *Elogiul nebuniei* ia în derîdere pe „clarvăzătorii ferice ai viitorului" care au „cerul drept bibliotecă și astrele drept cărți". Discipolul său Rabelais

respinge și el astrologia: „Nici Saturn, nici Marte, nici Jupiter, nici altă planetă... (nu are asupra lucrurilor din lume, *n.a.*) vreo virtute, pricepere, putință ori vreo influență oarecare, dacă Dumnezeu din bună plăcere nu le dă." Luther și-a bătut joc și el în unele momente de astrologie pe care a calificat-o ba „voioasă fantasmagorie", ba „meșteșugul bolnav și vrednic de milă". Alte întîmpinări ale reformatorului stau mărturie că se temea de conjuncțiile stelare. Calvin, cu toate că a recunoscut „oarecare potrivire între stele ori planete și dispoziția trupului omenesc", s-a opus astrologilor cu argumente izvorîte din cele mai bune surse ale bunului simț și ale spiritului critic: „Sînt dăți cînd rămîn pe cîmpul de bătaie și șaizeci de mii de oameni... Întreb dacă va trebui să acordăm tuturor celor pe care moartea i-a luat în primire același horoscop." Dar Calvin nu a reușit să-și convingă epoca. Adevărat este că, în *Regele Lear*, unul dintre personaje, Edmond, se lansează într-o viguroasă diatribă împotriva astrologiei: „Cînd soarta ne e viciată, adesea ca urmare a exceselor propriei noastre purtări, facem răspunzători pentru dezastrele noastre soarele, luna și stelele: ca și cum am fi scelerați de nevoie, imbecili dintr-o hotărîre cerească, perfizi, hoți și trădători din cumpănirea sferelor, bețivi, mincinoși ori adulteri de pe urma unei influențe planetare cu de-a sila și vinovați în toate prin violența divină! Admirabilă stratagemă a nepricopsitului: să-și ridice instinctele de țap în cîrca stelelor." Dar chiar înaintea lui Edmond, tatăl meu, Gloucester, prezentase teza tradițională: „Aceste eclipse din urmă de soare și de lună nu prevestesc nimic bun. În van le explica așa sau altmintrilea înțelepciunea firească, natura nu este mai puțin întoarsă pe dos de efectele lor inevitabile: amorul se răcește, prietenia se destramă, frații se ciorovăiesc; în orașe, răzmerițe; la țară, discordii; prin palate, trădări; rupere a oricei legături între părinte și copil." Între cele două păreri contradictorii, Shakespeare nu pare a se fi hotărît.

Cînd Luther și Calvin respingeau astrologia nu o făceau pentru a salva libertatea omului, ci pe aceea a lui Dumnezeu. Căci doctrina justificării prin credință arată că meritele nu au a face cu lucrarea mîntuirii. Este vorba așadar de predestinare*; înainte de Calvin,

Luther enunțase această doctrină la prima vedere paradoxală: „Voința umană se găsește plasată între Dumnezeu și Satana și se lasă condusă și îndemnată ca un cal. Și dacă Dumnezeu o conduce, ea merge încotro vrea Dumnezeu și cum vrea el, după cum spune psalmul LXXIII, versetul 22: „Pentru tine sînt ca un dobitoc necuvîntător." Dacă pune stăpînire pe ea Satana, atunci va merge încotro și cum vrea Satana. Or, în toată această problemă, voința umană nu este liberă să-și aleagă stăpînul: cei doi cavaleri se bat și se luptă a cui să fie conducerea" (*Traité du serf arbitre*, 1525).

Luther răspundea, prin scrierea acestor fraze mușcătoare, la *Diatribe sur le libre arbitre* a lui Erasmus. Conflictul dintre cei doi pe tema libertății a rămas memorabil. El marchează punctul culminant al poziției între umanism și Reformă. Acoperindu-și cu injurii interlocutorul, Luther i-a făcut această dreptate: „Te laud și te slăvesc de a fi fost singurul dintre adversarii mei care a priceput obiectul adevărat al dezbaterii noastre." În mijlocul unei epoci care resimțea intens conștiința păcatului personal, Luther voia să-l salveze pe om prin retragerea libertății sale. Erasmus, dimpotrivă, i-o dădea îndărăt. Unul deplasa accentul asupra păcatului originar, celălalt asigura că greșeala lui Adam și a Evei a corupt voința și inteligența omenească, dar nu le-a stins. Cu păcatul iertat prin Mîntuire, omul poate merge din nou la „binele adevărat" prin rațiunea ajutată de grație. El nu este atît de rău pe cît îl cred teologii pesimiști. Erasmus scria: „În orice om există o noimă și în orice noimă o silință spre bine." Și încă: „Cîinele se naște pentru a goni, pasărea pentru a zbura, calul pentru a alerga, boul pentru a ara; tot așa omul se naște pentru a îndrăgi înțelepciunea și acțiunile frumoase." Natura omului este „o înclinație, o propensiune profund instinctivă spre bine".

Gîndirea lui Erasmus se integrează într-un întreg curent optimist în care îi regăsim pe Mirandola, Ficino, în pofida temerilor sale față de Saturn, Thomas Morus, Rabelais, Postel și pe mulți alți scriitori ai vremii. *Elogiul nebuniei*, prima parte din *Utopia* care critică atît de acerb Anglia Renașterii, ironiile cu care Rabelais a copleșit atîția universitari și călugări demonstează că autorii lor rămîneau clarvăzători în privința slăbiciu-

nilor umanității. Dar ei credeau în viitorul lor moral; sperau că într-o zi voința omenească ar putea deveni îndeajuns de puternică pentru a pune în practică preceptele evanghelice. În secolul al XVII-lea, Descartes și Corneille vor exalta „generozitatea" aproape stoică a celui care știe să-și înfrîngă pasiunile.

Renașterea a văzut afirmarea unei filosofii a libertății în vreme ce asista la desfășurarea de personalități mai puternice și mai numeroase decît înainte vreme. Dar o mișcare adîncă și de o așa de mare consecvență nu putea să-și croiască drum în societatea și în mentalitatea occidentală fără să provoace discuții și agitații (– s-au dus lupte fie pentru, fie împotriva justificării prin credință –) și fără a drapa cu melancolie și solitudine pe eroii ascensiunii individuale. Cînd a luat sfîrșit secolul al XVI-lea, două mari curente se opuneau cu privire la libertatea persoanei. Sinodul reformat de la Dordrecht (1619) și jansenismul au continuat pe linia lui Luther și a lui Calvin. Ei l-au micșorat pe om pentru a-l mări pe Dumnezeu. Teologia optimistă a iezuiților a reluat din contră mesajul erasmic. Dar acesta a mai fost recuperat și de protestanții independenți: Servet, Coornhert, Socin*, apoi Barclay, teologul quakerilor, care au negat păcatul originar – poziție care salva libertatea umană într-o manieră radicală. Procedînd așa, ei deschideau calea pentru „secolul luminilor" care nu a avut decît o dogmă, aceea a progresului umanității.

Capitolul XII

COPILUL ŞI INSTRUIREA

Descoperirea copilului a însoţit, în civilizaţia occidentală, afirmarea individualismului. Ea s-a petrecut însă cu lentoare. În secolul al XIII-lea, sculpturile şi miniaturile mai reprezentau în general copilul ca pe un adult în mic, dovadă că primei epoci de viaţă nu i se acorda o originalitate de sine stătătoare. Totuşi, epoca Sfîntului Ludovic a văzut înmulţirea unor reprezentări ale tinereţii şi ale copilăriei: îngerul adolescent întîlnit mai apoi în arta Renaşterii sub pensula lui Fra Angelico* ori a lui Botticelli; copilul Iisus, sculptat sau pictat din ce în ce mai des, pe măsură ce lua amploare cultul marial; în sfîrşit, copilul gol, simbol al sufletului din momentul naşterii sau al morţii, pe cînd intră ori iese din trup. Dintre aceste trei teme, a doua a cunoscut, începînd cu veacul al XIV-lea, cea mai mare trecere, şi, datorită acesteia, sentimentul copilăriei a ajuns să capete exprimare în arta occidentală şi să ia cunoştinţă de sine. Sub acest aspect, *Madona cu fiul pe genunchi*, pictată de Fra Angelico pe la 1450, pe pereţii mănăstirii San Marco din Florenţa, poate fi considerată opera de contact între două epoci. „Cel mai frumos dintre copiii oamenilor“ păstrează încă o atitudine înţepenită; cu mîna dreaptă binecuvîntează şi cu stînga ţine globul universului; asemenea mamei, are faţa înconjurată de o aureolă iar trăsăturile exprimă o seninătate şi o deşteptăciune peste vîrsta sa. Dar călugărul-artist a resimţit în faţa copilului-Dumnezeu o tandreţe pioasă. El l-a îmbrăcat cu veşminte roz şi albe în tonuri clare, în contrast cu mantoul bleu-închis al mamei lui; i-a încadrat

fața cu bucle blonde șarmante; i-a rotunjit obrajii și bărbia. Iisus nu mai este aici un copilaș, ci un băiețel. Fra Angelico nu a îndrăznit deci să îl arate gol, întrucît, timp îndelungat, în privința fiului Mariei, nuditatea a fost rezervată noului-născut cel divin, precum se poate vedea la *Fecioara din Autun* de Jan Van Eyck, sau într-o *Nativitate* de Fra Angelico însuși, și în operele multor artiști din epocă. Dar, la sfîrșitul veacului al XV-lea și începutul celui de-al XVI-lea, Leonardo, Rafael și Michelangelo au plasat gol, lîngă Fecioară, un Iisus copil care știe să meargă deja. În acest fel, pictura religioasă a Renașterii a permis sensibilității occidentale să-și manifeste în fine minunarea, care ne pare absolut firească, în fața prospețimii cărnii copilului.

Concomitent cu producerea acestei evoluții, fiul Mariei își pierdea caracterul hieratic, ireal, înceta să binecuvînteze, pentru a deveni un bebeluș oarecare, cuibărit în brațele mamei sale (*Vierge du Grand-Duc*), jucîndu-se cu micul Ioan Botezătorul (*Fecioara între stînci*, *Grădinăreasa*), amuzîndu-se cu o floare sau cu o pasăre (*Fecioara cu sticletele*). Correggio s-a priceput să redea admirabil tandrețea amuzată a oamenilor mari care consimt să se joace cu pruncul divin. În *Căsătoria sfintei Caterina*, Iisus pune în degetul sfintei inelul logodnei mistice. Aceasta, Fecioara și sfîntul Sebastian urmăresc surîzînd mișcarea și stîngace și sîrguincioasă a copilașului. În *Madona cu sfîntul Jeronim*, Correggio a pus în mîngîierea Magdalenei o dulceață de nespus. Capul ei atinge ușurel corpul durduliu al pruncului Iisus iar acesta se joacă în buclele blonde ale sfintei.

Astfel, artiștii din Renaștere au dat repede amploare temei copilăriei religioase. În plus, ei nu au fost legați de un singur Iisus. Nașterea Fecioarei, educarea Mariei pe care sfînta Ana o învață să citească, jocurile micului Ioan Botezătorul sau copii de sfinte au invadat iconografia într-o vreme în care poveștile cu copii începeau să abunde în legendele și povestirile pioase de genul *Miracolele de la Notre-Dame*. Arta religioasă devenea pretext pentru reprezentarea copilului. La Ospedale degli Innocenti din Florența, copiii pe care îi figurează Andrea Della Robbia* nu sînt victime ale crudului Irod, ci niște simpli copii de țîță cu obrajii bucălați, înfășați, după moda vremii, pînă aproape de

piept. Locul acordat copilului în *cantoriile* sculptate de Luca Della Robbia și de Donatello în interiorul catedralei din Florența – ținînd cont de dată (1432–1440) – este de o excepțională amploare. Cîntăreții, apoi cîntăreții la psalterion, chitară și trompetă ai lui Luca Della Robbia exprimă sentimente creștine care sînt absente în hora bahică jucată de *bambini* ciufuliți ai lui Donatello. Dar cele două opere exaltă amîndouă copilăria regăsită și bucuria primilor ani de viață. O veritabilă anticipare a punctului de vedere care ne reține aici. Căci, în realitate, copilul și-a făcut o intrare discretă în civilizația modernă, după ce, tiptil, a părăsit cadrul religios în care se aflase la început. Fetița pictată de Crivelli într-un colț al *Buneivestirii* sale din 1493 este o imagine simbolică a acestei evoluții. În camera unui palat bogat decorat, raza Sfîntului Duh pogoară asupra Fecioarei aflate în rugăciune, în timp ce Îngerul și sfîntul Emidius se pregătesc să intre la Maria. De cealaltă parte a străzii, la capătul unei scări, niște oameni, între care un prelat și un personaj îmbrăcat în roșu, stau de vorbă în aparență indiferenți față de marele mister care se petrece în casa din față. O fetiță de trei sau patru ani s-a strecurat printre oamenii mari. Timidă și nezărită, sprijinindu-se de parapetele din susul scării, privește în stradă. Îi trebuie un efort spectatorului ca să dea atenție acestei fetițe neliniștite și puțin bosumflate care este cel mai mic personaj din tablou. Pentru noi ea semnalizează copilăria care, în Renaștere, ezită încă să se afirme ca vîrstă autonomă.

Dezvoltarea sa definitivă era evident subordonată unei ameliorări a condițiilor economice generale. Or, sub Vechiul Regim, părinții săraci lipiți nu aveau vreme și dispoziție de răsfățat copii prea mulți. Mărturia lui Thomas Platter (1499–1582), un umanist din Basel, fiu al unei umile țărănci din Valais, este grăitoare în această privință: „Mama mea, scrie el, era o femeie curajoasă și bărbătoasă, dar foarte aspră; cînd i-a murit al treilea bărbat, a rămas văduvă; a muncit peste tot ca un bărbat ca să-și poată ridica ultimii copii de la bărbatul ei. Ea cosea la fîn, ea treiera la grîu și făcea celelalte treburi bărbătești mai mult decît femeiești. Tot ea, cu mîna ei, își va îngropa trei copii care au murit la o ciumă grozavă, căci îngropăciunea cu gropar pe molimă

costa prea mult. Tot așa de aspră era și cu cei mai răsăriți, de aceea nu ne cam duceam la ea, pe-acasă... Într-o dimineață căzuse o brumă groasă pe cînd eram la culesul viei; eu atunci o ajutam la cules și mai mîncam struguri înghețați; m-a apucat o durere de-am căzut la pămînt lat și am crezut că s-a zis cu mine. Atunci ea s-a proțăpit dinaintea mea, a rîs și mi-a zis: „Dacă ți-au plăcut strugurii acum crapă! Cine te-a pus să-i mănînci?"... Încolo, era o femeie la locul ei, dreaptă, cucernică; toată lumea vorbea așa despre dînsa și o lăuda." Multe femei simple din vremea Renașterii trebuie să fi semănat cu mama lui Thomas Platter. Luther, care a purtat totdeauna un profund respect pentru părinții săi, s-a plîns că mama sa îl bătuse frecvent, și pentru nimica toată.

Dacă forțe din profunzime îl împingeau pe copil în fața scenei, altele încercau să îl țină pe loc într-o lume a adulților, unde fragilitatea și frăgezimea nu atrăgeau atenția. Abia din secolul al XVII-lea copiii cu stare – nu vorbim despre ceilalți, bineînțeles – vor purta îmbrăcăminte diferită de cea a oamenilor mari. Tabloul lui Bruegel, *Jocuri de copii* (1560), este și acesta elocvent în privința dificultăților întîmpinate de promovarea lentă a copilăriei în civilizația occidentală. În piața publică și pe stradă, ștrengari și ștrengărițe se joacă de-a sfîrleaza, cu cercul, de-a sfredelușul, lapte-gros etc. Unul stă cocoțat pe catalige, alții folosesc o capră drept bară fixă. Mulți se bat între ei. Prima impresie este lipsa de grijă a primei tinereți, nestăpînita nevoie de joacă a copiilor. Dar se mai remarcă ceva: jocurile acestea nu se desfășoară într-o curte, în recreație, într-un loc rezervat special școlarilor și școlărițelor. De altfel, cîți au norocul să frecventeze o școală? Pe de altă parte, băieții și fetele au nu numai costumații dar și fețe de adulți, slute, aproape de maimuțe. Sînt oare de-adevăratelea copii care se joacă (cercul a fost vreme îndelungată o jucărie de adulți)? În tot cazul, este vorba despre o mulțime anonimă – subiect îndrăgit de Bruegel – și se aseamănă mult cu mulțimea din *Lupta lui Carême și a lui Carnaval*, o lucrare ciudată unde se văd copii și oameni mari luînd parte laolaltă la aceleași activități burlești.

Multă vreme copilul sărac nu va avea chip. În schimb, cel al claselor avute a atras atenția artiștilor, încă din veacul al XV-lea. Arta portretului care se dezvolta i-a permis să-și facă atunci intrarea în istorie. În *Tripticul Portinari* de la Uffizzi (1476–1478), Hugo Van der Goes a plasat, pe volete, copiii bancherului alături de tatăl și de mama lor. Ei se uită, uluiți și înduioșați, la marele mister al Crăciunului. În epocă, apariția copiilor înconjurați de părinți într-o asemenea manieră, are loc adesea în tablouri sau vitralii în grupul unde se figurează donatorii – aceștia din urmă ocupînd un loc din ce în ce mai important în raport cu scena religioasă. Tradiția acestor ex-voto-uri s-a menținut mult timp în Germania și în Țările de Jos. Însă vremea respectivă, marcată de o laicizare rapidă a vieții cotidiene, ne-a lăsat tablouri de familie care nu mai erau destinate unor edificii religioase. De pildă, portretul soților Van Gintertaelen (1559), provenit fără îndoială din atelierul lui Dirck Jakobtz. Soțul, căruia o inscripție îi precizează vîrsta – douăzeci și șapte de ani –, își sprijină mîna pe umărul soției sale în vîrstă de douăzeci de ani. Copiii li se joacă la picioare.

•

Astfel, iconografia de familie a căpătat o importanță nouă în civilizația europeană, aceasta fiindcă și familia, în sensul restrîns al termenului, dobîndea atunci mai multă autonomie. Dezagregarea lumii carolingiene silise micile grupuri umane să recurgă la solidaritatea de neam. În compensație, consolidarea autorității statului, începînd din secolul al XIII-lea și, mai mult încă, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, a eliberat familia și i-a permis o viață privată mai intimă. O evoluție semnificativă: femeia mai întîi, apoi copilul acaparează progresiv ilustrarea ocupațiilor și calendarele. Tapiseriile și cărțile de rugăciuni o prezintă acum pe femeie împărțind bucuriile și îndeletnicirile bărbătești. Ea îi însoțește la vînătoare, stă cu dînșii la taclale în grădinile amorului; ori, dacă este vorba despre viața rurală, îi ajută la seceriș și la culesul viilor. Se manifestă dispoziția de a evoca interiorul locuințelor, intimitatea căminului, activitatea slugilor. Tema anotimpurilor și aceea a vîrstelor vieții de-

vin progresiv istoria unei familii. Pe un capitel al palatului Dogilor din Veneția, care datează de la sfîrșitul veacului al XIV-lea sau începutul celui de-al XV-lea și care, la acea dată, aproape că face figură de anticipație prin modernitatea sa, se povestesc pe cele opt fețe ale sale viața unei căsnicii, logodna, căsătoria, patul conjugal, nașterea copiilor, moartea unuia dintre ei etc.

Interesul în creștere purtat copiilor ne este atestat de mărturii variate și convergente. Epoca lui Gerson le spune „nădejde a Bisericii" iar veacul următor le va redacta numeroase catehisme; copiii sînt primiți în măiestrii care, în secolul al XV-lea, se fondează aproape peste tot și contribuie la succesul „crăciunilor" populari; își fac intrarea în sanctuar drept „copii de cor", atunci cînd înainte vreme serviciul liturgic era asigurat în mod normal de clerici. Dar să ne oprim puțin asupra primelor efigii funerare care au făcut loc copilăriei. Puține sînt anterioare secolului al XVI-lea. Cu siguranță, se pot da asigurări că o anume indiferență față de cei mici a atenuat, încă multă vreme, chiar în căminele avute, durerea pricinuită de moartea lor prematură. Nu scria Montaigne: „Am pierdut doi sau trei copii de la doică, nu fără regrete, dar fără mîhnire"? Și totuși, mai multe semne lasă să se ghicească reculul, în cursul secolului al XVI-lea, a acestei prea mari seninătăți în fața morții copiilor la vîrsta mică. Muzeul din Gand păstrează cele două volete ale unui triptic pictat de Gerard Horenbout (mort înainte de 1541) care reprezintă un consilier-casier al lui Carol Quintul, Liévin Van Pottelsberghe, nevasta și copiii săi. Aceștia din urmă sînt în număr de cinci. Dar patru dintre ei au niște cruciulițe în mîinile lor împreunate, semn că muriseră în momentul în care tabloul a fost realizat. Ei sînt arătați la vîrsta pe care o aveau cînd moartea i-a cosit. Așa că părinții au refuzat să le uite fețele, atitudine care ne pare firească și care poate nu era a epocii. Ea demonstrează că o nouă sensibilitate era pe cale de a se naște. Într-adevăr, începînd cu secolul al XVI-lea, copilul răpit prematur apare pe pietrele funerare, lîngă mama sa sau la picioarele gisanților. În secolul al XVII-lea, el va putea să aibă dreptul unui mormînt aparte, dacă era de neam. Iacob I*, după ce a pierdut, în 1606 și 1607, două fete, una de trei zile și cealaltă de doi ani, notează

Ph. Ariès care a studiat pătrunzător această istorie a copilăriei, „a pus ca ele să fie reprezentate pe mormintele de la Westminster, cu podoabele lor, și a vrut ca cea mică să odihnească într-un leagăn de alabastru unde toate accesoriile să fie reproduse fidel pentru a da iluzia de real: dantelele lenjeriei și bonetei."

Renașterea ne-a învățat – sau reînvățat – să-i plîngem pe copiii morți. Luther, care și-a pierdut fiica, Madeleine, pe cînd avea șaisprezece ani, a fost încercat de o profundă suferință. Semnificativ este că cel mai mare poet polonez, Kochanowsky, a închinat cea mai bună dintre operele sale, cele *Nouăsprezece bocete*, micii sale Ursula, moartă la patru ani. Este vorba de bună seamă despre un poem elaborat, uneori supraîncărcat de erudiție. Sinceritatea lui nu este mai puțin evidentă, aceasta dînd valoarea celor mai frumoase pasaje, „transparente și pure ca niște lacrimi": „Iar tu, mîngîierea mea, nu îmi vei fi înapoiată în vecii vecilor și nu vei mai veni să pui capăt pustiirii mele. Ce să fac, ce să fac, decît să mă aștern și eu la drum și să mă țin de urma subțire a pașilor tăi? Acolo am să te văd, deie Domnul, dar tu fă-ți vînt cu scumpele tale brațe mici și aruncă-te de gîtul tatălui tău."

Cînd se străduia să îl consoleze pe Du Périer, Malherbe reprezenta trecutul dar și un deficit de sensibilitate care ne uimește astăzi. Căci, lîngă melodioasele versuri demne de Ronsard:

Și, trandafiră, trăit-a ea un trai de trandafiri,
Cuprinsul unei dimineți...

se dă peste această afirmație glacială venită din partea unui tată care pierduse și el doi copii:

A dat de două ori năpasta peste mine,
M-a lăsat înlemnit,
Și mintea tot de două ori mi-a lucrat bine:
Nu mi-am mai amintit.

Tristă putere a rațiunii! Dar nu sub acest raport a văzut secolul al XVII-lea triumful rațiunii. În epoca lui Ludovic al XIV-lea se constată într-adevăr că tablourile de

familie au tins să se organizeze împrejurul copilului care a devenit centrul compozițional.

Noul interes acordat copilăriei s-a vădit de asemenea în predilecția cu care arta a reprezentat *putti*. Această iconografie se leagă mai puțin de cea a Evului Mediu, care reprezenta sufletul în afara trupului printr-un copil nud – sau mai curînd printr-un mic adult –, cît de sculptura greco-romană. Redescoperirea Antichității explică în mare parte succesul nemaiauzit repurtat de tema lui *putto* începînd cu secolul al XV-lea în arta occidentală, triumful ei la început în Italia și răspîndirea de mai apoi dincolo de Alpi și de mări. Eros Attis pe care Donatello l-a împopoțonat atît de bizar inspirîndu-se dintr-o statuie antică, îngerașul plasat de Rafael în fața *Galateii* sale, copiii trupeși care, în *Triumful lui Bachus și al Arianei* de la palatul Farnese, se joacă cu tigri ori survolează alaiul, cei care agrementează cu surîsul lor și cu trupul bucălat basoreliefurile Fîntînii Inocenților nu sînt decît cîteva exemple printre alte mii care atestă întoarcerea în forță a gustului pentru amorașii goi. Dar *putti* și-au croit drum cu rapiditate în arta religioasă. Încă de la începutul secolului al XV-lea, Jacopo della Quercia așeza astfel de amorași pe mormîntul lui Ilaria del Caretto. Curînd, paradisul va fi de neimaginat fără prezența, în mijlocul sfinților și al norilor, a îngerașilor dolofani și cu fundul mare. Pot fi văzuți în etajul superior din *Disputa sfîntului sacrament* și vor popula toate cerurile pe care arta barocă le va desfășura peste bolțile și în interiorul cupolelor într-o mulțime de biserici.

Cu justețe remarca Ph. Ariès că „gustul pentru *putto* corespundea cu ceva mult mai profund decît cu gustul pentru goliciune *à l'antique* și că se cade a fi raportat la o largă mișcare de interes în favoarea copilăriei". Într-adevăr, cu cît a crescut interesul pentru copilul de vîrstă fragedă, cu atît s-a înregistrat mai mult plăcerea de a fi reprezentat nud: lucru demonstrat de atîtea fotografii „de artă" din secolele al XIX-lea și al XX-lea. În Renaștere se ezită încă dacă să se dea copiilor istorici nuditatea amorașilor mitologici și a îngerașilor. Totuși, secolul al XVI-lea a fost martorul primelor îndrăzneli în acest sens, încercate de Holbein, P. Aertsen, Tițian și Veronese. În tablourile acestor pictori, copilul nu are

aparența unui *putto*. În schimb, în veacul următor, atunci cînd Rubens își pictează feciorul gol în brațele Elenei Fourment, nu numai că nu îl tratează ca pe un *putto*, dar îi mai pune și o bonetă cu pene care făcea parte în mod frecvent din garderoba puștanilor vremii. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în privința reprezentării copiilor mici, situația era inversată în raport cu cea existentă cu o sută cincizeci de ani mai înainte: devenise o convenție a genului să fie arătați goi.

•

Fiindcă descoperea copilul, Renașterea a adus cu ea, natural, o atenție particulară problemei școlii. Poate fi considerat simbolic pentru acest interes nou portretul unui *Școlar* pe care Jan Van Scorel l-a pictat în 1531. Băiatul, în vîrstă de doisprezece ani, poartă o beretă roșie, ține într-o mînă o pană și în cealaltă o hîrtie. Are fruntea largă, chipul senin și fericit. Se vede că nu are probleme cu învățatul și că nu a fost bătut des. Ca un elev silitor al dascălilor umaniști, stăpînește deja latina, după cum sugerează textul pe care l-a scris cu mîna sa pe hîrtie: *Omnia dat dominus non habet ergo minus*, „Domnul le dă pe toate și nu este mai puțin bogat prin asta". Maxima aceasta, întărită de o alta plasată sub tablou, își întregește sensul în contextul epocii. Instrucția nu are valoare dacă nu educă; ea are de format oameni și creștini.

Acest școlar al vremurilor noi este altfel decît școlarii din Evul Mediu? Da, se înțelege; și vom spune mai încolo pentru ce. Și totuși s-ar comite o greșeală să se creadă că există o ruptură între învățămîntul medieval și cel din Renaștere. Programele colegiilor clasice, catolice ori protestante nu au fost o moștenire a școlii antice. În schimb, ele au prelungit – revăzută și corijată prin umanism – învățătura din școlile latine medievale. Acestea din urmă se dezvoltaseră în funcție de trebuințele bisericii, ele formau clerici de care societatea creștină avea nevoie și care urmau să știe mai ales latina, văzută atunci asemenea unei limbi vii. Pedagogii din Renaștere nu numai că au făcut loc în sistemul de învățămînt limbii grecești, dar au mai înlocuit și latina bisericească prin latina lui Cicero și a lui Virgilius.

Procedînd în acest fel ei au adîncit fără să-şi dea seama o prăpastie, care urma să se lăţească, între cultura şi viaţa cotidiană. Ei au împins latina în trecut şi au contribuit, împotriva vrerii lor, la transformarea acesteia într-un limbaj mort. Totuşi – şi aceasta ne interesează – ei au menţinut în regimul de şcolarizare esenţialul din învăţămîntul artelor medievale care se compunea din *Trivium* (gramatica, retorica, dialectica) şi din *Quadrivium* (geometria, aritmetica, astronomia, muzica). Între secolele al XVI-lea şi al XIX-lea, colegiile vor deţine clase de „gramatică" şi o clasă de „retorică". Este adevărat că „dialectica" a dispărut ca atare, dar aceasta s-a întîmplat pentru a lăsa locul „logicii", al cărui nume mărturiseşte îndeajuns despre originea aristotelică şi tomistă şi care a devenit sinonim cu numele filosofiei. Or, după studiul gramaticii şi al umanioarelor, elevii, afară de cei din Anglia, încheiau cursul şcolar chiar cu învăţarea „logicii" şi a „fizicii": materii care acopereau o fracţiune din *Trivium* şi ansamblul *Quadrivium*-ului.

Această permanenţă a programelor se explică lesne dacă se ia aminte că, în epoca clasică, aceste colegii au ieşit progresiv, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, din vechile facultăţi de arte, care, în pofida numelui înşelător, nu ofereau o învăţătură de factură superioară ci echivalau mai degrabă cu formaţia secundară actuală. Ele constituiau o propedeutică ce ofereau acces către alte facultăţi de rang mai înalt în care se învăţau dreptul, medicina sau teologia. Evoluţia care poate fi urmărită în cazul privilegiat al Parisului permite să se înţeleagă de ce colegiile au făcut să explodeze vechile facultăţi de arte. La început, studenţii stăteau în gazdă, la nevoie mai mulţi într-o cameră, dar indisciplina ulterioară şi starea materială precară a unui mare număr de clerici, pe care studiile trebuiau să îi ducă înspre o carieră ecleziastică, au provocat crearea de colegii care şi-au mărit numărul, începînd cu secolul al XIII-lea, la Paris ca şi la Toulouse, la Oxford, la Cambridge şi la Bologna. În general, era vorba de fundaţii instituite de persoane bogate cu scopul de a permite studenţilor fără avere să frecventeze universitatea şi să-şi urmeze studiile acolo. Înainte de 1400, la Paris fuseseră create treizeci de colegii: colegiul de la Sorbona (pentru teologi), colegiul Harcourt (pentru studenţii normanzi), colegiul

Navarrei (care era fieful „naţiunii franceze) etc. Bursele de internat au fost atribuite mai puţin „decretiştilor" şi celor de la medicină, cît teologilor şi „artiştilor". În aceste două cazuri din urmă, se punea problema pregătirii de tineri pentru cariera bisericească. În chip cu totul natural, artiştii au fost principalii beneficiari ai acestor burse, fiind cei mai tineri. Aşa se face că, din ce în ce mai mult, colegiile au devenit armătura facultăţii de arte. La început, bursierii au urmat cursuri – în strada Fouarre, în localuri cu rogojini pe jos – predate de profesori abilitaţi pentru aceasta. Adesea, dascălii erau ei înşişi bursieri mai vîrstnici. Ei urmăreau aşadar să înveţe în colegiile unde şi trăiau. *Cercetările Franţei* de Étienne Pasquier (1621) ne aduc la cunoştinţă că orele de gramatică şi de ştiinţe umaniste au dezertat cele dintîi din strada Fouarre, urmate de cele de filosofie, în secolul al XV-lea. „Dar, cum lecţiile umaniste, scrie É. Pasquier, se înădiseră puţin cîte puţin pe la colegii, au făcut la fel şi cei de la filosofie, treabă de care la reformarea universităţii noastre (1452, *n.a.*) cardinalul Estouteville se plîngea... Nu ne-a mai rămas nimic de pe urma acestei îndelungate vechimi decît să potrivim şi tichia de profesor de artă." Această evoluţie îndeajuns de generală nu se produce totuşi în Anglia unde a subzistat distincţia dintre *grammar schools* şi colegii universitare. Acestea din urmă au rămas lăcaşuri de învăţămînt superior în care se intră după trecerea prealabilă prin şcolile de gramatică.

La sfîrşitul secolului al XV-lea, feluritele colegii din Paris abia dacă adunau patru sute cincizeci de bursieri. Dar, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, tineri cu mult mai mulţi decît în trecut au cerut să înveţe, fără să ţintească teologia, medicina sau chiar dreptul. Ei au fost autorizaţi, contra plată, să urmeze, alături de bursieri, cursurile predate în colegii. Această masă nouă şi turbulentă de candidaţi la instruire nu a încetat să neliniştească. Ea explică introducerea pedepselor corporale, în locul amenzilor, în colegiile Oxford ca şi în cele din Paris. În 1503 s-a pomenit un Standonck de la Montaigu făcînd eforturi să protejeze prin regulamente drastice pietatea, izolarea studenţilor săraci şi a bursierilor. Dar chestiunea se găsea în faţa unei evoluţii ireversibile. Externii au năvălit în colegii care au trebuit să se

mărească, să se transforme, să impună o nouă disciplină. Iezuiţii, atenţi la mişcarea epocii, i-au ajutat pe profesori şi pe elevi să treacă peste această decisivă etapă.

În Evul Mediu, nu tot învăţămîntul literar era distribuit în facultăţile de artă. Multe oraşe care nu posedau universităţi beneficiau cu toate acestea de prezenţa unei şcoli, pe care am califica-o ca „secundară“ în care se predau „gramatica şi artele“. Aparţineau acestui tip instituţiile fondate de Fraţii vieţii comune la Liège, Deventer, Sélestat etc., veritabile pepiniere de umanişti – Nicolaus Cusanus şi Erasmus au fost elevii lor. În cursul transformărilor Renaşterii, aceste şcoli şi altele pe care municipalităţile nu au întîrziat să le creeze – de pildă colegiul Guyenne fondat în 1534 la Bordeaux de umanistul portughez André Gouvea – au devenit colegii asemănătoare celor care proveneau din explozia facultăţilor de arte.

●

Acestea, contrar a ceea ce s-a crezut şi s-a scris multă vreme, nu s-au opus în mod sistematic penetrării spiritului umanist. Cel mai adesea nu din partea lor a venit ostilitatea ci tocmai dinspre facultăţile de teologie. Robert Gaguin avea dreptate cînd afirma: „Universitatea noastră are două capete“, unul cu ochii aţintiţi în trecut, celălalt, în viitor. O judecată exactă în mare dar care ar trebui să fie nuanţată în detaliu. Căci prima tiparniţă pariziană la Sorbona a fost instalată în 1470. Or, printre lucrările ieşite la început, de sub teascuri, se găsesc *Discursurile* lui Bessarion, *Cei doi amanţi* şi *Mizeria curtizanilor* de Æenea Silvio Piccolomini – viitorul Pius al II-lea – şi un tratat de elocinţă, *Retorica*, o pledoarie a lui Fichet în favoarea unui învăţămînt umanist. S-ar mai putea aminti că o catedră de ebraică ce fusese creată la universitatea din Basel la sfîrşitul secolului al XV-lea ţinea de facultatea de teologie şi că Erasmus a fost făcut, în 1506, doctor în teologie la Cambridge. Rămîne adevărat, dincolo de aceste cîteva fapte, că facultăţile de teologie în ansamblu s-au opus mişcării umaniste în care au văzut o ameninţare pentru ortodoxie. Cele din Louvain, Köln şi Erfurt au luat poziţie contra lui Reuchlin care apăra limba ebraică şi

literatura rabinică. Cea din Paris a încercat să împiedice crearea „nobilei și trilingvei academii“ fondată în 1530 de Francisc I, la sfatul lui Guillaume Budé.

În schimb, umanismul a penetrat cu destulă ușurință în facultățile de artă. Bessarion, care profesase la Bologna, a devenit, în 1450 și 1455, marele restaurator al studiilor în această universitate celebră unde, mai tîrziu, în 1515, s-a creat o catedră de limbi clasice. Maeștri ai gîndirii din umanismul italian, precum Gaurino, Filelfe, Vittorino da Feltre, au predat la Padova, acolo unde Demetrios Chalcondylas a fost numit profesor de greacă în 1463, înainte de a-și purta știința sa la Florența. Acel *Studio* din orașul de pe Arno a jucat un rol determinant în difuzarea acestui nou interes pentru literatura greacă ce a fost una din caracteristicile Renașterii. Chiar și după ce Lorenzo Magnificul a repus pe picioare, în 1472, universitatea din Pisa, devenită de atunci principala universitate a Toscanei, la Florența au continuat să profeseze savanții greci. În epoca lui Leon al X-lea (1513–1521), *Sapienza* de la Roma era o universitate considerabilă și de un mare renume. Avea optzeci și opt de profesori și mai cu seamă o catedră de istorie, disciplină umanistă propriu-zisă. În 1515, tot aici, s-a creat un colegiu de studii grecești, sub conducerea lui Jean Lascaris care fusese profesorul lui Guillaume Budé la Paris.

În afara Italiei se verifică aidoma – cu tot decalajul cronologic – această deschidere a facultăților de artă înspre curentul umanist. În Spania, universitatea din Alcala, fondată în 1509 de cardinalul Cisneros, a deținut un colegiu trilingv și a publicat celebra *Biblie poliglotă*, o gramatică ebraică și un dicționar ebreo-caldeean. La Paris, studenții au venit cu grămada la cursul elenistului italian Aleandro, un bărbat foarte interesat de altfel, curs pe care l-a ținut în 1511 la colegiile Cambrai și Marche. El scria atunci cu oarece lăudăroșenie poate: „Se estimează la două mii numărul asistenței. De fapt, după socoteala mea, nici în Italia, nici în Franța nu am avut mai augustă și mai numeroasă adunare de oameni cultivați.“ Lefèvre d'Étaples, odată întors în Italia unde se întîlnise cu Pico de La Mirandola, l-a studiat pe Aristotel în original la colegiul cardinalului Lemoine. În același colegiu, Amyot urma să

fie în curînd elev. „Nobila și trilingva academie“, unde au precedat începînd din 1530 „lectorii regali“ nu se situa la origine în afara structurilor tradiționale. Pînă în 1540 profesorii ei au purtat titlul de „lectori la universitatea din Paris“ pe care au trebuit, ce-i drept, să îl abandoneze apoi. Dar colegiul creat de Francisc I nu a avut localul său înainte de secolul al XVII-lea, așa că multă vreme „lectorii regali“ au predat în diferite colegii de la muntele Sainte-Geneviève.

Unul din centrele renașterii literare în Europa a fost universitatea din Louvain, creată la începutul secolului al XV-lea. Din 1443, aici s-au predat literaturi clasice. Rodolphe Agricola, a fost elev la Deventer, și care urma să devină unul din părinții umanismului german, a fost aici licențiat în litere. În 1517, un amic de-al lui Erasmus a întemeiat la Louvain un colegiu în care se explicau scrierile „scriitorilor creștini, ca și a autorilor moraliști și ale altora, găsiți a fi demni de aprobare, în cele trei limbi latină, greacă și ebraică“. Strălucirea acestui institut a fost considerabilă. Erasmus scria încă pe la 1521: „Nu știu dacă vreodată pe la vreun popor să fi fost mai bine întărite literele frumoase ca aici.“ Învățămîntul „literelor frumoase“ s-a dezvoltat de asemenea în universitățile germane. Rodolphe Agricola care l-a tradus pe Demostene, pe Isocrate și pe Lucian, a fost profesor la Heidelberg. El l-a avut elev pe marele umanist Conrad Celtis, cel care a descoperit operele poetesei Roswitha, moartă în jurului anului 1000 și harta Imperiului roman zisă a lui Peutinger. Celtis, cu acordul lui Maximilian*, a renovat studiile clasice la universitatea din Viena unde a predat poezia și elocința.

Și universitățile engleze s-au deschis către umanism iar, din 1511 în 1514, Erasmus a predat la Cambridge. Linacru, un medic elenist care l-a tradus pe Galenus în latinește, a fost la originea lui Royal College of Physicians, academia de medicină din Londra. Christ's College și St John's College, create la Cambridge la începutul secolului al XVI-lea de episcopul John Fisher, cu sprijinul mamei lui Henric al VII-lea, Corpus Christi College înființat în 1517 la Oxford de un alt episcop, Richard Fox, au fost tot atîtea focare de unde a iradiat cultura clasică, latină și greacă. În fine, în Europa centrală, la Buda și la Cracovia, universitățile, grație lui

Matei Corvin şi Jagellonilor, au fost principalele centre de difuzare a umanismului. Toate aceste fapte au valoare de exemplu. Ele dovedesc, împotriva unui decupaj prea simplist al istoriei, că Renaşterea s-a insinuat progresiv în interiorul structurilor medievale pe care le-a transformat cu încetul. Desigur că s-au produs rezistenţe venite nu doar din partea facultăţilor de teologie, dar şi din partea unor elemente conservatoare de la facultăţi de artă. Colegiul din Montaigu, discreditat atît de Erasmus şi de Rabelais, a optat pentru refuzul noutăţilor. La fel, la Louvain ca şi la Oxford, tensiuni foarte vii i-au opus pe „troieni" „grecilor", ultimii fiind partizanii culturii noi. Lupte de ariergardă, care nu au schimbat o evoluţie ireversibilă. Căci curentul novator nu atingea mai puţin şcolile secundare aflate în afara oraşelor universitare şi care şi-au adaptat programele exigenţelor umanismului. John Colet la şcoala Saint-Paul din Londra, Jean Sturm la Strasbourg, Baduel la Nîmes, André Gouvea la Bordeaux, Calvin şi Théodore de Bèze la Geneva, Melanchton, *præceptor Germaniæ*, pe care cincizeci şi şase de oraşe din Germania l-au consultat în privinţa reorganizării şcolilor lor, în fine, iezuiţii, în numeroasele lor colegii, abandonînd latina medievală, au acordat locul de cinste literelor clasice, latineşti şi greceşti şi au făcut să se pună un accent nou pe istorie, stăpînă a moralei, şi pe retorică, arta vorbirii frumoase. Într-o civilizaţie care rămînea comună, în ciuda hotarelor confesionale născute de Reformă, pedagogi catolici şi protestanţi au urmat acelaşi drum.

•

Fiindcă, exceptînd Anglia, colegiile au luat practic locul facultăţilor de artă, este cert că Renaşterea a văzut, pe ansamblu, declinul universităţilor, private astfel de elementele lor cele mai dinamice. Colegiile au atras de aici înainte masa de tineri care nu avea nevoie de o formaţie strict specializată. Vîrsta clasică europeană a fost marcată în consecinţă, într-un mod destul de paradoxal, de o eclipsă a universităţilor care, în ciuda cîtorva excepţii – cea din Leyda de exemplu, întemeiată în 1575 şi care a strălucit în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea –, nu şi-au recăpătat strălucirea şi vigoa-

rea decît în epoca romantică. Cu toate acestea, noul succes al colegiilor nu explică numai el această eclipsă. Studiul medicinii a bătut pasul pe loc preț de aproape trei veacuri. Studiul dreptului canonic a fost abandonat în toate universitățile din țările protestante. În practică, învățămîntul superior a tins să se restrîngă la teologie. Or această specialitate interesa, chiar în țările catolice, un număr de studenți relativ mai restrîns decît în Evul Mediu, în măsura în care cultura laică favorizată de umanism lua amploare. Numeroase universități care au fost create în țări catolice la sfîrșitul secolului al XVI-lea (Dillingen, 1554; Douai, 1559; Olmütz, 1573; Wurzburg, 1575; Pont-à-Mousson, 1582; Gratz, 1586) au permis fără îndoială contraofensiva romană, dar acestea nu au avut decît răsunet teologic.

În țările protestante, Reforma a provocat în universități, și mai cu seamă în rîndul teologilor, o reală dezordine care nu a fost depășită decît după mulți ani. Expulzările de profesori care nu aderau la ideile noi pot constitui niște explicații, ca și scăderea mare, de care se plîngea Luther, a numărului de candidați la îndatoririle pastorale. Iată care a fost, în medie, pe perioade de cinci ani, numărul studenților prezenți în universitățile germane, între 1501 și 1560:

1501 – 1505 : 3 346	1531 – 1535 : 1 645
1506 – 1510 : 3 687	1536 – 1540 : 2 307
1511 – 1515 : 4 041	1541 – 1545 : 3 121
1516 – 1520 : 3 850	1546 – 1550 : 3 455
1521 – 1525 : 1 994	1551 – 1555 : 3 670
1526 – 1530 : 1 135	1556 – 1560 : 4 334

A trebuit să se aștepte pînă în anii 1556–1560 pentru a regăsi cifrele comparabile cu cele din 1511–1515. Evoluția pare a fi fost identică la Oxford: 150 de studenți în medie ar fi căpătat aici în fiecare an titluri universitare între 1505 și 1509, 116 între 1520 și 1524, 870 între 1540 și 1544, 67 între 1555 și 1559. Este sigur că o redresare s-a produs în a doua jumătate a secolului al XVI-lea în Germania protestantă unde universitățile luaseră ființă chiar în timpul perioadei de criză (La Marburg în 1527, la Königsberg în 1544, la Jena în 1558). Ameliorarea a fost încă mai evidentă în Anglia,

ţară care a cunoscut între 1560 şi 1640 o afluenţă record la Oxford, la Cambridge şi în *inns of court* (şcoli de drept). Dar este important să se amintească că evoluţia a fost diferită dincolo de Canal faţă de cea de pe continent, şi că în Anglia universităţile au continuat să se ocupe cu învăţămîntul literar care într-altă parte fusese administrat în clasele superioare din colegii. Cazul englez fiind lăsat la o parte, rezultă adevărul că în 1600 universităţile europene nu mai aveau strălucirea de care dispuseseră două sau trei sute de ani mai înainte. Din internaţionale precum erau altădată, ele deveniseră naţionale, atît pentru public cît şi pentru profesorii lor, fiind supuse în mod strict autorităţilor. La Marburg, profesorii puteau fi daţi afară la ordinul prinţului care le judeca ortodoxia. La Könisberg, profesorii şi studenţii prestau jurămînt ducelui de Prusia. La Oxford şi Cambridge, cancelarul era în practică numit de suveran. La Geneva, autorităţile municipale controlau îndeaproape academia locală. În ţări catolice evoluţia a fost aceeaşi. Regii Franţei au căutat să limiteze din ce în ce mai mult veleităţile de independenţă ale Sorbonei. Cît despre „colegiul lectorilor regali", acesta a fost, după cum îl arată şi numele, o creaţie a suveranului care, înaintea perioadei revoluţionare, nu a îndreptăţit speranţele cu care fusese investit. Începînd din 1533, arhiducele Ferdinand de Austria a plasat universitatea din Viena sub stricta sa supraveghere iar ducele de Bavaria a făcut acelaşi lucru pentru cea din Ingolstadt. Nu există viaţă intelectuală intensă fără libertate: au dovedit-o universităţile epocii clasice.

Şi alte fapte mărturisesc încă despre vitalitatea scăzută, în epoca umanismului, a învăţămîntului superior provenit din Evul Mediu. Lyon, Veneţia şi Anvers care, datorită tipografilor lor, au jucat un rol capital în difuzarea culturii noi, nu erau oraşe universitare. Cît despre Basel, acesta avea universitate, dar de mică anvergură, iar tiparniţa din oraş, atît de importantă, nu i-a datorat mare lucru. Erasmus, cel mai celebru umanist neitalian din Renaştere, obţinuse grade universitare şi a predat în Anglia, dar în total, cariera sa a fost nu aceea a unui profesor, ci a unui literat independent. Majoritatea marilor intelectuali ai Evului Mediu, Albert cel Mare, Roger Bacon, sfîntul Bonaventura, sfîntul Toma

d'Aquino fuseseră nişte învăţători. Dimpotrivă, reprezentanţii eminenţi ai literaturii europene din secolul al XVI-lea, Ariosto, Macchiavelli, Ronsard, Montaigne, sfînta Tereza de Ávila, Cervantes, Thomas Morus, Shakespeare au făcut carieră în afara universităţii.

Iar academiile* s-au dezvoltat în afara cadrelor tradiţionale. Astfel de grupuri de adulţi, uniţi nu numai prin amiciţie dar şi prin preocupări intelectuale comune, nu existau în Evul Mediu. Or, academiile şi-au înmulţit numărul, în epoca Renaşterii, în Italia mai întîi, apoi în restul Europei. Cea mai cunoscută este fără putinţă de tăgadă aceea care s-a grupat în jurul lui Ficino la Florenţa. Aceasta a reînviat în secolul al XVI-lea, în elegantele întruniri, însă destul de inutile, ale acelor *Orti oricellari*. „Academia romană", înfiinţată în secolul al XV-lea de Pomponio Leto şi care un moment l-a neliniştit pe Paul al II-lea datorită afectării păgînismului, a continuat să se reunească pînă la jaful din 1527. „Academia napolitană", deschisă de Pontano în ultimii ani ai secolului al XV-lea, a subzistat pînă la 1543. Dar în vreme ce unele *sodaliates* dispăreau, altele, cu nume fanteziste, apăreau din ce în ce mai multe: *Vignaioli*, *Padri*, *Sdegnati* la Roma; *Elevati* la Ferrara; *Accesi* la Reggio d'Emilia; *Sitibondi* la Bologna; *Umidi* şi *Accademia della Crusca* la Florenţa. Aceasta din urmă, creată în 1552 pentru a veghea la puritatea frumoasei limbi toscane, există şi în ziua de azi. În 1591, ea a decis să publice un dicţionar. Exemplul venit din Italia a trecut munţii. Londra a avut *Doctors'Communs*, Annecy, „academia florimontană". Se înţelege că aceste academii, mai ales în Italia celei de-a două jumătăţi a secolului al XVI-lea, au fost de multe ori cercuri de retori unde se cultiva verbalismul. Dar ele erau hărăzite unui frumos viitor. În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea societăţile literare şi mai cu seamă cele ştiinţifice au făcut să progreseze ştiinţa mai mult decît universităţile.

●

În timp ce învăţămîntul se transforma şi colegiile căpătau o importanţă nouă, viaţa şi psihologia elevilor se modificau. În Evul Mediu nu existau clase şi reforma universităţii din Paris din 1452 ignora încă şi cuvîntul

şi obiectul. Thomas Platter care, în cursul lungilor sale peregrinări, a urmat la un moment dat cursurile unei şcoli de gramatică la Breslau, afirmă că „nouă *bacalaurii* aveau lecţii în aceeaşi vreme şi în aceeaşi cameră". Nu există nici gradaţie în studii. Gramatica pe care o privim – după secolul al XV-lea – ca pe o materie de bază, dintre acelea care ar trebui să fie asimilate înaintea oricărei alte materii, ţinea loc mai înainte şi de „abecedar şi de ştiinţă". Nu se obişnuise o ierarhizare între gramatică şi logică, adică filosofie. Ce lucru de mirare să fie dacă de atunci profesorii predau toate „artele", deodată, cam în maniera actualilor noştri institutori, şi dacă acordau cu nonşalanţă mai mult loc la curs materiei preferate de dînşii? „Şcolarii mai mari se deosebeau de şcolarii mai mici, nu prin subiectele pe care le studiau – erau aceleaşi – ci prin de cîte ori le repetaseră" (Ph. Ariès). Căci în populaţia şcolară se întîlnea un ameţitor amestec de vîrste, care poate că nu şoca pe atunci, fiindcă lumea copiilor se alipea foarte devreme celei a adulţilor. În secolul al XII-lea, Robert de Salisbury a văzut la o şcoală din Paris „copii, adolescenţi, tineri şi bătrîni". În secolul al XV-lea, în *Mărturisiri despre acum* (1466) de Pierre Michault, dascălii se adresează „bunilor şcolari... atît... celor bătrîni cît şi celor tineri, celor bătrîiori cît şi prichindeilor". Este adevărat că la începutul secolului al XVI-lea acest mozaic începea să trezească uimire, mai cu seamă în măsura în care se schiţa un ciclu de învăţămînt. În 1518, Thomas Platter a sosit la şcoala Selestat, „prima şcoală în care am avut impresia că se merge drept". „Cînd mi-am făcut intrarea, mărturiseşte el, habar nu aveam de nimic, nici măcar să buchisesc Donatul (gramatica latinească elementară, *n.a.*), şi aveam, dragă Doamne, optsprezece anişori. M-am aciuat printre copilaşii aceia şi mă simţeam ca o cloşcă pe lîngă pui." Se vede că a vedea pe un Ignacio de Loyola înscriindu-se în 1527, la treizeci şi şase de ani ca student la universitatea din Salamanca nu mai constituia un fapt neobişnuit.

Secolul al XV-lea a văzut cum îşi fac apariţia, în stare încă embrionară şi în localităţi privilegiate, gradele de învăţămînt şi împărţirea corelativă în clase care s-a numit dintru început *lectiones*. Un contract încheiat

în 1444 între municipalitatea din Treviso şi un învăţător de şcoală latinească permite să se observe în acest caz particular, o repartizare a elevilor în patru categorii, de la începători pînă la elevii capabili să se ocupe de retorică şi de stilistică. Remuneraţia alocată lui *grammaticus* de către elevi era cu atît mai consistentă cu cît categoria era mai elevată. În *École de Faulceté* prezentată de Michault în 1466, predau doisprezece dascăli într-o sală mare, aşezaţi fiecare lîngă un stîlp înconjurat cu băncuţe. Despărţirea în clase diferite era deja mai accentuată la şcoala Saint-Paul fondată la Londra în 1509 de John Colet. De la Erasmus ştim că era o sală rotundă cu planşeu şi bănci suprapuse împărţită prin cortină mobilă în patru părţi – o capelă şi trei clase. Această evoluţie s-a precizat în cursul secolului al XVI-lea. Baduel la Nîmes, Sturm la Strasburg, Gouvea la Bordeaux, curînd iezuiţii în colegiile lor numeroase, şi-au repartizat elevii în patru, şase ori opt clase în funcţie de locuri şi au început să le afecteze fiecărora cîte un local separat şi cîte un profesor specializat. În acest mod, amestecul de vîrste a dispărut aşadar. Timpul de şcolarizare a fost modificat şi de multe ori diminuat. A devenit firesc să intri în colegiu pe la şapte ani şi să ieşi de-acolo pe la cincisprezece sau şaptesprezece. Instrucţia s-a petrecut mai iute şi mai bine pentru că, întîi, cartea tipărită a uşurat învăţarea, apoi, pentru că şcolarul noilor vremuri nu a mai umblat de colo pînă colo şi s-a concentat mai mult. În acelaşi timp, s-a pierdut independenţa dascălilor. Înainte vreme, aceştia îşi organizau activitatea după capul lor şi unde voiau. Începînd din Renaştere, au fost din ce în ce mai integraţi în viaţa unei instituţii şcolare şi subordonaţi unui „rector". Iezuiţii au împins la limită această evoluţie, încredinţînd pe elevi profesorilor care datorau superiorilor lor o riguroasă ascultare. În epoca monarhiei absolute, noţiunea de supunere a devenit astfel una din valorile fundamentale ale societăţii europene.

Capitolul XIII

EDUCAŢIA, FEMEIA ŞI UMANISMUL

În Evul Mediu, profesorul nu mai ştia de elevul său după ce se termina ora. Rolul său se mărginea la a instrui, a-i oferi elevului un anumit număr de mecanisme intelectuale, a-i dezvolta memoria – lucru extrem de trebuincios odată ce tiparul nu exista. Profesorul îl aducea în stare să citească în latineşte Psaltirea şi Biblia, sau, la un nivel superior, îl făcea să fie un canonic competent, un doctor cu ceva cunoştinţe, un teolog deprins cu practica disputelor. Dar nu căuta să facă dintrînsul un om. Învăţămîntul era mai mult funcţional, mai mult tehnic decît moral: mai păstra acest aspect şi la începutul secolului al XVI-lea. După ce ieşea din sala de curs, elevul – student ori simplu şcolar – făcea ce voia, devenea ce putea. Umbla din oraş în oraş, din şcoală în şcoală. Pantagruel, întovărăşit de Epistemon, a vizitat succesiv universităţile din Poitiers, Bordeaux, Toulouse, Montpellier, Valence, Angers, Bourges, Orléans şi Paris. Alt exemplu luat de această dată din afara oricărei ficţiuni romaneşti: Thomas Platter, un mic şcolar hămesit, dar care voia să se facă preot şi care trebuia deci să ştie un minimum de latinească, a umblat Elveţia şi Germania în compania unui văr, Paulus, care îi slujea de „majur", adică de protector – un protector care adesea îşi plesnea camaradul mai mic. Ocupaţia acestuia consta mai cu seamă în a cere de pomană pentru dînsul şi pentru „majurul" său, care păstra partea cea mai consistentă a sumei. După mulţi ani de peregrinări comune, Thomas, crescînd, a sfîrşit prin a strica prietenia cu Paulus. Dură adolescenţă! La

Breslau, scrie Platter, „şcolarii se culcau pe jos la şcoală... Vara cînd era cald, ne culcam în cimitir; adunam iarbă, din cea rămasă pe timp de vară, în fața caselor seniorilor, pe străzile lor, în zilele de sîmbătă; unii îndesau iarba asta într-un capăt de cimitir şi se culcau acolo ca porcii în paie. Dar cînd începea să plouă, o luam la fugă către şcoală, şi, cînd erau furtuni, cîntam aproape cît era noaptea de lungă." Studenții care nu erau bursieri interni – şi aceştia erau majoritatea – erau prin urmare lăsați în plata Domnului. Cînd a ajuns la Paris, Pantagruel s-a informat pe lîngă un „studinte" despre ce fel de viață duc în mod obişnuit colegii lui. A aflat că studenții parizieni îşi petreceau vremea cu preumblări prin oraş, pentru a „ademeni bunăvoința" sexului feminin, pentru a cerceta bordeluri, pentru a ospăta în „vrednice crîşme". Cînd erau în „lipsă mare de marafeți", trimiteau vorbă părinților sau băgau la amanet cărțile şi veşmintele. Exagerare rabelaisiană? Mărturia lui Étienne Pasquier pare să arate că nu. „Camerele, scrie el *à propos* de Paris, erau într-o parte închiriate şcolarilor, iar în cealaltă fiicelor desfătării; sub acelaşi acoperămînt, stăteau de-a valma şi şcoala cu reputație şi stricăciunea."

În epoca Renaşterii, punerea la punct a studiilor şi grija nouă pentru protejarea tineretului au modificat de o factura radială viața şcolară şi au pus capăt treptat anarhiei medievale în acest domeniu. Studentul din Evul Mediu accepta o disciplină corporativă, era la curent cu inițierea „pifanilor" – bobocii din anii inițiali – de către „majuri" – cei din anii mari. Dar el nu se supunea şi nu datora ascultare maeştrilor săi, mai cu seamă cînd era vorba de învățămîntul „artelor", în calitate de persoane mai vîrstnice, de *primi inter pares*. Între 1450 şi 1600, această situație s-a schimbat în totalitate. S-a observat că adolescentul şi copilul erau ființe deosebite de adulți, şi s-a dorit protejarea lor, oarecum în felul în care iezuiții erau pe cale să procedeze curînd, în străduința lor de a-i despărți pe indienii din Paraguay de colonii spanioli. Li s-a părut pedagogilor de şcoală nouă că disciplina era singurul mijloc de a-i izola pe copii de o lume coruptă şi de a le oferi deprinderi virtuoase. S-a avut în vedere în acelaşi timp că sarcina profesorilor nu era numai aceea de a instrui, ci şi

aceea de a educa. Aveau în grijă nişte suflete şi deci erau responsabili de conduita morală a viitorilor adulţi.

La începutul secolului al XV-lea, Gerson reprezintă, printre primii, aceste tendinţe noi. El studiază comportamentul sexual al copiilor, scrie un tratat despre *Confesiunea sodomiei*. El ştie că aceasta este des întîlnită în rîndul micilor penitenţi de zece sau doisprezece ani şi se întreabă cum s-ar putea lecui aşa ceva. Rolul confesorului va fi de bună seamă important. Dar rolul esenţial revine educaţiei. Dinaintea copiilor se cade să fie folosite numai vorbe neprihănite; aceştia să nu se îmbrăţişeze în joaca lor, sau să se atingă cu mîinile goale. Se va evita să fie puşi să se culce în pat cu persoane mai în vîrstă. Cînd pune pe hîrtie un regulament pentru şcoala Notre-Dame-de-Paris, Gerson recomandă să nu fie învăţaţi elevii cu cîntece ruşinoase, să se ilumineze dormitorul comun cu o candelă, să nu se permită copiilor să-şi schimbe patul în timpul nopţii şi să i se păzească amestecarea cu servitorii a căror frecventare este adesea vătămătoare. Profesorii să-şi supravegheze în permanenţă şcolarii care, la rîndul lor, să fie obligaţi să-şi denunţe colegul care uită şi vorbeşte franţuzeşte în loc de latineşte, care uită de ruşine, care drăcuieşte şi care întîrzie la slujbă. Cardinalul d'Estouteville, care la jumătatea secolului al XV-lea a fost reformatorul universităţii din Paris se numără de asemenea printre inovatorii în materie de educaţie. El credea, ca şi Gerson, că libertatea este nefastă pentru copii, căci *ætas infirma* a acestora cere cu tărie „o disciplină mai mare şi principii mai stricte". Misiunea dascălilor de şcoală, sublinia el, nu este doar de a transmite cunoştinţe, ci de a forma spirite şi de a preda virtutea. Aşa că ei trebuie să-şi aleagă colaboratorii dintre oamenii de bine, să nu şovăie în corectarea şi îndreptarea elevilor, de care răspund în faţa lui Dumnezeu. O asemenea disciplină nu poate funcţiona decît în condiţiile unei folosinţe a timpului definite cu claritate. Punerea la punct a orarelor zilnice a fost şi aceasta o inovaţie. Standonck a redactat cu minuţiozitate, în 1501, regulamentul *Familia pauperum studentium* din Montaigu, a semnalizat o preocupare a vremii pe care pedagogii din Evul Mediu nu o băgaseră în seamă. Ca şi în comunităţile monastice, clopotul va ritma toată ziua: la

ceasul patru dimineața, scularea; o lecție pînă la ceasul șase; apoi liturghia; marea lecție de dimineață, de la ora opt la ora zece; masa la unsprezece, marea lecție de după-amiază, de la trei la șase etc. La colegiul Sainte-Barbe, frecventat de Ignacio de Loyola, orarul era asemănător. În decursul secolului al XVI-lea, colegiile protestante și colegiile catolice – în rîndurile cărora instituțiile iezuite au avut o decisivă influență – au adoptat treptat ritmul cotidian și disciplina preconizate de Gerson, d'Estouteville și Standonck. S-au întins peste tot pedepsele corporale de care nu au fost scutiți nici elevii mari de șaisprezece ori șaptesprezece ani, nici odraslele marii nobilimi. Gîrbaciul a devenit însemnul profesoral. Pretutindeni, în Anglia, la Geneva ca și în Franța s-a recurs la delațiune pentru a supraveghea și ține în mînă populația școlară. Unii școlarii recunoscuți de colegii lor ca fiind mai serioși și botezați aici *custodes*, dincolo *praepositores*, sau în altă parte *excitatores*, au fost însărcinați să exercite asupra colegilor lor o continuă supraveghere și să raporteze cu credință dascălilor poznele celor încăpățînați. Este un exces fără îndoială, dar unul de înțeles. Evul Mediu aruncase copilul într-o lume de adulți plină de impudoare. Renașterea a procedat la mișcarea inversă și s-a străduit, în măsura posibilităților, să protejeze copilăria căreia i-a descoperit caracterul original și fragilitatea. Fiindcă era vorba despre o reacție contra harababurii și lejerității medievale, neîndoielnic că s-au depășit limitele rezonabile: copilul a fost umilit cu biciul; copilăria a fost confundată cu adolescența iar băieții de șaisprezece ani au fost tratați ca și cum ar fi avut șapte sau opt. Aceste excese au avut totuși o contradimensiune pozitivă. Disciplina din colegii a permis civilizației occidentale să se poliseze, să se rafineze, să se moralizeze. Ar fi interesant de aflat dacă formația oferită în colegiile iezuite și oratoriene sau în academiile protestante n-a contribuit mai mult la rărirea duelurilor decît edictele lui Richelieu.

•

Disciplina strictă din colegiile clasice și sistemul delaționist instaurat aici se explică și prin numărul dintr-o

dată crescut al elevilor – adesea cu sutele din fiecare instituție de la sfîrșitul secolului al XVI-lea –, ca și prin faptul că externatul a rămas regimul cel mai frecvent. Fiindcă bursierii de tipul celor din Evul Mediu deveniseră o infimă minoritate. Copiii a căror familie nu locuia în orașul unde funcționa colegiul, luau de multe ori o cameră împreună cu alții la o gazdă care le oferea cazarea și numai o parte din mîncare. Acești „lăstuni" ori „galoși", cum i se spunea atunci, erau pur și simplu externi cărora li se dădea liber în zilele de piață pentru a-și face provizii. Ei erau cei mai numeroși; de aici și controlul sporit pe care autoritățile școlare au încercat să îl aplice chiar asupra celor care închiriau. Copiii mai înstăriți sau din familii mai grijulii, puteau totuși, în măsura locurilor disponibile, să primească pensiune la directorul colegiului sau la un profesor care fie că locuia în oraș, fie că stătea în incintă. În schimb, internatul așa cum îl cunoaștem astăzi, sub forma unui regim aplicat unei mase de elevi, nu s-a dezvoltat decît mult după secolul al XVI-lea.

Ce loc mai revenea, în acest sistem, preceptorului despre care ni s-a vorbit atît de mult în liceu la capitolul despre umanism? Este adevărat că pedagogii italieni din secolul al XV-lea, Vergerio, Bruni, Vittorino da Feltre și Guarino erau de părere să se pună copilului preceptor înainte de zece ani. Erasmus, care a consacrat mai multe tratate problemei educației, Vives* care a fost „cel mai fidel interpret și comentator al lui Erasmus", cardinalul Sadolet, autor al unui *De liberis recte instituendis* (1533), au recomandat, și ei, preceptor, căci îi disprețuiau pe dascălii de școală ai vremii și știau că în general tații de familie nu aveau timpul sau instrucția necesară pentru a deveni profesorii copiilor lor. În familia lui Thomas Morus, cea mai cultivată în Anglia lui Henric al VIII-lea, se foloseau preceptori. În sfîrșit, Montaigne a avut, din cea mai fragedă pruncie un preceptor german „care apoi a murit acoperit de glorie în Franța, ignorînd cu totul limba noastră dar foarte bun cunoscător de latină". În profida acestor indicații, ar fi greșit să se subestimeze rolul preceptorilor în vremea Renașterii. Vittorino da Feltre și Quarino da Verona au condus și unul și celălalt școli remarcabile, primul la Mantova, al doilea la Ferrara. Montaigne a

fost trimis de la şase ani la colegiul din Guyenne. Este adevarat că documentele secolului al XVI-lea fac destul de frecvent aluzie la preceptor. Dar trebuie la fel de bine să se observe că termenul desemna atunci cel mai adesea fie un profesor de colegiu căruia i se încredința un copil în grijă, fie un coleg mai mare căruia o familie bogată îi oferea copilul său, ca să trăiască împreună, să-l supravegheze, să-l ajute şi să-l protejeze. În nici unul dintre aceste cazuri preceptorul nu se putea substitui colegiului.

Ceea ce este de remarcat este că umaniştii, atunci cînd au tratat despre problemele de instrucţie şi de educaţie, nu au avut în vedere decît copiii de familie bună. Învăţămîntul medieval, dimpotrivă, se adresa mai bucuros copiilor veniţi din toate mediile sociale, important fiind atunci să se livreze Bisericii clerici cît mai competenţi. Cu certitudine că epoca Renaşterii a coincis cu o aristocratizare a culturii şi a mediilor intelectuale. O bună parte din literaţii distinşi au preferat să trăiască pe la cîte o curte mai degrabă decît să profeseze. Cu dreptate a fost opus profesorul din Evul Mediu înconjurat de elevi şi asediat de aceştia, umanistului, „savant solitar, în cabinetul său liniştit la îndemînă în mijlocul încăperii eliberate şi alese unde gîndurile îi zboară în voie“ (J. Le Goff). Aşa l-a reprezentat Carpaccio* pe sfîntul Augustin, patronul umaniştilor. Eruditii au avut tendinţa să aşeze între ei şi societate ecranul cunoştinţelor mitologice complicate şi subtilităţile unui stil prea căutat. În fine, lăsînd pe seama prinţilor conducerea vieţii civile, preferînd viaţa de la ţară celei de la oraş, unii intelectuali făceau elogiul lui *otium* şi s-au retras de la *negotium*, adică de la o viaţă activă, producătoare de neplăceri. Montaigne a lăsat deoparte şi însărcinări şi onoruri pentru a redacta în tihnă *Eseurile* în turnul castelului său. Totuşi ar fi eronat să se schematizeze portretul umanistului. La sfîrşitul secolului al XIV-lea şi în prima jumătate a secolului al XV-lea, pe cînd Florenţa îşi apăra cu gelozie independenţa contra lui Visconti sau a regelui Neapolelui, umaniştii Republicii, Salutati, Bruni etc., au exaltat omul de acţiune şi educaţia care îl formează. Bruni scria în 1433: „Cel mai mare filosof să se simtă în stare a deveni cel mai mare căpitan.“ Vittorino da Feltre, citîndu-l pe Cicero,

afirma la rîndul său: „Toată gloria omului stă în acțiune." Încă din a doua jumătate a secolului al XV-lea, s-a produs cu siguranță, în Italia și la Florența în particular, o anume repliere politică a umanismului. Guvernele tiranice și curțile princiare ale Renașterii explica în mare parte această semiabdicare a intelectualilor care i-au flatat pe eroii zilei ori s-au izolat în turnul lor de fildeș. Neoplatonismul florentin s-a putut reprezenta în forma unei traduceri filosofice de atitudine politică reculeasă, într-o împrejurare în care Medici confiscaseră guvernarea Republicii. Însă mulți dintre umaniști au fost niște persoane angajate. Erasmus, după ce a avut ezitări, s-a distins finalmente în contra lui Luther. Thomas Morus și-a acceptat stoic decapitarea. Ronsard nu a rămas indiferent în fața războaielor religioase. Ochino, Vermigli, Sozzini au fost nevoiți să fugă din Italia pentru a scăpa de Inchiziție.

Și aceasta deoarece mesajul umanist nu a rămas cantonat în cercuri strîmte, ci a impregnat treptat toată civilizația europeană. Se cuvine de asemenea, recunoscînd faptul subliniat mai sus despre aristocratizarea culturii, să se aducă sub acest aspect clarificările care se impun. Căci cu siguranță s-a găsit mai multă lume cultivată în secolele al XVI-lea și al XVII-lea decît între 1200 și 1400. Dacă relativ puțini copii de extracție modestă au avut acces la un nivel relativ superior de instruire, în schimb s-a produs o școlarizare aproape masivă a claselor superioare din societate: nobilimea și burghezia. Amănuntul are greutate și nu a fost subliniat îndestulător. Încă din secolul al XV-lea, în Anglia ca și în Franța, familiile bogate au acaparat bursele de constituire. Alteori de asemenea aceste burse au fost însușite ca slujbe de către acei clerici nestudenți care beneficiau pe vremea aceea de avantaje naturale oferite de colegii. În orice caz, astfel de burse, cărora un Standonck din Montaigu încerca să le păstreze caracterul originar, au fost din ce în ce mai mult deturnate de la destinația lor inițială care era aceea de a-i ajuta pe tinerii săraci să-și continue studiile. Se găsesc numeroase dovezi despre interesul nou pentru instrucție al claselor avute. La colegiul Navarra din Paris, începînd cu jumătatea secolului al XV-lea, s-au primit elevi cu plată și bineînțeles că fiii de nobili și de burghezi au dat

buzna. În 1511, pe cînd Aleandro l-a comentat pe Ausonius, la colegiile Cambrai și Marches, a avut în față un public deosebit de elevat: „Eminențe financiare, consilieri, avocați regali, ceva rectori, teologi, jurisconsulți etc." Florimond de Raemond ne asigură că, după exemplul lui Francisc I, „părinte și restaurator al literelor", „marii seniori se împodobesc cu oameni docți: așa că în puțină vreme secolul acesta necioplit și sălbatic s-a șlefuit". La drept vorbind această dorință de culturalizare nu a fost mereu dezinteresată. Negustori îmbogățiți, medici, avocați și juriști doreau să-și dea copiii la învățătură „ca să facă din ei purtători de robă și să îi facă apți pentru demnități". Celui care voia să facă o carieră se pare că i-a fost necesară de aici înainte o dovadă de stăpînire a limbii latine. Blaise de Montluc a crezut util să dea avertismente nobilimii în această privință, iar acestea ne apar astăzi ca niște semne ale vremii. „Vă sfătuiesc, scria el, seniori care aveți cu ce și care vreți să vă împliniți copiii în meseria armelor, să le dați mai întîi literele. Multe dăți, dacă sînt chemați în slujbe au nevoie de ele și tare le sînt de folos. Și se știe că un om care are cap și e la locul său reușește mai bine în ce are de făcut decît altul." La mijlocul secolului al XVII-lea, un călător francez, Sorbière, întorcîndu-se de dincolo de Canalul Mînecii, a scris: „Nobilimea din Anglia este aproape toată savantă și foarte luminată."

Astfel, într-o civilizație din ce în ce mai laică și din ce în ce mai puțin militară, instrucțiunea și cultura profane au căpătat o importanță crescîndă. Este ceea ce înțelegeau corpurile municipale atunci cînd favorizau, încă din prima jumătate a secolului al XVI-lea, crearea colegiilor de la Angoulême (1516), Lyon (1527), Dijon (1531), Bordeaux (1534). În țările catolice, iezuiții au fost marii agenți ai difuzării învățămîntului umanist. Ordinul număra 125 colegii în 1574 și 521 în 1640. S-a calculat că la această ultimă dată, Prelații aveau cel puțin 150 000 de elevi. În tot cazul, *Collegio romano* aduna 2 000 în 1580 iar colegiul din Douai, cel mai prosper din Țările de Jos, grupa, în 1600, 400 de elevi umaniști, 600 la filosofie și 100 la teologie. Iezuiții aveau învățămînt gratuit. Așadar, clientela lor se recruta obligatoriu din rîndul păturilor cu dare de mînă, cu

deosebire din rîndul fiilor de „cavaleri". Cînd o familie săracă abia dacă își permite să-și plaseze băiatul la un patron, și asta foarte devreme, cum putea să îi treacă prin cap că ar putea să îi închirieze o cameră pentru a urma ca elev cursurile unui colegiu? De bună seamă că cifrele existente cu privire la universitățile din Oxford și din Cambridge, ca și cele despre *inns of court*, pentru sfîrșitul secolului al XVI-lea și prima jumătate a secolului al XVII-lea, demonstrează că tinerii intrau în aceste așezăminte într-o proporție aproape anormal de ridicată pentru epocă: ceea ce a făcut posibilă înmulțirea instituțiilor *grammar schools*. Pe la 1630, 2,5% dintre tinerii de șaptesprezece ani intrau la universitate, tot atîția cît în 1931. Anglia urma să devină sub Carol I țara cea mai cultivată a Europei. Din ce clase sociale proveneau acești studenți? Înmatriculările de la Oxford permit să se estimeze la 50% tinerii nobili, 9% fiii de clerici și la 41% copiii de „plebei". Se înțelege de la sine că în acest din urmă caz era vorba de „plebei" mai acătării: comercianți, magistrați, intendenți de mari domenii etc. Dovada este furnizată de faptul că, din 737 de studenți „plebei" înmatriculați, între 1622 și 1641, la Brasenose, Oriel, Wadham College și la Magdalen Hall, doar 172, adică 23%, locuiau în oraș. Ceilalți veneau de la țară. Nu puteau fi, cu rare excepții, decît copii de țărani simpli.

Astfel că Renașterea a provocat o revoluție cantitativă în domeniul instruirii, căci răspîndirea unui învățămînt, pe care astăzi l-am numi secundar, a crescut atunci considerabil. Dar cele care au profitat îndeosebi de această distribuție lărgită a cunoștințelor au fost clasele înstărite – o nobilime care se primenea de jos și o burghezie a cărei importanță creștea fără încetare.

•

Umanismul a făcut din instruire principalul mijloc de educație. El s-a plasat cu hotărîre pe planul moral și această luare de poziție, care se situează în centrul dereglărilor Renașterii despre care s-a tot vorbit, a avut consecințe incalculabile. A fost una din marile opțiuni creatoare ale lumii moderne. Vittorino da Feltre, care a scris în secolul al XV-lea tratate despre educație,

afirma: „Nu oricărui om îi este scris să se facă magistrat, doctor sau filosof şi să trăiască în prim planul scenei. Nu oricărui om i s-au hărăzit de la natură daruri excepţionale. Dar toţi cîţi ne aflăm am fost zămisliţi pentru a trăi în societate şi pentru împlinirea datoriilor pe care aceasta le implică. Cu toţii sîntem răspunzători de influenţa personală care se răspîndeşte din noi."

Pentru Vittorino, care dăduse şcolii sale din Mantova numele simbolic de „casă a bucuriei", retorica şi literatura vin cu mijloace proprii la formarea cetăţeanului. Latina – frumoasa latină clasică – îndrumă către virtute, căci modelează personalităţi echilibrate. În epoca umanismului s-a considerat drept o certitudine faptul că vorbirea aleasă subînţelege o gîndire aleasă. Literatura înfrumuseţează spiritul. Cel care s-a hrănit cu autori buni şi căruia i-au devenit familiare delicatele fantasme ale poeziei va fi mai bun şi mai civilizat decît nefericitul şcolar al scolasticilor pedanţi. Iată în ce mod îl opune Rabelais pe pajul Eudemon, care a umblat la o şcoală bună, micului Gargantua probozit pînă atunci de lecţiile unui ridicol pedagog de modă veche: de îndată ce este introdus, Eudemon debitează un frumos discurs „cu aşa de curate mişcări, cu o pronunţie aşa de distinsă, cu un glas aşa de elocvent şi cu un limbaj aşa de gătit şi într-o latinească aşa de drăguţă că semăna mai bine cu un Gracchus, cu un Cicero sau cu un Emilius de pe vremuri decît cu un băieţandru al veacului acest. În vreme ce toată isprava lui Gargatua a fost că s-a pus pe plîns ca o vacă, apoi că şi-a ascuns mutra în dosul tichiei şi că n-a fost chip să se scoată de la el o vorbuliţă mai mult decît un pîrţ de la un măgar mort" (*Gargantua*, I, XV).

Înainte de Rabelais, Erasmus pusese deja un accent apăsat pe virtuţile morale ale instruirii. Aceasta trebuie să dea copilului cunoaşterea Sfintei Scripturi, a înţelepciunii antice şi, prin conjuncţia celor două influenţe, sensul datoriei şi curăţenia inimii; bunuri la fel de trebuincioase precum tehnica profesională. Profesorul – de preferinţă un preceptor – va preda latina prin metode directe şi conversaţia (de aici, în epocă, succesul „discuţiilor", cele ale lui Erasmus însuşi, ale lui Cordier etc.). Dar el trebuia mai cu seamă să aleagă din textele studiate învăţătura morală pe care o conţin. În

discuţiunea *Convivium religiosum* se află această confidenţă: „Nu aş putea citi *De amicitia*, *De officiis*, *Tusculanæ quaestiones* fără să sărut din vreme în vreme exemplarul şi fără să venerez acest sfînt suflet animat de un suflu divin. Citind operele lui Cicero sau Plutarh, simt cum mă fac mai bun."

Pentru că latina este vehiculul oricărei înţelepciuni antice şi creştine, elevul trebuia să vorbească fluent limba lui Cicero şi a sfîntului Augustin. I se va preda şi limba greacă, dar într-un spirit diferit, fără să se urmărească obţinerea în această limbă a unei măiestrii comparabile cu cea pe care i-o va putea da latina. Umanistul din Rotterdam recomanda oarece familiaritate cu limba greacă din cauza luminii pe care o proiectează asupra Bibliei, asupra literaturii latine înseşi şi asupra subiectelor ştiinţifice. Cu nuanţe asupra detaliului, majoritatea pedagogilor din Renaştere, Vives, Sadolet, Cordier, Sturm etc., au conceput instrucţia asemenea lui Erasmus şi au considerat că ea trebuie să ducă la pietate şi la practicarea vieţii creştine. Se înţelege că în aceste condiţii, învăţămîntul umanist nu a şovăit în a cenzura autorii puşi în mîna elevilor. Se înţelege de asemenea locul nou acordat istoriei, „slujitoarea elocvenţei", propedeutică la o cunoaştere a inimii omeneşti, comoară din care izvorăsc exemple nobile.

O instrucţie orientată astfel către educaţie nu are alegere decît să producă erudiţie. Se caracterizează greşit Renaşterea dacă se insistă pe cultura enciclopedică a lui Alberti sau a lui Pico de La Mirandola şi pe imensele ambiţii intelectuale ale lui Gargantua pentru fiul său. Montaigne rămînea şi mai mult în linia pedagogiei umaniste atunci cînd îşi scria celebrul tratat *Despre legile fundamentale ale copiilor* (*Eseuri*, I, XXVI): „Ne e uşor din cale-afară să-i învăţăm pe copii ştiinţa astrelor şi mersul celui de-al optulea cer înainte de a se ţine pe picioarele lor..." Abia cînd i se va spune elevului „ce-i trebuie pentru a-l face mai deştept şi mai bun", cînd i se va putea spune „despre ce este aceea logică, fizică, geometrie, retorică şi ştiinţa pe care o va alege şi va avea mintea coaptă, abia atunci îi va da de rost... Sîntem deprinşi cu viaţa cînd s-a săvîrşit. O sută de şcolari s-au umplut de sifilis înainte de a fi ajuns la lecţia din Aristotel despre cumpătare."

Rabelais însuşi nu pierdea din vedere obiectivele esenţial morale ale instruirii. Scrisoarea lui Gargantua către Pantagruel se termina cu această concluzie: „Dar pentru căci, după cum spune mintosul de Solomon, sapienţa nu pofteşte defel într-un suflet îndrăcit, iar ştiinţa fără de conştiinţă nu este decît pierzanie de suflet, îţi prinde bine să te pleci, să-l îndrăgeşti şi să te înspăimîntezi de Dumnezeu şi întru dînsul să-ţi pui toate gîndurile şi nădejdea toată; şi cu crezămînt înmuiat de milă, să-i fii slugă, ca să nu te strepezească vreodată păcatul."

Se vede aşadar că instrucţia se integrează tot timpul, în epoca umanismului, într-un program educativ. Erasmus nu s-a temut că decade cînd a dat în tratatul său *Curtoazia puerilă* sfaturi elementare – sau cel puţin aşa ne par – asupra ţinutei copilăreşti: să nu se stea cu muci la nas, ci să se folosească o batistă spre a-i îndepărta, să nu se umble cu obrajii umflaţi în semn de trufie, să nu se rîdă de vreo vorbă sau de vreun act obscen, să nu se trişeze la joacă şi să se ştie cîteodată cum să se lase bătuţi „pentru ca joaca să devină mai şăgalnică". Şi fiindcă era vorba de a educa, de a-l smulge pe copil unei educaţii prea intelectuale, prea colbăite şi prea stătute a modului scolastic, cum era să nu se manifeste preocupare pentru dezvoltarea personalităţii fizice? Gargantua, încă adolescent şi între altele excelent muzician ştia să încalece şi „un nărăvaş, un spaniolesc, un cal de căruţă dar şi un cal de regiment, şi unde nu dădea cu dînsul o sută de fugi, şi-l zbura prin aeri, sărea toate rîpile, îl scobîlţîia peste garduri, îl întorcea pe loc şi dădea ocoale şi de-a dreapta şi de-a stînga... În altă zi se muncea cu securea... Apoi repezea ţepuşa, scotea sabia din teacă numai cu două mîini... fugărea cerbul... se juca de-a mingioiul, îl trîntea ca să saie în văzduh, şi cu piciorul şi cu pumnul."

Un contemporan cu Rabelais, englezul Thomas Elyot, a pledat şi el, într-o lucrare foarte răspîndită dincolo de Canalul Mînecii, *The Boke named the Gouvernour* (1531), pentru o educaţie completă. El recomanda, în maniera lui Erasmus, studierea vie a latinei clasice, dar acorda în plus un loc important în activitatea zilnică a copilului muzicii, desenului şi exerciţiilor fizice. Din raţiuni morale, Montaigne a insistat aşişderea

pe necesitatea fortificării trupului: „Nu-i destul să i se încordeze sufletul (copilului, *n.a.*); se cade să i se încordeze şi muşchii... Trebuie obişnuit cu asprimea şi corvoada exerciţiilor pentru a-l deprinde cu asprimea şi corvoada răutăţilor, a durerii, a usturimii, a gerului şi a caznelor“ (*Eseuri*, I, XXVI).

Astfel de recomandări depăşeau cadrul oficial. Ele se adresau mai curînd educatorilor – părinţi ori preceptori – care răspundeau de puţini copii. Pentru a le cuprinde înţelesul, este necesar să fie replasate într-o epocă în care şcoala nu deţinea, în cadrul vieţii sociale, locul pe care îl deţine în zilele noastre. Învăţămîntul primar nu exista. Copiii de condiţie modestă erau daţi de foarte devreme la stăpîn, unde învăţau meseria practicînd-o. Este adevărat că „meşterii scriitori“ sau breslele organizau un fel de cursuri de seară şi îi învăţau pe şcolari, care cîteodată puteau să fie adulţi, scrisul şi socotelile. Dar acest învăţămînt nu era prea răspîndit. În aceste condiţii, atelierul avea, în viaţa cotidiană, o funcţie formatoare remarcabilă. Lucrurile se vor înţelege mai bine cînd vor fi privite de la nivelul lor cel mai înalt. Leonardo da Vinci nu primise o formaţie universitară dar era departe de a fi un ignorant. În preajma lui Verrochio, el şi-a putut însuşi o sumă de cunoştinţe teoretice şi practice care, mai mult decît aiurea, în Italia se acumulaseră. Într-un atelier precum acela al lui Verrochio, viitorii artişti erau iniţiaţi în geometrie, în legile perspectivei şi, „în afara picturii propriu-zise, se deprindea turnarea bronzului, tăierea pietrei, arta... desenării unui plan şi săpării de canale, arta de a construi case şi de a ridica oraşe (R. Taton). A. Chastel a insistat pe drept asupra importanţei pe care diferitele „ateliere“ din Italia au avut-o în devenirea artistică a Renaşterii. La fel, într-o perioadă în care pedagogii umanişti puneau în circulaţie idei despre educaţia copiilor care nu puteau fi imediat adoptate în aşezămintele şcolare, mulţi au învăţat să se poarte în viaţă, nu de la şcoală, ci din tratate care s-au bucurat de o imensă trecere fiindcă răspundeau unei nevoi. Ne gîndim firesc mai întîi la *Cartea curteanului* (1528) de Baldassare Castiglione*, „cod de politeţe şi de eleganţă“, care nu se adresa decît nobililor. Autorul ei era un diplomat originar din Mantova care trăise la curtea rafinată din

Urbino. El întruchipează distincția aristocratică a Renașterii: „Doresc, se citește într-o veche traducere franceză, să fie născut gentilom curteanul nostru și dintr-o familie bună, căci nu i se poate scoate pricină unui om de rînd că nu exersează operele virtuoase asemenea unui nobil, care, după ce a rătăcit calea apucată de predecesorii săi, murdărește numele și onoarea rangului său... Doresc, pe lîngă noblețe, să aibă curteanul din fire nu numai duh și bună înțelegere, prezență frumoasă și obraz subțire, dar și ceva grație și precum se spune o însușire care de la întîia ochire să-l facă plăcut și îndrăgit de toți cei care dau cu ochii de dînsul... Zic că cea mai vrednică și adevărată meserie a curteanului este meseria armelor... Să fie tare mîndru și curajos dinaintea vrăjmașilor și să-i înfrunte mereu printre cei dintîi, însă în restul locurilor să stea omenos, modest și cu scaun la cap, ferindu-se de orice lăudăroșenie și neroadă mîngîiere de sine."

Dar calitățile fizice nu ajung, un gentilom al Renașterii are nevoie de podoabele spiritului: „Eu îi cert pe francezi de ce spun că literele aduc stricarea meseriei armelor și socot că nimic nu îi vine mai bine războinicului decît știința literelor... Glasul lui (al curteanului, *n.a.*) să fie bun, nici prea dezlegat, nici prea moale, cam ca acela al unei femei, nici așa de străin și de artăgos cum e al ei de la țărani, ci sonor, limpede, dulce și bine adus, cu o rostire cumsecade și netedă, făptură și mișcări potivite... dar toate aceste treburi ar fi întru nimic dacă judecățile și vorbele spuse nu sînt frumoase, pricepute, adînci, elegante și serioase după cum se cere."

Deși se cunosc cel puțin șaisprezece ediții italiene ale *Curteanului* între 1528 și 1587, și șase versiuni frațuzești între 1537 și 1592, acesta se traducea încă în 1690. Tradusă în engleză în 1562, lucrarea lui Castiglione a marcat profund perioada elisabetană. În Europa secolului al XVI-lea, expresia „a cunoaște *Curteanul*" devenise proverbială. Succesul acesta este o mărturisire cu privire la o nobilime, care avea în continuare un ideal cavaleresc, dar care ducea o existență mai puțin milităroasă ca odinioară. Castelele începeau să prindă gust pentru confort iar conversația devenea o îndeletnicire importantă. Trebuia să se facă figură onorabilă și

din această cauză a apărut necesitatea unei cărţi precum *Curteanul* pentru nişte oameni care nu prea umblaseră pe la şcoli unde, în caz că se duseseră, căpătaseră mai degrabă instruire decît educaţie. Primele pagini din *Galateo*, „tratat despre bunele maniere şi despre conversaţia îngrijită", redactat între 1551 şi 1555 de arhiepiscopul Giovanni della Casa, revelează schimbarea intervenită în stilul de viaţă al nobilimii. Nu în fiecare zi ai prilejul, declară în fond della Casa, să demonstrezi dreptate, curaj, şi virtuţi majore, dar zi de zi trebuie să te comporţi de aşa manieră încît să te faci plăcut obştii şi agreabil aproapelui. Părerile foarte concrete ale lui Della Casa se adresează unui tînăr gentilom. Dar ele reiau cîteodată unele date ale lui Erasmus din tratatul său *Civilitatea puerilă*, şi se pot potrivi foarte bine şi unui copil de condiţie mai puţin pretenţioasă: să nu-şi facă nevoile în public, să nu strănute cu zgomot, să evite căscatul prea des în prezenţa martorilor, să nu mănînce cu lăcomie, să nu utilizeze şerveţelul de masă pentru ştergerea transpiraţiei sau a nasului etc. Partea esenţială a cărţii este consacrată totuşi conversaţiei, unde trebuie să se evolueze cu dezinvoltură, desigur, dar şi cu modestie. Astfel de sfaturi înţelepte au aşadar pregnanţă pentru fiecare tînăr care, mulţumită situaţiei sale financiare, ar putea, odată devenit adult, să frecventeze oamenii de lume şi saloanele lor. Se înţelege că iezuiţii au pus *Galateo* în braţele elevilor lor care nu erau toţi nobili. *Galateo* a fost unul din ghidurile „omului cinstit" din secolul al XVI-lea îndărătul căruia „gentilomul" secolului al XVI-lea se estompa treptat.

•

Dacă băieţii din păturile cu dare de mînă luau din ce în ce drumul colegiilor, fetele, în general, rămîneau acasă. Nimic nu oglindeşte cu cea mai multă claritate faptul că nu exista încă egalitate între bărbat şi femeie, în ciuda afimaţiei lui Burckardt. Alcalá a fost primul oraş din Europa care a avut, încă de la începutul secolului al XVI-lea, o şcoală de fete. O ispravă de avangardă întrucît trebuie aşteptat 1574 pentru a le vedea pe Ursuline întemeind la Avignon un aşezămînt pentru şcolăriţe, – primul atestat într-un oraş de limbă franceză.

Abia din secolul al XVII-lea instruirea tinerelor fete, în afara cadrului familial, va deveni un fapt de reală importanță socială, mulțumită Ursulinelor și Visitandinelor. Cu toate acestea, în secolul al XVI-lea, s-au găsit mai mule femei cultivate decît în oricare epocă anterioară. Pe vremea lui Carol al VI-lea, Christine de Pisan se plîngea melancolic de nedreptatea comisă față de sexul slab în materie de instruire: „Dacă era obiceiul să se dea fetițele la școală și să li se predea laolaltă științele precum se proceda cu băieții, ele învățau la fel de bine și înțelegeau subtilitățile tuturor artelor și științelor ca și ei.“ O sută cincizeci de ani mai tîrziu aceeași plîngere ar fi putut fi reiterată dacă ni se descrie la începutul secolului al XVI-lea o țară în care li se oferă aceeași instruire copiilor de ambele sexe, această țară este imaginară și se cheamă „Utopia“. Deja era făcută proba că femeile alese, al căror spirit fusese îmbogățit în mediul familial, puteau să fie la fel de instruite și să posede tot atîta simț artistic ca și bărbații. Fiicele lui Thomas Morus și surorile umanistului și matematicianului din Nürenberg Pirckheimer se numărau printre cele mai învățate persoane ale vremii și citeau chiar și în limba greacă. Soția tipografului Robert Estienne, Perrette Bade, și ea fată de tipograf, era o bună latinistă și își ajuta bărbatul la corectura colilor de tipar. Copiii lor au vorbit latinește, ca Montaigne, de la cea mai fragedă vîrstă. Vittoria Colonna, Marchiză de Pescara cîntată de Michelangelo, a fost o poetă de talent. Margareta de Navarra* citea și înțelegea italiana, spaniola și latina. Se pare că nu scria și nu vorbea aceste limbi. Dar ea a contribuit în mare măsură la cunoașterea lui Platon în Franța iar via sa curiozitate intelectuală i-a rămas astfel pînă în ultimele zile ale sale. Protectoare a oamenilor de litere, scriitoare ea însăși, a fost o savantă, în cel mai nobil înțeles al cuvîntului.

Multe mărturii ne asigură așadar că o elită feminină avea acum acces la cultură, ceea ce nu putea împiedica uimirea unui vechi jurist italian din secolul al XV-lea: „N-aș fi crezut vreodată, spunea el, că doamnele din Florența ar putea fi atît de la curent cu filosofia morală și naturală, cu logica și cu retorica.“ Și al lui Rabelais care afirma, la rîndul său, în *Pantagruel*: „Toată lumea e plină de savanți, de preceptori tobă de carte, de bi-

blioteci uriașe... iar femeile și fetele au năzuit la această laudă și mană cerească a doctrinei bune." La Lyon strălucea Louise Labé*, „Belle Cordière". Primul salon parizian s-a deschis pe la jumătatea secolului al XVI-lea în localul lui Jean de Morel, majordom al Catherinei de Medicis. El trăise în Italia și corespondase cu Erasmus, dar sufletul acestui cerc de elită a fost soția sa, frumoasă, inteligentă și erudită. Ea, dimpreună cu cele trei fiice ale sale, Camille, Lucrèce și Diane, au fost celebrate de poeți în versuri latinești și franțuzești. Un pic mai tîrziu, hotelul Retz a devenit la Paris „depozitarul bunelor maniere și al limbajului ales". Ducesa de Retz se pricepea să compună discursuri în latină și folosea italiana și spaniola. Cei mai buni scriitori parizieni de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, pictori și muzicieni, frecventau „salonul verde" al ducesei, iar tatăl viitoarei Doamne Rambouillet a fost un obișnuit al locului. Se puteau cultiva literele frumoase în lipsa interesului față de operele de artă? Isabelle d'Este, care își pusese o liră de argint în camera preferată din Mantova, l-a protejat pe Mantegna, a încercat să și-l apropie pe Leonardo da Vinci și a corespondat cu cei mai celebri pictori ai timpului, Perugino*, Giovanni Bellini, Lorenzo da Costa, Correggio, Tițian etc. Diane de Poitiers s-a adresat în vederea decorării castelului său din Anet lui Philibert de L'Orme, lui Jean Goujon și lui Cellini.

Este sigur că într-o epocă în care Europa se transforma în profunzime, femeile au jucat în societate și în călăuzirea evenimentelor chiar un rol mai important decît cel din vremea Evului Mediu clasic. Una dintre ele, Jeanne d'Arc a întors o situație militară care putea părea disperată și a pus la loc Franța pe drumul destinului ei. Isabelle Catolica, suverană autoritară, nu i-a permis soțului ei să guverneze Castilia. Catherina de Medicis a fost principalul personaj al istoriei franceze între moartea lui Henric al II-lea (1559) și cea a lui Carol al IX-lea (1574). Numele său rămîne legat în mod tragic de Masacrul Sfîntului Bartolomeu. Elisabeta I, o prințesă inteligentă și instruită, a domnit timp de patruzeci și cinci de ani în Anglia și a lăsat să se dezvolte în profitul său un veritabil „cult al personalității" care i-a supraviețuit. Ea nu a fost numai capul politic al țării

sale, a fost de asemenea şeful ei religios şi tot ea a fost aceea care i-a dat anglicanismului definiţia şi fundamentele. Şi alte femei au avut în plan religios o influenţă notabilă. Margareta de Navarra l-a ocrotit pe Briçonnet şi a ocrotit cercul de la Meaux; mai tîrziu a primit la Nérac pe mulţi „rătăciţi ai credinţei". Renée de France, ducesă de Ferrara, era favorabilă Reformei şi l-a primit la curtea ei pe Calvin. De cealaltă parte a barierei confesionale, Tereza de Ávila a fost un mare scriitor mistic şi unul din principalii responsabili ai renovării catolice.

Locul nou acordat femeii, cel puţin la etajul superior al societăţii, se explică în special prin dezvoltarea vieţii de curte. În Franţa, rolul Anei de Bretagna a fost decisiv în această privinţă. Brantôme ne depune aici mărturie: „A fost cea dintîi, scrie el, care a început să scoată curtea mare de doamne pe care am văzut-o de la ea încoace; căci avea o prea mare suită de doamne şi de fete şi n-a refuzat niciodată pe nici una." Francisc I nu a întîrziat să urmeze şi să depăşească acest exemplu. Tot Brantôme trebuie citat cu privire la acest subiect: „Regele Francisc, scrie el, socotind că toată găteala unei curţi erau damele, a poftit să aducă mai multe decît se obişnuia înainte. Cu adevărat o curte fără dame este o grădină fără pic de flori frumoase, şi seamănă mai bine cu o curte de satrap ori de turc iar nu cu o curte de mare rege creştin." De acum înainte obiceiul prinsese. Catherina de Medicis, pe timpul lui Henric al II-lea, în fiecare după-amiază, cînd nu era vînătoare prevăzută în program, aduna în jurul ei pe rege, seniori şi doamne şi „ţinea un cerc" unde se conversa. Era, spune tot Brantôme, „adevărat paradis de lume şi de toate feţele cinstite". Reabilitarea femeii s-a operat începînd din clipa cînd s-a ivit răgazul conversaţiei.

De atunci, doamnele care frecventau locuinţele princiare nu au trebuit, mai puţin decît gentilomii, „să cunoască *Curteanul*". Căci cartea lui Castiglione – care se prezintă sub formă de dialoguri – consacră lungi dezvoltări pentru *donna di palazzo*. Vorbitorii care exprimă gîndul amicului lui Rafael dau garanţii deopotrivă cu Brantôme că nici o curte nu poate trece peste podoaba şi graţia aduse de elementul feminin. Nici un gentilom nu se va avînta într-ale vieţii cu inima deschisă şi nu va

depune zel în exercițiile de cavalerie dacă nu se va revărsa asupra sa gîndirea doamnelor. Conversația lui va fi imperfectă fără replicile fermecătoare ale celuilalt sex. *Donna di palazzo* trebuie să posede bineînțeles unele calități de gentilom dar să se și deosebească de el prin afirmarea feminității. Ei îi revine frumusețea, dulceața, delicatețea și, natural, grația. Mai mult decît bărbatul va veghea la modestia ținutei și la buna-cuviință a vorbelor; va fi păstrătoare de taine și bună, nu va încuraja bîrfele și calomniile. Pentru a-și păstra locul în viața curții, ea trebuia să posede acea *affabilità piacevole* – amestec de grație, gentilețe și curtenie – care îi va permite să știe a spune fiecăruia cuvintele care îl vor încînta cel mai tare. Dacă sînt rostite vorbe puțin îndrăznețe în prezența sa, ea nu va întoarce spatele spectaculos – atitudine care ar putea trece drept ipocrizie –, ci se va mulțumi să roșească ușor. Nu își va permite vorbe necuviincioase sub cuvînt că își înfățișează spiritul emancipat, nici atitudini vulgare. În dans, va rămîne delicată, evitînd mișcările exagerate și dezordonate. În caz că va cînta ori va interpreta muzică, va prefera o melodie armonioasă și temperată vitejiilor artistice. Se va lăsa de altfel puțin rugată înainte de a accepta un dans, un cîntec sau o interpretare muzicală. Apoi va stabili o corespondență între farmecul său, veșmintele, cuvintele și gesturile sale. Nu numai că va ști să danseze și să primească, dar va trebui să mai aibă noțiuni de literatură, de pictură și de muzică, în lipsa cărora nu ar izbuti să-și îndeplinească rolul.

Prin punerea în valoare a elementului feminin, viața de curte a permis educarea și civilizarea gentilomilor. Prin aceasta, civilizația occidentală a urcat cu un grad. Desigur că un oarecare rafinament a ascuns în dese rînduri niște moravuri cam slobode. Dar Margareta de Navarra s-a străduit să impună curtenilor de la Pau și de la Nérac oarece respect pentru doamne și pentru reputația lor: „Ea strecurase în rîndul întregului personal (adică apropiații casei, *n.a.*)“, citim în *Discursul său funebru* compus de Charles de Sainte-Marthe, „o oarecare supunere la reguli și la manierele de viață, pentru care orișicine o disprețuia sau o ocolea, după ce era certat și i se atrăgea luarea aminte o dată sau de două ori și nu se îndrepta, era șters din Adunarea ei și dat

afară din Casă... Îndreptarea legii și felul de trai ținute de dînsa le intrau în îndatorința lor chiar și atunci cînd erau stricați pînă în măduva osului." O mai mare delicatețe de maniere, importanța crescătoare a conversației în viața cotidiană a claselor conducătoare, un respect nou al femeii i-au împins către prețiozitate pe frecventatorii curților și ai saloanelor. O prețiozitate cu excesele ei de care Molière și-a bătut joc pe bună dreptate. Dar, reordonate într-o frescă istorică largă, apariția femeilor savante și prețiozitatea, ca și înmulțirea colegiilor, oricît de dură ar fi fost disciplina lor interioară, au însemnat evoluarea înspre o societate mai puțin grosieră, mai morală, mai prevenitoare față de femeie și copil. Un obicei care s-a răspîndit în Europa în perioada Renașterii, aduce o mărturie și despre subțierea moravurilor și despre prețuirea cea nouă de care se putea bucura femeia, măcar în mediile cele mai evoluate. Este vorba despre „amorurile de alianță", altfel spus despre un soi de amiciție superioară între un bărbat și o femeie. Ludovic al XII-lea a resimțit astfel un soi de iubire foarte platonică pentru o genoveză, Tommasina Spinola. Era între dînșii „o întîmpinare vrednică de stimă și prietenoasă inteligență". De același ordin erau și sentimentele lui Michelangelo pentru Vittoria Colonna, o femeie „de o energie și de o vivacitate filosofice cumva", asigură un contemporan, dar cu niște ochi disproporționați, cu profilul sever, cu gura lipsită de grație și de dulceață. Pentru Michelangelo, ea era o ființă intermediară între cer și pămînt.

Cititorul descoperă în *Heptameron* mai multe asftel de „amoruri de alianță". Dar un fapt mai curios și în același timp mai revelator cu privire la evoluția pe care o amintim aici este că Montaigne, puțin tandru îndeobște față de sexul slab, nu a ezitat să încheie o „alianță" cu Marie de Gournay care a devenit moștenitoarea lui spirituală, apoi „sora de alianță" a lui Juste Lipse. Asemenea cutume deveniseră așa de curente în secolul al XVI-lea încît Rabelais le-a luat în rîs la capitolul IX din Cartea a patra. Pentru noi ele constituie o dovadă suplimentară că cel puțin în mediile mai rafinate relațiile dintre sexe erau în curs de schimbare.

Cum să nu acorde arta în astfel de condiții femeii un loc aparte? Cîntecul francez, de atîtea ori descriptiv

și uneori umoristic în timpul primei părți a Renașterii – să ne gîndim la *Bătălia de la Marignan*, la *Țipetele Parisului*, sau la *Vînătorile* lui Clément Janequin –, se oferă din plin dragostei cînd, începînd cu 1522, compozitorii pun pe muzică versurile lui Ronsard. În această privință, Italia a cunoscut o evoluție comparabilă. *Frottola* populară și satirică s-a retras cu încetul dinaintea madrigalului mai aristocratic cu inspirație din Petrarca și din poezia pastorală. Semnificativ este că primul madrigal a fost compus în 1510 la curtea Isabellei d'Este. Predilecția cu care Renașterea, rupînd cu austeritatea medievală, a reprezentat corpul femeiesc, constituie un important fapt istoric. Venus de Botticelli și de Tițian, de Cranach și de Sprangler, Leda de Leonardo, Galateea de Rafael, nimfele lui Jean Goujon și o mie de alte opere vorbesc în felul lor despre o reabilitare a femeii. Pentru ce și cum să se mai mențină dogma inferiorității pentru cea mai frumoasă ființă a creației?

●

Pentru ca neo-platonismul adus la modă de Ficino privilegia frumusețea și iubirea, acesta a contribuit de o factură decisivă la înnobilarea statutului feminin în civilizația occidentală. Reacționaînd contra raționalismului uscat al aristotelicilor, încă înainte de voga neo-platonismului, un curent mistic larg pusese accentul pe iubire. Gerson scrisese: „A iubi înseamnă mai mult decît a cunoaște." Aceasta era inspirația de adîncime în *Devotio moderna*. Ficino și prietenii săi, pornind de la Platon, au făcut joncțiunea cu preocupările mistice din Nord. Cel mult au modificat puțin formula lui Gerson: pentru ei „a cunoaște" avea semnificația „lui a iubi". Filosofia florentină a păstrat în interiorul unui cadru creștin doctrina platoniciană a reminiscenței. Sufletul recreat provine de la Dumnezeu; el vine cu amintirea unor lucruri „esențiale" ascunsă în străfunduri. Lui îi revine folosirea răstimpului de viață pămîntească întru dezvăluirea acestei amintiri spre a se putea ridica din nou la Dumnezeu, ceea ce nu se poate înfăptui decît prin căutarea frumuseții.

Ficino și-a expus în multe rînduri doctrina despre iubire, cu deosebire în cele două comentarii ale

Banchetului lui Platon, care au apărut în 1469 şi 1475 şi în comentariul său la *Fedon* (1475). Or, punctul fundamental al acestei doctrine este că „iubirea este dorinţă de frumuseţe". „Nu vedem deloc sufletul", se citeşte într-o traducere franceză din 1578, „şi (deci, *n. a.*) nu-i vedem frumuseţea; în schimb vedem trupul care este imagine şi umbră a sufletului, astfel încît după această imagine, am putea găsi că într-un trup frumos sălăşluieşte un suflet frumos."

Frumuseţea este o rază de la Dumnezeu, „veşnic izvor" de frumuseţe. Iar aceasta este „floarea bunătăţii". Prima o relevă pe cea de-a doua: „Nu am desluşi şi nu am gusta niciodată bunătatea dindărătul lucrurilor ascunse dacă nu am fi atraşi de semnele şi de urmele frumuseţii exterioare. Întru aceasta ne apare admirabila folosinţă a frumuseţii şi a iubirii care este însoţitorul său."

Castiglione, urmîndu-l cu credinţă pe Ficino, a reluat aceeaşi temă în *Curteanul*: „Frumuseţea care se străvede în trupul şi chiar pe feţele oamenilor dimpreună cu această ardoare pe care noi o numim iubire este o influenţă a bunătăţii divine care, ca lumina soarelui, înfrumuseţează subiectul peste care îşi revarsă strălucirea şi îl iluminează cu o graţie şi cu o splendoare minunată... Ceea ce este bun şi ceea ce este frumos într-o măsură sînt unul şi acelaşi lucru; şi mai cu seamă trupul omenesc cu frumuseţea despre care cred că-şi are cauza imediată în frumuseţea sufletului care ca o părtaşă ce se găseşte la adevărata frumuseţe divină descoperă şi înfrumuseţează ceea ce atinge."

Cînd se ocupa de frumuseţe şi de iubire, Platon se gîndea mai cu seamă la efebi. Dar neoplatonismul Renaşterii a acţionat în favoarea femeii. Fapt semnificativ: Symphorien Champier, care a dorit să pună comentariile lui Ficino asupra *Banchetului* la îndemînă înaltei societăţi franceze, şi-a intitulat lucrarea *Corabia doamnei virtuoase* (1503). El a declarat că ridică pana împotriva „acelei grămezi de lume care printr-o răutate a limbii înveninate s-au învrednicit să spună că cele mai mari şi mai grozave păcate au fost înveşnicite de femei." Brantôme, şi el, ia apărarea sexului slab. „În fine, scria el, aceste biete femei sînt creaturi mai asemenea cu divinitatea decît noi ceştilalţi, din pricina fru-

museții lor; că ce e frumos este mai aproape de Dumnezeu cel atotfrumos, iar urîțenia este de la diavol."

Ficino, a cărui viață privată a fost ireproșabilă și care pare a fi cunoscut puțin tentațiile cărnii, se dovedea foarte sever în privința „plăcerilor de gust și de atingere". După el, frumusețea poate fi aceea a sufletului, sau aceea a trupului, sau aceea a uneltelor. Prima provine din „corespondența" virtuților multiple, a doua, dintr-o simpatie mutuală între culori și linii, a treia, dintr-un subtil acord între voci – acelea ale bărbaților și acelea ale instrumentelor. În consecință, înțelegerea, vederea și auzul sînt lucruri „cu care singure ne putem bucura" de frumusețe. Alte plăceri ale simțurilor nu duc la frumos și la Dumnezeu. „Furia veneriană, vreau să spun destrăbălarea, îi împinge pe oameni la necumpătare și prin urmare la non-corespondență. Din această cauză apetitul pentru îmbrățișare și Amorul nu doar că nu au aceleași îndrumări dar chiar se dovedesc a fi contrarii." Castiglione afirmă la fel că „nu ne putem bucura în nici un fel de frumusețe prin pipăit". *Délie* de Maurice Scève*, opera unde influența lui Ficino este evidentă, prezintă și aceasta apologia unui amor epurat (XXVIII):

Mai bine, Inimă, căci mi-am păstrat
Sfioasa mulțumire din înalt:
Și că urăsc un bine
De la Amor[1] *ce-îmbie.*

Însă pentru cititorii lui Ficino și pentru numeroșii discipoli era greu să se mențină tot timpul la acest nivel eterat. În plus, teoria neoplatoniciană a iubirii comporta ambiguități. Ficino însuși admisese că dorința unui trup frumos este deja iubire. Castiglione permitea sărutarea unei tinere doamne de către un curtean respectabil „care nu țintește decît lucruri vrednice" și ierta amorul între tineri în afara mariajului cu condiția să se depășească „apetitul veneric" și să fie o uniune a două ființe aflătoare în armonie și care se completează. Într-un roman platonician de Caviceo, *Il libro del peregrino*, care a fost tradus în franțuzește și reeditat de

1 Amor are aici sensul de amor lasciv. *(n.a.)*

multe ori, se poate citi că „amorul fiind în esență bun, lucru rău nu-i poate urma". *Prietena perfectă* a lui Héroët, care este o încîntătoare și tînără femeie măritată prost, găsește, mulțumită „voinței divine", un amant în care strălumineză „splendoarea măreției întrupate":

Amorul pară oricui vrea păcat,
Că cerul vieții sale a secat [*ocupat, n.a.*]
Că dumnealui nu doar că mi-a plăcut
Dar și la doamne mi l-am slăvit mult:
La început a fost dumnezeiesc,
Cu foc divin de-atunci îl întețesc.

Sigur că există ceva spirit aici, mai ales că femeia este îndrăgostită, iar „cînd amantul ei nu va mai fi, va continua să îl iubească mai abitir ca niciodată „cu ochii minții". Deși, cînd era viu, a cunoscut cu dînsul extazul cărnii. Un astfel de comportament sfîrșea prin a regăsi, în ciuda paravanului constituit de înalte justificări filozofice, amorul curtenesc medieval care nu se putea desfășura decît în afara căsătoriei. De aceea, Margareta de Navarra, care avea un adînc simțămînt creștinesc, și conștiința acută a necesității grației, deși a fost interesată de platonism, era neîncrezătoare în fața teoriei ficiniene a dragostei ca și în fața credinței destul de răspîndite conform căreia „poarta nu le era refuzată nicidecum amanților adevărați". Parlamente, în nuvela 35, exprima opinia reginei cînd declara: „N-ar fi cine știe ce... dorința ca fiecare să fie mulțumită de bărbat pe cît sînt eu de-al meu."

•

Or, un întreg curent umanist și reformator a depus mari eforturi în secolul al XVI-lea pentru reabilitarea căsniciei împotriva căreia se înverșunaseră unii clerici din Evul Mediu. Creștinismul medieval exaltase existența contemplativă, singura capabilă să pregătească adevărata viață de dincolo. „Omul însurat, se poate citi într-o *Oglindă a smereniei*, care stă cu femeia lui este prea îngrijat de lucrurile lumii acesteia și se îneacă în această grijă." Această teologie a avut drept consecință o virulentă ostilitate – mai ales în mediile intelectuale – contra căsăto-

riei și contra femeii. Fapt demonstrat de partea a doua din *Romanul trandafirului*, *Lamentațiile lui Matheolus* – un cleric ce regretă că a renunțat la „preoția" sa în favoarea vieții conjugale – și multe istorioare populare. Ostilitatea era departe de a fi dispărut în secolul al XV-lea, chiar dacă în plan literar, „Cearta femeilor" s-a întors atunci în avantajul acestora. Astfel, Evul Mediu manifestase o dublă aversiune față de căsătorie: aceea a literaturii curtenești care adesea consideră dragostea o imposibilitate în interiorul căminului și aceea a curentului satiric ce punea laolaltă femeie și păcat, viață matrimonială și infern, sau cel puțin purgatoriu.

Reforma în schimb, atunci cînd proclama sacerdoțiul universal, cînd suprima mănăstirile și voturile religioase și cînd permitea pastorilor să-și întemeieze familie, a semnificat prin forța lucrurilor o reevaluare a mariajului. Cu singuranță că Luther nu avea o idee prea strălucită despre unirea conjugală. Actul procreării, gîndea el, a fost viciat în mod profund de păcatul originar. Este vorba, se înțelege, de o nevoie universală și ineluctabilă, totuna cu „a bea, a mînca, a scuipa, ori a merge la umblătoare". „Dar este un păcat; iar dacă Dumnezeu nu le cere socoteală soților, o face pur și simplu din milă." Luther s-a căsătorit pentru a sfida pe „făcătorii de încurcături – prinți și episcopi – care sînt destul de țicniți pentru a le interzice clericilor să se însoare", dar și pentru „a-l înfrunta pe diavol cu tot cu solzii lui". O frază îndeajuns de misterioasă, al cărei înțeles pare a fi următorul: prin căsătorie voi păcătui pentru că a face dragoste este un păcat; dar am să scap totuși de diavol căci grația lui Dumnezeu mă va salva. Cu toate că erau cei trei principali responsabili ai Reformei, Luther, Zwingli și Calvin s-au căsătorit și au creat în acest fel precedente de răsunet incalculabil. Calvin s-a lăsat căsătorit de Bucer spre a da pildă. Dar despre mariaj avea o concepție cu mult mai elevată decît a lui Luther. „Cine își iubește nevasta, scria el, se iubește pe el... Este așadar împotriva naturii dacă cineva nu-și iubește deloc soția... Bărbatul și femeia sînt uniți într-o pereche prin legătura căsătoriei pînă într-atît încît fac o singură persoană. Așadar orișicine va respecta cu sfințenie legea și datul căsătoriei nu va putea face altcumva decît să-și iubească soția."

Cuvintele lui Calvin, venind în întîmpinarea celor ale sfîntului Pavel, se integrau într-o mişcare mai vastă, de inspiraţie umanistă, care urmărea să acorde cinstire căsătoriei şi să îi facă mai vizibilă semnificaţia creştină. În Italia, încă din veacul al XV-lea s-a născut o literatură „filogamă“ şi prin operele care o compun se poate găsit tratatul marelui arhitect Alberti, *Della famiglia* (1437–1441). Tocmai unui bătrîn călugăr din Ţările de Jos, Erasmus, i se datorează fără îndoială paginile cele mai frumoase şi cele mai creştine care s-au scris vreodată despre unirea conjugală din epoca Renaşterii. Deja în *Enchiridion militis christiani* (*Manualul cavalerului creştin*, 1503), Erasmus amintise oportun acest adevăr elementar, uitat prea des de clericii Evului Mediu, că „în orice împrejurări omul se poate salva“. Ca urmare, umanistul olandez s-a erijat în apărătorul vieţii matrimoniale în multe lucrări: *Elogiul căsătoriei* (1518), *Convorbirile* (1523), *Căsătoria creştină* (1526). Convorbirea *Femeia care se plînge de căsnicie* este plină de sfaturi simple şi înţelepte de actualitate eternă. Prietenei sale încurcate în răfuieli conjugale, Eulalie, care este fericită în căsnicie, nu îi ascunde că şi în căminul ei au izbucnit uneori mici dispute la începuturile căsniciei, dar acestea nu au avut gravitate şi nu au stîrnit furtuni. „Se întîmplă de multe ori ca afecţiunea mutuală dintre soţ şi consoartă să se păstreze fragilă pînă cînd soţii izbutesc să se cunoască. Aceasta cere o veghere fără odihnă, căci buna înţelegere se recîştigă cu greu dacă disputa a degenerat într-o ceartă substanţială. Soţii sînt aidoma a două lucruri lipite: lesne se desfac dacă cineva trage prea tare de ele; dimpotrivă, nu este mai mare rezistenţă dacă lipiciul a avut vreme să se usuce. Aşadar să nu se precupeţească nici un efort, la începutul căsniciei pentru a cimenta şi întări acordarea menajului, cu răbdare şi cu mlădieri ale caracterului. Tandreţea sprijinită pe avantajele fizice şi atît ar avea puţini sorţi să dureze.“

Prin urmare, cu cît va fi mai creştinească dragostea, cu atît va fi mai profundă şi mai trainică. Erasmus mai adăuga în convorbirea *Epicureus*: „Dragostea este principiul mîngîierilor subtile. Dar pentru iubirea adevărată inima trebuie preschimbată cu inima lui Christos. Nu este iubire căutarea plăcerii numai. Repetaţi-vă în gînd

că a respecta frumusețea femeii este ceva dulce. Bucuria cea mai bună nu se află în pat. Ea rezidă în uniunea adîncă a sufletelor, în încrederea reciprocă, în cultul mutual al virtuților. Dragostea nu supraviețuiește totdeauna primelor sărutări. Dar dacă este creștinească biruie și la apusul trupului: e un laur veșnic verde."

În astfel de termeni reprezentantul eminent al umanismului a exaltat mariajul contra unei teologii medievale care îl dăduse uitării și contra unei literaturi clericale care îl ponegrise fără milă. Un discipol al lui Erasmus, spaniolul Vives, a redactat la rîndul său o *Lege fundamentală a femeii creștine* care de la primele rînduri devine, la fel, o reabilitare a vieții conjugale în numele creștinismului: „Tăgădui-va careva căsătoria ca prea sfîntă întîmplare, rînduită de Dumnezeu în paradis între curați și necurații nelegiuiți? El o au ales-o pentru mama sa; și el însuși o au împodobit-o de au făptuit cea dintîi minune a dumnezeirii sale (nunta de la Cana, *n.a.*)." Dacă, în veacul următor, *Introducerea în viața evlavioasă*, în numai cincizeci și șapte de ani (1609–1666), a fost tradusă în șaptesprezece limbi, este pentru că, întîia oară, un membru al ierarhiei catolice redactase o lucrare de spiritualitate destinată special persoanelor căsătorite.

O elită restrînsă a înțeles mesajul umanismului creștin referitor la căsătorie. *Contraprietena de la curte* (1541), monolog care contrabalansa *Prietena de la curte* de La Borderie, aduce în scenă pe fiica unui negustor care și-a găsit fericirea în căsătorie. Ea mărturisește fără rușine:

Pe unul nu l-am luat, altul n-a vrut
Doar cu un domn frumos și tinerel
M-am măritat, m-am aninat de el.
Cînd m-a văzut smerită m-a luat
Iubită și femeie deodat.

A avea un singur bărbat „de soț și de prieten" era și idealul Margaretei de Navarra care nu a fost deloc înșelată în așteptări de cei doi soți succesivi. În secolul al XVI-lea, bărbații au făcut elogiul femeii. Era un lucru nou. Boetius declara a se fi însurat cu „asemănarea" sa. Baronul La Moussaye, care și-a pierdut soția

după şaisprezece ani de mariaj, bravînd prejudecăţile modei, a îndrăznit să aştearnă aceste fraze mişcătoare: „N-a mai fost alt om între atîta plăcere, mulţumire şi mîngîiere la trup şi la minte, decît eu şi cu prietena mea credincioasă şi cinstită. Iar dacă Dumnezeu s-ar fi îndurat către mine şi ne-ar fi lăsat să ne săvîrşim zilele unul lîngă altul, niciodată nu s-ar mai fi aflat un bărbat mai fericit." În evocarea Renaşterii se cam trece peste faptul că, în ciuda unui dram de păgînism, ea a cîntat căsătoriile din dragoste. Vittoria Colonna a rămas nemîngîiată, după moartea bărbatului, răpit la treizeci şi şapte de ani. Lui i-a dedicat cele mai frumoase versuri. La sfîrşitul veacului al XVI-lea, Spenser i-a consacrat o bună parte din opera sa poetică lui Elisabeth Boyle, logodnica sa care i-a devenit soţie. *Epitalamul* său este una dintre cele mai mari reuşite ale literaturii engleze; în această odă cu douăzeci şi trei de stanţe, spontană, luminoasă, plină de armonie, adevărat cîntec de bucurie, Spenser a descris ziua însurătorii.

Cu cîţiva ani mai înainte, la celălalt capăt al Europei, poetul polonez Kochanowski îşi descria soţia, pe Doroteea, cu care se căsătorise din dragoste şi care, deşi de familie nobilă, avea dotă mică:

Cosiţa ta este bine pieptănată
Blondă ca un mesteacăn cu scoarţă fragedă;
Obrazul tău seamănă cu florile împletite
Din crin şi din trandafir...

Buzele tale sînt de coral
Şi dinţii tăi sînt perle adevărate;
Gîtul tău este ţanţoş, măreţ,
Grumazul mîndru, mîna albă.

Doroteea era frumoasă şi instruită; îndrăgea versul iar soţul ei avea în ea deplină încredere. „Soţia mea virtuoasă, scria el, este gata să îndure împreună cu mine tot ceea ce soarta ne va rezerva." Soarta le-a luat-o pe mica Ursula şi s-a văzut ce suferinţă a avut de suportat poetul. Dar suferinţa era în raport cu intensitatea vieţii de familie din acest cămin aproape modern.

Arătîndu-se mai receptivă decît perioadele anterioare faţă de problemele copilului, ale femeii, ale feri-

cirii conjugale, Renaşterea a introdus în viaţa cotidiană seminţe înnoitoare de o importanţă excepţională. Fără îndoială, conştiinţa oamenilor vremii nu a realizat aceasta cu exactitate şi, de altfel, concepţia umanistă despre familie nu a înaintat decît foarte lent în opinia generală, avînd în vedere toate obstacolele economice, sociale şi intelectuale care îi stăteau în faţă. Cu toate acestea, viaţa de familie, aşa cum o concepem noi astăzi, a început să prindă contur în vremea lui Erasmus, a Margaretei de Navarra şi a lui Calvin.

Capitolul XIV

RENAŞTERE ŞI PĂGÎNISM

Slăvirea femeii nu a dus pretutindeni, în vremea Renaşterii, la revalorizarea căsătoriei. Nu au stat oare îndelung istoricii cu urechea aţintită mai cu seamă la explozia pagînismului senzual care s-a manifestat în Italia în veacul al XV-lea şi s-a propagat mai apoi în restul Europei? Sigismund Malatesta a remodelat o biserică la Rimini în onoarea sfîntului Francisc, dar, declară Pius al II-lea, „a umplut-o cu atîtea lucrări păgîne, că templul pare să fie nu de creştini, ci de păgîni care se închină diavolilor. Şi a mai ridicat acolo un mormînt al concubinei sale, dintr-un material tare frumos şi cu multă trudă, pe care, după obiceiul păgînesc, a săpat acest epitaf: «Consacrat divinei Isotta»". Lorenzo Magnificul i-a spus Romei „locul de întîlnire al tuturor viciilor". Dinaintea lui Alexandru al VI-lea au dănţuit curtezane dezbrăcate. O hetairă, Imperia, model al lui Rafael şi amantă a bancherului Chigi, a fost femeia zilei la Roma sub domnia lui Iulian al II-lea. În faţa lui Leon al X-lea s-a jucat piesa licenţioasă a prietenului său Bibbiena, *Calandria*, operă senzuală şi răutăcioasă, inspirată în acelaşi timp din Plaut şi din Boccaccio. Cardinalul Bibbiena, un fin literat toscan, avea o purtare perfect libertină. Pusese să i se picteze în baie *Istoria lui Venus şi a lui Amor*. Dar era şi cel mai bun prieten al papei care îl aprecia ca pe un bun cunoscător al literaturii antice, un diplomat priceput, un cozeur încîntător şi un remarcabil maestru de ceremonii. Se întorcea cumva Roma la păgînism? Încă de la sfîrşitul veacului al XVI-lea, un cardinal i-a comandat lui Anni-

bale Carracci picturile mitologice care fac gloria palatului Farnese şi care demonstrează vizitatorului uimit triumful lui Bachus şi al Ariadnei, Cefaleu răpit de Aurora, o nereidă înlănţuită de un triton.

Refuzul ascetismului a devenit manifest în *De voluptate* a lui Lorenzo Valla (1431), o dată cu insidioasa invitaţie de a descoperi „natura bună venusiacă", în *Hypnerotomahia* – sau *Visul lui Polifil* – a dominicanului Francesco Colonna (1499). Polia, amanta lui Polifil, pronunţase în prealabil votul de castitate în austera prezenţă a Dianei, dar a terminat prin a se dezlega singură de acest vot. Ea gustă din fructul dragostei, „stinge candela" castităţii şi se converteşte la religia venusiană. Această religie a avut în Renaştere numeroşi adepţi. Nici o altă epocă din trecut nu a reprezentat într-atît şi nu a proslăvit frumuseţea trupului feminin. Marot laudă „sfîrcul drăguţ" al doamnei sale într-un poem care a servit după aceea drept model unei întregi serii de „blazoane ale corpului femeiesc". Ronsard, în *Baia lui Callire*, regretă că nu-şi poate supraveghea iubita în timp ce aceasta se îmbăiază. El o evocă şi în somn şi îi vede în vis „trupul", „pîntecele" şi „sînul colorat". înă şi operele care se vor morale în cel mai înalt grad lasă a se întrezări, dincolo de nişte intenţii afişate, tendinţele senzuale ale autorului şi ale vremii. În *Ierusalimul eliberat*, Tasso se lasă fermecat de semigoliciunea Armidei al cărei „văl suav care grăniţuieşte privirile nu stăvileşte şi gîndul îndrăgostit, cel care, nesăturat cu frumuseţile de pe deasupra, se iţeşte încă înspre tainele cele mai adînci". uritanul Spenser, care în *Regina zînelor* vrea să educe gentilomii, este la rîndul său prins în mreje cînd contemplă în delicii pe vrăjitoarea Acrasie, „peste un pat de roze alungită, frăgezită de căldură sau gata să se predea păcatului dulce, acoperită toată, ori mai degrabă descoperită, într-un voal fin de mătase şi din argint".

Mai vîrtos decît scriitorii, pictorii unei epoci uimitor de „vizuale" au exprimat ferventa admiraţie în faţa frumuseţii feminine. Aici rezidă una din caracteristicile artei manieriste, după veacurile de fereală ale Evului Mediu. „Alegoria, mitologia, istoria, Biblia, martirajul sfinţilor, scrie J. Bosquet într-o remarcabilă carte, totul este în manierism prilej pentru a dezbrăca femeia.

Venus, Diana, Muzele, Eva, Bethshaba, Iudith, casta Suzana, Lucreţia, sfînta Catherina pe roată, sfînta Magdalena în deşert, Virtuţile, Artele liberale nu sînt decît pretexte pentru a trata acelaşi unic subiect: un trup de femeie."

Această proslăvire erotică, generală atunci în Europa – cu excepţia Spaniei –, nu funcţiona fără perversitate. Cranach şi Deutsch se complac în a înfăţişa pe Venus în voaluri transparente, dar cu o şapcă mare sau cu panaşe baroce. Artiştii îndrăgesc scenele de surpriză indiscretă: nimfele se joacă în apă cînd satirii le surprind, Suzana speriată degeaba îi vede apropiindu-se pe bătrîni; David o priveşte pe Bethshaba în baie cu ochi pofticioşi. Într-un asemenea climat de senzualitate, homosexualitatea a devenit una dintre variantele erotismului. Evul Mediu aruncase anatema asupra viciului grecesc. Epoca următoare îl va drapa dimpotrivă în valurile graţioase ale miturilor elenice. Obiceiul a fost curent în mediile literate italiene, la Florenţa ca şi la Ferrara şi în toată peninsula, şi s-a răspîndit în straturile inferioare ale societăţii, în ciuda ameninţărilor venite dinspre predicatori. Într-o nuvelă de Bandello, un muribund declară cu cinism unui prelat care umblă să îi primească spovedania: „Să mă joc cu băieţei mi-e mai la îndemînă decît îi e unuia să bea şi să mănînce, iar dumneata mă întrebi dacă greşeam în contra naturii! Las-o baltă, jupîne, dumneata nu ştii ce-i bun." Mulţi istorici l-au acuzat pe Michelangelo de pederastie: acuzaţie fără îndoială excesivă şi lipsită de probe. Dar lucru sigur este că la cincizeci şi şapte de ani s-a îndrăgostit de tînărul Tommaso de'Cavalieri căruia i-a adresat unele din cele mai frumoase versuri ale sale. În schimb, nu există dubii cu privire la Leonardo, ale cărui tablouri prezintă în mod frecvent feţe ambigue, printre care Gioconda ce poartă probabil – chestiunea a fost pusă recent – haine bărbăteşti. Cît despre G. A. Bazzi, el a fost supranumit Sodoma, lucru cu care s-a lăudat. Despre tînărul Isaac pictat de acesta pentru catedrala din Pisa s-a spus că era „chiar tipul răsfăţatului" (J. Bousquet). Homosexualitatea masculină a fost o modă la curtea lui Henric al III-lea şi în Anglia elisabetană: este ceea ce se vădeşte în Eduard al II-lea de Marlowe şi în sonetele de dragoste ale lui Shakespeare

dedicate unui bărbat. O altă eventuală perversiune sexuală a Renaşterii: oare tablourile atît de numeroase care, în Germania, în Italia şi în Ţările de Jos au fost consacrate episodului cu Lot şi fiicele sale nu căutau să sugereze imaginea incestului?

O colecţie manuscrisă de poezii de pe vremea lui Alexandru al VI-lea conţine o emoţionantă serie de epigrame. Primele o slăvesc pe Fecioară şi pe sfinte. După care se trece fără avertisment la elogiul celor mai celebre curtezane ale epocii. Acest melanj ingenuu de păgînism şi de creştinism a fost una dintre caracteristicile Renaşterii. Sannazzaro, în poemul său *De partu Virginis*, îl numeşte pe Dumnezeu tatăl „stăpînul tunetului", pe Christos „tatăl zeilor şi al oamenilor", pe Fecioară „zeiţa-mamă" şi „regina zeilor". Aceasta este pentru Bembo, secretarul lui Leon al X-lea, o „strălucitoare nimfă". Umanistul Paolo Cortese, cînd publică în 1503 un *Rezumat de dogmatică*, prezentare pe gustul vremii a adevărurilor creştine, descrie infernul într-o manieră păgînă, îl numeşte pe sfîntul Augustin „profetul pytian al teologiei" şi pe sfîntul Toma d'Aquino „Apollo al creştinătăţii". Păgînismul şi creştinismul nu fuzionau doar în cărţi dar şi în spectacolele oferite poporului în zilele de sărbătoare. În 1520, la Roma, joia mare a fost sărbătorită în întregime în stil antic: cortegiul care a trecut pe sub ochii papei conţinea un grup întreg de care reprezentînd Italia, Isis, Neptun, Hercule, Alexandru cel Mare, lupoaica de la Capitoliu etc. Ultimul – o sferă cu un înger – simboliza triumful religiei. Este epoca în care un dominican îl compara pe Leon al X-lea cu zeul-soare.

●

Din punct de vedere creştin, mai grav decît exaltarea unei senzualităţi păgîne şi înveşmîntarea uneori antică a religiei Crucificatului era că unii gînditori se îndepărtau de creştinism. După Vasari, Leonardo da Vinci îşi formase „în minte o doctrină aşa de eretică încît nu mai depindea de nici o religie, considerîndu-se poate a fi mai mult filosof decît creştin". Cît despre Macchiavelli, el nu i-a atacat numai pe preoţi, el a atacat chiar spiritul Evangheliei. „Religia creştină, a afirmat el, nu

împărtăşeşte decît suferinţa, şi se pare că acest fel de a vieţui a slăbit lumea şi a lăsat-o pradă răilor." Un întreg curent anticreştin care urma să se desăvîrşească prin Nietzsche a ieşit din exaltarea statului de către Macchiavelli şi a voinţei de putere. Opunîndu-se multor umanişti pioşi, gînditorul florentin a refuzat să se ocupe de progresele omului interior şi de salvarea individului.

În secolul al XVI-lea, ateii au fost rari: L. Febvre a demonstrat-o cu pertinenţă. Dar circumstanţele şi credinţele vremii obligau la o voalare în rostirea doctrinelor prea îndrăzneţe. De aici ambiguitatea multor opere şi comentatori împărţiţi pînă în ziua de azi. *Cymbalum mundi* (1537) de Bonaventure Des Périers este una dintre ele. Trebuie oare să se vadă în Mercur, pe care acesta îl pune în scenă, un „reprezentat al intervenţionismului în materie de credinţă" (V. L. Saulnier), un profet care eşuează în faţa ostilităţii teologilor şi se refugiază pînă la urmă în tăcere, sau Iisus acuzat că amăgeşte umanitatea prea credulă?

În Italia, „şcoala de la Padova" a profesat o detaşare aparte în raport cu creştinismul. Fidelă lui Aristotel, ea nu a căutat concilierea nici cu Platon, nici cu dogma creştină. Multă vreme a studiat-o în lumina *Comentariilor* pe care le oferise în secolul al XII-lea gînditorul arab Averroes şi care au fost traduse în latineşte în cursul secolului al XIII-lea.

Pentru Averroes, materia şi mişcarea sînt eterne şi increate. Există un „intelect activ", spirit al pămîntului şi al umanităţii „de unde izvorăşte fiecare inteligenţă individuală şi care, singur, este nemuritor. Sufletul personal este, dimpotrivă, muritor. Pentru a înţelege cum a putut fi propovăduită o atare filosofie într-o Europă creştină, în ciuda condamnărilor la care a fost supusă în 1240 de către universitatea din Paris şi în 1513 de către Leon al X-lea, trebuie să i se adauge complementul indispensabil al „dublului adevăr". Padovanii, asemenea lui Averroes însuşi, au declarat că opiniile raţionale se opun anumitor dogme religioase cărora trebuie să li se dea crezare în continuare întrucît provin de la o revelaţie.

Cercetările umaniste au adus cu sine descoperirea unui alt comentator al lui Aristotel, grecul Alexandru

Aphrodisias, care trăise la finele secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea *d. Ch.* Alexandru Aphrodisias îl interpreta pe Aristotel de o manieră și mai materialistă decît Averroes și tocmai din concepția lui s-a inspirat cel mai vestit dintre „padovanii“ din Renaștere, Pietro Pomponazzi* (1462–1525). În *De immortalitate animi* (1516), opera sa cea mai cunoscută, Pomponazzi critică într-adevăr susținut ideea averroistă a unui intelect colectiv, spirit al umanității din care izvorau sufletele individuale. Dar respinge în aceeași măsură concepția pe care o califică drept tomistă, deși aflată în cea mai bună tradiție creștină, a unui intelect distinct de sufletul simțitor, multiplicat prin indivizi și nemuritor. Un altfel de sistem, conform lui Pomponazzi, distruge unitatea compusului omenesc. Filozoful padovan adoptă deci, pe urmele lui Alexandru Aphrodisias, teza că sufletul nu este decît forma sau „entelechia“ corpului. Spiritul omenesc este dependent de corp la fel de bine în operațiuni raționale cît și senzitive. Inteligența poate gîndi fără imagini? Facultățile sufletului și ale corpului nu se deteriorează și unele și altele o dată cu vîrsta? Toate aceste afirmații sînt cît se poate de îndepărtate de doctrina creștină. Dar Pomponazzi se retrage în spatele teoriei „dublului adevăr“. El declară „teza divinului Toma asupra nemuririi sufletului... adevărată și foarte solidă, chiar dacă vine în contradicție cu scrierile lui Aristotel.“ El afirmă că „Scriptura trebuie să treacă înaintea oricărei rațiuni și chiar înaintea experienței“. Se explică în continuare de ce *De immortalitate animi*, care a făcut scandal, a fost condamnată de Roma, în vreme ce autorul, protejat este adevărat de Bembo, nu a fost sîcîit cu adevărat.

Un alt aspect notabil al teoriei lui Pomponazzi s-a ocupat de miracol. În *De incantationibus* – publicată doar în 1556 – filosoful padovan, nu numai că expune o concepție ciclică asupra istoriei pe care aparent o aplică în cazul creștinismului, dar mai tăgăduiește și minunea, definită de el ca un fapt rar dar nu ca un eveniment contrar legilor naturale ori situat în afara lor. După ce atribuie imaginației „principalul credit în minuni, viziuni și vrăji“, Pomponazzi avansează două explicații posibile ale întîmplărilor realmente extraordinare. Întîi că universul ține desigur în rezervă forțe

care ne sînt necunoscute. Apoi că omul este un microcosm a cărui natură atîrnă și de ființele superioare și de ființele sublunare. Dacă sînt buruieni și pietre care tămăduiesc, de ce nu ar aparține această putere și anumitor oameni?

Influența lui Pomponazzi a durat mult la Padova, la Ferrara și la Bologna, dar și în Franța. În Italia, unul dintre elevii lui a fost Jérôme Cardan (1501–1576), matematician, medic, astrolog și spirit fantast. Se înțelege că acesta avea o concepție despre suflet diferită de cea a maestrului său. Asociind pe Averroes cu Platon, el credea că Dumnezeu a creat *mentes* nemuritoare în număr limitat și profesa metempsihoza. Însă, deși era mai încrezător decît Pomponazzi, propunea și el o critică a miracolelor. El nu admitea dintre acestea decît un număr extrem de restrîns, și punea pe celelalte pe seama „poveștilor și vicleniilor omenești". În fine, reținînd esențialul din mesajul lui Pomponazzi, el opunea rațiunea credinței, aceasta din urmă constituind pentru suflet ceea ce este somnul pentru spirit. „Mai multă rațiune, mai puțină credință", scria el.

Pe la mijlocul veacului al XVI-lea, medicul italian Francesco Vimercati – sau Vicomercato – (1500–1570), a fost neîndoielnic cel mai bun reprezentant al raționalismului padovan. Chemat în Franța de către Francisc I în 1530, el a fost medicul regelui și, după aceea, profesor de filosofie la colegiul lectorilor regali unde l-a apărat pe Aristotel în contra platonicianului Ramus. El se îndepărta de Alexandru Aphrodisias și de Pomponazzi pentru a se întoarce la Averroes care i se părea comentatorul cel mai avizat al lui Aristotel. Vicomercato nega prin urmare nemurirea sufletelor individuale, dar o afirma pe cea a intelectului unic. Antinomia radicală pe care o opera între rațiune și credință l-a condus, la denunțarea acordului pe care tomismul medieval și neoplatonismul Renașterii se străduiseră să îl stabilească între filosofie și teologie. Împotriva lui Platon și a Bibliei, Vimercati susținea cu Aristotel eternitatea lumii, a mișcării sferelor cerești și a timpului în interiorul căruia se înscrie această mișcare. Dumnezeu nu este creatorul, ci doar motorul de care depinde tot universul. Așadar nu este țel pentru istoria lumii. Imobil, el prezidează mișcarea cerului prim. Între el și oameni

se situează acțiunea și influența aștrilor, mai cu seamă ale soarelui. Cu toate acestea, o altă cauză, și mai puternică, dă seama de ceea ce se petrece în lume: natura, ansamblul de legi care guvernează creșterea, echilibrul și mișcarea ființelor. Vimercati înclină așadar către determinism. El asigură că natura face totul la ordin și urmînd legi și că, pe de altă parte, ea utilizează mereu aceeași cantitate de materie, indiferent cît de felurite sînt fenomenele superficiale. El este „asemănător" unui tată de familie prudent care nu risipește nimic din ce poate utiliza". Într-o lume astfel rînduită cum ar mai fi loc pentru miracol? Vimercati afirmă că „Dumnezeu nu face nimic fără o ordine fixă și stabilită în afară de care nimic nu se întîmplă". Într-o manieră tipică, Vimercati reprezintă deci curentul laic și raționalist al Renașterii. În cinci volume groase el nu menționează decît o singură dată numele lui Iisus.

Cazul lui Dolet* (1509–1546) este mai puțin simplu; L. Febvre i-a putut spune chiar „disperat". Destul de repede, viitorul tipograf a devenit familiar cu Plinius, Lucretius și Cicero. A urmat în Italia cursurile universității din Padova. În cartea sa cea mai cunoscută, *Commentarii linguæ latinæ* (1536–1538), apărea drept liber-cugetător. Dar, începînd cu 1542, a început să publice în fascicole un *Nou Testament* în franceză și o duzină de lucrări „evanghelice", adică protestante. Să fi devenit Dolet „padovanul" necredincios? Sînt motive de îndoială. El adusese din Italia cultul pentru Cei Vechi. Cărțile preferate erau *De divinatione* a lui Cicero și *De natura rerum*. Sub pretextul purismului, refuza să utilizeze cuvintele „Biserică", „Apostoli", „catolice", „schismă", „dogmă", „Christos", care nu se aflau în Cicero. În articolul *Fatum* din *Comentariile* sale, se putea citi: „Nimic nu se întîmplă din ceea ce nu trebuia să se întîmple și nu va fi nimic din care natura să nu-i conțină cauzele eficiente." Miracolul devine „tot ce este de natură să ne provoace emoțiunea. Cît despre dimensiunea minunilor pe care creștinii o aplică astăzi pentru ceva care este demn de admirație, Cei vechi rezervau acest cuvînt lucrurilor urîte, căci pentru ei minunile erau monștri și lucruri oribile." Credea Etienne Dolet în nemurirea sufletului? În articolul *Anima*, după ce dă sensul etimologic al termenului

(„suflu al plămînilor"), scrie: „Afară de acest înțeles, *anima* mai este folosit pentru a exprima o anume forță cerească prin care noi viețuim, ne mișcăm și sîntem ființe care raționează. Unii atribuie această forță sîngelui, iar cîte unii altor părți ale corpului. Unii cred că este muritoare și se stinge o dată cu trupul, în vreme ce alții au garantat că este nemuritoare." Discipol al lui Cicero, cînd se gîndește la nemurire, Dolet vizează mai curînd gloria din posteritate; „E o brută, afirmă el, nu un om acela care, asemenea unui animal, și-a petrecut viața fără zgomot și nu a lăsat mărturisire că a trăit și că nu a murit de tot." Atunci ce rost au titlurile „evanghelice" începînd din 1542? După L. Febvre, Dolet ar fi rămas un evemerist, adică cineva care nu vedea în zei decît idealizări ale omului.

În Franța, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, un alt „ahcrist", discipol al „padovanilor", a fost Jean Bodin (1530–1596). Omul este complex, în anume privințe extrem de credul, după cum se dovedește în lucrarea sa consacrată *Demonomaniei vrăjitorilor*, dar în altele, liber cugetător ca în *Teatrul naturii* și în *Heptaplomeres* (sau „dialogul celor șapte învățați"). Bodin, ca și Pomponazzi și Vimercati, opune credința rațiunii: „Nu e nimeni, de orice religie ar fi el, care să fi adus nescari dovezi convingătoare, măcar că mulți s-au încercat într-acolo: și degeaba, pentru că mai durează pînă ce să se afle credința și să dăinuie, odată ce există demonstrație care, dimpotrivă, o răstoarnă de sus pînă jos." Bodin este mai puțin interesat decît „padovanii" din prima jumătate a secolului al XVI-lea de problemele nemuririi sufletului, de providențe și de minuni, însă lovește în dogmele fundamentale ale creștinismului. *Heptaplomeres* aduce în scenă șapte persoane, la Veneția, toate de confesiuni diferite, care în final concluzionează asupra inutilității discuțiilor religioase și asupra necesității toleranței. Numai că această toleranță se sprijină pe un profund scepticism în legătură cu marile credințe creștine. Iată cum vorbește despre Întrupare unul dintre interlocutori: „Cu asta pot fi convinși creștinii și neștiutorii, dar nici într-un caz filosofii, precum că un Dumnezeu veșnic a tot rămas vreme de infinitate de milioane de ani imuabil, și că același Dumnezeu, după cîteva veacuri, a lepădat această natură minunată

şi s-a îmbrăcat cu un trup ca al nostru, făcut din sînge, din carne, nervi şi oase, şi-a luat un chip nou, spre a se înfăţişa chinurilor unei morţi ruşinoase şi puterii mişeleşti a călăilor, cu scopul de a învia şi a lua cu dînsul în cer această masă corporală, acolo unde niciodată înainte nu mai intrase aşa ceva." Cum putea Dumnezeul imuabil al lui Aristotel, care este şi acela al lui Bodin, să îmbrace iarăşi firea omenească fără să-şi aducă prejudicii? Deşi recunoaşte măreţia lui Iisus, Bodin îl aşează la loc în planul umanităţii.

●

Raţionalismul este, totuşi, departe de a reprezenta în întregime Renaşterea. Puţini au fost libertini în secolul al XVI-lea, fie şi după 1550. L. Febvre a observat cu justeţe: „Pretenţia de a face din secolul al XVI-lea un secol sceptic, un secol libertin, un secol raţionalist şi a-l proslăvi ca atare, iată cea mai rea greşeală şi amăgire. Judecînd după voinţa celor mai buni reprezentanţi ai săi, el a fost, tocmai pe dos, un secol inspirat. Un secol care, peste toate, căuta înainte de toate un reflex divin." Această prezenţă divină în lume a fost descoperită de către artişti şi poeţi graţie lui Marsilio Ficino. Filosofia marelui neoplatonician al Renaşterii este, în opoziţie cu filosofia „padovanilor", esenţialmente spiritualistă. Ea pune accentul pe sufletul individual şi pe destinul personal, şi unul şi celălalt integrîndu-se într-o vastă mişcare ce pleacă de la Dumnezeu şi revine la el. Ficino a împrumutat de la Platon şi de la Plotin teoria intermediarilor – sau a emanaţiei – care oferă cheia sistemului său. Metafizica sa este într-adevăr fondată pe ideea unei scări a fiinţelor care emană dintr-un Dumnezeu-unu, izvor de înţelepciune, de frumuseţe şi de bunătate. Sub nivelul „soarelui divin" şi trăgîndu-şi existenţa dintr-însul se găsesc spiritele angelice – inteligenţe pure, indivizibile şi imuabile. Al doilea grad este acela al sufletelor raţionale şi nemuritoare care, „fiind în parte supuse mişcării, nu admit totuşi să fie divizate într-un corp". Este vorba aici despre sufletele omeneşti; dar Ficino postulează în plus existenţa unui suflet al lumii şi despre cele douăsprezece suflete ale elementelor şi ale sferelor. Dedesubtul sufletelor,

Ficino identifică lumea „formelor", principii active din care corpurile își extrag natura și legile acesteia. Este domeniul „calității eficace" supuse totuși divizării și schimbării. În fine, etajul inferior al creației este acela al „leneșei mase de corpuri".

Se discerne întîi de toate locul special acordat omului în această ierarhie, fiindcă sufletul rațional se situează în mijlocul treptelor ființei, dominînd corpul și calitatea, capabil să treacă în etajul îngerilor și al lui Dumnezeu. El este punctul de întîlnire al finitului și al infinitului, al timpului și al eternității. „Lucrurile care se găsesc deasupra sufletului rațional, scrie Ficino, sînt doar eterne; cele care sînt dedesubt sînt doar temporale, iar sufletul rațional este în parte etern și în parte temporal". Astfel că Pascal va defini omul „un neant în raport cu infinitul și totul în raport cu neantul".

Dumnezeu nu s-a mulțumit să lase a emana din ele seria de ființe, căci nu încetează să cheme la sine sufletele omenești. Cele care nu rămîn insensibile acestui apel al dragostei divine operează prin purificarea morală „conversia" necesară și întreprind ascensiunea – *remeatio* – care le va așeza față în față cu Ființa prin excelență, în care rezidă formele substanțiale, modelele și cauzele tuturor lucrurilor. Desigur că sufletele unite cu trupurile au tendința să se alăture materiei, să se îngreuieze, să se lase prinse în jocurile de umbre aidoma prizonierilor din peștera lui Platon. Trebuie să se știe că „viața corporală este o boală a sufletului care se torturează și visează. Mișcările noastre, acțiunile și pasiunile nu sînt decît tulburări ale bolnavilor, coșmaruri de nebuni." Lumea exterioară nu este decît o umbră. Frumusețea care, pe bună dreptate, ne atrage nu are totuși sens decît dacă i se constată reflectarea unei frumuseți mai înalte. Peștera sumbră în care riscăm să fim prizonieri reprezintă tot ceea ce ne înconjoară. Lumina divină este ascunsă în interiorul nostru și ea trebuie căutată prin asceză și prin meditație.

Cu toate că Ficino s-a inspirat din sfîntul Toma mult mai mult decît s-a crezut multă vreme și că a sa *Theologia platonica* avea un aspect scolastic în destule locuri, A. Renaudet avea totuși dreptate cînd sublinia dificultățile întîmpinate de filosoful florentin atunci cînd a vrut să împace creștinismul și neoplatonismul.

Conform teoriei emanației, fiecare treaptă de creaturi își primește ființa de la creaturi situate imediat deasupra. Sufletele omenești urmau așadar să purceadă de la Dumnezeu prin mijlocirea îngerilor. Or, Ficino conserva credința creștină în crearea imediată a sufletelor individuale de către Dumnezeu. Pe de altă parte, el nu acordă animalelor decît un suflet muritor și coruptibil. În schimb, se află mult mai aproape de Antichitate decît de creștinism cînd atribuie elementelor și sferelor suflete raționale, deci nemuritoare și incoruptibile. Pe această direcție, neoplatonismul putea conduce la panteism. Logica sistemului ar fi trebuit să îl ducă pe Ficino la afirmarea definitivei mortalități a cărnii. Or, pentru a rămîne în interiorul dogmei creștine, el menține învierea trupurilor. Dar concepția asupra infernului expusă la finele lucrării *Theologia platonica* este foarte îndepărtată de cea a Bisericii. Infernul este reprezentat aici ca un coșmar al sufletului impur, cuprins de terori veșnice și de dorințe imaginare. Nu oroarea răului și sentimentului păcatului îl schingiuiesc pe damnat, ci descoperirea vidului și a iluzoriului din existența carnală. În acest fel, Ficino a încercat să toarne într-o formă creștină un spiritualism esențialmente adogmatic. Nici doctrina păcatului originar, nici venirea Mîntuitorului nu sînt necesare filosofiei sale, la care sînt atașate în mod artificial.

Filosofia lui Pico de La Mirandola, așa cum se poate aceasta desprinde din cele *900 de teze* ale sale, din *Discursul asupra demnității omului* și din opera sa principală, *Cartea septuplă, expozeu despre cele șapte aspecte ale creației*, nu coincide totdeauna cu doctrina creștină. Lui Pico i se întîmplă ca și lui Ficino. Și unul și altul reprezintă sincretismul Renașterii care căuta să concilieze gîndirea antică și mesajul creștin. Ficino împrumutase elementele sistemului său nu numai de la Platon și de la neoplatonicienii din Antichitate (Plotin, Proclus, Iamblichos), dar și din *Cărțile ermetice*, din Zoroastru, de la Dionisie Areopagitul etc. Ca unul care cunoștea ebraica și araba, Pico a adăugat la aceste contribuții și pe cea a Kabbalei. A rezultat o filosofie compozită aflată uneori în contradicție cu Biserica. Contele de La Mirandola pare să prefere monoteismul iudaic Treimii creștine și este ezitant în privința prezenței

reale. Oricît de exaltantă ar părea, concepţia sa despre om se distanţează de concepţia Bisericii. Pe Dumnezeu îl pune să spună adresîndu-se omului: „Te-am aşezat în mijlocul lumii pentru ca de aici să poţi vedea cu mai multă uşurinţă tot ce se află pe lume. Noi nu te-am zămislit nici ceresc, nici pămîntesc, nici muritor, nici nemuritor pentru ca, liber şi suveran făuritor de tine, să te poţi potrivi şi ciopli în forma care îţi convine. Îţi va sta în puteri să te înjoseşti pînă la teapa lucrurilor proaste şi dobitoacelor. Dar îţi va mai sta, dacă vrei, să te renaşti la nivelul lucrurilor cele mai înalte, cele divine." Astfel că omul poate deveni înger sau fiară. De la acest prag, infernul nu va mai exista, suprema pedeapsă constînd în scăzămîntul pînă la treapta animalităţii şi în aneantizare. În fapt, Pico afirmase în ale sale *900 de teze* că un păcat comis în timp nu va putea produce o osîndă eternă.

Pico de La Mirandola, ale cărui doctrine au fost dintru început condamnate de Biserică, a fost iertat mai apoi de Alexandru al VI-lea. În schimb, un secol mai tîrziu – în 1600 –, dominicanul Giordano Bruno a fost ars la Roma pentru a fi profesat o filosofie care se abătea considerabil de la învăţătura evanghelică. Bruno a împins la extrem ostilitatea faţă de Aristotel şi teza platoniciană care face din univers o emanaţie a lui Dumnezeu. El a declarat că lumea, care este indefinită, este „implicată" în Dumnezeu şi că Dumnezeu „este explicat în corpurile sensibile". Tendinţa firească a gîndirii sale îl conducea către o doctrină a imanenţei şi către concepţii panteiste. Dumnezeu este unul absolut şi perfect, dar în sînul acestei unităţi se manifestă două substanţe: una avînd puterea de a face (*natura naturans*), alta puterea de a fi făcută. Prima este sufletul lumii, a doua este materia. Bruno respingea în întregime ideea unui Dumnezeu situat mai presus de natură, care ar fi creat lumea în afara lui însuşi şi, precum Yahve al Genezei, şi-ar fi contemplat cu mulţumire lucrarea. Totuşi, cei mai recenţi comentatori ai filosofului napolitan descoperă în lucrările sale, dincolo de un limbaj dificil şi de formule contradictorii, o anumită afirmare a transcendenţei. Universul este peste tot, iar Dumnezeu este în acelaşi timp în toate locurile şi undeva anume. Unde se găseşte acest „undeva"? Nu la su-

prafața lumii, ci în centrul ei, într-un loc misterios pe care sufletul neliniștit nu îl poate atinge decît prin aneantizare. De la această dificilă conciliere a imanenței și transcendenței pînă la un panteism pe deplin conștient de sine nu era decît un pas, pe care Spinoza urma să îl facă. Într-adevăr, declarînd transcendența incognoscibilă, identificînd cunoașterea și cunoașterea rațională, Bruno a fost unul dintre fondatorii raționalismului modern. Antipascalian *avant la lettre*, el excludea cunoașterea inimii și respingea orice revelație. Doctrina păcatului originar nu avea nici un sens pentru el. Nega divinitatea lui Iisus, se declara împotriva tuturor dogmelor. Bruno se depărtase cu mult de țărmurile creștinismului. Era în drum spre gîndirea liberă.

•

În *Visul lui Poliphil*, Venus, după ce li s-a înfățișat în toată nuditatea ei radioasă celor doi amanți plecați în căutarea unei fericiri exclusiv pămîntene, le conferă un nou botez și le acordă „iertare și sfîntă binecuvîntare". Ei au abjurat orice pretenție de castitate și au abandonat orice dorință de mortificare. Mai încolo, își vor cheltui „restul zilelor vieții (lor, *n.a.*) putrezi de bogăție sub oblăduirea și sub paza" zeiței; un botez simbolic ca acela practicat de Venus, și care marchează întoarcerea în forță a credințelor păgîne îndelung conținute în civilizația Occidentului. Aidoma, dar pe un alt plan, doctrina „padovanilor" și simpatiile lui Bruno pentru o filosofie a imanenței au dat un nou avînt, în secolul al XVI-lea, concepțiilor anti-creștine, sau cel puțin acreștine, pe care Evul Mediu nu le-a ignorat cu totul, dar a fost obligat să le disimuleze. Libertinajul „dezghețaților" și a epicureicilor din secolul al XVII-lea – cel al lui Théophile de Viau, Cyrano de Bergerac, al „blasfematorilor din Marais" care formau anturajul lui Gaston d'Orléans – nu ar fi fost cu putință fără îndrăznelile filosofice și senzuale ale perioadei anterioare.

Poetul Luigi Pulci, apropiat al lui Lorenzo Magnificul, și autor al lucrării *Morgante maggiore*, îi părea lui Ficino tipul de diletant necredincios care ridiculizează dogma și „un om a cărui răutate este așa de mare încît ar fi mult mai greu să fie scăpat de ea decît să se

extragă nisipul din mare". Ficino ştia că împrejurul său lumea se delecta citind *Năzbîtiile* lui Poggio şi *Hermafroditul* lui Beccadelli. El le reproşa acestor autori că transformă „doctrina creştină în instrument de necuviinţă şi nelegiuire". Se îngrijora mai ales cînd vedea „filosofia, un dar sfinţit de Dumnezeu, pe mîinile necredinţei", adică ale peripateticienilor. El îi scria prietenului său Pannonius: „Toată lumea (se înţelege: cercurile erudite italiene, *n.a.*) este ocupată de peripateticieni care se împart în două secte: alexandrini şi averroişti... şi unii şi alţii pun la pămînt în mod egal orice religie de sus pînă jos, mai cu seamă pentru că par a nega Providenţa." Erasmus, la rîndul său, nu şi-a economisit criticile la adresa umanismului italian. Italia era vizată pe cînd îi scria în 1517 din Capiton: „Sub pavăza vechii literaturi renascentiste, păgînismul încearcă să ridice capul, tot aşa după cum printre creştini există oameni care nu îl recunosc pe Christos decît după nume, dar care înlăuntru respiră păgînism." El reproşa aşadar Italiei că se apleca prea exclusiv şi într-o manieră prea păgînă asupra *bonæ litteræ* şi era tentat să-şi definească prin contrast propria misiune. Aceasta constă în a participa la ceea ce *bonæ litteræ*", care pînă acum a fost aproape păgînă la italieni, au căpătat obiceiul de a vorbi creştineşte". Făcîndu-se ecoul lui Ficino şi al lui Eramus, Macchiavelli mărturisea în *Discorsi*, generalizînd acuzaţia: „Da, noi ceilalţi italieni, noi sîntem profund nereligioşi şi stricaţi." La sfîrşitul secolului al XVI-lea, Italia păstra încă o proastă reputaţie pe plan moral şi intelectual. Pentru romancierul englez Thomas Nashe, contemporan al Elisabetei, ea era „o Sodomă", „academie a omorurilor, farmacia unde se prepară otrăvurile destinate tuturor naţiunilor".

Dar printre aceste otrăvuri se număra deja, pentru anglicanul Nashe, reforma catolică. Din Italia şi-a început aceasta strălucirea începînd din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Succesul de care s-a bucurat în ţara lui Borgia şi a lui Pomponazzi invită la reflecţie. Acesta dovedeşte că impietatea se limitase aici la cercuri restrînse şi nu pătrunsese în mase care, în Renaştere, în Italia ca şi în ţările vecine, au rămas creştine în adîncime. Erau oare totdeauna „atei" cei cărora li se spunea aşa? Trebuie reluate cu această ocazie judicioa-

sele puneri la punct ale lui L. Febvre și să se amintească, în prelungirea asertațiilor sale, cît de flotantă era terminologia în epocă. Castellion și Henric II Estienne l-au rînduit pe Rabelais de partea celor care nu credeau „nici în Dumnezeu nici în Christos". Această teză a fost repusă în circulație la începutul secolului al XX-lea de către A. Lefranc care a văzut în el „un emul al lui Lucian și al lui Lucretius", un spirit puternic ce mersese „mai departe decît toți scriitorii contemporani pe calea opoziției filosofice și religioase". Încă din 1532, afirma Lefranc, Rabelais „încetase de a fi creștin"; nu mai credea în nemurirea sufletului; rîsul său larg disimula intenții „pe care nimeni nu îndrăznise să le conceapă secole de-a rîndul". Or, contrar opiniei lui Lefranc, Rabelais și-a afirmat credința în nemurirea sufletului. În 1535, el a scris un *Almanah calculat despre nobila cetate a Lyonului*, care s-a pierdut dar din care un extras a fost recopiat de către un contemporan. Știindu-și cititorii „dispuși, atenți și poftitori" să știe „starea și firea acestui an 1535", Rabelais îi admonesta în termenii următori: „Dacă vreți să vă mulțumiți cu totul dorința asta arzătoare, e bine să tînjiți... să vi se tragă sufletele afară din ocna asta neagră a trupului de pulbere și să vi se lipească de Iisus Christul. Și atunci scădea-vor patimile toate, boalele și cusururi de la oameni, căci, de bucuria întru El, belșug va fi de tot binele, de toată știrea și desăvîrșirea, precum odată cînta regele David... Pe cît de ușor ar fi pentru mine să prezic altminterea, pe atît de simplu ar fi pentru voi să credeți."

L. Febvre, care a descoperit acest extras, a adunat și a citat numeroase texte din care reiese că Rabelais, discipol al lui Erasmus, era fără discuție bun creștin și era sincer în credința sa. Credea în Dumnezeu Tatăl „cel care din tot ce este și din tot ce face plămădește după vrerea sa și după buna plăcere". El l-a invocat adesea pe „scumpul Fiu al lui Dumnezeu" pe care îi plăcea să îl numească și „creator", „Plasmuitor", „Ajutor", „Dătător de tot binele", „Dreptul Judecător". În *Pantagruel* (capitolul X), el a menționat schimbarea, învierea și ridicarea la cer a lui Iisus ca unul care și credea în ele. În fine – o diferență fundamentală între atitudinea fostului călugăr și atitudinea lui Pompo-

nazzi –, în romanul rabelaisian sînt rugăciuni la tot pasul. Se fac rugăciuni la fel de bine în împrejurări excepţionale, de pildă cînd Grandgousier află de prădăciunea lui Picrochole, dar şi în zilele obişnuite. Rugăciunii cotidiene i se spune „obicei spre laudă între sfinţii creştineşti". Este oare nevoie să se aducă aminte că, în toate zilele, Gargantua şi Ponocrates se smeresc şi „se roagă la Domnul creatorul cu fierbinţeală şi îşi îndreptează credinţa către dînsul, şi îl preaslăvesc de bunătatea lui nemăsurată"?

Adevărul este că Rabelais dispreţuia preoţii şi călugării, că nu preţuia cîtuşi de puţin pelerinajele, cultul sfinţilor şi indulgenţele. Religia lui era individualistă, deşi se dorea creştină. Era departe de a fi ateu. Sfatul lui L. Febvre este înţelept: „Să întărim bine cuvintele de odinioară." Şi Rabelais l-a făcut pe Scaliger ateu, Henric al II-lea Estienne s-a folosit de aceeaşi injurie faţă de Castellion, Farel în privinţa lui Servet, Ronsard la adresa tuturor hughenoţilor. „Ateu" a fost, în cursul veacului al XVI-lea, superlativul lui „deist", injurie deja foarte gravă în gura şi sub pana imensei majorităţi a lumii din acea vreme. Aceste nelămuriri din planul vocabularului sînt revelatoare în privinţa unei mentalităţi. Ele trebuie să fie apropiate anarhismului care se insinuase în credinţele creştine şi sincretismului filozofico-religios care a caracterizat gîndirea europeană a secolelor al XV-lea şi al XVI-lea.

Acest sincretism, fundamental optimist şi fondat de altfel pe o insuficientă cunoaştere a cronologiei operelor antice, descoperea în toate civilizaţiile precreştine premoniţii ale creştinismului. Iisus apăruse în completarea unei revelaţii pe care popoarele din Antichitate, şi nu doar evreii, o primiseră deja în elemente. Pe scurt, se postula concordanţa tuturor credinţelor pe deasupra dogmei. Aşa se explică prezenţa lui Hermes Trismegistul pe pavimentul catedralei din Sienna; interesul lui Ficino pentru poemele homerice şi cînturile orfice, apariţia sibilelor păgîne vestitoare ale lui Chrisos pe campanila catedralei din Florenţa şi pe plafonul capelei Sixtine. În concepţia multor umanişti, creştinismul venea aşadar să clarifice meditaţia filozofică şi credinţa religioasă a Celor Vechi, spre a conferi adevăratul înţeles multor mituri păgîne. Ştiinţei antice el îi aducea

indispensabila complinire a graţiei. Aceasta era şi părerea lui Pius al II-lea cînd îi scria sultanului: „Creştinismul nu este decît o lecţie mai completă despre suveranul bine al Celor Vechi." Principala lucrare a lui Ficino, *Theologia platonica*, poartă un titlu extrem de revelator şi nu întîmplător a fost redactată de autor într-un moment cînd, spre patruzeci de ani, se pregătea să se hirotonisească. Există o analogie certă între intenţia lui Ficino şi cea a lui Pascal pe cînd se ocupa cu scrierea *Cugetărilor*. Amîndoi căutau să îi cîştige pe libertini. Or, la sfîrşitul secolului al XV-lea, aceştia erau „padovanii". Nu există îndoială că Ficino personal era sedus de platonism (în sens larg), căci tocmai el, prin traducerile latineşti, l-a făcut de fapt cunoscut pe Platon în Occident. Dar el mai spera că nişte spirite care se rătăciseră de creştinism ar putea să-şi revină dacă erau determinate să considere platonismul ca pe o etapă a revelaţiei divine. Era vorba în definitiv ca prin folosirea creditului nou de care se bucurau temele platoniciene să se demonstreze ca posibil din punct de vedere raţional ceea ce credinţa declară drept necesar. Nici Ficino, nici Pico nu au avut impresia că propun doctrine eretice, chiar dacă primul a trebuit să îşi revizuiască lucrările iar cel de-al doilea să se supună unei condamnări pontificale. Spre sfîrşitul scurtei sale existenţe, Pico a căpătat înfăţişare de ascet. Ultimele clipe ale lui Sydney, care a murit în 1586 la treizeci şi doi de ani, de pe urma unei răni primite la asediul Zutphenului, luminează întreaga întreprindere intelectuală a epocii: simţindu-şi sfîrşitul apropiat, s-a apucat să citească povestirea morţii lui Socrate în *Fedon* şi fragmente din Evanghelie.

Pe de altă parte, trebuie să se sublinieze cu hotărîre, chiar dacă amănuntul îi poate intriga pe contemporanii noştri, ale căror exigenţe morale sînt în realitate foarte mari, că oamenii Renaşterii conciliau adesea fără greutate un stil de viaţă foarte păgîn şi nişte preocupări deosebit de senzuale cu o credinţă sinceră şi chiar ardentă. Marot, care făcuse elogiul *Sfîrcului Frumos*, a tradus de asemenea psalmi în franceză. Ronsard, care de atîtea ori a dezvoltat tema *carpe diem*, a scris despre religia creştină versuri elocvente, pornite, hotărît lucru, din inimă. Cele două inspiraţii mergeau mînă în mînă.

Într-un cîntec epicureic din *Ode*, el cîntă plăcerea, vinul socotit şi mîncatul pe săturate:

Trandafirul cel frumos
... mustră pe cei fericiţi
Treacă timpul bucuros
Şi din anii înfloriţi
Aruncăm cu flori în jos.

Dar într-un *Imn al morţii*, tonul este grav şi creştin:

... să-ţi amintesc
Nu păgîn ţi-e sufletul ci creştinesc,
Că Stăpînul nostru mort, pe Cruce-întins
A pierdut din Moarte spinul întradins,
Şi din ea făcut-a numai bine-un vad
Spre-a se-înturna la Cer...

Asemenea lui Ronsard şi Marot, cea mai mare parte a artiştilor din Renaştere au tratat în mod curent, şi în aparenţă fără să-şi facă multe probleme, cele mai păgîne subiecte ca pe temele creştine familiare. Acest demers, care părea firesc, ar fi fost totuşi de negîndit cu cîteva veacuri mai devreme. Între pictorii destul de numeroşi care au trecut cu nonşalanţă în acest fel de la o inspiraţie la alta să nu reţinem decît doi: Lucas Cranach cel Bătrîn şi Tiţian. De la primul păstrăm cîteva *Venus* şi nişte *Judecăţi ale lui Paris* în mod subtil erotice. Dar opera sa religioasă este abundentă; în plus, el a fost pictorul recunoscut al familiei Luther şi ilustratorul traducerii germane a Bibliei publicate de reformator. Tiţian a lăsat numeroase tablouri destinate bisericilor: *Fecioare* (ale donatorilor), *Sfînta convorbire. Intrarea Fecioarei în templu* etc. Dar i-a plăcut de asemenea să evoce şi carnaţia luminoasă a fetelor frumoase din Veneţia, iar *Bachanala* sa de la Prado este un alai păgîn la ţărmurile unui fluviu de vin. Fata dormind goală din prim plan este fructul cel mai savuros al festinului.

•

Cu toate acestea, nudurile sculptate sau pictate în Renaştere au înşelat multă lume. Acestea erau decoraţii

ale unor opere care se doreau a fi în mod frecvent ezoterice. Îndărătul unor scene care, în intenția autorilor lor, nu trebuiau să se potențeze doar prin farmecul formal, s-a disimulat de foarte multe ori un neplatonism (în sens larg) întins asemenea unei prevestiri a creștinismului și a unei înalte semnificații morale. După studiile lui F. Saxl, E. Panofsky, J. Seznec și E. Wind s-a aprofundat cu luare aminte „păgînismul" Renașterii; au fost pătrunse niște taine care, în secolele al XV-lea și al XVI-lea, nu erau inteligibile decît unor inițiați. Multe lucrări ale timpului îi scapă cu adevărat celui care nu-și amintește că, în respectul filosofiei ficiniene, frumusețea pămîntească invită la depășire. Ea nu este decît întîiul stadiu al unei „scări minunate" care are de dus la Dumnezeu, „vecinică fîntînă a frumuseții" și a bunătății. A pătrunde intențiile artiștilor din Renaștere este așadar un joc subtil, pasionant și bogat în informații.

Epoca a îndrăgit tema celor trei Grații. Acesteia îi sînt consacrate un tablou de Rafael (La Chantilly) și o frescă de Correggio (la Parma), pentru a nu cita decît două exemple. Dar de ce oare sînt înfățișate goale cele trei tinere? Desigur pentru că este agreabil să se permită apariția în toată strălucirea tinereții lor a unor frumuseți admirabile dar și pentru că lipsa voalurilor indică loialitate, adevăr, absența ascunzișului: interpretare dată deja de Servius în veacul al IV-lea al erei noastre. Apoi grupul Grațiilor este susceptibil de două semnificații diferite, una de ordin moral, alta de ordin metafizic, care de altfel nu se exclud. Pe plan moral, cele trei zeițe, des reprezentate ținîndu-se pe după gît, exprimă trei ipoteze ale lipsei de prejudecăți. Așa înțelegea lucrurile Seneca: se oferă, se primește, apoi se oferă din nou. Însă, într-un alt plan, cele trei Grații, legate între ele printr-un nod al unei carități mutuale, aduc de asemenea o imagine cu adevărat perfecă a ritmului dialectic din universul platonician. Ele înseamnă respectiv *emanatio*, *raptio* și *remeatio*, adică emanarea de ființe pornind de la Dumnezeu, conversiunea sufletului înspre creator care îl solicită – zeița care exprimă această mișcare dialectică întoarce spatele spectatorului, lumii deci – și întoarcerea către divin.

Cele trei Grații dănțuiesc iarăși în *Primăvara* lui Botticelli, operă seducătoare și complexă care timp

îndelungat a descurajat critica. Tabloul conţine de bună seamă nişte aluzii la fapte istorice: competiţia din 1475 celebrată de Poliziano şi unde s-a evidenţiat Giuliano de Medici; reinstaurarea păcii la Florenţa după eşecul conspiraţiei Pazzi care l-a ucis pe Giuliano dar l-a cruţat pe Lorenzo. Artistul a mai vrut să evoce neîndoios pe „nimfele" Simonetta Vespucci şi Lucrezia Danti de care erau îndrăgostiţi cei doi fraţi. „Şi totuşi nimic anecdotic în aceste figuri: un aer îndepărtat, o ambianţă ireală; se pare că ne aflăm pe un alt tărîm decît acela al trăitorilor... Marile enigme ale naturii, ale Morţii şi ale Învierii plutesc în preajma formelor visătoare ale Tinereţii, Dragostei şi Frumuseţii, fantome ale unui ideal Olimp" (J. Seznec). De-a dreapta, Zefir, vîntul primăverii, se ţine după tandra Chloris care vrea să scape de înbrăţişările lui. Dar de îndată ce îi primeşte atingerea, din gura nimfei ies flori parfumate şi iat-o transformată în Flora, sol radios al redeşteptării: „Chloris eram, eu pe care mă cheamă azi Flora", scrisese Ovidiu în *Metamorfozele*. Dar transformarea aceasta şi progresia lui Zefir înspre Chloris şi a acesteia înspre Flora exprimă, potrivit interpretării judicioase a lui E. Wind, dialectica neplatoniciană a dragostei. Căci aceasta face să se nască frumuseţea dintr-o *discordia concors* între castitate şi dragoste. Chloris este castitatea, Zefir, dragostea, iar uniunea lor zămisleşte frumuseţea primăvăratică ce acoperă pămîntul cu flori. Dar în grădina lui Venus – căci Vasari a recunoscut cu exactitate zeiţa, chiar dacă apariţia ei din centrul compoziţiei este modestă şi rezervată – nu am asistat încă la întîia metamorfoză a dragostei. Într-adevăr, deasupra lui Venus, un Cupidon vizează cu o mînă sigură, cu toate că este legat la ochi, pe una dintre cele trei Graţii care dansează la stînga ţinîndu-se delicat de mîini. Următoarea victimă a arcaşului divin este evident cea care se găseşte în centrul grupului celor trei surori. Ea nu poartă bijuterii, are o figură melancolică iar cosiţele, un ce sever. Este *Castitas*. Vecina ei din dreapta, cu o coafură îmbogăţită de perle, este *Pulchritudo* (frumuseţea); cea din stînga, cea mai atrăgătoare din grup, este *Voluptas*. *Castitas* este de acum neofita iniţiată în dragoste de către cele două colege, sub protecţia lui Venus care tempereaza dansul celor trei zeiţe – un dans

care nu conţine decît nobleţe şi cumpătare. Aceasta fiindcă în cauză nu este exaltarea bucuriilor senzuale ale pămîntului. În intenţie, *Castitas* întoarce spatele privitorului şi lumii. Ea priveşte către Mercur, adică înspre dincolo. Mercur este cel mai greu de interpretat personaj din tablou. Multă vreme s-a crezut că el culegea mere de aur din arborii grădinii; în realitate el se distrează cu norii. Antichitatea îi dăruise lui Mercur roluri multiple: ea făcuse din zeu cel mai iute şi cel mai versat dintre zei. Dar ea mai vedea în Mercur pe corifeul Graţiilor şi mai mult încă mesagerul care face legătura între pămînt şi cer, cel care întovărăşeşte sufletele în lumea cealaltă. În tabloul lui Botticelli i se va remarca veşmîntul presărat cu flori inversate, simbol funerar. În fine, patron al gramaticilor şi al metafizicienilor, Mercur era divinul „mistagog", zeul care iniţiază în secretele de dincolo-de-mormînt. În *Primavera*, Mercur, cu degetul îndreptat către cer şi care urmează în depărtare ca pe nişte nori dorinţele carnale, este chiar „mistagogul" care revelează sufletelor alese frumuseţea ascunsă din misterele divine. În consecinţă, voluptatea la care este poftită *Castitas* nu este una pămînteană, pe care o refuză. Săgeata care a atins-o este a dragostei transcendente. Semnificaţia neoplatoniciană a lucrării lui Botticelli ni se revelă astfel. Mişcarea generală a tabloului trebuie să fie decriptată de la dreapta la stînga, iar Zefir nu este din întîmplare simetricul lui Mercur. Într-o parte – unde se află Flora –, pictorul a figurat *emanatio*, descinderea divinului în concretul terestru. În centru, copilul lui Venus atinge sufletul însetat de adevăr. *Castitas*, iniţiată de *Pulchritudo* şi *Voluptas*, se învoieşte unei iubiri care o îndepărtează de pămînt. Ea se lasă răpită *(raptio)* şi se întoarce către Dumnezeu. Mercur nu va pregeta să o călăuzească întru contemplarea frumuseţii divine *(remeatio)*.

Primăvara şi *Naşterea Venerei* de Botticelli provin amîndouă de la vila Castello care aparţinea unei ramuri mai mici a familiei Medici, şi au fost probabil executate pentru Lorenzo di Pierfrancesco, văr cu Lorenzo Magnificul. Între cele două opere există o legătură. Trecerea de la una la alta este înfăptuită de mantia primăvăratică a zeiţei cu care se va acoperi odată ieşită din unde. Ivită din apă, ea este împinsă la mal de *zefiri*

amorosi care reprezintă „duhul amorului" înfiorînd materia și modelînd-o. Marea a fost fertilizată în acest fel de către cer; este ceea ce simbolizează ploaia mistică de roze care răzbate din gura zefirilor: imagine în care oamenii din Renaștere și mai cu seamă Pico de La Mirandola vedeau o transpunere alegorică a sintagmei biblice „duhul plutea peste ape". Apropierea dintre cele două tablouri invită – și îi invită în mod cert și pe inițiații din Florența – la stabilirea unei distincții între cele două Venus, distincție propusă în trecut de Platon, reluată și nuanțată de Pico. Zeița goală care apare în splendoarea curată a frumuseții sale este *Venus Urania*, inspiratoare a „amorului ceresc". Iar cealaltă, care prezidează riturile *Primăverii*, este *Venus Pandemos* care încarnează „amorul omenesc". Veșmîntul ei de primăvară, oricît de încîntător ar fi, este un voal dedesubtul căruia trebuie să se ghicească frumusețea adevărată. Ea este umbra, imaginea terestră și reprezentanta superioară a lui Venus către care își va conduce în final amanții.

Venus din Urbino de Tițian, spre deosebire de cele ale lui Botticelli, nu este, cu tot gestul ei pudic, decît o odaliscă venețiană. Mantia cosmică destinată, în tabloul pictorului florentin, să acopere goliciunea unei Venus celeste, a devenit sub pensula lui Tițian o haină ordinară pe care o scot două servitoare dintr-un cufăr. Dar senzualitatea lui Tițian nu ține pare-se cont de una din propriile opere majore: *Dragoste sacră și Dragoste profană*, „unul din cele mai frumoase tablouri din lume", dar care i-a încurcat pe comentatori. Există o interpretare prozaică a sa: fata din stînga ar fi frumoasa Violante, iubită a lui Tițian, la dreapta, o Venus dezbrăcată, vorbind în numele pictorului, ar invita-o pe Violante la amor. Titlul actual, care nu este anterior lui 1700, cu toate că, parțial, este inadecvat, sugerează totuși, că artistului i s-au atribuit multă vreme intenții mai înalte și mai secrete. S-a afirmat că neoplatonicienii Renașterii o reprezentau pe Celesta Venus goală, și că prin urmare ea, iar nu fata cu veșmînt amplu, ar reprezenta aici dragostea sacră. Deoarece ea este mai înaltă decît tovarășa sa și i se adresează cu un aer protector aproape. Dar atunci figura feminină din stînga este oare întruchiparea „dragostei profane"? Puțin pro-

babil. Semnificativ este că nu poartă bijuterii. În schimb, este încoronată cu *myrtus conjugalis*. Cheia operei enigmatice a lui Tițian se găsește cu siguranță în basoreliefurile care împodobesc fîntîna dragostei, pe marginea căreia sînt așezate cele două femei. Se disting aici un bărbat care este biciuit, un cal fără căpăstru purtat de coamă. Or, calul semnifica pentru platonicieni dragostea carnală, *libidoul*, expulzat aici. Cît despre scena pedepsei, ea evocă în mod evident riturile de inițiere și de purificare din misterele păgîne dar și castitatea creștină care nu se obține decît pe calea mortificării. Astfel că basoreliefurile fîntînii sînt o invitație la exorcizarea pasiunilor tulburi și un îndemn la acces în „neprihănitele mistere ale amorului". Personajele tabloului ar constitui atunci o clasică triadă platoniciană în care *Amor* joacă rolul său tradițional de mediator între *Pulchritudo* la stînga și *Voluptas* la dreapta. Ar fi vorba despre inițierea în dragoste a frumuseții, dar o dragoste epurată care nu se atinge decît după ce pasiunile pămîntului s-au purificat.

●

Problema păgînismului din Renaștere solicită așadar un examen înnoit fiindcă imaginile împrumutate din poveștile antice au exprimat adesea în epocă lecții pe care biserica era departe de a le dezavua. Unul și același învățămînt putea fi tălmăcit în două limbaje diferite: al Antichității greco-romane și al creștinismului. Contemporanii – cel puțin publicul instruit căruia i se adresau artiștii – operau apropierile și transpunerile necesare. Este semnificativ că Aretino îi spusese sfîntului Bartolomeu din *Judecata de Apoi* de Michelangelo „un Marsyas fără piele". El compara scena în care se vede Apostolul jupuit, ținînd cu o mînă cuțitul martiriului său și cu cealaltă macabrele sale rămășițe, cu supliciul lui Marsyas pictat de Rafael în Stanze della Signature. Or, semnificația celor două opere este efectiv aceeași. Marsyas, însoțitor al lui Bachus, pe care un tînăr efeb îl jupoaie în vreme ce un altul îl încoronează pe Apollo, exprimă necesara sfîșiere a omului carnal care vrea să acceadă la lumina apolinică. Pentru a ajunge la această limpezime, trebuie să fi renunțat la pasiunile

tulburi şi să fi „jupuit omul vechi". La fel, sfîntul Bartolomeu, care a acceptat martiriul, reapare puternic, senin şi nemuritor în paradis, corpul său pămîntesc fiind redus la starea de rămăşiţă.

Din analizele precedente rezultă că Europa Renaşterii s-a păgînizat şi decreştinat într-o măsură mult mai mică decît s-a crezut multă vreme. Sigur că o senzualitate multă vreme conţinută ajunge în acest timp la lumina zilei şi că un curent de gîndire „libertin", care mai tîrziu va lua amploare, este deja pe cale de a se desemna. Dar el nu atinge încă masele şi nici nu le va atinge încă multe veacuri. Societatea europeană rămîne profund creştină. Deşi arta acordă acum un loc de seamă unor subiecte profane, producţia de picturi şi de sculpturi religioase nu se împuţinează. Mai mult, epoca Renaşterii a văzut operîndu-se o adîncă şi fertilă reînnoire a artei creştine. În plus, într-o vreme cu moravuri libere s-a început consolidarea unui număr de biserici care ameninţau să se păbuşească. Reconstruirea lui Sfîntul Petru este cel mai cunoscut exemplu din serie. O semnificaţie identică are faptul că Roma a canonizat optzeci de personaje care au trăit între 1400 şi 1520. Neliniştea religioasă care a provocat cele două reforme, protestantă şi catolică, ne produce dovada cea mai sigură a unei arzătoare credinţe într-o epocă ce a fost caracterizată, la începuturi, se înţelege, de o anarhie reală în domeniul credinţei, dar, mai apoi, printr-o preluare a responsabilităţii şi printr-o recreştinare a gloatelor, şi de-o parte şi de alta a frontierelor confesionale.

Nu s-a insistat suficient asupra faptului că Renaşterea a regîndit creştinismul. Şi aceasta, nu numai prin reformarea structurilor şi prin clarificarea teologiei sale, dar şi prin introducerea în interiorul civilizaţiei creştine a unor valori considerate pînă atunci cu suspiciune. Viaţa pămîntească a fost reabilitată în acest fel şi de aici încolo Occidentul şi-a însuşit gîndul lui Alberti: „Se bucură sufletele noastre dacă văd cum se pictează priveliști încîntătoare, şi porturi, şi pescarii, şi vînători şi scene de scaldă, şi zbenguieli de păstori şi lucruri înflorite şi înecate de frunzar." Trupul omenesc, dispreţuit de Evul Mediu, s-a trezit, din contră, ridicat în slăvi de arta şi umanismul neoplatoniciene. Asemenea imagine le-a apărut oamenilor din Renaştere „aidoma unui

promontoriu avansat al splendorii divine din natură“ (A. Chastel), nici o altă aparență sensibilă nefiind la fel de în stare să ne ofere revelația frumuseții. Artiști și umaniști din secolele al XV-lea și al XVI-lea au gîndit, o dată cu Platon, Euclid și Vitruviu, că „orice măsură derivă de la corpul omenesc“, și că aici, „grație secretelor intrinseci ale naturii“, „se regăsesc toate felurile de proporții și de proporționalități“. A fost admis că, prin urmare, corpul omenesc rezumă armonia lumii iar bisericile nu au mai creat dificultăți în exaltarea nudului din arta profană.

Atunci cînd în veacurile al XI-lea și al XII-lea cea mai mare parte a vieții cotidiene și mai cu seamă a activității culturale era dominată de religie, aceasta, prin acceptarea laicizării crescînde a societății, a lăsat să se dezvolte, începînd din Renaștere, un larg sector neutru. Din cele 377 de biblioteci franceze de la sfîrșitul secolului al XV-lea și din secolul al XVI-lea, de la care avem un inventar, se vădește că 105 au aparținut unor ecleziaști, dar 127 au aparținut unor oameni ai legii iar 66 deja unor negustori. În 1529, un bogat negustor parizian a lăsat, la moartea sa, 1670 de volume. La aceeași dată, un consilier al parlamentului de la Paris poseda 235. Examinarea producției de tipărituri constată pe de altă parte un număr mai mare de cărți nereligioase. În 1501, la Paris s-au tipărit 88 de lucrări: 53 aveau un caracter religios și 25 erau ediții ale autorilor latini și greci sau întreprinderi umaniste. În 1549, producția a fost de 322 de titluri, 56 despre religie și 204 despre cultura umanistă. Schimbările acestea au părut firești fie și responsabililor bisericilor.

Reforma întreprinsă de Luther, cu repudierea monahismului și a celibatului, a contribuit, chiar și în afara țărilor în care protestantismul a triumfat, la biruința lui *negotium* – viața activă – asupra lui *otium* – existența contemplativă lăudată de teologii Evului Mediu. Încă demult era pusă la îndoială superioritatea vieții contemplative. Wyclif a declarat căsătoria superioară virginității și Coluccio Salutati a scris: „Să te ocupi cu afaceri cinstite și într-un mod corect este ceva sfînt și poate mai sfînt decît să te lași pradă mulțumirii singuratice și sfintei lene care nu servește decît sieși.“ Un contemporan de al lui Salutati, Guillaume Saignet,

viitor cancelar al Florenței, i-a închinat lui Martin al V-lea un tratat în contra celibatului preoțesc. Acolo biserica era acuzată „de paricid împotriva naturii“, că opune legile ei, care nu sînt decît legi ale creaturii, legilor proprii ale Creatorului care a instituit căsătoria creștină“. Reabilitarea căsătoriei și cea a „datoriei la Stat“ au fost, în cadrul civilizației renascentiste, produsul unei aceleași evoluții, pe cît de decisive pe atît de lente în acțiunea asupra mentalității maselor. Reforma a înlesnit această evoluție și este important a se aminti aici că interdicția de principiu pentru împrumutul cu dobîndă, interdicție aflată pînă atunci la îndemîna teologilor, a fost ridicată de către Calvin. Dar cum să se poată trece peste rolul jucat de bănci pe lîngă papalitate după episodul Avignon? Și de ce să se treacă sub tăcere că principalii „negutători“ ai secolului al XVI-lea au fost catolici? Un întreg curent de gîndire medieval exaltase sărăcia și conferise titlu de noblețe cerșetorului. Dar în secolul al XVI-lea, un franciscan devenit papă, energicul Sixtus Quintul, s-a străduit să îi închidă pe cerșetorii Romei într-un mare ospiciu, să îi constrîngă să muncească pe cei valizi. Pe un plan mai general, este semnificativ că agentul principal al renovării catolice a fost un ordin – cel a iezuiților – care nu era nici claustrat nici cerșetor, care a înlocuit mortificările corporale prin asceza supunerii și care a depus eforturi pentru înțelegerea și acceptarea noutăților vremii. Așa s-a făcut că, într-o eră în care scriitorii, artiștii, navigatorii, negustorii și șefii de stat creau o nouă civilizație, religia nu s-a lăsat mai prejos. Dinamismul Occidentului a fost și dinamismul bisericilor sale.

Spiritul critic s-a dezvoltat de o manieră hotărîtoare, la ora umanismului, numai că a pornit de cele mai multe ori de la autentice exigențe creștine. Examenul liber pe care luteranismul și calvinismul trebuiau peste puțină vreme să îl nege într-o măsură, a izbucnit totuși în actul de credință ardent al lui Luther și în convingerea sa cu privire la acțiunea Duhului sfînt asupra fiecăruia dintre creștini. Aidoma, repunerea în discuție a Vulgatei, înlocuirea sensurilor obscure cu traduceri mai exacte porneau din dorința fundamental creștină de stabilire a unui contact mai strîns și a unei comunicări mai sigure cu textul biblic. Erasmus îi scria lui Dorpius

în 1515: „Nu este primejdie mai mare decît abaterea dintrodată de la Christos aflînd întîmplător că s-a găsit în Cărțile sfinte un pasaj pe care un copist ignorant ori adormit l-a alterat sau că nu știu care traducător l-a redat greșit." Inspirația cea mai lăuntrică din *Elogiul nebuniei* este și ea de factură înalt creștină. Fiindcă această operă, așa mușcătoare cum este, prezintă în concluzia sa o reluare a mesajului evanghelic și paulinic: adevărul se află de multe ori îngropat pentru cei mari și pentru oamenii învățați, dar se descoperă umililor și neștiutorilor. Înțelepciunea lumii este nebunie, dar nebunia crucii este înțelepciune. „Nebunii cei mai extravaganți nu sînt cei care sînt cuprinși cu totul de ardoarea pietății creștine? Își risipesc bunurile, nu bagă de seamă sudălmile, înghit înșelătoria, nu fac nici o distingere între amici și vrăjmași... De ce să mire că Apostolii dădeau impresia unor inși amețiți cu vin dulce și că judecătorul l-a luat pe sfîntul Pavel drept țicnit?" Prin urmare bunurile, gloria și deșteptăciunea acestei lumi se cade să fie scrutate cu ochiul critic al rațiunii luminate prin credință. Dacă Renașterea s-a complăcut în ezoterism, dacă a îndrăgit emblemele și măștile în același timp și nu fără a se dezice unele dăți, ea a exaltat „docta ignoranță", scumpă lui Nicolaus Cusanus, a celor care, în lipsa cunoașterii, au de partea lor simțul dreptății și curățenia inimii. De aici provin vorbele înțelepte aruncate cînd și cînd de Don Quijote, partea pe care le-o ține nebunilor opera lui Shakespeare. În *Regele Lear*, veritabilul nebun este suveranul care și-a scurtat „bunul simț dintr-amîndouă părțile pînă nu a mai rămas nimica la mijloc", iar cel înțelept este bufonul – un nebun care nu știe să mintă. Greșeala bisericilor oficiale a fost de a fi îngrădit prin *Index* și prin tot felul de inchiziții, și catolice și protestante, irezistibila ascensiune a spiritului critic. Procedînd cum a procedat, ele au umblat în zadar să spargă un talaz format, măcar în parte, de profunzimile oceanului creștin.

Într-adevăr, în vremea Renașterii, spiritul critic s-a manifestat mai ales printr-un solemn protest, în numele Evangheliei, contra tarelor bisericii și contra atitudinii unor șefi laici ori ecleziaștici care își spuneau creștini, dar care aplicau extrem de rău preceptele lui Iisus. O judecată lucidă, inspirată din cea mai autentică milă

creștinească i-a condus pe unii umaniști la desfășurarea unei elocvente pledoarii în favoarea păcii, dinaintea contemporanilor lor uluiți și neîncrezători. Deja Thomas Morus, în *Utopia*, se ridicase împotriva oricărui război nondefensiv. Dar Erasmus, după cum demonstrează cu atîta dreptate J. C. Margolin, a fost principalul herald al nonviolenței de pe vremea sa. *Elogiul nebuniei*, *Conversațiile*, *Querela pacis* (sau *Plîngerea păcii*), *Legile fundamentale ale prințului creștin*, *Proiect de bătălie împotriva turcilor* sînt pline de pagini vibrante contra războiului, contra oricărui război. *Adagiile* conțin și ele un comentariu grăitor al proverbului *Dulce bellum inexpertis* („războiul e dulce pentru cei care nu l-au făcut"): „Dacă printre afacerile omenești există ceva care trebuie făcut cu mai multă stringere de inimă și chiar de care să fugi în lumea largă, apoi acela este în mod sigur războiul. Nu se găsește ceva mai murdar, mai năprasnic, mai mult dăunător, mai încăpățînat de tenace, mai groaznic, pe scurt mai nedemn de om și cu atît mai vîrtos pentru creștin."

Într-un timp cînd Iuliu al II-lea îl ataca pe Mirandola purtînd coif și armură, cînd cardinalul Schiner recruta mercenari elvețieni pentru Liga Sfîntă, și cînd erau invocați Părinții Bisericii pentru a justifica războiul, Erasmus a cerut întoarcerea la învățătura lui Iisus: „Se prepune: legile pontificale nu oropsesc orice fel de război; Augustin consimte pentru unele; sfîntul Bernard laudă pe niște soldați. Dacă judecăm drept, Christos, Petru și Pavel învățau peste tot exact pe dos. De ce să fie autoritatea lor mai plăpîndă pe lîngă a noastră față cu cea a lui Augustin și a lui Bernard?" Celor care mai vorbeau despre cruciadă, Erasmus le răspundea: „Iisus ne-a cerut să ne batem cu viciile noastre, nu cu turcii." Dar reproba și mai apăsat războiul dintre creștini: „Pentru noi, care purtăm numele lui Christos, cel care nu ne-a învățat altceva decît bunătatea prin puterea propriului exemplu; pentru noi, care sîntem mădularele unui singur trup, o singură carne... care tînjim la comuniunea supremă ce are a ne uni cu Christos precum unit stă și el cu Tatăl, se poate afla pe fața pămîntului un așa de neprețuit lucru care să împingă să pornim războiul?"

Această vehementă critică a războiului în numele Evangheliei se regăsește în opera lui Rabelais, un fidel discipol erasmic. Trupele lui Picrochole, tăbărînd fără motiv temeinic pămînturile lui Grandgousier, acesta din urmă îl îmboldește în acești termeni pe generalul inamic: „Această imitație a foștilor Hercule, Alexandru, Hanibal, Scipio, Cezar și a altor cele este contrară mărturisirii Evangheliei, prin care ni s-a lăsat să păstrăm, să salvăm, să domnim și să gospodărim fiecare în parte țările noastre și moșiile iar nu să dăm buzna într-ale altora; iar ce numeau sarazinii și varvarii înainte vreme minuni de vitejie, azi le chemăm hoții și obrăznicii." Un mesaj prematur, pe care vremea lui Erasmus și a lui Rabelais nu l-a priceput, dar pe care l-au preluat și l-au transmis peste veacuri mici grupuri de anabaptiști. Profesiunea de credință redactată la Schlatt, în 1527, de către unul din aceste grupuri, opunea atitudinea adevăratului creștin celei a autorității civile și conchidea într-un pacifism radical: „Cîrmuirea seculară se ține după carne, creștinul urmează spiritul... Lupta și armele puterii sînt de carne și numai în contra cărnii; cele ale creștinului sînt de spirit și în contra lucrărilor diavolești. Oamenii de pe lume sînt înarmați cu fier, dar creștinii sînt înarmați cu platoșa lui Dumnezeu." Menno Simons, mulțumită căruia anabaptismul a supraviețuit în secolul al XVI-lea în Țările de Jos, repudia și el osînda morții și războiul. El își însuflețea discipolii în practicarea nonviolenței: „Renăscuții nu merg la bătaie și nu se războiesc. Ei sînt copii ai păcii care și-au preschimbat spadele în brăzdare de plug și lăncile în cosoare, căci habar nu au de război."

Conștiința creștină nu se ascuțise într-atîta pînă la a se înduioșa de soarta negrilor. În schimb, ea s-a pomenit confruntată, dată fiind descoperirea Americii, cu o nouă problemă: aceea a atitudinii potrivite de adoptat vis-à-vis de indieni, și această problematică a contribuit la plămădirea unei mentalități moderne. De o parte s-au aflat partizanii unei atitudini dominatoare, pline de asprime față de popoarele Americii, iar dincolo, cei care voiau ca indienii să fie considerați oameni. Enciso care trebuie rînduit în prima categorie, scria în 1513: „Regele (Spaniei, *n.a.*) are tot dreptul să-și poată trimite oamenii în Indii pentru a le cere acelor idolatri să îi

predea teritoriul, fiindcă l-a primit de la papă. Iar dacă indienii se împotrivesc, el va putea foarte bine să-i bată, să-i omoare și să-i facă sclavi, întocmai cum i-a robit Joshua pe cei din țara Canaan."

O afirmație curat păgînă, cu tot învelișul ei creștinesc. Dimpotrivă, Paul al III-lea, în 1537, declară potrivit lui Las Casas: „Satana le-a spus... Orbeților lui să înșire că indienii de la vest și de la sud, că și alte popoare descoperite în vremea din urmă, trebuie să fie tratați ca niște brute nenorocite create pentru a sluji nouă și că n-ar fi în stare să se facă buni creștini. Noi... socotim totuși că indienii sînt oameni de adevărat și că nu sînt doară capabili de a înțelege religia catolică dar, după veștile pe care le avem, și peste măsură de dornici să o îmbrățișeze."

„Legile noi" din 1542, promulgate de Carol Quintul s-au făcut ecoul consemnelor lui Paul al III-lea. Ele se constituie într-unul din cele mai nobile monumente juridice din secolul al XVI-lea: „Cu data de azi, sub nici un pretext, fie el război, răzmeriță sau răscumpărare, nici un indian nu va putea fi făcut sclav; dorința noastră este ca băștinașii să fie tratați drept ceea ce sînt, adică drept vasali ai coroanei Castiliei." În practică, papii și regii Spaniei nu au prea fost ascultați. Cu toate acestea, problema valorii existențiale a omului necreștin se găsea de acum înainte pusă pe tapet, în chiar spiritul Evangheliei.

Așa că Renașterea a fost neîndoios mai păgînă dar și mai creștină decît perioada care o precedase. Nu reprezintă ea, în perspectiva timpului, o tentativă în regîndire a creștinismului și de reconciliere a cetății terestre cu cetatea celestă? Prin dublul apel făcut Bibliei și Antichității, Renașterea a făcut să progreseze lenta și dificila descoperire a păcii, carității și omului.

Capitolul XV

DE LA VRĂJITORIE LA ŞTIINŢĂ

Îndrăgostită de frumuseţe, Renaşterea s-a manifestat cu o duritate rar egalată faţă de femeia în vîrstă. Tîrfa lui Ronsard este o „imagine de aur scorojit". Dinţii sînt „mîncaţi şi negri", pletele, „încenuşate"; are „ochiul urduros" şi „nasul plin de răpciugă". Sigogne asemuieşte pe o bătrînă cu „o stăncuţă neagră":

... respirînd mumii
Tobă de anatomii,
Peste scalpul transparent,
Cu un leş uscat şi rar
Bărbierul[1] *dughenar*
Devenea din prost, docent.

În poezia satirică din veacul al XVI-lea şi de la începutul celui de-al XVII-lea, femeia vîrstnică are nu doar o anatomie burlescă, dar mai şi răspîndeşte cu „gura ei fără dinţi" „o miasmă otrăvitoare care face pisicile să strănute" (Maynard). Ea părea mai bătrînă decît potopul şi „vorbea mai gîjîit decît Amadis"; era deja un schelet:

Portret viu al morţii şi mort al vieţii,
Momîia mormîntului, hoitul orb,
Dezgropătură atinsă de corb.
(Signone)

---

1 În acea vreme bărbierii aveau funcţia chirurgilor *(n. a.)*

Cum de îndrăznesc cele bătrîne să se mai gîndească la dragoste? Nebunia lui Erasmus își bate joc de cele care „își petrec o bucată de zi în fața oglinzii, caută să mascheze în fel și chip prăbușirile secrete pe care anii i le-au produs făpturii. Ba își arată mamelele fleșcăite și dezgustătoare, ba se muncesc să le trezească vigoarea amanților cu chelălăiala vocii lor chițăite și sparte".

Cu atît mai insuportabil era pentru oamenii Renașterii spectacolul decrepitudinii cu cît era descoperit cu ochii cei noi, dedați cu frumusețea corpului femeiesc tînăr, descoperită de artiștii vremii. Din această pricină le ieșea de sub pană frecventa antiteză care opune, ca în *Anterotica* lui Du Bellay, urîțenia respingătoare a unei bătrîne, farmecelor unei mîngîioase Venus:

... Vezi (tu, babo, chip nesfînt,
Infamia pe pămînt)
Pe acea de cinșpe ani
(Nu mai știu dacă așa-i)
Cum îi cade la călcîi,
Părul creț și blond ce îi?
Și pe soare-l dă de rîs.

Urmîndu-i pe Aristofan, Horațiu, Marțial și Propertius și urmînd, deopotrivă, tradiția medievală a portretului grotesc de bătrînă, Renașterea a avut predilecție pentru codoașe (*Celestina*), pentru curtezanele proaspăt pocăite și de nevoie (Du Bellay, *Jocuri de țară*) și, mai cu seamă, pentru vrăjitoare. Tîrfa lui Ronsard vagabondează:

Singuratic gînd de jale
Printre crucile tombale

în vreme ce Du Bellay se teme de vrăjile băbești împotriva cărora se dezlănțuie:

Tu poți face cruntă luna,
Poți să tragi din noapte bruma,
Umbrele din îngropare;
Faci natura și mai tare.

Satira bătrîneții și antifeminismul merg mînă în mînă. Dacă în intervalul 1400–1650 au fost arse atîtea vrăji-

toare este pentru că se credea cu uşurinţă că femeia este un soi de intermediar între om şi diavol. Nu acesta era rolul jucat de Eva de la greşeala dintîi încoace? Autori de tratate asupra vrăjitoriei* – Sprenger (sfîrşitul secolului al XV-lea) şi Binsfeld (sfîrşitul secolului al XVI-lea) au diagnosticat cele şapte motive care împingeau femeia către fărădelegile lui Ucigă-l Toaca: credulitatea, curiozitatea, firea mai impresionabilă decît a bărbatului, răutatea mai mare, promptitudinea în răzbunare, uşurinţa cu care ajungea la disperare, în sfîrşit flecăreala ei.

•

Glorificarea femeii prin gînditorii creştini (Erasmus, Calvin etc.) şi prin umaniştii marcaţi de neoplatonism (Castiglione), dar şi misoghinism, ca o moştenire a unei tradiţii milenare; noua exaltare a nudului feminin, în schimb, scîrba faţă de fiinţa uzată, căreia i se uită frumuseţea pierdută şi maternităţile: asemenea contradicţii sînt chiar ţesătura Renaşterii. Toate vremurile au contrastele lor, dar acesta le conţine într-o măsură mai mare decît altele. Ea nu prezintă unitatea de culoare şi omogenitatea măcar relativă a veacului al XVII-lea. Să nu încercăm aşadar, cu Haydn şi E. Battisti, într-o Europă a veacurilor al XV-lea şi al XVI-lea pe cale de reînnoire, să distingem între o „Renaştere" şi o „Antirenaştere" care ar fi urmat un drum comun, a doua fiind, conform lui Haydn, mai experimentală, iar conform celuilalt, mai barocă decît Renaşterea. Să spunem mai degrabă că Renaşterea a fost raţiune şi nesăbuinţă, umbră şi lumină. Ea a lăsat veacurilor următoare o imensă moştenire în interiorul căreia acestea au operat o alegere. Vremea lui Savonarola şi a lui Ariosto, a sfîntului Ignaţiu şi a lui Aretino, a lui Luther şi a lui Tiţian continuă să uimească prin violenţa curentelor contradictorii care s-au înfruntat. Ea s-a entuziasmat de frumuseţe, dar ne-a lăsat o extraordinară galerie de opere oribile şi nesănătoase. A conjurat pacea dar s-a dezlănţuit în războaie religioase. A fost şi surîs şi ură, delicateţe şi bădărănie, sfidare şi sobrietate, îndrăzneală şi temere. Aidoma unui adolescent în care se zbat cu înverşunare forţe potrivnice şi care nu şi-au cucerit încă

un echilibru, Renaşterea a fost mai mult ambiţioasă decît rezonabilă, mai mult strălucitoare decît profundă, mai mult încordată decît eficace; ea a fost varietate, joc de contrarii, explorare ardentă şi cîteodată ciornă a unui ocean de noutăţi.

Dialectica misterului şi a clarităţii, credulităţii şi a spiritului critic, a fanteziei şi a rigorii, a vitalităţii şi a metodei rămîne deci, în mîinile istoricului, firul Ariadnei care îi permite să nu se rătăcească într-un labirint unde dă rînd pe rînd peste astrologi şi savanţi, condotieri şi sfinţi, Venus şi vrăjitoare şi unde drumuri care se întretaie duc fie într-un parc Bomarzo ticsit cu „feţe oribile, elefanţi, lei, guri de iad şi dragoni", fie către cetăţi şi aşezări unde totul se rezumă la ordine şi frumuseţe. Tendinţa de a complica a traversat toată Renaşterea, punînd la un loc povara retablurilor flamboyante şi a decoraţiei plătereşti, şi auririle din baroc, trecînd peste faţada Padovei, moda „grotescului", forfota detaliilor din gravura lui Dürer, şemineele multiple, turnurile şi ornamentele de pe zidurile Chambordului. Voinţa de a uimi şi de a înspăimînta s-a exprimat de asemenea de-a lungul unei întregi perioade care merge de la *Ducesa urîtă* de Quentin Metsys la „capriciile" alegorice ale lui Arcimboldo*.

Epoca lui Alberti, Bramante, Rafael, Philibert de L'Orme, Palladio, care ne poate apărea atît de dedicată geometriei şi limpezimii, nu a îndrăgit numai „ordinea bine constituită" şi proporţiile riguroase. Ea a fost nu mai puţin sensibilă în faţa misterului datorat neterminatului, a poeticului din informal şi din „anamorfismul visului" (A. Chastel). Leonardo, care a abandonat atîtea studii în lucru, a diluat peisajul în ceaţa depărtărilor. Michelangelo a lăsat în nedesăvîşire doi din cei patru *Sclavi* destinaţi mormîntului lui Iuliu al II-lea şi emoţionanta *Pietà Rondanini*. Aceste eboşe simbolizau pentru el, şi pentru contemporanii lui, momentul creator, cel în care artistul, asemenea unui nou Deucalion, extrage omul din piatră.

De la neisprăvire la ezoterism nu este decît un pas. De îndată ce se purcede la o asemenea cercetare, se constată locul imens acordat de Renaştere ezoterismului. Pico a proclamat sus şi tare că nu toate sînt spre învăţare şi că adevărurile cele mai înalte caută să ră-

mînă tăinuite. În felul în care sfincșii păzeau porțile de la templele egiptene. Interesul pentru Pitagora, pentru *Kabbala*, pentru *Cărțile ermetice* a decurs din acest refuz al raționalului și din acest apetit pentru inefabil. Toată școala ficiniană a fost convinsă că Dumnezeu se exprimă prin hieroglife și că marii inițiați ai Antichității, începînd cu Hermes Trismegistul, închiseseră, și ei, în criptograme adevărurile esențiale: o concepție aristocratică în fondul ei, radical opusă veștii de Crăciun adresate mai întîi păstorilor.

Nu numai filosofii, dar chiar și oamenii cultivați au împărtășit complicațiile iconografice. Un considerabil succes au cunoscut *Hieroglyphica* pe care un obscur Alexandrin le compusese între secolele al II-lea și al IV-lea și pe care un preot florentin le-a redescoperit în 1419. Acestea au inspirat un întreg capitol din *De re aedificatoria* lui Alberti, au influențat ilustrația din *Visul lui Poliphil* și au fost tipărite în 1505 de Aldo Manuzio. Nemulțumindu-se cu hieroglifele trecutului s-au inventat altele noi – precum a procedat Bramante pentru Iuliu al II-lea –, „au fost umplute tablouri, *imprese* și reversuri de medalii; s-a ajuns pînă la enigmele cu care s-a amuzat neobositul Leonardo“ (A. Chastel). S-a manifestat curiozitate pentru șarade, acrostihuri, versuri retrograde. S-a uzat și s-a abuzat de simbol în devizele alegorice și în cărțile cu embleme* (*imprese*), în vreme ce moda mitologiei s-a constituit într-una a unui sistem simbolic: prin convenție, Venus a semnificat dragostea, iar Marte, războiul. Simbolismul naște ambiguitatea. O anumită Renaștere – calificată drept „manieristă“ – a utilizat *trompe-l'oeil*-ul, uși false, plafoane false, coloane false și balcoane false. Renașterea a îndrăgit tablourile cu „intrare dublă“, *Metamorfozele* lui Ovidiu, balurile mascate, amăgirile vivante constituite de automate, peisajele antropomorfe și ghicitorile care constituie „portretele compuse“ de Arcimboldo.

Aceste predilecții conveneau unui timp care s-a temut de vrăjitoare și care s-a complăcut în ocultism. Astrologia plus alchimia nu sînt oare „simbolismul devenit eficace“ (J. Bousquet)? Arta secolului al XVI-lea ne-a lăsat numeroase reprezentări de astrologi, alchimiști, magicieni și magiciene, ca *Circe* de Dosso Dossi. Dürer, Manuel Deutsch și mai cu seamă Baldung Grien

15. VRĂJITOARE CU CAPETE DE ANIMALE (După U. Molitor, De laniis et pitheonis mulieribus.*)*

au evocat vrăjitoarele și scenele de sabat. S-a spus mai sus că Ronsard, Du Bellay și Sigogne nu aveau îndoieli cu privire la realitatea vrăjitoriei. Sannazzaro enumeră în proza a noua din *Arcadia* o serie întreagă de talismane (piatra care te face invizibil, inima de cîrtiță înghițită pe cînd mai palpită încă și care permite predicția viitorului etc.), iar în Proza a zecea, incantațiile care stîrnesc sau sting dragostea. De la Aretino aflăm de filtrele pe care curtezanele romane le dădeau amanților lor. Burice de nou-născuți împreună cu fragmente de cadavre erau amestecate în fluxul menstrual. Pasajul cel mai cunoscut din *Memoriile* lui Cellini este probabil acela în care el povestește scena de invocare a demo-

16. BLESTEMĂȚII (După J. de Teramo, Das Buch Belial.*)*

17. COPIL MONSTRUOS (după A. Paré, Deux livres de chirurgie.*)*

nilor de la Colosseum unde a participat alături de un preot sicilian, „un spirit foarte distins și care era foarte introdus în învățătura grecească și latinească": „În mijlocul ruinelor de la Colosseum, scrie el, preotul s-a înveșmîntat în felul necromanților, apoi a început să deseneze pe pămînt cercuri, cu cele mai frumoase tipicuri ce s-ar putea închipui. Adusese parfumuri prețioase, doctorii fetide și foc. Atunci cînd lucrurile au fost puse la punct, a deschis o poartă în cerc și ne-a introdus acolo luîndu-ne... de mînă... în sfîrșit a început rugăciunile fierbinți. Această ceremonie a durat mai bine de un ceas și jumătate. Colosseumul s-a umplut cu legiunile duhurilor infernale." Cellini le ceruse demonilor să îi găsească iubita, Angelica, dispărută din Roma. Ei i-au promis ajutorul. Exact la o lună, el a descoperit-o la Neapole. Așa se face că epoca ce a văzut dezvoltarea spiritului critic a fost în același timp o perioadă de extraordinară credulitate. Jean Bodin, istoric al dreptului, economist, adversar al dogmelor religioase, a scris de asemenea o deconcertantă *Demonomanie a vrăjitorilor*. Să nu afirmăm prin urmare că scena Renașterii a fost terenul de dispută a două tipuri de oameni, unii tinzînd către rațional, alții către irațional. Aceleași spirite au fost deseori și critice și credule.

Cardan a făcut să progeseze algebra, dar i-a făcut şi horoscopul lui Iisus. Ambroise Paré* a consacrat un capitol întreg din cartea sa, *Despre monştri*, demonstraţiei că „demonii îşi au sălaşul în cariere".

●

Michelet şi Burckhardt prezentaseră Renaşterea sub forma unui timp înnoitor al ştiinţei de după noaptea Evului Mediu. Teza aceasta strălucitoare a fost mai apoi combătută. P. Duhem a văzut în Leonardo un urmaş al ştiinţei medievale şi i-a ataşat dinamica acelui impetuos al scolasticilor din veacul al XIV-lea. L. Thorndike a afirmat la rîndul său că ştiinţa şi tehnica pe de o parte, umanismul de cealaltă, se dezvoltaseră separat şi fără acţiune reciprocă. Oare umaniştii nu erau prea tare înclinaţi să îi creadă pe cuvînt pe Cei Vechi în materie de ştiinţă? Căci ei continuau, precum Lefèvre d'Étaples şi discipolii, să conceapă lumea fizică potrivit schemelor create de Aristotel. Ei îi citeau cu aceeaşi pasiune, îi credeau cu aceeaşi credinţă pe Pliniu cel Bătrîn şi pe Pliniu cel Tînăr, cîtă vreme ştiinţa unchiului era superioară celei a nepotului. În 1538, mai era publicată în franceză lucrarea unui erudit, J. Boemius, *Culegere de diverse povestiri din trei părţi ale lumii*, ca şi cum America nu ar fi fost cucerită de patruzeci şi şase de ani. Or, geografia lui Boemius a fost reeditată de şapte ori în franceză între 1539 şi 1558. Se înţelege că, încă din 1493, s-a tipărit faimoasa scrisoare a lui Columb care relata prima călătorie din Antile şi că, în Spania, Pietro Martire a început în 1511 publicarea primelor sale *Decade ale Lumii Noi*. Fapt este că înainte de 1550 marile descoperiri geografice nu au interesat în afara peninsulei Iberice decît un număr restrîns de oameni. Producţia tipărită anterior mijlocului de secol al XVI-lea dovedeşte că în toiul umanismului, cînd ediţiile şi traducerile din autorii vechi se înmulţeau, publicul cultivat era mai atras de cultura antică decît de noile cunoştinţe geografice.

În mod evident, umaniştii erau captivi ai vremii lor. Ei împărtăşeau credinţele astrologice şi lipsa de spirit ştiinţific. În februarie 1527, conjuncţia tuturor planetelor sub semnul Peştilor a părut că vesteşte catastrofe

înspăimîntătoare şi a prilejuit alcătuirea unei mulţimi de tratate: unul dintre ele a fost redactat de Pietro Martire. În celălalt sens, Copernic a ezitat zeci de ani pînă să publice, în 1543, *De revolutionibus orbium coelestium libri VI*, care nu a suscitat iniţial decît puţin interes în rîndul publicului. A trebuit să se aştepte douăzeci şi trei de ani – adică anul 1566 – pînă ce lucrarea să fie retipărită. Copernicienii au fost rari în decursul veacului al XVI-lea, iar expuneri ale operei copernicane practic inexistente. Un Petrus Ramus, extrem de ostil lui Aristotel, şi care, în consecinţă, ar fi trebuit să adere la heliocentrismul lui Copernic, a respins noua astronomie pe care a declarat-o îngreuiată de presupuneri fizice şi metafizice. Apare de neevitat opunerea acestor reticenţe şi slaba aliniere a oamenilor din Renaştere în spatele impulsurilor novatoare în materie de ştiinţă, succesului nemaipomenit de care s-au bucurat Virgiliu, Ovidiu sau Plutarh. Această constatare, pe care o vom corecta mai încolo, ar putea lesne produce dovada unui anumit divorţ între ştiinţă şi umanism.

Epoca lui Ficino şi a lui Rabelais a fost incontestabil întîrziată pe calea progresului ştiinţific de concepţiile venite din Antichitate şi din Evul Mediu cu privire la om şi lume, nişte concepţii pe care ea le-a interpretat sau le-a modificat mai mult ambiţios decît cu precizie. Creştinismul abandonase – deşi s-au văzut reţinerile „şcolii de la Padova“ – noţiunea de lume increată şi eternă şi o substituise cu dogma creaţiei. Pe alocuri, ştiinţa Renaşterii a conservat teoria aristotelică a celor patru elemente, pămînt, apă, aer şi foc, raportate la „calităţile elementare“, rece, umed, uscat şi cald, calităţi care se asociază două cîte două pentru a caracteriza fiecare element. Astfel, pămîntul este rece şi uscat, focul, uscat şi cald, apa, umedă şi rece. Universul şi omul îşi aveau sorgintea în aceste patru „calităţi“ fundamentale. Erau distinse patru temperamente numite respectiv coleric, sanguin, limfatic (sau flegmatic) şi melancolic. Aceasta corespundea predominanţei în organism a uneia sau alteia dintre cele patru umori esenţiale. Plantele, la rîndul lor, erau caracterizate apoi prin prezenţa în fiecare dintre ele a uneia sau a două „calităţi elementare“. Saturn avea reputaţia de a fi rece şi uscat: de unde şi lentoarea mişcării sale (fiindcă dura-

ta de revoluție era mai lungă). Luna se zicea că este umedă etc.

Dar Evul Mediu și, mai cu seamă, Renașterea au făcut să intre în joc, pentru a explica mișcările planetare și totalitatea existenței, o oarecare cantitate de forțe ale spiritului. Dedesubtul lui Dumnezeu era plasat un suflet al lumii, iar Ficino a certificat realitatea a douăsprezece suflete – sau „demoni“ – elemente și planete. Cuvîntul „suflet“ era atunci susceptibil de mai multe semnificații. El putea semnifica, ca în filosofia neplatoniciană, un principiu de viață semimaterial sau, dimpotrivă, sufletul „intelectiv“ al omului. În interiorul acestuia se diferenția sufletul intelectiv și nemuritor al unui *spiritus*, sediu al imaginației, capabil să părăsească învelișul terestru în timpul viselor, afectat de umorile care domină în corpul nostru, vehicul al dragostei, al simpatiei, al contaminațiilor emotive, parte a ființei noastre esențial accesibile muzicii și cîntecului. Dar penetrarea materialului de către spiritual nu se oprea aici. Era acordat un loc însemnat „spiritelor de foc, ori supra-aeriene, celor care vagabondau prin văzduh, urzitoarelor de miracole și de vijelii ori spiridușilor care duc la pierzanie pe călătorul rătăcit în noapte, spiritelor acvatice care au răcnete acoperind vuietul furtunii și dau fiori fratelui Jean des Entomeures, și, în fine, trupei infernale și subterane care jignește lumina clară a soarelui și căreia îi place să joace renghiuri muritorilor“ (P. Delaunay). În concepția tradițională, pămîntul, amplasat în lumea sublunară, adică inferioară, conținea infernul în adîncul măruntaielor sale. Prin răsuflătorile acestui infern, ciracii Satanei mai scăpau din cînd în cînd pentru a-i cerceta, tulbura și chinui pe bieții muritori. B. Palissy și Belon de Mans puneau la îndoială existența gnomilor, însă credința în „demonii minelor“ care suflau grizul, era generală.

În concluzie, intervalul Renașterii a rămas în general cantonat între cadrele explicative furnizate de o lungă tradiție antică și medievală. Or, aceasta asimila mitologia unui comentariu în imagini din fizica lui Aristotel. Neptun apărea ca suflet al mării, iar Apollo ca suflet al soarelui. O atare fabulă păgînă și un atare episod mitologic aveau prin urmare în realitate un arierplan naturalist. Iunona, pedepsită și suspendată în-

tre cer şi pămînt, era o povestire mitică ce avea ca semnificaţie faptul că ea este zeiţa – sufletul – aerului. Să atingem astfel cu degetul concepţia „demoniacă“ sau vitalistă a unei lumi cum era aceea a oamenilor din secolele al XV-lea şi al XVI-lea. Astrelor şi tuturor forţelor cereşti li se împrumutau un comportament afectiv analog celui uman. Fericit ca tot omul care se întoarce acasă, şi plin de gîndiri altruiste, gata să fie de folos aproapelui, astrul care revine la „domiciliu“, adică în constelaţia unde se găsea în momentul creaţiei, este mulţumit şi el, şi atunci trimite asupra pămîntului raze binefăcătoare. „Cerul astrologilor reflectă deci, la o scară cu mult mai vastă, lumea umană cu toate pasiunile ei, vicisitudinile, conflictele şi angoasele ei. Aştrii se iubesc, se urăsc, se însoţesc, se bat, se urmăresc, se asediază, se ard unii pe alţii“ (E. Garin).

„Natura“, „entitate reexhumată a gîndirii antice“, este şi ea antropomorfizată. *Natura naturata*, interpretă a Atotputernicului, este perenă în creaţia ordinului divin. Ea a zămislit, spune Rabelais, frumuseţe şi armonie. Paracelsus* este convins că ea aşează leacul alături de rău şi face să crească în fiecare zonă buruienile contra bolilor care bîntuie locul. Tot ea multiplică încercările în lumea minerală, schiţează în piatră stele (*astroite*), creiere (*cerebrite*), limbi (*glossopietre*). Belon du Mans culege de pe malurile Suezului o piatră pe care găseşte „scrise de la natură nişte litere ebraice“. Cardan acordă stîncilor un suflet vegetativ şi toată epoca este convinsă că şoarecii se nasc din cîrpe murdare. Datorită în special noului interes acordat neoplatonismului şi doctrinelor ezoterice, Renaşterea a pus accentul pe unitatea vie a universului într-un mod mai pregnant decît Evul Mediu. Lumea este concepută sub forma unei ţesături de corespondenţe secrete, de simpatii şi de aversiuni oculte, asemenea unui joc de oglinzi care îşi răspund, asemenea unui dialog de la stea la stea precum şi între stele şi oameni. Exista aşadar un raport între părţile corpului şi semnele zodiacului. „La fiecare individ, orice mădular reacţionează la corespondentul său sideral. Inima este guvernată de Soare, creierul, de Lună; Saturn, prin răceală, domneşte asupra celor posomorîţi, iar prin uscăciune, asupra avarilor; Luna cea umedă comandă fiziologia feminină;

Venus își incită complicii la dezmăț, Marte, la cutezanță" (P. Delaunay). Se crede îndeobște că luna plină și luna nouă precum și eclipsele satelitului nostru provoacă stricăciuni în trupul omenesc și că sînt vătămătoare pentru suferinzi. Jacques Peletier învață că ciuma provine dintr-o conjuncție a lui Saturn și a lui Jupiter și că sifilisul, care a făcut ravagii în veacul al XVI-lea, din cea a lui Saturn și a lui Marte. „Căci, scrie un medic în 1501, Saturn este pricina de înverșunare a durerii de picioare și a altor mădulare. Iar Marte este pricină de zămislire... De aceea zic eu că urmarea zisei conjuncții este pricina acestui beteșug."

Întru aceeași credință în vitalismul difuz al universului se întîlnesc savanți, artiști și țărani. Se au în vedere anotimpurile și fazele lunii, nu numai pentru muncile cîmpului și pentru tăiatul la vie, dar și pentru sîngerări, purgații, băi, tunderea părului și a bărbii, întrucît nimic nu trece neobservat de ochiul și înrîurirea stelelor. „De intrarea și de pasul și de ivirea acestor VII planete în cele XII semne, asigură Barthélemy Englezul, depinde ce se naște și ce se strică și tot ce decurge firesc pe dedesubtul cerului." Cum să se uite, de asemenea, că planetele guvernează lumea metalelor? Toate sînt văzute afectînd un metal specific: Soarele, aurul; Saturn, plumbul; Mercur, mercurul etc. Nesocotirea astrelor nu scapă nepedepsită, iar cei care le cunosc tainele sînt de neprețuit. În privința datei celei mai propice de începere a lucrărilor pentru palatul Strozzi, este consultat Ficino. Iuliu al II-lea, Leon al X-lea și Paul al III-lea se neliniștesc de poziția planetelor, înainte de a-și fixa data încoronării, a intrării într-un oraș sau a unui consistoriu. Louise de Savoia, mama lui Francisc I, îl ia ca astrolog pe Cornelius Agrippa, cel mai celebru magician al timpului, în timp ce Catherina de Medicis îl are sfetnic pe Nostradamus.

Odată ce cunoaște mersul stelelor, omul ajunge să asculte limbajul lui Dumnezeu în sînul naturii și să acționeze asupra ei. De unde, elogiul omului-magician pe care îl intonează împreună Ficino și Pico. Desigur că a existat o „magie diabolică" ce înrobește omul „puterilor rele". Renașterea a crezut cu tărie în realitatea pactelor cu diavolul și a existenței doctorilor Faust. Toți cei care se considerau mari inițiați exaltau încă o

altă magie. Atunci, scrie Ficino, „numele de mag, văzut într-un mod favorabil de Evanghelie, nu are nimic vătămător şi malefic; el desemnează un învăţat şi un preot". „Făcînd să ţîşnească, scrie Pico de La Mirandola, ca nişte ascunzători, în plină lumină, forţele răspîndite şi semănate în lume prin binefacerea lui Dumnezeu, (adevărata magie, *n.a.*) nu face atîtea miracole, căci ea serveşte cu asiduitate natura care le-a săvîrşit." „Preot şi interpret al naturii", magul scrutează această armonie a universului pe care grecii o numeau *sumpatheia*; el se găseşte în posesia unei cunoaşteri temeinice a relaţiilor dintre elemente, aplică fiecărui lucru farmecele care i se potrivesc şi incantaţiile pe care le consideră cele mai potrivite.

În acest fel, Renaşterea a amplificat confuzia dintre materie şi spirit, confuzie moştenită de la Evul Mediu. Nimic nu este constituit din materie în universul total vitalizat. Nu se întrezărea o diferenţă de natură între cauzalitatea materială şi eficacitatea forţelor spirituale. Este frapantă imensitatea domeniului oferit magiei, dar nu se vede cu claritate prin ce mijloace practice va reuşi aceasta să stăpînească lumea. În acest univers unde totul este „simpatie" şi corespondenţe, în ce constă, la drept vorbind, „cunoaşterea relaţiilor între elementele naturale" exaltă de Pico? Care este reţeta pentru a aplica „fiecărui lucru farmecele fireşti"? Care „incantaţii" vor deschide preotului ştiinţei uşa locului unde sînt ascunse secretele lumii? Contrastul este evident, decalajul, enorm, între ambiţiile magiei şi instrumentele de care dispune sau de care are impresia că dispune. Ştiinţa modernă nu putea să se lipsească de un atare program care trebuia să despartă forţe spirituale şi forţe materiale, trebuia să devină mai umil, să abandoneze ambiţiile cosmice, pentru studiul răbdător, concret şi precis al unor fenomene atît de obişnuite precum căderea corpurilor, să se deprindă în a vedea numărul ca un instrument de măsură, iar nu ca o cheie de aur a unei lumi misterioase. Dar dacă umanismul a întîrziat cumva instaurarea ştiinţei moderne, în alte privinţe i-a înlesnit dezvoltarea. Cele două afirmaţii pot părea contradictorii şi, într-o oarecare măsură, ele şi sînt. Dar stă în firea vieţii să alieze în mod paradoxal contrariile. Aşa se face că adevărul şi falsul se găseau încă ameste-

cate în spiritul celor mai mari savanţi care au îngăduit trecerea Renaşterii în faza clasică. Kepler îmbăia numerele în mistică, credea în armonia muzicală a universului şi privilegia cele cinci solide regulate platoniciene: cubul, tetraedrul, octaedrul, dodecaedrul şi isodecaedrul. Pentru dînsul, orbitele planetare corespundeau celor cinci solide, fiecare orbită înscriindu-se în solidul în a cărui orbită exterioară este circumcisă. În privinţa lui Galilei, el a negat orbitele eliptice calculate de Kepler şi a rămas ataşat faţă de circularitatea revoluţiilor planetare. Aşa că pînă la urmă tot istoria a degajat din steril marile descoperiri ale lui Copernic, Kepler şi Galilei.

•

Că a existat un raport intim între umanism şi ştiinţă este demonstrat mai întîi de faptul că Italia a fost, în decursul secolelor al XV-lea şi al XVI-lea, şcoala Europei. Ea a dat matematicienii cei mai proeminenţi, de la Luca Pacioli la Bombelli, trecînd pe la Tartaglia şi Cardan, pe principalul fizician, Benedetti*, pe cel mai mare anatomist, Leonardo da Vinci, pe precursorul epidemiologiei raţionale, Fracastoro care a redactat (în versuri) un important tratat asupra sifilisului. Ea a deschis primele grădini botanice. Copernic era polonez, dar a stat de două ori în peninsulă, a petrecut aproape trei ani la Bologna şi a predat matematicile la Roma. Vésale*, cel mai celebru anatomist al Renaşterii după Leonardo, era belgian dar a fost profesor la Padova, la Bologna şi la Pisa, iar marea sa lucrare, *De humani corporis fabrica* (1543), în Italia a pregătit-o. Nu în ultimul rînd, Italia l-a dat pe Galilei. Fiindcă centrele de difuzare a umanismului italian au fost nişte locuri privilegiate, unde cercetarea tehnică şi ştiinţifică a progresat. Semnificativ în această direcţie este tabloul lui Jacopo de'Barbari (muzeul Capodimonte, din Neapole) care îl înfăţişează pe Luca Pacioli cu un tînăr elev de-al său, prinţul Guidobaldo de Urbino. Sus, în stînga, se observă un poliedru semiregulat şi, pe masă, un dodecaedru regulat şi diverse instrumente pentru matematici.

Apărea de asemenea şi în afara Italiei că oraşele cîştigate cel mai substanţial de noua cultură erau în

același timp acelea în care știința dobîndește progresele cele mai notabile. Este cazul Cracoviei unde Copernic a fost student și unde influența italiană era preponderentă. Cracovia era, la sfîrșitul secolului al XV-lea, singurul oraș din Europa, alături de Bologna, care avea o catedră de matematică. Este apoi cazul Nürembergului, centru de studii elenistice, matematice și cartografice. În aceste sectoare diferite lucrau aceiași oameni, încurajați de un burghez mecenar, W. Pirckheimer, cel care a cumpărat manuscrisele lui Regiomontanus și le-a salvat astfel pentru posteritate.

Matematician și elenist, traducător al lui Ptolemeu, Regiomontanus a fost primul care a tratat trigonometria ca pe un capitol distinct al științei, iar studiile sale trigonometrice au fost prețioase pentru calculele astronomice ulterioare. De cercul lui Pirckheimer sînt legate două alte mari spirite de înaltă clasă: J. Werner și A. Dürer. Primul, geograf și cartograf, este cunoscut mai ales prin opera sa matematică. El a dat primul studiu al conicelor din Occident și a indicat în plus o metodă trigonometrică pentru a înlocui înmulțirea cu adunarea și scăderea. Ea a fost utilizată de Tycho Brahé* și de colaboratorii săi și oferea servicii analoage celor pe care le oferă în zilele noastre tabelele de logaritmi. Cît despre Dürer, el a publicat în 1525, o *Instruire pentru măsurătoarea cu compasul și cu rigla* adresată în principal pictorilor, arhitecților și artiștilor cărora le propunea să învețe trasarea figurilor geometrice. El a tratat aici mai cu seamă spirale și curbe complicate, construirea poligoanelor regulate și a perspectivei.

Încă multe ale indicații de inegală importanță ar putea fi anexate la dosare, care să dovedească în sectoare diferite o fericită conlucrare între știință și umanism. Întîiul umanist german, Nicolaus Cusanus, a deschis calea lui Copernic, Giordano Bruno și lui Galilei. În chirurgie, un novator a fost Rabelais care a inventat – sau a reinventat – dispozitive pentru reducerea fracturilor de femur și incizia herniei strangulate. Pe de altă parte, cum să nu fie de subliniat numărul pictorilor și gravorilor care prin desenele lor precise au contribuit la mai buna cunoaștere a omului, a plantelor și animalelor? Dürer a fost un remarcabil artist animalier. Cel mai celebru dintre desenele sale de animale – datat 1515 –

reprezintă rinocerul pe care regele Portugaliei i-l oferise lui Leon al X-lea. În fine, un tipograf cultivat – și foarte bine echipat – din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, Platin, a jucat, mulțumită lucrărilor ieșite de sub teascurile sale, un rol capital în dezvoltarea botanicii. Sîntem purtați astfel înspre niște concluzii nuanțate: umanismul și știința au fost departe de a se distanța mereu unul de cealaltă. În unele cazuri umanismul a fost științificește rodnic, iar în altele nu.

Se cuvine să se reia aici demonstrația din capitolul al III-lea, anume că Renașterea a fost mai liberă față de Antichitate decît se crede adesea. Chimistul Paracelsus, numit profesor de medicină* la Basel în 1526, a atacat aici cu vehemență terapeutica tradițională și a ars în public operele lui Galenus. La fel Vésale, în marea sa lucrare, *De humani corporis fabrica*, a veștejit violent știința celor din Vechime. Înainte de ei, Nicolaus Cusanus, insistînd asupra relativității oricărei cunoașteri omenești, scrisese: „Dacă sîntem surprinși să vedem că regulile puse de Cei Vechi nu se potrivesc cu pozițiile reale ale aștrilor, așa cum se arată ei la observație, este pentru că ne imaginăm că doctrinele lor erau adevărate, în ce privește aștrii, polii și măsurile." Bineînțeles că umaniștii nu au gîndit întotdeauna ca Nicolaus Cusanus și că un respect de multe ori excesiv față de Cei Vechi a frînat nu o dată progresul științei. Tot la fel de adevărat este că Renașterea, prelucrînd texte științifice din Antichitate, mai bine și într-un mod mai complet decît se făcuse pînă atunci prin difuzarea acestor texte cu ajutorul tiparului, a contribuit cu siguranță la dezvoltarea interesului pentru materialele tratate în aceste cărți. Pe deasupra, traducătorii de opere științifice antice au fost uneori în același timp și novatori, cu precădere în matematică. În sfîrșit, o mai bună aprofundare a științei grecești a făcut cu putință să se pună față în față Cei Vechi și să se asigure înfrîngerea lui Aristotel.

Sigur că tipografii și umaniștii au răspîndit operele științifice ale lui Aristotel, *Cosmografia* lui Ptolemeu, tratatele și *Aforismele* lui Hippocrate – lucrări care au avut valoarea lor, dar care nu puteau face să progreseze cunoașterea. Dar au publicat și texte mai mult sau mai puțin uitate, dacă nu de autori uitați, cel puțin din punctul de vedere al conținutului. Succesul repurtat de opera

lui Euclid merită să fie subliniat. Între 1505 şi 1574 aceasta a fost editată realmente de zece ori în latineşte (una dintre ediţii fiind opera lui Lefèvre d'Étaples), o dată în greceşte, de două ori în italiană, o dată în franceză şi o dată în engleză. Veacul al XVI-lea a redescoperit practic *Aritmetica* lui Diofantes, matematician al şcolii din Alexandria (325-410). În special, aceasta a fost tradusă în limba italiană de Bombelli, cel mai bun algebrist al Renaşterii. Opera lui Diofantes a fost un catalizator pentru el, o operă ce i-a marcat pe flamandul Stevin şi pe francezul Viète, doi mari matematicieni ai celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVI-lea. Interesul nou pentru Arhimede a fost şi acesta pozitiv în gradul cel mai înalt. O ediţie parţială a lui Arhimede a văzut lumina tiparului în 1503, o alta în 1543, sub îngrijirea lui Tartaglia. Două traduceri latine complete au apărut în 1544 şi în 1572, aceasta din urma datorată lui Commandino (1505–1575), medic şi matematician al ducelui de Urbino. Or, un fizician ca Benedetti (1530–1590), care a exercitat o mare influenţă asupra lui Galilei, l-a opus pe Arhimede lui Aristotel, a respins fizica empiristă şi calitativă a acestuia din urmă şi s-a străduit să construiască pe temeliile staticii lui Arhimede o fizică, sau pentru a folosi cuvintele sale, o „filosofie matematică" a naturii.

În mod paradoxal, întoarcerea către Antichitate a permis astfel o depăşire a ştiinţei moştenite dintr-acolo. Aici nu este decît o ilustrare a unui proces general prin care Renaşterea a făcut operă aparte, oferindu-şi uneori – nu totdeauna – iluzia că revine îndărăt. Cea mai bună ilustrare a acestui demers este cazul lui Copernic. El citise toate operele greceşti care se ocupă cu formarea universului şi a descoperit că Ecphantos, Hicetas din Pont credeau în mişcarea pămîntului. Cu toată aparenta obscuritate a acestei concepţii, Copernic s-a hotărît să o studieze şi, la sfîrşit, a adoptat-o. Dar cei trei filosofi erau pitagoreici; ba Heraclit frecventase şi expunerile lui Platon. Copernic a fost condus prin urmare înspre marea descoperire de o revenire, dincolo de Ptolemeu şi de Aristotel, la gîndirea pitagoreică. Şi este în afară de îndoială că o profundă inspiraţie pitagoreică, fie şi în linia neoplatonismului renascentist, însufleţeşte primul volum din *De revolutionibus orbium cælestium*

care conține un adevărat imn adresat soarelui, „lumina ochiului și duh al lumii", „directorul" ei și „Dumnezeu vizibil după Trismegist". În felul acesta, vitalismul confuz și prea ambițios al filosofiei umaniste celei mai autentice nu s-a îndepărtat în permanență de știința adevărată.

●

În tot cazul, trebuie reamintit în ce domenii a progresat știința renascentistă. Descoperirile geografice și explorările au permis de la început întregirea de o manieră substanțială a inventarului lumii vii, fie că în cauză era zoologia ori botanica. De bună seamă că savanții vremii nu au pus capăt cu brutalitae credințelor medievale. Licornul, al cărui corn ar poseda virtuți miraculoase, basiliscul cu privirea ucigătoare din pustiurile africane sînt adeveriți de compilatori serioși. Paracelsus, cu o imaginație nelipsită de fantezie, dezvoltă teoria *signatura plantarum* care postulează analogii de forme între vegetale și organele omenești considerate a fi tămăduitoare; liliacul, cu frunze în formă de inimă, ar fi indicat în cardiopatii. Este adevărat, pe de altă parte, și conform schemei descrise, că progresele s-au produs pornind de la opere antice cunoscute mai bine și răspîndite prin mijlocirea tiparului. *Istoria naturală* a lui Plinius, tipărită încă din 1469, a fost reeditată de optsprezece ori în veacul al XV-lea și de cincizeci de ori în cel de-al XVI-lea. Studioul cărților lui Aristotel, Teophrast și Plinius, prin plusul de curiozitate pentru faună și floră, a favorizat deșteptarea zoologiei și a botanicii. În plus, avîntul acesta a fost înlesnit de progresele gravurii pe lemn și în cupru.

Nu numai că au fost cunoscute mai bine animalele și plantele din Europa temperată, dar s-a manifestat interes și pentru cele din nord și din Orientul Apropiat. Au fost descrise *Cosmografia Levantului* și *Ciudățeniile Franței antarctice*, girafele și hipopotamii din Egipt, lamele din Anzi, goiavierii și cocotierii din Indiile occidentale. Francezul Nicot și italianul Benzoni au făcut cunoscut europenilor tutunul, iar Charles de Lécluse (1526–1609) a fost primul cultivator din lumea veche al tuberculilor de cartofi aduși din America în

1555. În multe din lucrările sale, Charles de Lécluse a notat şi a demonstrat circa 1585 de vegetale. Gaspard Bauhin din Basel (1550–1624), în lucrările publicate la începutul secolului al XVII-lea a studiat 6000 dintre acestea. La mijlocul secolului al XVIII-lea, Linné utiliza încă *Plantarum seu stirpium historia* al lionezului Mathias de Lobel, publicată în 1576. O ediţie nouă (1581), realizată de Plantin, a cuprins o traducere franceză, un index în şapte limbi, un album cu 2491 de desene şi indicaţia tuturor citărilor anterioare în legătură cu diferitele specii.

Inventarul lumii vii s-a însoţit evident cu o lărgire şi cu o ameliorare a cunoştinţelor geografice. Decoperirea Lumii Noi nu putea să nu asigure geografiei un pas hotărîtor. O dată importantă este marcată de *Cosmographia universalis* de Sebastien Münster, publicată la Basel în 1544. În cei o sută de ani care au urmat publicării ei, a cunoscut 46 de ediţii în şase limbi. Lucrarea conţinea 26 de hărţi şi 471 de gravuri pe lemn. Autorul rectifica poziţii inexacte şi propunea noi idei asupra eroziunii, cutremurelor de pamînt, vînturilor tropicale şi curenţilor maritimi. *Cosmographia* lui Münster a fost urmată de două atlase ale lui Ortelius şi Mercator care au apărut la sfîrşitul veacului al XVI-lea. Publicul cultivat se interesa acum de geografie. Înainte de 1550, în franceză nu se publicaseră decît 86 de lucrări geografice. Dar apoi au fost publicate 48 între 1551 şi 1560, 70 între 1561 şi 1580, 76 între 1581 şi 1590, 54 între 1591 şi 1600 (scădere provocată fără îndoială de războaiele religioase) şi 112 de la 1601 la 1610.

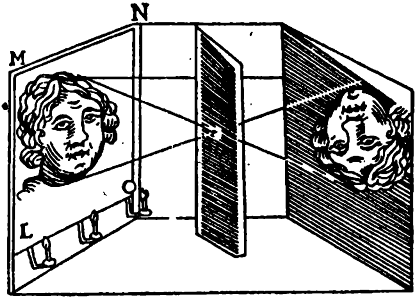
Progresele din chimie şi fizică au fost mai modeste decît cele din zoologie, botanică şi geografie, ceea ce nu înseamnă că au fost de neglijat. Formulele unui chimist – şi astrolog – din secolul al XVI-lea, Paracelsus, au figurat în cărţi specializate pînă în epoca lui Lavoisier. Chimia renascentistă se poate împărţi în două: una înrudită cu meşteşugăritul – al aurarilor, orfevrilor, boiangiilor şi metalurgiştilor –, care grupează deja în secolul al XVI-lea un oarecare număr de reţete şi o alta – alchimia – aflată în urmărirea unei vechi himere: a transforma metalele calpe în aur, agentul acestei transmutaţii urmînd să devină „piatra filoso-

fală". Artizanii și alchimiștii s-aù străduit să-și integreze cunoștințele despre materie într-un corp de doctrină. Ei utilizează limbajul ezoteric al epocii, fac referiri la un sistem de corespondențe între stele și metale, acceptat atunci de cele mai subțiri spirite, și continuă, cel mai adesea, să se sprijine pe bătrîna teorie aristotelică a celor patru elemente incoruptibile. Paracelsus, totuși, le respinge dar păstrează calitățile elementare (rece, uscat, cald și umed) și le adaugă o misterioasă „quintesență". El mai adaugă încă cinci „principii": mercurul, sulful, sarea, „flegma" (un fel de umoare apoasă) și *caput mortuum* (un reziduu al distilării alcoolice). El spune că „principiile" sînt formate prin uniunea, în proporții diverse, a calităților elementare: în mercur domină umiditatea, în sulf căldura etc. Teoria aceasta complicată etala niște pseudoexplicații generale agreate de epocă. Că toți chimiștii vremii sale – așa vor sta lucrurile pînă la Lavoisier –, Paracelsus acordă un loc de onoare metalelor. Dintre acestea erau cunoscute șapte, care erau puse în legătură cu planetele. Metalul perfect era aurul. Veneau apoi argintul, fierul, mercurul, cositorul, cuprul și plumbul. Asemenea contemporanilor săi, Paracelsus a crezut că în timp metalele din adîncurile pămîntului trec în aur. Dar – inovație importantă – a renunțat la speranța de a grăbi această evoluție și a abandonat pretenția fundamentală a alchimiștilor de a realiza „opera cea mare". Chimia și metalurgia urmau a se mulțumi cu utilizarea metalelor ca atare, așa cum se prezentau la extragerea lor din mină. Și, dat fiind că ironiza știința Celor Vechi, Paracelsus a pus accentul pe experiență, deschizînd în acest fel o cale fecundă. În fine, acest chimist, care era și medic, a încercat să tămăduiască prin mijlocirea unor leacuri în care intrau metale și compuși minerali. Utilizînd astfel medicamente compuse, pornind de la elemente extrase din lumea minerală, el a permis dezvoltarea terapeuticii chimice. Paracelsus are așadar, pentru noi complexitatea Renașterii înseși, căreia i-a întruchipat slăbiciunile, ambițiile nemăsurate și intuițiile geniale. Era oare un iluminat, un șarlatan – căci pretindea a fi alcătuit un elixir al tinereții și că l-ar fi fabricat pe *homunculus* – sau un precursor? În realitate, a fost toate acestea la un loc.

•

În mare măsură, Renașterea a fost o revoltă împotriva lui Aristotel. Afirmația a fost făcută în legătură cu neoplatonismul care este valabilă și pentru Luther. Cu toate acestea, și capetele cele mai luminate au avut dificultăți în a se separa de bagajul ideilor aristotelice. O probă în această direcție este furnizată de istoria fizicii, chiar dacă în răstimpul umanismului s-au înregistrat progresele sensibile în acest domeniu. Pentru Aristotel, natura are oroare de vid. El își dăduse seama bineînțeles că un corp în cădere merge din ce în ce mai repede. Dar aceasta se întîmpla, credea el, pentru că fiecare mobil caută să ajungă cît mai repede posibil la „locul său firesc", locul natural al corpurilor grele aflîndu-se înspre în jos, iar cel al corpurilor ușoare înspre în sus. Aristotel afirma existența unei ușurătăți și a unei gravitații absolute. Din această pricină, spunea el, obiectele cad cu atît mai iute cu cît sînt mai grele. Un alt postulat al fizicii aristotelice stabilea o diferență de natură între mișcarea naturală – aceea a pietrei care cade – și mișcarea violentă a unui proiectil. Cu privire la acesta din urmă, la sfîrșitul veacului al XV-lea, se credea că traiectoria era rectilinie în tirul direct și unghiulară în celelalte cazuri. În secolul al XVI-lea totuși, unii scolastici de la Paris și de la Oxford au adus unele obiecții fizicii lui Aristotel. Acesta afirmase că deplasarea unui obiect se datorează unei forțe motrice care întreține mișcarea de-a lungul traiectoriei. Buridan (1300–1358) a pus așadar întrebarea: „La aruncarea unei săgeți, ce forță o împinge în drumul ei?" Aristotelicii răspundeau: „Aerul urnit de arc." Buridan a găsit mai simplu să se admită că arcul este cel care comunică săgeții o provizie de energie, cu atît mai însemnată cu cît este mai grea săgeata. Era doctrina lui *impetus*, admisă de Leonardo și încă de Galilei la începutul carierei sale.

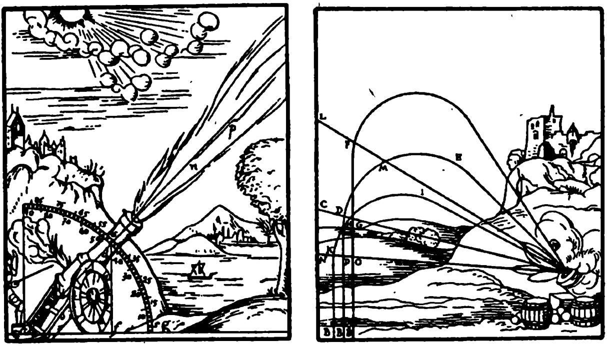
Revoluția care a îndepărtat principalele erori ce împovărau fizica nu s-a întîmplat decît în secolul al XVII-lea. Renașterea a fost aceea care a liberat terenul științei pentru Galilei, Descartes și Newton. Împotriva a ceea ce s-a crezut de către istorici, care au modernizat peste margini gîndirea sa, Leonardo da Vinci nu a descoperit nici principiul inerției, nici legea căderii

18. CAMERA NEAGRĂ (După G. B. Della Porta, Magia naturalis.*)*

După Arhimede, Leonardo da Vinci, Cardan și Giovanni Battista Della Porta au observat că, dacă se practică un mic orificiu în peretele unei camere negre, imaginile exterioare, puternic luminate, se formează răsturnat și inversate, pe peretele din partea opusă.

corpurilor. În schimb, el a întrevăzut posibilitatea traiectoriilor curbilinii. Și mai cu seamă, s-a apropiat de descoperirea principiului egalității de acțiune și de reacțiune în cazul percuției. El a notat că dacă un corp lovește un plan sub un unghi oarecare, acesta execută un salt și că „unghiul săriturii va fi egal cu unghiul

19. PROGRESELE BALISTICII (După U. Eco și G. B. Zorzoli, Histoire illustrée des inventions.*)*

Tartaglia este cel care a descoperit că, pentru a da unui tun bătaie maximă, trebuie fixat la 45° deasupra liniei orizontului (78). El a înțeles că forța imprimată proiectilului și forța gravitației se compun și impun o mișcare parabolică (79), prin urmare o traiectorie fără o parte rectilinie.

percuţiei". El a subînţeles cu aceasta principiul conservării mişcării. Opera lui Leonardo, în datele ei cu privire la fizică, pare să fi fost ignorată în veacul al XVI-lea. În tot cazul, ea nu a exercitat în epocă o influenţă resimţită. Aproape la fel au stat lucrurile şi în cazul celei a lui Tartaglia, care rezida în două lucrări de fizică destul de importante: *Nova scientia* (1537) şi mai ales *Quesiti e invenzioni diverse* (1546). Pînă aici se credea că o ghiulea atingea maximul de viteză nu la ieşirea din tun, ci puţin după aceea. Tartaglia, cel dintîi, a respins această credinţă în acceleraţia iniţială a unui proiectil. El a abandonat în special postulatul incompatibilităţii între mişcări naturale şi mişcări violente şi a demonstrat că traiectoria unui glonţ ori a unei ghiulele nu presupune o parte rectilinie.

Tartaglia nu a convins majoritatea savanţilor din vremea sa. Însă a fost maestrul lui Benedetti care l-a influenţat profund pe Galilei. Benedetti i-a reproşat lui Aristotel de a fi negat mişcarea în vid, pe care filosoful grec o considera evident absurdă căci, în lipsa oricărei rezistenţe, mişcarea s-ar efectua, credea el, cu o viteză infinită. Benedetti a demonstrat din contră că viteza în vid nu va creşte pînă la infinit. El a respins de asemenea noţiunile aristotelice de gravitaţie şi de uşurătate absolute. El a declarat – afirmaţie fundamentală – că au greutate toate corpurile, dar că sînt mai mult sau mai puţin grele, în funcţie de mediul în care se găsesc plasate. În sfîrşit, el a demonstrat, în contra unei tradiţii mai mult decît milenare, că două corpuri de „omogenitate" egală cad cu aceeaşi viteză, oricare ar fi greutatea fiecăruia în parte. Galilei va generaliza această propoziţie extinzînd-o asupra tuturor corpurilor şi, pe deasupra, va abandona teoria lui *impetus* pe care Benedetti o conservase.

În privinţa lui Stevin, „Arhimede al secolului al XVI-lea", şi el a fost un fizician novator. A studiat echilibrul unui corp pe un plan înclinat şi a stabilit ca principiu al mecanicii imposibilitatea mişcării perpetue. A fost şi primul după Arhimede care a obţinut progrese în hidrostatică. Examinînd două vase comunicante – două corpuri de pompă, dintre care unul este de zece ori mai mare decît celălalt –, el a ajuns la concluzia că este nevoie de o cantitate de apă de zece livre

în cel mare pentru a contrabalansa o singură livră în cel mic. Prin aceasta a demonstrat că presiunea apei pe fundul unui vas nu depinde nici de forma aceluia, nici de volumul de apă conținut, ci doar de înălțimea sa. Prin urmare, un fluid poate exercita o presiune superioară de multe ori greutății sale. Urmîndu-și cercetările, Stevin a fost și primul care a stabilit valoarea presiunii exercitate de un lichid asupra pereților recipientului în care se găsește. În ciuda acestor cercetări remarcabile, Stevin, care era și inginer, și-a făurit celebritatea din vremea sa din faptul că i-a construit lui Maurice de Nassau, în 1600, o căruță cu pînze cu care a cărat douăzeci și opt de persoane cu o viteză pe care nici un cal nu o putea atinge.

●

Benedetti și Stevin îi anunță pe Galilei și Descartes; cu toate acestea, ei au rămas „dincolo de linia care separa știința renascentistă de știința modernă" (A. Koyré). Benedetti, mai cu seamă, și-a îngăduit cea mai gravă dintre greșelile comise de Aristotel în ce privește mișcarea, pe care a înțeles-o, și el, ca pe o „schimbare" iar nu ca pe o „stare". Adevărul este că în dorința de a fundamenta fizica pe o bază matematică, Benedetti indica singurul drum cu putință pentru progresul științific, un drum pe care îl pregătiseră o sută cincizeci de ani de meditații și de progres ale matematicii. Încă Nicolaus Cusanus susținuse în lucrarea lui de căpătîi, *Ignoranța doctă* (1440), că numai prin matematică omul poate să atingă certitudinea și că ea constituie fundamentul fizicii. În plus, el a avut meritul de a afirma valoarea absolută a principiului continuității, din care a dedus identificarea cercului cu un poligon infinit în laturi – o identificare ce urma să permită dezvoltarea geometriei indivizibilului din cursul secolului al XVII-lea. S-a arătat interesul acordat matematicii de către umaniștii germani, dintre care mulți au fost discipoli lui Cusanus. În mod special, aceștia au făcut să progreseze trigonometria. Dürer, care a studiat spiralele, a fost de asemenea un precursor al geometriei descriptive a lui Monge. Un fervent luteran, prieten cu Melanchthon, Michael Stifel (mort în 1567), a contribuit la simplificarea limbajului

matematic, inventînd termenul de „exponent". Acesta a studiat raporturile dintre progresiile aritmetice şi geometrice şi, cel dintîi, a prelungit seria aritmetică în domeniul numerelor negative.

La sfîrşitul veacului al XV-lea şi al XVI-lea, Italia a fost, alături de Germania, ţara cea mai deschisă progresului matematic. În acest interval, *Summa de arithmetica, geometria, proportioni et proportionalita* de Luca Pacioli (1494) nu reprezintă o lucrare de noutate, ci, mai curînd, un „curs" complet care oferă esenţialul cunoştinţelor aritmetice şi geometrice ale vremii. Cealaltă operă a lui Pacioli, *De divina proportione*, nu aduce nici ea vreo contribuţie cu adevărat nouă, dar reflectă preocupările matematice ale artiştilor şi filosofilor umanişti. Inspirîndu-se dintr-o lucrare inedită de-a lui Piero Della Francesca, ea stabileşte nobleţea „divinei proporţii" (grandoare divizată în raţiune medie şi extremă) pe considerente extrase din Platon şi din teologia creştină şi află înscrisă cu aceeaşi pregnanţă în sfera universului şi în cea a corpului omenesc. Leonardo, care achiziţionase *Summa* lui Pacioli încă de la apariţie, a extras de acolo esenţialul cunoştinţelor sale matematice. Geometru înnăscut, Leonardo a neglijat algebra dar, discipol al lui Cusanus, a realuat consideraţiile infinitezimale şi cele cu privire la limită, canalizîndu-şi studiile asupra transformării solidelor unele într-altele „fără diminuare ori creştere de materie". Descoperirea matematică cea mai frumoasă rămîne totuşi aceea a centrului de gravitate a piramidei. În carnete, a mai lăsat note destul de abundente asupra semilunilor, al căror aspect estetic îl seducea şi a demonstrat că suma semilunilor construite pe laturile unui triunghi dreptunghic este riguros egală cu aria acelui triunghi.

În pofida prestigiului ataşat de numele lui Leonardo, în Italia s-a produs, fără nici o legătură cu acesta, „breşa" care a permis ştiinţei matematice occidentale să atingă un nivel pe care nici Antichitatea, nici arabii nu îl atinseseră vreodată. Acest progres a însemnat la început descoperirea soluţiilor ecuaţiilor de gradul trei şi patru. Istoria este celebră. La sfîrşitul veacului al XV-lea, un profesor din Bologna, del Ferro, găseşte soluţia unei forme de ecuaţii de gradul trei, însă nu o dă publicităţii, mulţumindu-se să o împărtăşească unor

prieteni în cea mai mare taină. În 1535, unul dintre aceştia îl provoacă pe Tartaglia la un fel de turnir algebric şi îi dă o serie de treizeci de probleme reductibile la ecuaţia lui Ferro. Tartaglia rezolvă problemele, lărgind în plus şi soluţia ecuaţiilor de gradul trei. Dar, alt mister, Tartaglia păstrează şi el secretul descoperirii sale. Atunci intră în scenă Cardan care, în 1538, pregăteşte un tratat de algebră. El îi cere lui Tartaglia să îi comunice invenţia sa şi îl asigură că o va publica dimpreună cu numele inventatorului. Tartaglia refuză. În anul următor, Cardan editează *Practica arithmeticæ generalis*. Este opera unui algebrist abil, dar care nu rezolvă ecuaţiile de gradul al treilea decît reducîndu-le la cele de gradul doi. Cardan îşi reînnoieşte demersurile pe lîngă Tartaglia care sfîrşeşte prin a-i comunica metoda sa – sub formă versificată. În 1545, Cardan publică *Ars magna* unde prezintă soluţiile ecuaţiilor de gradul trei, nu fără a le atribui invenţia lui del Ferro şi a lui Tartaglia. În fapt, Cardan lărgea considerabil descoperirile predecesorilor săi. Chiar dacă a refuzat să considere numele negative ca „adevărate", nu a ezitat să le supună calculului. El a dovedit, deci, că ecuaţia de gradul trei admite soluţii pozitive, negative şi chiar imaginare[1]. *Ars magna*, care mai conţinea şi expozeul cercetărilor pe care le găsea un tînăr matematician, Ferrari, asupra soluţiei unei ecuaţii de gradul patru, reprezintă o dată capitală în istoria algebrei.

Bombelli a urmat calea trasată de predecesori. El a dat teoria soluţiilor imaginare aplicînd rădăcinilor pătrate ale numerelor negative regulile elaborate pentru calculul rădăcinilor de numere pozitive. El a tratat de asemenea cu o mare virtuozitate ecuaţii de gradul patru distingînd 44 de forme. Totuşi, algebra, în ciuda progreselor realizate în Italia către mijlocul secolului al XVI-lea, nu devenise încă destul de abstractă şi simbolică. Bombelli, de pildă, era încurcat de faptul că nu desemna niciodată necunoscuta cu un simbol şi nici cantităţile cunoscute prin litere. El era, prin urmare, incapabil să scrie o formulă generală. La sfîrşitul secolului al XVI-lea, flamandul Stevin şi francezul Viète au lucrat la acestă simbolistică a algebrei care urma să îi înlesnească extrema dezvoltare din secolul următor.

---

1 Rădăcina pătrată a unui număr negativ este „imaginară" (*n.a.*)

Stevin a adus două inovații capitale în sensul simplificării și sistematizării aritmeticii și a algebrei. Într-adevăr, el a introdus folosirea curentă a fracțiilor zecimale, cunoscute dinaintea lui, dar puțin folosite, din lipsa unui sistem de notație care să le permită tratarea ca numere întregi. Or, este suficient să se scrie 34,51 în loc de 3451√100[1]. Pe de altă parte, el a unificat noțiunea de număr, admițînd numărul negativ ca deplin legitim. Pentru întîia oară în istorie s-a declarat că „scăderea unui număr pozitiv este egal cu adunarea unui număr negativ". Stevin a afirmat la fel că „orice rădăcină este număr", căci pînă atunci numerele cum ar fi √2 sau √8 treceau drept „absurde, iraționale, inexplicabile". Stabilind în acest fel o distincție radicală între „absurditate" și „incomensurabilitate", el a deschis cărări noi dezvoltării algebrei și geometriei analitice.

Viète a devenit celebru în vremea sa pentru a fi rezolvat în 1593 o problemă pe care un matematician olandez o propunea sfidător întregii Europe. Era o ecuație de gradul patruzeci și cinci. El a compus o remarcabilă lucrare de trigonometrie, *Canon mathematicus* (1579), a cărei tipărire a durat opt ani. El a inventat aplicarea algebrei la geometrie. A bănuit incomensurabilitatea lui π căruia i-a calculat zece zecimale exacte. Dar marele său merit este de a fi adus, în al său *In artem analyticam isagoge* (1591), o contribuție decisivă la simplificarea și simbolizarea algebrei, introducîndu-i, într-un mod sistematic, folosirea literelor – vocale pentru necunoscute, consoane pentru date. Înaintea lui, algebra oferea „exemple" și „reguli" ca cele din gramatică, iar nu „formule". Viète a făcut posibilă „operația algebrică". O dată cu el se trece „de la gradul de abstracție a gramaticianului la acela al logicianului pur" (A. Koyré). Veacul lui Descartes poate începe.

•

Așadar, evoluție decisivă în algebră, revoluție în astronomie. Or, este imposibil să se despartă umanismul și astronomia. Împreună au lucrat împotriva lui Aristotel.

---

1 Totuși, notația lui Stevin era încă destul de greoaie și a fost simplificată de un italian, în 1592, precum s-a arătat mai înainte (*n.a.*)

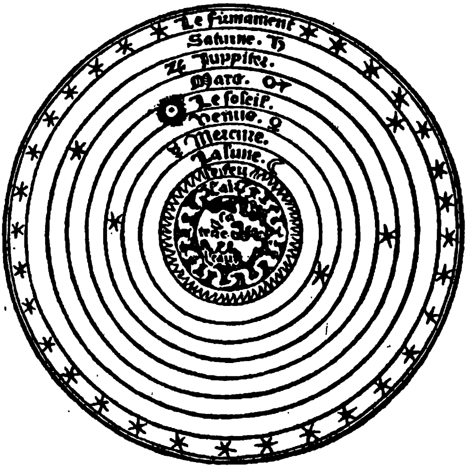
Acesta învăța că lumea, închisă și finită, este conținută întreagă în sfera învelitoare a sferelor fixe și că este formată din două părți fundamental diferite: lumea cerească și lumea sublunară. Prima este constituită dintr-o esență incoruptibilă, eterul, iar aștrii, antrenați de diferite sfere invizibile, dar reale, descriu veșnic mișcări circulare uniforme. Lumea sublunară este, dimpotrivă, compusă dintr-un amestec instabil de patru elemente: pămînt, apă, aer și foc.

Îi revine lui Cusanus, în lucrarea sa faimoasă, *Ignoranța doctă*, meritul imens de a fi minat trufașa știință aristotelică. El a refuzat să creadă într-o lume închisă și ierarhic ordonată; a declarat că universul era, dacă nu infinit, cel puțin nelimitat, că „centrul său este peste tot, circumferința sa nicăieri". Pe cale de consecință, a fost respinsă noțiunea unui pămînt ocupînd locul cel mai de jos din lume, întrucît ar fi cel mai abject corp. Nicolaus Cusanus l-a proclamat „stea mîndră".

Umanistul german a fost un neînțeles al vremii sale, care era ocupată cu publicarea operelor lui Ptolemeu, însă el a exercitat o influență sigură asupra lui Leonardo care a afirmat că Luna este compusă din aceleași elemente ca și Terra; ceea ce i se părea o dovadă de noblețe din partea acesteia. Pe lîngă aceasta, este verosimil că Leonardo a putut crede în mișcarea giratorie a Terrei.

Dar abia prin Copernic se declanșează revoluția științifică modernă care urma să permită înlocuirea universului închis și ierarhizat al Antichității și al Evului Mediu cu lumea noastră, infinită și omogenă. În închinarea pentru Paul al III-lea din al său *De revolutionibus orbium cœelestium*, Copernic explică pentru ce a propus o nouă teorie a mișcărilor planetare. Băgase de seamă, zice el, neînțelegerile dintre matematicieni și fusese șocat de multitudinea sistemelor astronomice și de neputința comună de a explica cu exactitate mișcările aparente ale stelelor. El a căutat deci o cale de a salvgarda mișcarea circulară uniformă a corpurilor cerești – un punct de plecare eronat care va duce totuși la o reexaminare a cerului.

Mai multe puncte ale astronomiei coperniciene au trebuit să fie abandonate în decursul veacurilor următoare. Căci savantul polonez a menținut sfera stelelor

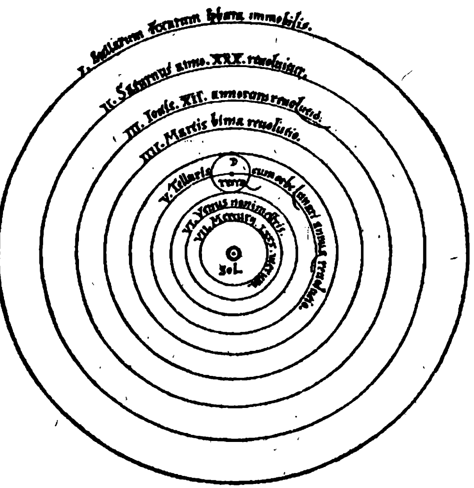

20. UNIVERSUL LUI ARISTOTEL ȘI AL LUI PTOLEMEU

(După O. Finé, Théorique de la huitième sphère et sept planetes.*)*
În exterior, sfera stelelor fixe; în centru, lumea sublunară compusă din patru elemente: fier, aer, pămînt și apă.

fixe și orbitele armonioase ale cosmogoniei medievale, planetele fiind „prinse în ele ca nestematele în montură“. Prin afirmația că forma sferică este cea mai perfectă din punct de vedere geometric și că ea poate fi, fără alt motor, cauza naturală a mișcării, el a considerat că principiul mișcării circulare uniforme stătea la baza mecanicii celeste. Un corp rotund – planetă sau orbită – plasat în spațiu, se învîrte automat împrejurul său. El nu a adus astronomiei lui Ptolemeu atîtea simplificări pe cît își imaginase, fiindcă, păstrînd mișcări circulare, a fost obligat, spre „a salva fenomenele“ și pentru a regăsi datele observației, să procedeze precum Ptolemeu și să combine între ele aceste mișcări circulare. Pînă la urmă, dacă sistemul lui Copernic este heliocentric, astronomia lui nu este tocmai la fel. Centrul sferelor planetare nu se găsește, după opinia sa, în Soare, ci împrejurul lui. Soarele joacă în consecință, vorbind din punct de vedere astronomic, o partitură destul de ștearsă. El este însă marele distribuitor de lumină și de viață în univers.

În schimb, Copernic a răspuns la vechea obiecție contra mişcării giratorii a Pămîntului. Dacă Pămîntul se mişcă, se spunea în mod obişnuit, obiectele azvîrlite în

21. SISTEMUL LUI COPERNIC
(După De revolutionibus orbium cœlestium.*)*
Cele şapte planete se învîrt acum în jurul Soarelui, dar mişcarea lor uniformă este totdeauna considerată ca fiind circulară.

aer sau aruncate de la înălțimea unui turn nu trebuie să cadă în locul de unde au fost aruncate sau la picioarele turnului, ci „în urmă". În acest fel, aerul şi norii ar urma şi ei să rămînă în urmă, de aici revenind că se formează în permanență un uragan care ar sufla de la vest la est. La care Copernic a răspuns că aerul, norii, păsările şi toate obiectele sînt antrenate de mişcarea Pămîntului însuşi. Fără a concepe un spațiu infinit, savantul polonez a postulat un univers cu mult mai vast decît cel al lui Ptolemeu. El a considerat că nu numai Pămîntul, dar chiar şi orbita terestră nu era decît un „punct" în raport cu sfera stelelor fixe. El a mărit în acest mod raza universului de mai bine de două mii de ori.

Încă şi mai net decît Leonardo, Copernic a văzut Terra asemenea unei planete ca oricare alta. Aristotel şi Ptolemeu invocau în favoarea imobilității Pămîntului, centru al lumii, căderea „gravelor" către în jos, „loc fi-

resc“ al tuturor corpurilor. Copernic le-a replicat că „gravele“ nu tind către centrul lumii, gravitaţia nefiind decît pornirea naturală a părţilor separate dintr-un întreg de a-l regăsi. „Gravele“ de pe planeta noastră nu fac deci decît să-şi regăsească întregul lor, care este Pămîntul. Bucăţile separate de pe Lună ar căuta la fel să cadă pe Lună iar nu în centrul lumii. Această uniformizare şi această sistematizare a cosmosului este unul dintre aspectele cele mai importante ale revoluţiei coperniciene. Într-o manieră analoagă, toate mişcările cereşti îşi găseau sistematizarea şi explicaţia graţie unei reguli unice, durata parcursului unei planete împrejurul Soarelui fiind funcţie a distanţei care o separa de acesta.

Opera lui Copernic a fost destul de rapid cunoscută. Savantul polonez a fost salutat cu titlul de „nou Ptolemeu“. Dar sistemul său nu a fost creditat în aceeaşi măsură. Este simptomatic faptul că Tycho Bahé (1546–1601), care a fost un remarcabil observator şi care a respins concepţia orbitelor solide, propusese un al treilea sistem al lumii, combinînd sistemele copernician şi ptolemeic. El a făcut planetele să se învîrtă în jurul Soarelui... şi pe Soare în jurul Pămîntului. Încă la mijlocul secolului al XVII-lea, Pascal mărturisea că nu se putea hotărî între cele trei sisteme.

Biserica nu s-a îngrijorat de urmările revoluţiei coperniciene decît începînd din momentul în care Giordano Bruno a tras de aici consecinţe filosofice. În *Cena delle ceneri* (1584), călugărul filozof a prezentat un elogiu viguros şi pertinent al astronomiei coperniciene. Dar, fiind urmaş spiritual nu numai al lui Copernic ci şi al lui Nicolaus Cusanus, el a afirmat curînd infinitatea lumii. Adversar obstinat al lui Aristotel, împins către panteism de o tradiţie neoplatoniciană, Giordano Bruno a devansat descoperirile telescopice ale lui Galilei. El a declarat universul „imens“, „nenumărat“, populat cu o infinitate de lumi asemănătoare cu ale noastre. El a respins complet noţiunea unui centru al universului. Pierzînd locul privilegiat conferit de Copernic, Soarele era coborît la locul mai modest de „centru al maşinii noastre“. Era un soare printre sori, o stea printre stele. Desigur că Bruno care nu era nici fizician, nici matematician, nici astronom, depăşea cadrul ştiinţei şi aluneca înspre panteism. Însă el este unul dintre

aceia care a fisurat cosmosul medieval, căruia i-a deranjat frontierele. Natura era unificată, spaţiul, geometrizat. Douăzeci şi trei de ani după moartea lui Bruno, Galilei va enunţa formula decisivă: „Natura este scrisă în limbaj matematic."

•

Să încercăm aşadar să degajăm componentele unei mentalităţi care a permis ştiinţei să se nască. Una dintre ele a fost o atenţie – o supunere – mai mare acordată concretului, interesul acordat feţei, peisajului, plantelor, geografiei. O alta a fost dorinţa de a organiza şi de a stăpîni spaţiul. Încă din veacul al XV-lea, Veneţia îşi pornea flotele negustoreşti la nişte date aproape regulate: în jur de 15 februarie şi 15 august înspre Levant, în martie-aprilie înspre Barbaria şi Aigues-Mortes, în iunie înspre Flandra. Drumurile de întoarcere din Siria şi din Egipt aveau loc în decembrie şi în iunie, cele din Africa de Nord şi din Aigues-Mortes, la sfîrşitul anului sau în ianuarie, cele din Flandra, în mai sau în iunie. Tot mersul afacerilor din Veneţia era comandat de acest calendar şi se depuneau eforturi pentru a-l respecta. În secolul al XVI-lea, spaniolii au organizat şi ei deplasarea flotelor lor în Atlantic. Armada din Noua Spanie (Mexic) părăsea Cadizul între martie şi iunie, cea din Terra Firme (Nombre de Dios), între iunie şi septembrie. Întoarcerea se efectua din iunie în octombrie a anului următor, începînd cu întîlnirea de la Havana, unde cele două flote se regrupau. Ritmul de rotaţie a convoaielor era astfel, în medie, de paisprezece-cincisprezece luni. Punerea la punct a serviciilor poştale demonstrează aceeaşi grijă a oamenilor din Renaştere pentru ordonarea spaţiului şi a timpului. La sfîrşitul veacului al XVI-lea, Roma, principala piaţă poştală a epocii, primea un curier obişnuit din Spania în fiecare lună, unul din Lyon la zece zile. Cu Veneţia, Milano, Genova, Florenţa şi Neapole, legătura era săptămînală; cu Bologna, bisăptămînală. În mod normal, capitala papilor se găsea la 26 ori 28 de zile de centrul Spaniei, la 10 sau 12 zile de Lyon, la 8 de Milano, 6 sau 7 de Genova, 4 sau 5 de Veneţia, 3 sau 4 de Bologna, Florenţa şi Neapole.

Lumea nu s-a mulţumit să măsoare vremea cu orologii şi să pună stăpînire pe mări şi pe continente prin convoaie şi curse regulate. Oare cercetările artiştilor asupra perspectivei nu revelează oare o voinţă conştientă de structurare a viziunii spaţiului? În toate domeniile s-a încercat o astfel de organizare. Renaşterea a dezvoltat birocraţia, a supus oraşele unei geometrii de planuri riguroase, a reglementat viaţa religioasă. *Ordonanţele ecleziastice* adoptate de Geneva în 1541 la cererea lui Calvin, multiplicarea congregaţiilor romane sub Sixtus Quintul ce dovedesc oare dacă nu voinţa de a pune capăt anarhismului creştin? În domeniul credinţei, secolului al XVI-lea a fost marea epocă a clarificării doctrinale: aceea a catehismelor şi a mărturisirilor de credinţă. El a dat urmaşilor săi un model de meditaţie metodică: *Exerciţiile spirituale* ale sfîntului Ignaţiu. În acelaşi timp, el a fost martor la dezvoltarea duhului abstracţiunii. A văzut triumful contabilităţii în dublă partidă; a inventat exponenţii în matematică; a supus calculului numerele negative şi imaginare; a învăţat să trateze fracţiile zecimale ca numere întregi; a înzestrat algebra cu simboluri.

•

Orientarea către matematică şi către ştiinţa cantitativă a fost una dintre contribuţiile majore ale Renaşterii la crearea civilizaţiei noastre. Încă de la jumătatea veacului al XV-lea, Nicolau Cusanus a structurat un dialog cu adevărat profetic asupra „experienţelor ponderale" care, în ciuda unor erori inevitabile, trasa întru totul programul ştiinţei moderne: acela de a experimenta şi de a supune calculului rezultatele experienţei; căci, spunea el, „Domnul le-a făcut pe toate cu număr, greutate şi măsură". El propunea să se cîntărească pămîntul, apa, aerul, metalele, să se măsoare adîncimea mării, viteza navelor (locul nu era încă inventat), umiditatea atmosferei, temperatura, puterea arbaletelor, mişcarea corpurilor cereşti, „ca să se poată ajunge cu mai multă lesniciune la masa de adevăruri care ne rămîn necunoscute". Aici nu era vorba numai de numărul pitagoreic, ci de aprecierea cantitativă a fenomenelor.

Un al doilea mesaj al Renașterii – tributar într-o mare măsură neoplatonismului – este un mesaj pe care vremea noastră, care a abandonat ascetismul medieval și austeritatea jansenistă, îl înțelege mai bine decît oricare altă epocă: convingerea că frumusețea pămîntească este bună, că este un reflex al lui Dumnezeu. Michelangelo l-a exprimat cu putere într-un poem: „Ochii mei îndrăgostiți de lucrurile frumoase și sufletul meu îndrăgostit de mîntuirea sa nu au altceva să se ridice la cer afară de contemplarea tuturor frumuseților. Din prea înalte stele pogoară o minunăție cu care ne cheamă dorul: și ceea ce aici, jos, se cheamă dragoste. Și o inimă nobilă nu are nimic spre îndrăgostire, înflăcărare și îndreptare decît un obraz care, după cum vede cu ochii, i se aseamănă."

Un al treilea mesaj pe care Renașterea continuă să ni-l adreseze este acela al lui Erasmus, umanistul și respectat și neînțeles, de la care s-au întors și Luther și Roma și toți cei care nu au vrut a-și aminti că porunca bunătății constituie esențialul bunei vestiri. „Dacă nu îl iert pe fratele meu, îi scria Erasmus lui Carondelet în 1523, Dumnezeu nu mă va ierta... Pedeapsa nu va fi pentru că nu se știe dacă principiul Duhului sfînt este unic sau dublu; dar nu se va putea scăpa de ea, dacă nu este o strădanie de aflare a roadelor Duhului, care sînt dragoste, bucurie, răbdare, dulceață, credință, modestie, cumpătare... Sîmburele religiei noastre este pacea și buna înțelegere: ceea ce nu se poate păzi decît cu condiția unui acord asupra unui mănunchi de puncte dogmatice și prin a i se lăsa fiecăruia libertatea de a-și forma propria judecată cu privire la majoritatea problemelor."

Matematică, frumusețe, bunătate: cele trei condiții de reușită ale întreprinderii omenești.

Les Houches, de Crăciun, 1966.

INDEX
DOCUMENTAR

A

ACADEMII
Inovaţie a Renaşterii născută în Italia. Noua formulă, în epoca de declin a UNIVERSITĂŢILOR, era hărăzită unui mare succes în secolul al XVII-lea.

AGRICULTURĂ
În multe locuri, culturile pierd teren în dauna creşterii animalelor. Însă Flandra cunoaşte o dezvoltare a unei agriculturi aproape moderne cu randamente mult mai ridicate decît în restul Europei. Se constată, de o manieră mai generală, un interes nou acordat fructelor şi legumelor precum şi plantelor industriale. Este discutată importanţa aportului american.

ALBERTI, Leone Battista
Platonician eminent al Renaşterii şi filosof al ARHITECTURII şi al URBANISMULUI. Născut la Genova în 1404. Cititor atent al lui Vitruviu, şi-a redactat celebrul tratat, *De re aedificatoria* (tipărit în 1485, după moartea sa), luînd drept bază de referinţă arta antică. I se datorează faţada Santa Maria Novella şi palatul Rucellai din Florenţa, San Sebastiano şi Sant'Andrea din Mantova, şi Tempio Malatesta din Rimini: biserica San Francesco căreia i-a construit un arc triumfal ca faţadă. A murit la Roma în 1472.

ALTDORFER, Albrecht
Pictor, gravor şi arhitect, se naşte puţin înainte de 1480 la Ratisbonne unde moare în 1538. Pictura sa ar putea

fi socotită aproape ca o pictură de peisaj pe care nararea unei legende l-ar anima. La Altdorfer există noţiunea fundamentală a unei legături indisolubile între natura şi evenimentele omeneşti care se derulează în acest cadru.

ALAUN
Sulfat dublu de aluminiu şi de potasiu hidratat. A fost un produs fundamental în economiile de tip vechi unde industria textilă trecea înaintea metalurgiei. Or, alaunul servea la mordansarea şi colorarea stofelor. În Evul Mediu, alaunul utilizat în Occident venea mai ales din Anatolia (Foceea). După ocuparea turcească a acestei regiuni, s-a căutat alaun în altă parte şi s-a descoperit, pe la 1461, la Tolfa, aproape de Roma, şi la Mazarrón, aproape de Cartagena. În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, alaunul englezesc, cel din Liège, alaunul saxon şi cel suedez au concurat cu succes alaunul din ţările meridionale. În secolul al XVI-lea, fabricile de alaun pontificale, în apogeul prosperităţii, după ce l-au îmbogăţit pe Agostino Chigi, au fost arendate cînd societăţilor florentine, cînd companiilor genoveze. (BIBL. J. Delumeau, *L'Alaun de Rome*, Paris, 1962.)

AMALGAM
Acest procedeu constă în tratarea minereului argintifer cu mercur. El a permis creşterea producţiei de argint în Europa centrală mai întîi, şi apoi în America.

ANABAPTISM
Termenul de anabaptişti a desemnat, încă din primele momente ale Reformei, (1522–1523), creştini care cereau „aleşilor“ să se adune, să rupă cu lumea păcătoasă şi să constituie comunităţi de „sfinţi“ unde se pătrundea printr-un nou botez. Grupurile de anabaptişti s-au constituit spontan în Elveţia, în Germania şi în Ţările de Jos. Foarte curînd s-au format două tendinţe. Una preconiza violenţa cu scopul de a-i distruge pe cei necuraţi împreună cu lucrările lor. Adepţii ei au condus revolta ţăranilor germani din 1525 şi au provocat „tragedia Münster-ului“ în 1535. Dar, chiar înainte de eşecul celor două revolte, se manifestase un anabaptism pacific şi pacifist în Elveţia, în Ţările de Jos, în Germania de Sud şi în Austria. Doi olandezi ostili violenţei, David Joris, mort în 1556, şi Menno Simons, mort prin 1561, au fost principalii susţinători şi propa-

gatori din clandestinitate ai anabaptismului în Europa occidentală.

ANTONELLO DA MESSINA
Născut la Messina către 1430, a murit tot aici în 1479. S-a format la Neapole. Antonello da Messina a știut mai bine ca nimeni altul să se adapteze formulelor flamande și sensibilității italiene. În urma unei călătorii la Veneția în 1475, ar fi contribuit la răspîndirea în acest oraș a tehnicii de pictură în ulei. Printre operele sale cele mai remarcabile pot fi citate *Bunavestire* din Siracusa, *Sfîntul Sebastian* din Dresda și *Crucificare*a de la Londra.

ANVERS
„Excelenta și faimoasa cetate a Anvers-ului", pentru a se relua expresia lui Ludovico Guicciardini în celebra sa *Descrizione di tutti i Paesi Bassi* (1567), a fost una din capitalele economice ale Europei din secolul al XVI-lea. Posedînd puține nave, dar primind multe (cifra de 500 pe zi, care este citată uneori, dovedește totuși fantezie), locuit de numeroase colonii străine, în special de negustori italieni, spanioli și portughezi, dar frecventat de marinari de toate naționalitățile, dintre care mulți francezi, celebru prin puternica sa macara, mîndru de catedrala înaltă și spațioasă, de BURSA refăcută în 1531, orașul a fost veritabila inimă a imperiului lui CAROL QUINTUL și a devenit, începînd din 1525–1530, o piață bancară foare importantă.
BIBL.: H. Van der Wee, *The Growth of the Antwerp market and the European economy (XVIth–XVIIth centuries), 3 vol., La Haye, 1963.*)

ARHITECTURĂ
Arhitectura medievală nu funcționa fără un anumit empirism. Naosurile gotice au trebuit să fie consolidate prin arcuri butante, iar cele ale catedralei din Beauvais s-au prăbușit. În epoca Renașterii, arhitectura a devenit obiect de reflecție teoretică. Nu numai Vitruviu a fost tipărit, ci și ALBERTI, SERLIO, Philibert DE L'ORME care au scris tratate despre arta de a construi. S-au studiat proporțiile monumentelor antice, iar LEONARDO DA VINCI a căutat să rezolve matematic problemele crevaselor și a rezistenței arcurilor. Întoarcerea la estetica greco-romană a condus în general la preferința pentru liniile orizontale în dauna liniilor verticale

pe care le preferase Evul Mediu. Filosofia neoplatoniciană i-a îndemnat pe cei mai mari arhitecți (BRAMANTE, MICHELANGELO etc.) să ridice biserici de plan central acoperite cu cupole.

ARCIMBOLDO, Giuseppe
Născut probabil între 1527 și 1530 la Milano, unde a murit în 1593. Pînă în 1587 a fost, la Viena, pictor la curtea Habsburgilor. „Naturile moarte“ stranii exprimă aspectul fantastic al manierismului din Europa centrală în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

ARIOSTO
Ludovico Ariosto, zis Ariosto. Născut la Reggio d'Emilia în 1474. Opera sa ne introduce în mediul umanist al curții din FERRARA unde, pentru a veni în ajutorul celor nouă frați și surori ale sale, după moartea tatălui, trebuie să îi slujească întîi pe cardinalul Ippolito d'Este, apoi pe ducele Alfonso d'Este. Amabil, visător, puțin ambițios, tînjește după o viață liniștită și, în 1525, își recapătă mai multă libertate, fără să părăsească totuși Ferrara unde a trăit cu Alessandra Benucci Strozzi, cu care se va căsători mai tîrziu; aici va muri în 1533. Este autorul lui *Orlando furioso*, unul din cele mai mari succese de librărie al secolului al XVI-lea.

ARMAMENT
Armamentul defensiv și ofensiv s-a transformat profund prin folosirea pulberii, fabricarea de tunuri și de archebuze, precum și prin punerea la punct a fortificațiilor cu bastioane. Pe mare, artileria a adus victoria vaselor cu bord înalt asupra galerei.

ASIGURĂRI
Folosirea contractului de asigurare, în special a contractului de asigurare maritimă s-a dezvoltat în secolul al XV-lea. Orașele de interior care erau importante piețe bancare, precum Lyon și Burgos, constituiau în secolul al XVI-lea piețe pentru asigurări. Asigurările maritime dădeau loc speculației, cu deosebire la ANVERS. Se mai practicau de asemenea, în secolul al XVI-lea, cu deosebire la Anvers, asigurările pe viață cu termen scurt.
(BIBL.: J. A. Goris, *les Colonies marchandes méridionales à Anvers de 1488 à 1567*, Louvain, 1925; H. Lapeyre, *Une famille de marchands: les Ruiz*, Paris,

1955; A. Tenenti, *Naufrages, corsaires et assurances maritimes à Venise*, 1592–1609, Paris, 1959.)

ASTROLOGIE
A jucat fără îndoială un rol mai important în Renaștere decît în timpul Evului Mediu, după cum o dovedesc multe mărturii iconografice și literare. Decurge dintr-o concepție vitalistă a universului care vede în aștri ființe dotate cu sentimente omenești pe care le transmit celor care sînt născuți sub semnul lor. În plus, fiecare planetă cîrmuiește un sector geografic și comandă unei părți a lumii minerale. Astrologia conducea astfel spre o concepție restrînsă a libertății. Neoplatonismul FICINIAN a reușit să concilieze inchietudinea saturniană cu exaltarea omului.

ASTRONOMIE
Nicolaus CUSANUS a susținut cel dintîi că lumea nu are un capăt. În secolul următor, voga pitagorismului l-a făcut pe COPERNIC să examineze concepția heliocentrică avansată odinioară de unii pitagoreici. A propus-o apoi cu o claritate revoluționară, nu fără a rămîne prizonier el însuși, în unele privințe, cosmogoniei aristotelice și medievale. În sfîrșit, Giordano BRUNO a afirmat infinitatea universului.

AUGSBURG
Unul din principalele centre economice ale Europei în epoca Renașterii, și unul din sejururile preferate ale lui MAXIMILIAN. Situat în proximitatea minelor de argint și de cupru din Europa centrală, ca și în proximitatea unor regiuni în care artizanatul activ fabrica barcheturi, legat de VENEȚIA și de Orient prin Brenner, orașul a cunoscut maximum de prosperitate la sfîrșitul secolului al XV-lea și în secolul al XVI-lea. A fost orașul familiei FUGGER și al familiei WELSER. Războiul de Treizeci de Ani i-a fost dezastruos.

B

BACON, Francis
Născut în 1561, mort în 1626. Formula sa des citată: „Nu triumfi asupra naturii decît supunîndu-i-te“ poate fi interpretată la fel de bine ca o premoniție a științei moderne și ca o consimțire în privința concepțiilor vitaliste și ASTROLOGICE ale Renașterii. Pe de altă

parte, el nu a înțeles, spre deosebire de Galilei, tot profitul pe care cercetarea experimentală ar putea-o extrage din matematici. Este totuși dificil să nu se vadă în Bacon decît un om al trecutului. În afara operelor pur literare *(Eseuri)*, chiar interesul său pentru știință interzice o asemenea judecată. Într-adevăr, principalele sale opere se intitulează: *Tratat despre valoare și despre înaintarea științelor* (1605); *Gînduri și vederi cu privire la interpretarea naturii* (1607); *Novum organum scientiarum* (1620). *Novum organum*, prin chiar titlul său („noua logică" se opune celei a lui Aristotel), a stabilit și a fost interpretat ca o declarație de război împotriva aristotelismului.
(BIBL.: A. Cresson, *Francis Bacon, sa vie, son œuvre*, Paris, 1956.)

BALDUNG GRIEN, Hans
Născut la Schwäbisch-Gmünd în 1484 sau 1485, într-o familie de savanți, Hans Baldung, supranumit Grien, a trăit la Fribourg-en-Brisgau și la Strasbourg, unde a murit în 1540. A fost cel mai important și cel mai independent dintre elevii lui DÜRER; tablourile sale sînt totuși mai baroce și fantastice decît cele ale maestrului său. Pictor, gravor, desenator, Baldung a pictat subiecte religioase și portrete; dar tema morții și a decăderii trupului feminin – asociată adesea cu tema VRĂJITORIEI – este poate tema care revine cel mai frecvent de-a lungul întregii sale opere.

BĂNCI
În Italia începutului de veac al XV-lea, la FLORENȚA mai cu seamă, se distingeau mai multe feluri de bănci: *banchi di pegno*, *banchi a minuto*, *banchi in mercato*, *banchi grossi*. Primele erau birouri de ÎMPRUMUT cu gajuri care presupuneau o rată a dobînzii foarte ridicată: pentru care motiv franciscanii au lansat în secolul al XV-lea formula „munților-de-pietate". *Banchi a minuto* sînt destul de puțin cunoscute. Activitatea lor consta mai ales în vînzarea pe credit a bijuteriilor cu plăți eșalonate și, după caz, în împrumuturi garantate cu giuvaeruri. La Florența, aceste *banchi a minuto* operau cîteodată schimbul manual dar nu acceptau depuneri și nu practicau transferuri de bani dintr-un cont într-altul. Din contra, activitatea de căpătîi pentru *banchi in mercato* a constat în schimbul manual. Cei care schimbau au căpătat repede obiceiul de a accepta bani depuși spre

fructificare. *Banchi in mercato* falimentau în mod frecvent. Bănci ca acelea ale lui Bardi și MEDICI nu erau evident *banchi in mercato*, ci *banchi grossi*. În 1464, Tommaso Portinari, reprezentînd pe MEDICI la BRUGES declara: „Fundamentul activității companiei este comerțul în cadrul căruia avem investit cea mai mare parte din capital." Totuși, în secolul al XVI-lea, cele mai mari bănci, în particular cele ale GENOVEZILOR din vremea lui FILIP al II-lea, au avut tendința de a se specializa în speculația schimburilor, a împrumuturilor pentru particulari și suverani. *Banchi grossi* erau și ele fragile. De aceea au apărut bănci publice care mai întîi au fost cu deosebire bănci municipale.

(BIBL.: J. C. Van Dillen, *History of the principal public banks*, La Haye, 1934; R. De Roover, *The Medici bank*, New York, 1948, și *The Rise and decline of the Medici bank*, Cambridge (Mass.), 1963.)

BELLINI
Familie de pictori venețieni cu o influență determinantă asupra picturii din VENEȚIA. Jacopo (pe la 1400–1470), primul Bellini, se raliază încă „goticului internațional", chiar dacă se exersează în arta perspectivei și copiază opere antice. A avut doi băieți, Gentile și Giovanni și o fiică măritată cu MANTEGNA. Gentile (pe la 1429–1507) a fost mai ales un narator. Giovanni (pe la 1430–1516) a fost figura dominantă a picturii venețiene în a doua jumătate din *Quattrocento*. Asimilîndu-i pe marii maeștri toscani – PIERO DELLA FRANCESCA, MASACCIO — și pe pictorii flamanzi pe care îi cunoștea prin ANTONELLO DA MESSINA, el a știut să tempereze prin știința luminii și prin realismul intimist al acestora din urmă viziunea idealistă și mai arhitecturală a italienilor.

BENEDETTI, Giambattista
Născut la Veneția în 1530, mort la Torino în 1590. Cel mai de seamă dintre fizicienii italieni ai veacului al XVI-lea. A prefigurat importanța unei științe cantitative și i-a deschis drumul lui Galilei.

BERRUGUETE
Tată și fiu, născuți amîndoi la Paredes de Nava în Castilia. Pedro (1450?–1503) era pictor. Prin formație fiind deosebit de influențat de școala flamandă, și-a dat măsura cea mai înaltă a valorii sale, între 1474 și 1478,

la castelul ducilor de URBINO al căror *studiolo* le-a decorat împreună cu Juste din Gand. Alonso (1490–1561) a fost sculptor înainte de toate. A locuit și el în Italia unde a rămas vreo cincisprezece ani, timp în care i-a cunoscut pe BRAMANTE și pe MICHELANGELO. Cele mai frumoase opere ale sale sînt stalurile de la corul catedralei din Toledo și retablul bisericii San Benito din Valladolid.

BIBLIA
Creșterea difuzării Bibliei în epoca Prereformei este atestată de mărturia lui Sebastien BRANT în *Corabia nebunilor* (1494): „Întreaga Germanie este plină de biblii, de doctrine despre mîntuire, de ediții ale sfinților părinți și alte asemenea cărți." Așadar, traducerea Bibliei făcută de LUTHER s-a situat în interiorul unei mișcări începute cu mult înaintea lui. Asemenea umaniștilor, Luther a renunțat la Vulgata în favoarea textului original. El s-a înconjurat de savanți, de remarcat fiind elenistul MELANCHTON, și și-a revăzut de mai multe ori traducerea. Germana sa, și corectă și simplă, era accesibilă oamenilor din popor. În aceasta constă succesul enorm al Bibliei lutherane – încă din timpul vieții reformatorului: 84 de tipăriri originale plus 253 retipărite după acestea.

BOCCACCIO
Fiu natural al unui bancher florentin și al unei franțuzoaice, s-a născut la Paris în 1313, a trăit apoi la Florența, apoi la Napoli unde a frecventat curtea puțin rigidă însă rafinată a lui Robert de Anjou. S-a îndrăgostit de fiica regelui pe care a imortalizat-o într-o nuvelă, *Fiammetta*. În 1350 s-a stabilit la Florența unde și-a compus capodopera, *Decameronul*. Convertit la austeritate, s-a consacrat studiilor clasice și a scris în limba latină o întreagă serie de lucrări erudite dintre care principala este *De genealogia deorum gentilium*. Dar posteritatea l-a reținut pe Boccaccio mai cu seamă din opera scrisă în italiană înainte de 1350, în principal *Decameronul*, *Fiammetta*, *Nimfale fioselano*, idilă mitologică, și *Ameto*, operă alegorică. Boccaccio a murit în 1375 la Certaldo, în Toscana.

BODIN, Jean
Născut la Angers în 1530, avocat și deputat, a fost, începînd din 1584, locotenent general, apoi procuror al

regelui la Laon unde a murit în 1596. Spirit remarcabil prin varietatea preocupărilor sale intelectuale şi prin profunzimea analizelor sale. În *Methodus ad facilem historiarum cognitione* (1566), el insistă asupra necesităţii unei bune formaţii istorice pentru un jurist. Scriitor politic, se arată partizan, în cele şase cărţi ale *Republicii* sale (1576) – opera sa principală – unei monarhii, absolute bineînţeles, dar temperate de state generale şi de un senat inamovibil. Pune accentul pe importanţa familiei şi pe rolul jucat în istorie de pămînt şi de climat, anunţîndu-l astfel pe Montesquieu. Ca economist, Jean Bodin este autor al celebrului *Răspuns la paradoxurile Domnului de Malestroit* (1568), unde stabileşte o relaţie între afluxul de metale preţioase americane şi creşterea preţurilor din veacul al XVI-lea. Chiar dacă are justificări pentru procesele de VRĂJITORIE în a sa *Demonomania vrăjitorilor* (1580), se erijează în apărător al toleranţei religioase, cu deosebire în *Heptaplomere*.
(BIBL.: P. Mesnard, *l'Essor de la philosophie politique au XVIe siècle*, Paris, 1936.)

BORGIA, Cesare
Născut la Roma în 1475. Fiul preferat al lui Alexandru al VI-lea. Bun soldat, politician abil, dar ambiţios, viclean şi lipsit de scrupule, i-a părut lui MACCHIAVELLI ca model al *Principelui*. Ţelul său era crearea unui stat în Italia centrală. La moartea lui Alexandru al VI-lea, nu a putut să împiedice alegerea lui Iulian al II-lea, inamic al familiei sale. A murit în Spania, în serviciul socrului său Jean d'Albert, duce de Navarra, într-o ambuscadă.

BOSCH, Hieronymus
Hieronymus Van Aeken, zis Hieronymus Bosch, născut pe la 1450 probabil la Hertogenbosch (Bois-le-Duc), mort în 1516. Se ştiu puţine lucruri despre viaţa sa; multe dintre compoziţiile sale sînt pierdute. În timpul vieţii a fost foarte stimat precum şi de-a lungul întregului veac al XVI-lea. Filip cel Frumos a deţinut o *Judecată de Apoi* ieşită din mîna sa, iar Filip al II-lea a fost sedus de verva sa burlescă. Dar oare numai de caraghioslîcuri să fi fost vorba? Mai profundă pare interpretarea lui E. Castelli (*Le Dèmoniaque dans l'art*, Paris, 1959: pp. 68–69): „Diversele *Tentaţii ale sfîntului Anton* pe care (Bosch, *n. a.*) le-a pictat arată că ten-

tativele Dracului spre a-i pierde pe oameni sînt fără număr şi întortocheate, şi că seducţia artificiului nu cunoaşte limite. Istoria omului este istoria căderilor lui neîncetate..."

(BIBL.: L. Van Puyvelde, *la Peinture flamande au siècle de Bosch et de Breughel*, Paris, 1962.)

BOTTICELLI

Alessandro di Mariano Filipepi, zis Botticelli, s-a născut la FLORENŢA în 1444 şi a murit tot acolo în 1510. A lucrat mai întîi în atelierul unui orfevru, apoi a devenit elevul lui Fra Filippo Lippi. Toată cariera i s-a desfăşurat în oraşul natal, excepţie făcînd voiajul la Roma din 1481–1482, cînd a pictat trei fresce la capela Sixtină. Preocupările umaniste şi afinităţile cu ezoterismul neoplatonician care exaltă în cele două opere majore şi care au inspirat cercul lui Marsilio FICINO: *Primăvara* şi *Naşterea lui Venus* fac dintr-însul întruchiparea omului din *Quattrocento*. Un lucru curios este că un pictor care pentru mulţi simbolizează Renaşterea italiană a scăpat în parte epocii sale. Problemele de volum, de perspectivă şi de lumină care îi obsedau pe contemporani îl lasă aproape indiferent; peisajul nu îl interesează; figurile sînt detaşate de orice legătură cu spaţiul care este uneori tratat ca un fond de tapiserie. Nici un surîs nu apare în opera sa, în afara celui nesigur, al *Primăverii*: Venusurile sînt copleşite de melancolie, iar Madonele cu pruncul, profund îndurerate.

BURSĂ

Numele îşi are originea în numele familiei Van der Beurze din Bruges care erau agenţi din tată în fiu. „Casa lui Beurze" se afla într-o piaţă frecventată de negustori străini, în special de italieni. Abia mai tîrziu, în 1485, au transmis negustorii italieni la ANVERS obiceiul de la BRUGES. Faţă de TÎRGURI, avea avantajul că era permanentă.

BRAMANTE

Donato d'Angelo Lazzari, zis Bramante. Născut aproape de URBINO în 1444. Alături de MICHELANGELO, cel mai mare ARHITECT italian al Renaşterii. Viaţa lui poate fi împărţită în trei perioade: prima corespunde cu formarea sa ca pictor şi arhitect, la Urbino, unde este elevul lui Laurana. În 1477 – începutul celei de-a doua etape – pleacă în Lombardia unde va

rămîne douăzeci și doi de ani. Atras la Milano de LUDOVIC MAURUL, ridică și decorează Santa Maria Presso San Satiro și baptisteriul din vecinătate, construiește corul de la Santa Maria delle Grazie și colaborează la planurile catedralei din Padova. Ajunge la Roma în 1499 și execută această bijuterie care este *Tempietto* pe Gianicolo (San Pietro in Montorio), lucrează la mănăstirea della Pace, fără îndoială la palatul Cancelariei și se vede însărcinat de IULIU al II-lea cu lucrări gigantești. Are de gînd să reunească Belvedere cu palatul VATICANULUI și începe să edifice, în 1506, noua bazilică SAN PIETRO cu planul în cruce greacă și cu o cupolă imitată după Panteonul lui Agrippa. (BIBL.: O. Förster, *Bramante*, München, 1956.)

BRANT, Sebastien
Născut în 1458, mort în 1521. Precursor al UMANISMULUI în Alsacia și autor al *Corăbiei nebunilor*, operă satirică din care s-au inspirat ERASMUS și BOSCH.

BRUEGEL CEL BĂTRÎN, Pieter
Născut în satul Bruegel într-un an din intervalul 1525 și 1530; figură dominantă a picturii flamande din veacul al XVI-lea. Între 1553 și 1554 a întreprins un voiaj în Italia care nu a lăsat nici o urmă în opera sa, s-a întors la Anvers, apoi s-a stabilit la Bruxelles unde a murit în 1569. Bruegel a fost multă vreme privit ca pictor de moravuri țărănești, dar arta lui depășește cu mult simpla pictură de moravuri. A știut să reînsuflețească pictura religioasă, oferindu-i drept cadru mediul rural, flamand (*Recensămîntul din Betleem*, de la Bruxelles), și să lărgească arta peisajului, cu deosebire printr-o serie de *Luni* (*Vînători de zăpadă*, la Viena, *Cositul fînului*, la Praga). O întreagă parte a operei sale se înscrie pe linia fantastică și neliniștitoare a lui Bosch. (BIBL.: L. Van Puyvelde, *La peinture flamande au siècle de Bosch et de Brueghel*, Paris, 1962.)

BRUGES
În veacurile al XIV-lea și al XV-lea, Italia și Flandra s-au constituit în Europa ca țări de avangardă, atît pentru economie cît și pentru artă. Pentru două sute de ani și încă pentru secolul al XVI-lea, cele două țări au fost polii principalei axe culturale și comerciale a Occidentului. În acest secol, Bruges a lăsat locul ANVERSULUI. Dar pînă atunci avusese o strălucire vie, strălucire

mărturisită de operele pictorilor din „veacul de aur" al picturii flamande din secolul al XV-lea: frații Van EYCK, VAN DER GOES, Jean Provost, Gérard David, MEMLING etc.

BRUNELLESCHI, Filippo
Născut la FLORENȚA în 1377, a fost mai întîi orfevru și sculptor, a participat la un concurs organizat în 1401 pentru a doua poartă a Baptiseriului din Florența. A studiat la Roma arta antică, din 1404 pînă în 1415, după care s-a impus la Florența ca cel mai mare ARHITECT al vremii, ridicînd cupola ovoidală de la Santa Maria del Fiore, ridicată pe tambur octogonal și pe cea a vechii sacristii, de la San Lorenzo, pe plan pătrat. I se datorează, de asemenea, capela Pazzi și palatul Pitti. A murit la Florența în 1446.

BRUNO, Giordano
Născut în 1548 lîngă Nola, în Campania, vine la Neapole în 1562 și intră în mănăstirea San Domenico unde face profesiune de credință în 1566. Este declarat preot în 1572 și doctor în teologie în 1575. Acuzat de erezie, își retrage voturile și fuge din Italia. Duce în continuare o existență rătăcitoare care îl conduce succesiv la Chambéry, la Geneva (1579), unde se atașează și apoi se desparte de CALVINIȘTI, la Toulouse, la Paris (1581–1583), la Londra (1583–1585), la Wittenberg, unde predă filosofia din 1586 pînă în 1588. După ce stă la Helmstedt, Praga și Frankfurt, se duce la Veneția unde este arestat de Inchiziție (1592). Deferit Romei după o primă judecată, este supus unei a doua care durează șapte ani. La sfîrșit, este condamnat la moarte și ars de viu, la 17 februarie 1600 pe Campo de'Fiori. A fost unul dintre primii raționaliști ai istoriei moderne. Dar filosofia lui se îndepărta de creștinism. El afirma veșnicia materiei și aceea a sufletului lumii.

BUDÉ, Guillaume
Născut la Paris în 1467, mort în 1540, un erudit care a fost în primul rînd cel mai bun elenist al generației sale. A scris o lucrare extrem de savantă asupra monedelor romane, *De asse* și a condus biblioteca regală din Fontainebleau, baza Bibliotecii noastre naționale. El este acela care l-a sfătuit pe FRANCISC I să înființeze Colegiul lectorilor regali, viitorul Collège de France. Deși era deschis către nou, a refuzat cu toate acestea,

spre deosebire de fiul său Jean Louis – să treacă la Reformă. UMANISMUL său concilia înțelepciunea grecească și revelația creștină, a doua completînd-o pe prima, de unde și titlul lucrării sale *De transitu hellenismi ad christianismum.*
(BIBL.: J. Bohatec, Budé und Calvin, Studien zur Gedankenwelt des französischen Frühhumanismus, Graz, 1950.)

C

CABRAL, Pedro Alvares
Născut în 1470 în apropiere de Santarem. A primit comanda celei de-a doua flote portugheze trimise în Indii, la 1500. A urmat o rută foarte vestică, a atins partea orientală a Braziliei pe care a luat-o în stăpînire în numele Portugaliei și pe care a denumit-o *Terra da Santa Cruz*, o nomenclatură frecventă judecînd după hărțile din veacul al XVI-lea consacrate Americii. În vreme ce se afla angajat din nou pe ruta Capului și a Indiei, flota sa a fost surprinsă de o teribilă furtună, dar a ajuns, deși cu pierderi, la destinație. Cabral s-a întors la Lisabona în 1502 și a murit în 1526.

CALVIN
Jean Cauvin, zis Calvin. Născut în 1509 la Noyon, unde tatăl său era secretar al episcopului și procuror al capitlului catedral, a urmat la început școlile din orașul natal, apoi sinistrul colegiu Montaigu din Paris. A studiat după aceea dreptul la UNIVERSITĂȚILE din Orléans și Bourges. Revenit la Paris, în 1531, după moartea părintelui său, a urmat „nobila și trilingva academie“ (viitorul Collège de France), sub oblăduirea unor eleniști și ebraizanți și a publicat în 1532 un *Comentariu despre «De clementia» lui Seneca*, într-un stil de-a dreptul umanist. Convertirea la Reformă a intervenit, pare-se, în 1533–1534. Persecuțiile în contra protestanților care au început în Franța ca urmare a „afacerii Placardelor“ (octombrie 1534), l-au silit să părăsească regatul. S-a refugiat la Basel unde a redactat în 1535 prima versiune a lucrării sale *Legile fundamentale ale religiei creștine*, lucrare pe care nu a contenit să o întregească după aceea vreme de douăzeci și cinci de ani. Prima ședere a lui Calvin la Geneva a durat doi ani (1536–1538) și s-a terminat cu o expul-

zare. Însă Geneva, unde prietenii săi reveniseră la putere, îl cheamă înapoi, dar el nu se înduplecă să revină decît după un an de şovăială. De aici înainte, reformatorul nu va mai părăsi oraşul. Din 1541, participă la redactarea celebrelor *Ordonanţe ecleziastice* care au reglementat pentru două secole viaţa religioasă a oraşului. În 1553, contribuie la punerea sub acuzare şi la condamnarea lui Michel Servet. În 1559, pune pe picioare ACADEMIA oraşului care urma să devină marele seminar al calvinismului. A murit în 1564.
(BIBL.: F. Wendel, *Calvin, source et évolution de la pensée religieuse*, Paris, 1950; A. M. Schmidt, *Jean Calvin et la tradition calvinienne*, Paris, 1957.)

CAMOËNS, Luis de
Cel mai ilustru reprezentant al literelor portugheze din epoca Renaşterii. Născut la Lisabona în 1524, debutează cu strălucire la curte, dar condamnat fiind la cinci ani de serviciu în Indii, părăseşte Portugalia ca simplu soldat. În drum spre Goa, începe un poem epic, *Lusiadele*, unde povesteşte aventurile lui Vasco da GAMA şi istoria descoperirilor portugheze. După un sejur la Goa, participă la acţiuni contra piraţilor în lungul coastelor Malabar şi ale Arabiei. Scria şi în acelaşi timp se bătea „cu sabia într-o mînă şi cu pana în cealaltă". În Indiile orientale, vizitează Ternate, Banda, Amboine şi ia parte la ocuparea lui Macao în China în 1558. Rămîne acolo de bună voie mai multe luni şi compune esenţialul *Lusiadelor*. La împlinirea a şaptesprezece ani de la plecare, debarcă în fine la Lisabona unde rămîne pînă la moartea survenită în 1580, cu o modestă pensie drept subzistenţă, acordată de rege ca mulţumire că *Lusiadele* îi fuseseră închinate lui. Camoëns mai este şi autor de poeme, de multe ori melancolice, şi de opere dramatice.

CARAVAGGIO
Michelangelo Amerighi sau Merisi, zis Caravaggio. Supranumele îi vine de la oraşul în care se presupune că s-ar fi născut în 1573. Caravaggio şi-a început formarea ca pictor la Milano dar a ajuns în curînd la ROMA, la vîrsta de şaisprezece sau şaptesprezece ani. A lucrat în oraşul papilor şi în regiunea romană pînă în 1606, unde a desăvîrşit vreo cincizeci de tablouri de la *Copil cojind un fruct* (1591) pînă la *Moartea Fecioarei* (1605–1606). Partea principală a operei sale a fost rea-

lizată prin urmare la Roma: picturi religioase (capela Sfîntul-Matei pentru Sfîntul-Ludovic-al-Francezilor; *Convertirea sfîntului Pavel* și *Crucificarea sfîntului Petru* pentru Santa Maria del Popolo; *Madona Lorette* pentru Sant'Agostino etc.); de asemenea, picturi profane, cu deosebire *Una musica, Bachus și Narcis*. Fire bănuitoare, ca și CELLINI, a fost în dese rînduri implicat în păruieli și a avut încurcături cu poliția și cu justiția de la Roma. În 1606, a trebuit să fugă din oraș, ca urmare a unui omor. De atunci, a dus o existență rătăcitoare, a stat la Napoli, în Malta, în Sicilia, și a revenit finalmente în peninsulă. În 1610 a murit de malarie la Porto Ercole, pe cînd se pregătea să se întoarcă la Roma.

CARAVELĂ
Este greu de precizat originea caravelei, care a apărut în șantierele lusitane pe la 1420. Corabie relativ ușoară, bună la drum, era capabilă să manevreze și să strîngă vîntul; a fost nava ideală a descoperitorilor.

CAROL AL VIII-LEA
Fiu al lui LUDOVIC al XI-lea și al Charlottei de Savoia, născut la Amboise în 1470. Rege al Franței din 1483 în 1498. În timpul minorității, regența a fost asigurată de sora sa, Anna de Beaujeu. Cînd s-a hotărît să reclame drepturile Franței asupra regatului de Neapole, Carol al VIII-lea a pătruns în Italia, la 1494, a cucerit Florența și a ajuns pînă la NEAPOLE (1495). Însă în același an, sub amenințarea ligii venețiene, a trebuit să se întoarcă în Franța. Epoca bătăliilor din Italia era declanșată.

CAROL AL IX-LEA
Al treilea fiu al lui HENRIC al II-lea și al CATERINEI DE MEDICI, născut la Saint-Germain-en-Laye în 1550. Rege al Franței între 1560 și 1574. Pînă în 1570, mama sa a exercitat puterea. Ea și-a păstrat în continuare o profundă influență asupra regelui și a fost instigatoarea masacrului din noaptea Sfîntului-Bartolomeu (24 august 1572).

CAROL QUINTUL
Născut la Gand în 1500, a avut franceza limba maternă și nu s-a hispanizat decît puțin cîte puțin. În 1506, la moartea tatălui său, Filip cel Frumos, a moștenit Țările

de Jos și Franche-Comté. Decesul lui FERDINAND DE ARAGON, survenit în 1516, a făcut din el Carol I al Spaniei. Atunci a luat în posesie, în detrimentul mamei sale Jeanne cea Nebună, cunoscută ca incapabilă de a domni, Castilia și anexele ei americane, Aragonul, Neapole și Sicilia. În 1519 a fost ales împărat și a devenit Carol Quintul. Constrîns la înăbușirea multiplelor răzmerițe din interiorul statelor sale (*comuneros* în Castilla, 1520–1522, Gantois, 1539–1540, prinții germani favorabili Reformei, 1546–1555), în stare de război aproape permanent cu Franța și cu Imperiul otoman, el a fost un suveran itinerant. A obținut de bună seamă succese importante: victoria de la Padova (1525) care i-a adus Milano, alegerea fratelui său Ferdinand ca rege al Boemiei și al Ungariei (1526), luarea Tunisului (1535), victoria de la Mühlberg (1547), care a părut că marchează un sfîrșit pentru liga prinților protestanți germani, și, mai ales, înstăpînirea spaniolă asupra unor imense teritorii americane. El este cel care a creat viceregatele din Mexic (1535) și din Lima (1542). Cu toate acestea, Carol Quintul nu a reușit să atingă trei obiective fundamentale. Întîi că nu i-a venit de hac Franței de la care nu a putut lua înapoi Burgundia, mai mult, trupele sale trebuind să abandoneze „cele trei episcopate". Al doilea, că expedițiile sale contra turcilor nu au clintit puterea otomană. Cucerirea Tunisului din 1535 a fost urmată de un dezastru în toată regula de-a lungul coastelor algeriene. În fine, nu a izbutit să refacă unitatea religioasă a Germaniei. Pacea de la Augsburg a consfințit acceptarea de către habsburgi a rupturii confesionale. Vlăguit, descurajat, suferind de gută, Carol Quintul s-a retras încetul cu încetul de pe scena politică. În octombrie 1555, la Bruxelles, a abdicat ca maestru al ordinului Lînii de aur și ca suveran al țărilor burgunde, în favoarea lui Filip al II-lea. În ianuarie 1566, a renunțat, tot în favoarea lui Filip al II-lea, la coroanele spaniole și ale ținuturilor dependente. În sfîrșit, în septembrie, i-a lăsat fratelui său Ferdinand coroana imperială – act pe care Electorii nu l-au ratificat decît în 1558. Retras la mănăstirea Sant Yuste în Extramadura, Carol Quintul a murit la 21 septembrie 1558.

(BIBL.: C. Brandi, *Charles Quint et son temps*, Paris, 1939; J. Babelon, *Charles Quint*, Paris, 1947; R. Tyler, *L'Empereur Charles Quint*, Paris, 1960.)

CARPACCIO, Vittore
Pictor venețian născut pe la 1455 și mort în 1525. După Gentile BELLINI, căruia îi datorează mult, este pictorul cronicar al VENEȚIEI careia îi dă o imagine precisă și imaginară, cum nu o va face nimeni după dînsul, nici măcar Canaletto. Așa se facă că în ciclurile sale – *Legenda vieții sfintei Ursula*, *Viețile sfîntului Gheorghe și a sfîntului Ieronim*, inspirate din *Legenda de aur* – istoria se derulează după un decupaj cinematografic, aproape mereu cu Veneția ca decor.

CARRACI
Familie de pictori bolognezi de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea, cu principalii reprezentanți: Ludovico, cei doi veri, Agostino și Annibale, și Antonio, fiul natural al lui Agostino. Au înființat la Bologna în 1585 societatea *Incamminati*, prima academie de arte frumoase din istorie. Ludovico (1555–1619) i-a fost principalul animator. Această școală bologneză propovăduia o artă măsurată și armonioasă, și, trăgînd învățături din veacul al XVI-lea pe sfîrșite, căuta să îl tempereze pe MICHELANGELO prin RAFAEL. Agostino a lucrat cu fratele său Anibale la pictarea palatului FARNESE. Annibale (1560–1609) este cel mai cunoscut Carraci. Excela în decorația interioară de palate.

CARTIER, Jacques
Născut în 1491 și mort în 1558 la Saint-Malo. Cele trei expediții ale sale în America, făptuite cu voia – ori din porunca – lui FRANCISC I, se situează în 1534, 1535–1536 și 1541. Navigatorul din Malo căuta pe la nord-vest o cale înspre China pe care nu a aflat-o. A crezut, pe de altă parte, mai cu seamă după cel de-al treilea voiaj, că a descoperit aur și diamante, pe care le-a cărat în Franța cu maximă grijă: în fapt, era vorba de pietre obișnuite. În fine, a încercat o colonizare a malurilor Sfîntului Laurențiu: o întreprindere pripită. Aceste eșecuri nu au de ce să se treacă peste faptul că a demonstrat insularitatea Terrei Nova și că a descoperit Sfîntul Laurențiu pe care a urcat pînă în dreptul Montrealului.

CASA DE LA CONTRATACIÓN
A fost creată la SEVILLA, după modelul *Casei da India* portugheze. Activitățile sale constau în a se pune

în aplicare decretele relative la comerţul american, în adunarea, echiparea, aprovizionarea, inspectarea şi expedierea flotelor către America, în controlul navigaţiei dintre Spania şi Lumea Nouă şi în a asigura relaţiile poştale cu Indiile de vest. Poseda un birou de hidrografie şi o şcoală de navigaţie între formarea piloţilor. VESPUCCI a fost la un moment dat pilotul *mayor* al *Casei de la contratación.*
(BIBL.: C. Haring, *Trade and navigation between Spain and the Indies*, Cambridge [Mass.], 1918; E. J. Hamilton, *American treasure and the price revolution in Spain, 1501–1660,* Cambridge [Mass.], 1934.)

CASTELELE DE PE LOARA
Între sfîrşitul secolului al XV-lea şi întîii ani ai celui de-al XVI-lea, malurile Loarei şi cele ale afluenţilor: Indre, Cher, Cosson etc., se acoperă cu castele, vechi fortăreţe, amenajate, ca Langeais sau Loches, sau dărîmate, pentru a face loc noilor rezidenţe, precum Amboise, sau create pe de-a-ntregul precum Chambord. Case regale dar şi rezidenţe ale noilor prinţi ai finanţelor ca Chenonceaux sau Azay-le-Rideau, aceste castele constituie, de la Gien la Angers, cel mai frumos ansamblu de construcţii civile din Renaşterea franceză, ansamblu cu atît mai remarcabil pentru istorie cu cît el oglindeşte toate etapele evolutive care îl poartă, parţial sub înrîurire italiană (de la CAROL al VIII-lea, la Blois), prin castelul feudal şi stilul gotic, la noul tip arhitectural al Renaşterii timpurii.

CASTIGLIONE, Baldassare
Autorul *Curteanului* şi-a pus adînc pecetea asupra vremii sale. A fost prin excelenţă educatorul lumii suspuse, şi mai mult decît orice a ajutat nobilimea din Italia şi din Occident să se întoarcă cu faţa către noile valori ale civilizaţiei: instrucţie, bună cuviinţă, viaţă în societate, respect sporit acordat femeii etc. Acest neoplatonician a fost el însuşi o personalitate completă, un soldat de excepţie, un artist şi un diplomat. Născut la Mantova în 1478, a murit la Toledo în 1529, la un an de la publicarea *Curteanului*.

CATERINA DE MEDICI
Nepoată a lui CLEMENT al VII-lea, soţie a lui HENRIC al II-lea căruia i-a dăruit şase copii. Născută la Florenţa în 1519, moartă la Blois în 1589. Simultan

superstițioasă și fără scrupule, a avut mai puțină pricepere în politică decît s-a afirmat îndeobște. Veșnicele sale răstălmăciri și masacrul de Sfîntul Bartolomeu, cu privire la care poartă o mare răspundere, au făcut să se dezlănțuie iarăși războiul civil din Franța.

CELLINI, Benvenuto
Născut la Florența în 1500, a plecat la Roma ca urmare a unui duel, acolo unde a lucrat ca orfevru și medalist în vremea lui CLEMENT al VII-lea. S-a întors la Florența, a rămas la Mantova și s-a stabilit pentru a doua oară la Roma sub domnia lui PAUL al III-lea. Acuzat de crime și de stricăciune, a fost întemnițat și nu a datorat eliberarea sa decît intervenției lui FRANCISC I care l-a adus în Franța unde a stat cinci ani de zile (1540–1545). Din această epocă datează celebra „solniță a lui Francisc I" și *Nimfa* de la Fontainebleau. Căzut în dizgrație, Cellini a făcut cale întoarsă la Florența, unde a lucrat pentru ducele COSIMO de MEDICI. Acesta este momentul de realizare a capodoperei sale, *Perseu.*

CERVANTES
Miguel de Cervantes Saavedra, născut în 1547, al patrulea copil al unui chirurg oarecare din Alcala, a avut o existență frămîntată. La Roma, în 1569, unde se află în suita unui cardinal, învață italienește și îl citește pe ARIOSTO în original. Participă în 1571 la bătălia de la Lepanto unde își pierde mîna stîngă. Este martor apoi la asaltul contra Tunisului. Galera care îl aducea în 1575 către Spania fiind capturată de corsarii turci în largul Marsiliei, Cervantes rămîne timp de cinci ani sclav „în Alger" de unde încearcă zadarnic să evadeze. Răscumpărat de ordinul Sfintei Treimi, revine în Spania unde se însoară în 1584. I se dă imediat ca sarcină să aprovizioneze cu grîne *Invincibila Armada* și să perceapă impozitele din Andaluzia. Acuzat de deturnare din fondurile Bisericii, este arestat în 1589 și excomunicat. Ca urmare, va mai face patru reprize de închisoare. Succesul primei părți din *Don Quijote*, publicată în 1605, îi îngăduie să-și consacre amurgul vieții literaturii. Totuși, moare copleșit de sărăcie la Madrid, în 1616, în același an cu SHAKESPEARE. *Galateea* sa datează din 1585, *Nuvelele exemplare*, din 1613, iar a doua parte a lui *Don Quijote*, din 1615. Cervantes a compus de asemenea și lucrări pentru TEATRU. Ni

s-au păstrat două dintre acestea: *Numanția* și *Viața la Alger*, și una și alta scrise, pare-se, înainte de 1585. Înainte de a muri, a scris un roman cavaleresc, un fel de anti-Quijote, *Muncile lui Persiles și ale Sigismondei.*

CIUMĂ
Ciuma neagră venită din Orient a făcut ravagii în Europa în veacul al XIV-lea. Ca urmare, subzista în stare endemică, cu bruște și violente izbucniri care devansează îndeosebi orașele.

CLEMENT AL VII-LEA
Giulio de'MEDICI. Născut la Florența în 1478. Papă, de la 1523 la 1534. Alianța sa cu FRANCISC I l-a costat inamiciția lui CAROL QUINTUL ale cărui trupe au pustiit Roma în 1527. El însuși a fost făcut prizonier. În 1533, a refuzat să anuleze căsătoria Caterinei de Aragon cu Henric al VIII-lea și l-a excomunicat pe acesta din urmă, provocînd în felul acesta schisma Bisericii anglicane (1534).

CLOUET
Familie de portretiști francezi din veacul al XVI-lea. Jean, zis Janet, născut în jurul lui 1485, poate fi considerat creatorul portretului desenat cu trei creioane (cărbune, sanguină, cretă albă). Concepția desenelor sale rămîne mai mult picturală decît liniară; modelul îndulcit, ușor estompat, nu este lipsit de ecouri din LEONARDO DA VINCI. La moartea sa, în 1540, fiul său Francisc, zis tot Janet, i-a succedat. Născut la Tours în 1515, el a murit în 1572 după ce a fost pictorul a patru regi: FRANCISC I, HENRIC al II-lea, FRANCISC al II-lea și CAROL al IX-lea. Trăsătura desenelor este total diferită de cea a părintelui său „Mai precis, mai sec, mai captivant chiar prin uscăciune, el afirmă și detaliază“ (A. Châtelet). În pictură, François Clouet a creat un tip nou, portretul în picioare, în care traducerea exactă a realului nu exclude rafinamentul liniei.

CŒUR, Jacques
Născut la Bourges în 1395. Se asociază unui grup însărcinat cu baterea de monedă în această capitală provizorie a regatului. Își investește banii în comerțul levantin și se duce la Damasc în 1433. Baza sa de operațiuni este Montpellier iar portul este Aigues-Mortes. Creditor al curții, devine șef al monetăriei în

1435, vistiernic regal în 1440, membru în consiliul regal în 1442. Dar fastul cu care se înconjură și importanța tranzacțiilor sale suscită gelozii. Este arestat în 1451 și condamnat la o amendă grea; bunurile îi sînt confiscate. Scapă în 1454 și se refugiază la Roma. Papa îi încredințează comanda unei flote cu misiunea de a proteja Rodosul împotriva turcilor. Moare în cursul expediției, la Kios (1456).

(BIBL.: P. Clément, *Jacques Cœur et Charles VII*, 2 vol., Paris, 1874; M. Mollat, Y. Lanhers, M. C. Marinesco, A. M. Yvon-Briand, *Les Affaires de Jacques Cœur*, Paris, 1952.)

COLUMB, Cristofor

Născut la Genova sau la Savona în 1451 dintr-un tată țesător. Despre originea evreiască a „Descoperitorului" nu există nici o dovadă. Între 1474–1475 întreprinde o călătorie în Kios cu echipajul unei flote navlosite de negustori genovezi. În 1476 participă la o expediție comercială care se îndreaptă către Anglia. Navele sînt atacate de corsari și multe sînt arse. Columb se salvează înot și acostează în Portugalia. Trăiește în această țară și în posesiunile ei (Madeira) din 1476 în 1485, dar are prilejul să voiajeze pe de o parte în Anglia, în Irlanda și, după toate aparențele, în Islanda (1477), pe de o parte, în regiunea golfului Guineii. Se căsătorește (în 1479?) cu o văduvă din Lisabona care aparține nobilimii, însă care, pe moment, nu are avere (ea va muri încă din 1483). Columb se instalează aproape de Madeira, în insula Porto Santo căreia socrul său Perestrello i-a fost întîiul căpitan. Aici i s-ar fi transmis hărți și documente lăsate de Perestrello. Foarte curînd, încurajat de fratele său Diego, cartograf la Lisabona, „Descoperitorului" i-a mijit ideea unui mare voiaj transoceanic. Citește *Historia rerum* de Pius al II-lea, *Imago mundi* de Pierre d'Ailly. Din aceste lecturi își alimentează convingerea că circumferința terestră este mai redusă decît se cunoaște și că teritoriul Chinei este mai aproape de Europa, pe la vest. Deoarece Ioan al II-lea de Portugalia i-a refuzat finanțarea expediției plănuite, Columb trece în Spania (1485) și își oferă serviciile lui FERDINAND și Isabellei care ezită. Călătorește în Anglia și în Franța (1491), revine în Spania și obține în sfîrșit, la 17 aprilie 1492, „capitulările" de la Santa Fe. Povestea lui Columb, „amiral al mării

ocean" se confundă de azi încolo cu aceea a călătoriilor sale. Prima, realizată cu trei corăbii, durează de la 3 august 1492 la 4 martie 1493 şi reuşeşte să descopere Cuba, San Salvador şi Haiti. A doua (25 septembrie – 11 iunie 1496), efectuată cu şaptesprezece nave, îi conduce pe europeni în Domingo, în Guadelupa, în Porto Rico, în Jamaica şi pe coasta sud-vestică a Cubei. În timpul celei de-a treia călătorii (30 mai 1498 – 25 noiembrie 1500), Columb urmăreşte coasta continentului pînă în delta lui Orinoco şi vizitează insulele Trinidad, Tobago şi Granada. A căutat să ia apărarea indigenilor în contra maltratărilor la care îi supuneau spaniolii şi a fost adus îndărăt legat fedeleş, la Cadiz. Creditul său pe lîngă Ferdinand a scăzut mult. Totuşi, mai poate încropi o a patra expediţie (11 mai 1502 – 7 noiembrie 1504) care îl conduce spre ţărmurile Americii centrale, mai ales în regiunea Belén (Panama). Eşuat în Jamaica, repatriat la Santo Domingo, revine după aceea la San Lucar de Barrameda şi moare la Valladolid, la 20 mai 1506.
(BIBL.: S. E. Morison, *Admiral of the ocean sea*, 2 vol., Boston, 1942; ed. franc., Paris, 1958.)

COMPANIE NEGUSTOREASCĂ
De la cuvîntul italienesc *compagna*, iar acesta derivat, fără îndoială, din latinescul *cum panis*. Încă din secolul al XI-lea, termenul a desemnat o societate cu răspundere nelimitată şi totală solidaritate a contractanţilor. *Companiile* au dat naştere societăţilor în nume colectiv şi au fost, în principal, de două feluri: cu sucursale şi cu filiale.

CONCILII
Populaţia creştină a Europei occidentale şi centrale a trăit, de la mijlocul secolului al XIV-lea pînă în secolul al XVI-lea, cu speranţa într-un conciliu ecumenic ordonator al Bisericii, care părea a merge în derivă şi care, în tot cazul, se găsea în plină transformare. Aşa se explică insistenţa în a se agăţa de această formulă, chiar şi după eşecurile parţiale de la Constanţa şi de la Basel. SAVONAROLA şi-a dorit reuniunea unui conciliu general, la LUDOVIC al XII-lea, aflat în conflict cu IULIU al II-lea, a încercat să determine condamnarea acestui papă războinic de către un conciliu care s-a întrunit la Pisa în 1511–1512 şi nu a adunat decît prelaţi favorabili cauzei franceze. Iuliu al II-lea nu a

putut proceda altfel decît să riposteze cu aceleaşi arme, convocînd la rîndul său cel de-al V-lea Conciliu din Lateran, terminat abia în 1517, sub LEON al X-lea. Multe dintre deciziile sale de substanţă cu privire la reprimarea abuzurilor din Biserică urmau să fie reluate mai tîrziu de Conciliul de la Trento. La cimitirul din Wittenberg şi în prezenţa notarului, LUTHER a lansat la rîndul său, în 1518, un *Apel către viitorul conciliu general*. Dar, după „disputa de la Leipzig“ (1519), Fratele Martin repune pe tapet infailibilitatea conciliilor ecumenice. El a continuat totuşi să vînture ideea unui „conciliu liber“ care să nu se convoace de către papă, ci de către împărat. În acest conciliu, preoţii ca şi simplii laici ar fi avut drept de vot, iar deciziile ar fi fost luate doar în concordanţă cu texte biblice. „Conciliul liber“ rîvnit de Luther nu s-a ţinut niciodată iar reformatorul a murit în vreme ce scria la un violent pamflet *Contra papalităţii clădite la Roma de la diavol* şi contra conciliului care se pregătea să înceapă. În 1552, delegaţii ale unor prinţi protestanţi au fost prezente la Trento, dar ruptura dintre catolici şi protestanţi era un fapt consumat. Deşi a lucrat curajos în direcţia restructurării Bisericii catolice, Conciliul de la Trento (1545–1563) nu s-a priceput să evite căderea în antiprotestantism.
(BIBL.: Hefele-Hergenrœther; *Konziliengeschichte*; trad. franc.: *Histoire des conciles*, par Dom. H. Leclercq, P. Richard şi A. Michel, 1907 şi urm., mai cu seamă tom. IX şi X; H. Jedin, *Brève-histoire des conciles*, Bruxelles, 1960.)

CONTABILITATE ÎN DUBLĂ PARTIDĂ
Constă în a opera mereu, pentru a înregistra o operaţiune, cu două înscrisuri egale şi de semn contrar, un credit şi un debit. Dificultatea care derutează rezidă în inversarea semnelor. În toate registrele, altele decît „profituri şi pierderi“, dacă se adoptă punctul de vedere al şefului de întreprindere, „activ“, care ar trebui să desemneze o creanţă a acestuia, este în realitate pasivul său şi „debit“ corespunzător creanţelor sale. COMPANIA NEGUSTOREASCĂ s-a plasat deliberat în punctul de vedere al clientului care nu era neapărat un tehnician şi care trebuia să decripteze cu uşurinţă contul ce i se prezenta: să vadă că „activul“ reprezintă ceea ce

are, aşadar debitul firmei corespondente, şi că „pasivul" corespunde datoriilor sale, aşadar creanţelor firmei.

COPERNIC, Nicolaus
Născut la Torun în 1473. Fiu de negustor bogat. Studiază la Cracovia, în acea vreme singurul oraş din Europa, alături de Bologna, înzestrat cu o catedră de matematică (creată în 1476). În cursul unei prime şederi în Italia (1496–1501), petrece aproape trei ani la Bologna şi predă apoi matematica la Roma. Revenit în Polonia, intră în posesia unui canonicat la Frauenberg, dar se întoarce curînd după aceea în Italia, este făcut doctor în drept la Ferrara (1504) şi urmează în paralel studiul MEDICINII. Se instalează definitiv în Polonia în 1504. Se pare că încă din 1515 reunise elementele sistemului său ASTRONOMIC, dar, prudent, a aşteptat 1543 – anul morţii chiar – ca să-şi publice tratatul *De revolutionibus orbium cœlestium libri VI*, dedicat lui Paul al III-lea.

CORREGGIO
Antonio Allegri, zis Correggio. Născut la Correggio, aproape de Parma, face cunoştinţă la Mantova cu operele lui MANTEGNA. Cariera sa începe cu adevărat atunci cînd stareţa Giovanna îi cere să decoreze cupola mănăstirii San Paulo din Parma. Execută apoi frescele pentru biserica San Giovanni Evangelista *(Încoronarea Fecioarei, Înălţarea)*, şi pentru catedrala din Parma *(Adormirea Fecioarei)*. Chemat la Mantova, pe la 1530, pictează pentru castelul oraşului panourile *Io*, *Ganimede*, *Leda şi Danae*. Moare la Parma în 1534. Correggio a deprins de la Mantegna ştiinţa racursiului, dar a integrat-o unei arte tandre şi delicate, senzuale şi admirabile, fluide şi luminoase, care respinge solemnitatea şi se simte în largul ei în compoziţiile oblice. Una din cele mai frumoasc lucrări ale sale este *Naşterea Domnului* de la muzeul din Dresda.

CORTÉS, Hernán
Căpitan spaniol născut la Medellin, Extramadura, în 1485. Începînd din 1511 participă la ocuparea Cubei sub comanda lui Diego Velásquez cu care intră repede în conflict. Cu 11 corăbii, 500 de oameni şi 16 cai, pleacă în 1519 să cucerească Mexicul şi distruge imperiul pe care aztecii îl întemeiaseră din 1325 în continuarea mayaşilor. În 1522, CAROL QUINTUL l-a numit

guvernator general al „Noii Spanii“ pe care o cucerise. A intenţionat să dea ţării o organizare după sistemul spaniol, dar brutalitatea cuceritorului faţă de băştinaşi ca şi ambiţia sa au stîrnit duşmănii, atît în Mexic cît şi în Spania. Foarte popular în rîndul maselor spaniole, este primit cu dispreţ la curtea din Madrid. Convocat în faţa consiliului Indiilor în 1527, este trimis iarăşi în America însoţit de noi onoruri, dar cu puteri diminuate. În 1541, a revenit în Spania şi a murit retras, aproape de Sevilla, la Castillejo de la Cuesta, în 1547.

COSIMO CEL BĂTRÎN
Cosimo de'Medici. Născut la Florenţa în 1389, mort la Careggi în 1464. Primul născut al lui Giovanni di Bicci. Preia la moartea tatălui său, în 1429, conducerea firmei. Sub autoritatea lui şi cu ajutorul lui Francesco Inghirami, director general, stabilit la FLORENŢA, întreprinderea MEDICI, dotată cu o structură mai suplă decît cea a COMPANIILOR florentine din veacul al XIV-lea, atinge apogeul, împînzind întregul Occident. Cosimo fusese alungat de la Florenţa de către partidul aristocratic în anul 1433. Revine triumfător anul următor şi după aceea guvernează oraşul prin interpuşi. Întîiul om de afaceri al vremii sale, înclinînd către o politică externă cuminte, Cosimo este şi un sponsor. Sensibil în faţa înaintării spiritelor către UMANISM, încurajează pe Ficino să îl traducă pe PLATON şi să se înconjure cu o ACADEMIE, începe să adune manuscrisele care vor forma mai tîrziu *Biblioteca Laurenziana*, ajută la isprăvirea catedralei din Florenţa şi a uşilor baptisteriului, porunceşte să se ridice palatul Medici din via Larga şi vila Careggi, oferă fonduri pentru zidirea bisericii San Lorenzo, amenajarea mănăstirii San Marco şi mărirea abaţiei Fiesole.

CRANACH
Lucas Cranach, zis cel Bătrîn. Născut la Kronach, Franconia, în 1472, şi-a petrecut anii tinereţii la Viena, apoi s-a stabilit la Wittenberg, în 1505. Se poate presupune că a lucrat cîtva timp în atelierul lui DÜRER. Pictor al curţii de Saxa, a slujit trei electori: pe Frederic cel Înţelept, Jean cel Statornic, şi Jean Frederic cel Mărinimos, devenind bürgermaistru la Wittenberg. Prieten cu LUTHER, căruia i-a făcut numeroase portrete, a primit însărcinarea să ilustreze tălmăcirea BIBLIEI făcută de reformator. După înfrîngerea de la Mühlberg a

stăpînului său, Jean Frederic, Cranach a împărţit captivitatea cu acesta vremea de doi ani şi l-a însoţit apoi la Weimar unde a murit în 1553. În operele făcute la comandă – scene religioase, portrete – sînt de luat în seamă gustul lui Cranach pentru expresia liniară şi un sens foare personal al sinuozităţii desenului. Un expresionism cîteodată vehement (vezi Crucificarea de la München) se manifestă paralel cu un manierism care fac farmecul operei sale şi pe care le va ridica la înălţimea unui stil în numeroase scene cu nud feminin.

CUSANUS, Nicolaus
Nikolaus Krebs, zis Nicolaus Cusanus. Născut la Kues, dioceza Trèves, în 1401, a devenit doctor în drept canonic la Padova, a fost preot şi a luat parte la CONCILIUL de la Basel. A militat pentru reunirea Bisericilor răsăriteană şi apuseană, apoi a fost reprezentantul papei în Germania şi a negociat concordatul de la Viena (1448). Devenit cardinal, episcop de Brixen şi legat *a latere* în ţările germanice (1450), a încercat să reîntroneze disciplina în Biserica germană. Chemat în Italia, a fost guvernator al Romei şi a murit în 1464 la Rodi, în Umbria. Spirit ecumenic, a căutat să îi concilieze pe răsăriteni şi pe husiţi cu Roma. Filosof şi savant cu vederi înaintate şi noi, a abandonat geocentrismul tradiţional şi a deschis în felul acesta calea pentru COPERNIC şi Galilei. A afirmat valoarea absolută a principiului continuităţii în matematică şi a declarat că matematica este fundamentul fizicii. Lucrarea în care şi-a expus tezele – *De docta ignorantia* (1440) – se cade a fi reţinută printre cărţile diriguitoare ale Renaşterii.
(BIBL.: M. De Gandillac, *La Philosophie de Nicolas de Cues*, Paris, 1941.)

D

DELLA QUERCIA, Jacopo
Sculptor italian, născut în jurul lui 1367 la Sienna unde moare în 1438. Unul dintre primii imitatori de marcă ai artei antice, după cum o demonstrează mormîntul Ilariei del Caretto din Lucca.

DELLA ROBBIA
Familie de sculptori şi ceramişti florentini. Luca (1440?–1482) a suferit influenţa lui GHIBERTI. Este

autorul uneia dintre cele două *cantorie* de la catedrala din Florența și al admirabilei Buneivestiri de la Pistoia. El este acela care, din 1442, a introdus ceramica emailată în sculptura monumentală și a răspîndit în Toscana voga medaliilor policrome, încadrate de ghirlande cu fructe și cu flori cu care decorase capela Pazzi. Fiind celibatar, Luca s-a asociat de timpuriu cu nepotul său Andreea, căruia i se datorează în special seria de medalioane cu nou-născuți de la Spedale degli Innocenti.

DE L'ORME, Philibert
Născut la Lyon între 1510 și 1515, mort la Paris în 1570. Tatăl său, maistru zidar, l-a dat la Lyon să studieze latina, greaca, matematica, științele naturale și fizica și chiar astrologia, medicina și teologia. O călătorie hotărîtoare în Italia și, mai cu seamă, la Roma, din 1533, l-a cîștigat pentru formulele estetice ale Antichității. Devenit „subintendent pentru așezămintele regale" în 1548, s-a orientat către lucrările pe care le-a executat la Tuileries, Fontainebleau, ca și la castelele Saint-Germain, Villers-Cotterêts, Chenonceaux și mai ales Anet, al cărui portal rămîne, împreună cu mormîntul lui FRANCISC I, opera sa de căpetenie. A scris tratate de ARHITECTURĂ: *Noi invenţiuni pentru a zidi cumsecade și cu puţine cheltuieli* (1561) și un *Prim tom al arhitecturii* (1567).
(BIBL.: A. Blunt, *Philibert de l'Orme*, Paris, 1963.)

DIAZ, Bartolomeu
Născut către 1450, mort în 1500. Navigator portughez care, cel dintîi a descoperit capul Bunei Speranțe și a înconjurat Africa (1487–1488).

DOLET, Étienne
Un umanist enigmatic. Născut la Orléans în 1509, și-a făcut studiile la Paris, la Padova, la Veneția și la Toulouse. După ce a fost corector la Sébastien Gryphe din Lyon, între 1534 și 1538, și-a deschis un atelier de imprimat cu firma *Doulouère d'or*. Pentru că a publicat un *Cato cristianus* care a lăsat impresia că frizează ateismul, a fost întemnițat pentru prima dată în 1542, apoi din nou în 1544, pentru a fi editat o serie de lucrări cu tendință reformată și, în paralel, niște lucrări care păreau să nege nemurirea sufletului. În 1546, a fost strangulat și ars în piața Maubert din Paris. Fost-a

Dolet eretic? Liber cugetător? Sau un om de afaceri printre atîția? În principala operă, *Commentarii linguae latinae*, pare a opta pentru evemerism, care vede în divinitate o extrapolare umană; în continuare, a publicat diverse lucrări inspirate din doctrina de la Geneva.

DONATELLO
Donato di Betto Bardi, zis Donatello. Născut la Florența în 1386, debutează ca pietrar la șantierele catedralei. Sculptează primele capodopere între douăzeci și cinci și treizeci de ani: *Sfîntul Ioan-Botezătorul* din Dom, *San Giorgio* de la Or San Michele, sculpturi care revelează un temperament viguros, dar care rămîn fidele cercetării unei frumuseți ideale. Pe la 1425 termina *Ospățul lui Irod*, basorelief pentru fîntînile baptismale din Sienna. Forța dramatică este înnoită. În plus, sculptorul a profitat de știința amicului său BRUNELLESCHI, care împărtășea interesul pentru problemele perspectivei. Din anii 1433–1440 datează varii opere precum *Zuccone* și *Cantoria* de la Santa Maria del Fiore, una de un realism violent, alta, de o bucurie păgînă debordantă. De multe ori evoluția artistului este anevoios de urmărit, iar în privința lui *David*, care este nedatat, se ezită între 1430 și 1454. Între 1443–1453, lucrează la Padova unde execută prima statuie ecvestră înălțată după Antichitate – a lui Gattamellata – și altarul bazilicii San Antonio unde înfățișează *Fecioara tronînd* ce seamănă cu un idol arhaic. La reîntoarcerea în Florența, mai sculptează *Crucificarea* de la Bargello, grupul *Iudit și Holofern* (aprox. 1455), celebra *Magdalenă*, răscolitoare imagine a senectuții (tot aprox. 1455) și panoul *Coborîrea de pe cruce* de la San Lorenzo (1461–1464). Moare în orașul natal, după ce paralizase de mai mulți ani.

DRAKE, sir Francis
Născut către 1540, în Devonshire. Călătorește mai întîi sub comanda lui Hawkins în marea Caraibilor. Avînd mînă liberă din partea reginei, îi atacă pe spanioli în coloniile lor din America centrală între 1570–1572. Realizează apoi (1577–1580) al doilea ocol al lumii, prădînd, în trecere, țărmurile chiliene și peruane, atinge actuala Californie și face escală în insulele Sonde. În 1587, distruge chiar în portul Cadiz o flotă spaniolă și, în anul care vine, participă la dispersarea *Invincibilei Armada*. Moare în 1596, în largul lui Porto Bello.

DU BELLAY, Joachim
Născut în 1522. Unul din „saturnienii“ veacului al XVI-lea, cu o poezie adesea amară şi melancolică. Prieten cu RONSARD, purtător de cuvînt al Pleiadei, redactor al faimoasei *Apărări şi exemplificări ale limbii franceze*, despre care se cunoaşte acum că făcea o demarcaţie parţială faţă de o scriere paralelă a lui Sperone Speroni, a excelat în mod egal în poezia latină ca şi în poezia franceză. În 1553, l-a întovărăşit la Roma pe vărul său, cardinalul Jean Du Bellay. Acestei şederi i se datorează opere remarcabile, fie satirice, fie nostalgice, *Antichităţile Romei* şi *Părerile de rău*. A contribuit cu măiestrie la succesul sonetului în Franţa, forma literară tipică UMANISTĂ. Întors în Franţa, în 1555, Du Bellay a murit în Paris, la treizeci şi opt de ani.

DÜRER, Albrecht
Albrecht Dürer se naşte la Nüremberg la 21 mai 1471, al treilea din cei cincisprezece copii ai unui orfevru maghiar. După ce a lucrat la Colmar în atelierul lui Schongauer şi la Strasbourg, merge în Italia unde descoperă reprezentarea subiectelor antice şi a grupurilor compuse în adîncime: va fi fascinat de monumentalitatea nudurilor concepute într-o manieră plastică de MANTEGNA şi Pollaiuolo. Dürer este primul artist german care a studiat cu adevărat arta italiană. El a mai fost şi unul dintre primii pictori gravori, ceea ce nu s-a mai pomenit înaintea Renaşterii. A fost mai mult desenator decît pictor. Primele sale gravuri sînt pe lemn, în primul rînd suita *Apocalipsei*, de-a lungul căreia trece tumultul surd al unei furtuni. Dar abia în gravurile în cupru, în munca migăloasă a acului şi a tehnicii *pointe sèche* (pe care a folosit-o printre primii) se vădeşte cel mai bine personalitatea artistului. „Inginer militar“, a scris şi a tratat despre fortificaţii; iar *Tratatul despre proporţiile corpului omenesc* a fost publicat în 1528, anul morţii sale.

E

EDUARD AL VI-LEA
Născut în 1537. Fiul lui HENRIC AL VIII-lea şi al Jeannei Seymour. Rege al Angliei şi al Irlandei de la 1547 la 1553.

ELISABETA I

Fiică a lui HENRIC al VIII-lea și a Annei Boleyn, născută în 1533, i-a urmat la tron în 1558 sorei sale vitrege Catherina de Aragon. A murit în 1603 fără să se fi măritat, stingînd cu sine dinastia Tudorilor. Pe plan politic, regimul său a fost marcat de o reacție contra tendințelor pro-catolice ale regimului precedent. În interior, anglicanismul a redevenit, prin repunerea în vigoare a Actului de supremație (1559), religie de stat, ortodoxia anglicană fiind fixată și impusă de cele *XXXIX articole* promulgate în 1563. Maria Stuart, regină a Scoției și o catolică în stare fiind să pretindă în mod legitim coroana, în calitatea sa de strănepoată a lui Henric al VIII-lea, nu fusese străină de această nouă orientare. Folosindu-se de pretextul unor intrigi, urzite stîngaci de altfel, de rivala izgonită din Scoția și refugiată la curtea sa, Elisabeta ordonă execuția ei. În exterior, o altă rivalitate de ordin economic, a precipitat ruptura cu Spania și a dus la eclatanta victorie engleză asupra *Invincibilei Armada* (1588). De acum înainte, Anglia a avut cîmp liber de acțiune, în Europa ca și în restul lumii, (Virginia fusese ocupată din 1583) pentru extinderea tinerei sale industrii. Pe plan artistic, regimul Elisabetei a urmărit avîntul, în toate domeniile, a unei Renașteri tardive dar excepțional de vii care s-a prelungit sub regimul succesorului ei, IACOB I STUART.

EMBLEME

Echivalent umanist pentru *hieroglyphica* antice. Alciati le-a oferit prototipul într-o culegere apărută în 1531. „Emblema“ *(impresa)* este reprezentarea grafică a unui precept moral și a unei idei filosofice. Imaginea rămîne dinadins enigmatică și nu i se poate dibui sensul decît cu ajutorul comentariului care o însoțește, comentariu și emblemă neînsemnînd nimic una fără alta.

ENCLOSURES

Cuvîntul englezesc, ce semnifică *loc îngrădit*, desemnează de o manieră mai generală un tip de peisaj agrar care s-a dezvoltat începînd cu finele veacului al XIII-lea. Nașterea individualismului agrar și progresele înregistrate în creșterea animalelor au fost principalele cauze ale înlocuirii pășunilor închise (destinate oilor) cu ogoarele lucrate și deschise. Una dintre consecințele multiplicării acestor *enclosures*, vizibile mai ales în

vecinătatea oraşelor englezeşti, a fost evicţiunea a numeroşi ţărani săraci.

ERASMUS, Didier
Născut la Rotterdam către 1469. Bastardul unui preot, elev vreme de cinci ani la celebra şcoală a Fraţilor întru viaţa în comun de la Deventer, intră în 1487 la canonicii regulaţi ai Sfîntului Augustin din Steyn, pronunţă voturile (1488), de care va fi dispensat mai tîrziu de către IULIU al II-lea, şi este hirotonisit preot. În 1493, devine secretarul episcopului de Cambrai care îl autorizează, doi ani mai tîrziu, să urmeze cursurile universităţii din Paris. În acest oraş, intră în comunitatea studenţilor săraci ai colegiului din Montaigu. Prima călătorie în Anglia este situată în 1499. Îi întîlneşte pe Thomas MORUS şi pe John Colet, care vor exercita asupra lui o profundă influenţă. Anii 1500–1506 sînt ocupaţi de şederi la Paris, în Ţările de Jos şi din nou în Anglia, de prima ediţie a *Adagiilor* (800 de proverbe) în 1500, de *Enchiridion milites christiani* (*Manualul cavalerului creştin*), în 1504, şi de publicarea, în 1505, a *Adnotărilor la Noul Testament (Annotationes in Novum Testamentum)* de LORENZO VALLA. Din 1506 în 1509, Erasmus se află în Italia unde stă cu precădere la VENEŢIA şi la ROMA. Studiază greaca şi publică la ALDO MANUZIO o nouă ediţie din *Adagii* (4251 de proverbe), în 1508. Părăseşte Italia pentru Anglia şi, pe drum compune *Lauda prostiei*, pe care o termină la Londra, la Thomas Morus. Lucrarea apare în 1511. Între 1509 şi 1514 stă cu deosebire în Anglia unde, în timp, a predat greaca şi teologia la Cambridge. După încheierea păcii între Franţa şi Anglia, revine pe continent, în 1514, merge la Basel, unde face cunoştinţă cu Froben, de acum înainte editorul său. Timp de cinci ani (1516–1521), îşi petrece majoritatea timpului în Ţarile de Jos. Numit consilier, de Carol I al Spaniei, (viitorul CAROL QUINTUL), compune cu acest prilej *Institutio principis christiani* (1516). În acelaşi an publică *Novum Testamentum*, dedicat lui LEON al X-lea, care se bucură de un extraordinar succes. Prima ediţie din *Convorbiri* datează din 1518. În 1521 părăseşte Ţările de Jos unde nu va mai reveni. Se instalează în Basel, în vreme ce certurile religioase dintre catolici şi reformaţi încep să sfîşie Europa. LUTHER îi cere să rămînă neutru, dar HEN-

RIC al VIII-lea şi Adrian al VI-lea îl presează să intervină: din această dilemă iese *De libero arbitrio*, în 1524, în care umanistul respinge PREDESTINAREA. Luther îi răspunde în 1525 prin *De servo arbitrio*. Bolnav de multă vreme, nu lucrează mai puţin şi, în ultimii ani ai vieţii, va edita şi va comenta aproape toţi părinţii Bisericii. Aceste activităţi nu sînt un obstacol în calea publicării în 1526 a lui *Institutio christiani matrimonii*, dedicată Caterinei de Aragon, a creşterii numărului convorbirilor şi pentru a lua peste picior în *Ciceronianus* (1527) pe imitatorii prea servili ai Celor Vechi. În 1530, a plecat de la Basel la Friburg, oraş catolic, unde redactează un tratat despre *Armonia Bisericii*, *Ecleziastele* (sau „arta predicii") şi o *Pregătire pentru moarte*. Revenit la Basel, în iunie 1535, primeşte, din partea lui PAUL al III-lea, oferta unei pălării de cardinal – ofertă pe care o respinge. Moare în noaptea de 11 spre 12 iulie 1536, după ce făcuse numeroase donaţii familiei Froben, săracilor şi bolnavilor.
(BIBL.: J. C. Margolin, *Érasme par lui-même*, Paris, 1965.)

ESTIENNE
Familie de TIPOGRAFI şi de librari francezi. Henric I, fondatorul dinastiei (1470–1520), a lucrat în contul său la Paris, din 1504, şi a tipărit circa o sută douăzeci de lucrări. Robert I (1503–1559), al doilea băiat al lui Henric I, şi el un excelent umanist, a fost numit tipograf al regelui, pentru ebraică, latină, apoi pentru greacă. A publicat numeroase BIBLII, un dicţionar latin-francez şi un dicţionar francez-latin. Atacat de Sorbona, s-a raliat Reformei şi a luat drumul Genevei în 1551. Henric al II-lea, fiul său mai mare, un foarte valoros elenist, a lucrat mai întîi la Paris, dar a trebuit să părăsească oraşul după publicarea apologiei lui Herodot (1566), un pamflet anticatolic. Atunci a înfiinţat la Geneva un atelier pe care l-a comasat cu acela al părintelui său, după dispariţia acestuia din urmă. *Thesaurus linguæ grecæ*, publicat în 1572, mărturiseşte despre vasta sa erudiţie. În 1579, în urma unui stagiu parizian, publică un *Proiect de carte* zis „*Despre întîietatea vorbirii franţuzeşti*" care îi strică relaţiile cu Geneva şi care îl costă întemniţarea, la întoarcerea în respectivul oraş. Eliberat, trăieşte mai mult în Germania şi în Franţa, unde, aproape ruinat, moarte la Lyon, în 1598.

EVREI

Persecuţiile (intermitente) contra evreilor au început în epoca primei Cruciade şi s-au agravat în vremea CIUMEI negre, fiind mai numeroase în Franţa şi în Germania decît în Italia. Peninsula a fost pentru ei un loc de refugiu, mai cu seamă după ce au fost izgoniţi din Spania, în 1492. Au beneficiat multă vreme, precum odinioară în Avignon, de protecţie papală. Martin al V-lea, Eugen al IV-lea, Pius al II-lea, Iuliu al II-lea, Leon al X-lea, Paul al III-lea, Iuliu al III-lea şi Sixt Quintul au recurs la medici evrei. Cultura evreiască, ignorată de creştinii Evului Mediu, a devenit în veacul al XV-lea o componentă a UMANISMULUI. Pe de altă parte, israeliţii, care erau în mod esenţial împrumutători cu gajuri, au jucat un apreciabil rol economic. Pe la 1600, mai existau încă în Italia circa 500 de BĂNCI sau oficine de împrumutători evrei. Marile dinastii de „neguţători" israeliţi traficînd între Orient şi Occident nu sînt prea cunoscute. Acestea îşi aveau sediile principale la VENEŢIA, FERRARA, Ancona şi Constantinopol. În 1552, în acest din urmă port, existau peste 70 de negustori evrei. Cu toate acestea în Occident, nici o familie israelită nu a jucat un rol comparabil cu acela al rolurilor jucate de MEDICI, FUGGER sau WELSER. Înfiinţarea munţilor de pietate, începînd cu jumătatea secolului al XV-lea, a creat o concurenţă din ce în ce mai serioasă agenţiilor de împrumut ale evreilor. Declinul economic al israeliţilor a fost accelerat de organizarea în ghetouri, la Roma, Bologna, Ancona etc., după bula *Cum nimis absurdum* (1555).

(BIBL.: C. Roth, *the Jews in the Renaissance*, Philadelphia, 1959.)

F

FARNESE

Familie originară din regiunea Bolsena, în Toscana romană, care a dat cardinali, un papă, duci de Parma şi o regină a Spaniei.

FERDINAND AL II-LEA DE ARAGON

Născut în 1452. Unul dintre fondatorii măreţiei spaniole. Un rege energic şi versat pe care MACCHIAVELLI îl admira. Prin căsătoria cu Isabella de Castilla, din 1469, a realizat unificarea celor două mari regate

iberice și a ajuns la unitatea spaniolă prin cucerirea regatului Granadei (1492) și al Navarrei (1512). În interior, opera sa este caracterizată, pe de o parte, de centralizarea politică, iar, pe de altă parte, de o apărare inflexibilă a credinței catolice. În afara peninsulei Iberice, a cucerit regatul NEAPOLE, în 1504, a pus stăpînire un moment pe cel milanez (1513), a instalat garnizoane în „prezidiile" africane din Oran, Bejaia și Tripoli. A murit în 1516. I-a urmat la tron nepotul său, CAROL QUINTUL.

FERRARA
Una din principalele vetre ale Renașterii italiene. Ducii familiei d'Este i-au protejat în veacul al XV-lea pe pictorii Cosme Tura și pe Francesco del Cossa (palatul Schifanoia), iar în veacul al XVI-lea, pe Bembo, pe ARIOSTO și pe Tasso. Alipire la Statul pontifical în 1598.

FICINO, Marsilio
Marsilio Ficino, născut în apropierea Florenței în 1433, mort în 1499. Fiu de medic. Preot și elenist. Sufletul cercului platonician din Careggi în vremea lui LORENZO MAGNIFICUL, care a fost protectorul și discipolul său. Traducător (în latină) al *Dialogurilor* lui Platon, al *Eneadelor* lui Plotin, al *Cărților ermetice*, al operelor lui Porfir, Proclus și Dionisie Areopagitul. Autor al *Teologiei platonice* și a unui *De religione christiana*. Unul din maeștrii gîndirii din Renaștere, marele responsabil al reînvierii platonismului.
(BIBL.: R. Marcel, *Marsile Ficin*, Paris, 1958.)

FILIP AL II-LEA
Născut în Valladolid în 1527, mort la Escorial în 1598. Rege peste ansamblul de posesiuni spaniole începînd din 1556 și al Portugaliei, începînd din 1580. Soț, pe rînd, al Mariei de Portugalia (moartă în 1545), Mariei Tudor (moartă în 1558), Elisabetei de Valois (moartă în 1568) și al Annei de Habsburg (moartă în 1580). Sub stăpînirea sa Spania se implantează în Filipine, triumfă asupra turcilor la Lepanto și își consolidează întemeierile din America. Dar nu se poate descurca în cazul revoltei din Proviciile-Unite (1568–1648), eșuează în Franța cînd dorește să ajute Liga și suferă o înfrîngere grea pe coastele engleze (*Invincibila Armada*, 1588). „Regele prudent", iubitor de hîrțoage, creează o

puternic birocrație o dată cu edificarea palatului Escorial. Creșterea impozitelor și a comorilor americane nu împiedică semifalimentele repetate ale monarhiei. În pofida acestora, domnia acestui rege fără geniu marchează un moment eminent în istoria religioasă, artistică și intelectuală a Spaniei.

FLORENȚA
110 000 de locuitori poate înainte de CIUMA neagră. 50 000 după aceea. Numai 66 000 în 1622. În ciuda acestei deflații demografice, capitala intelectuală și artistică a Renașterii timpurii și principala piață bancară a Europei, în veacurile XIV și XV. UMANISMUL este colorat de o mîndrie civică la începutul lui Quattrocento, pe vremea lui Salutati și Bruni. Devine filosofică și reculeasă o dată cu Marsilio Ficino, atunci cînd Medici confiscă republica, de la 1434. Republica nu își va reveni, între 1494 și 1512 și între 1527–1530, decît spre a se retrage cu totul din calea familiei MEDICI, care devin duci de Toscana. Patrie pentru un număr extraordinar de mare de artiști, Florența a fost leagănul cel mai important de civilizație al unei Europe pe cale de a se reînnoi. (BIBL.: A. Chastel, *Art et humanisme à Florence, au temps de Laurent le Magnifique*, Paris, 1959.)

FONTAINEBLEAU (școala de la)
Constituită de decoratorii, pictorii, mozaicarii și stucatorii italieni cărora FRANCISC I le-a cerut să lucreze la castelul său din Fontainebleau: PRIMATICCIO, Rosso, Pellegrini, Niccolo dell'Abbate etc. Aceștia, inferiori artiștilor importanți ai Renașterii italiene, au încetățenit în Franța manierismul, cu predilecția sa pentru o mitologie senzuală, cu figuri feminine alungite, nude și moleșite, cu decorurile înflorite și cu statui din stuc. În acest stil au lucrat apoi Jean GOUJON, Antoine Caron, cei doi Jean Cousin, plus o întreagă pleiadă de artiști flamanzi, pînă și boemieni, care au deprins astfel în Franța rețetele subtile și stranii ale manierismului de peste munți. Această primă „școală de la Fontainebleau“ a anilor 1530–1550 nu trebuie să fie confundată cu aceea care a lucrat la castel sub Henric al IV-lea și care a fost influențată mai ales de Flandra.

FRA ANGELICO
Guido di Pietro, ca prelat Fra Giovanni da Fiesole, zis Fra Angelico. Născut în 1387, a intrat la douăzeci de

ani la dominicanii de la Fiesole, a trăit apoi la FLORENŢA unde a decorat cu fresce mănăstirea San Marco, înainte de a merge spre a picta la Roma capela lui NICOLAE al V-lea şi aceea a Sfîntului Sacrament. După toate aparenţele, Angelico a avut o formaţie de miniaturist şi de iluminator; în cazul lui, fineţea din contururi, conform lui A. Chastel, nu a exclus niciodată atenţia acordată volumului şi amplorii. A murit la Roma în 1455. A avut numeroşi discipoli, între care Benozzo GOZZOLI şi Fra Filippo Lippi.

FRANCISC I
Născut în 1494, fiu al lui Carol de Orleans, conte de Angoulême şi a Luisei de Savoia, s-a căsătorit cu Claude de France şi a domnit între 1515 şi 1547. Învingătorul de la Marignan (1515) şi învinsul de la Pavia (1525) fusese un copil răsfăţat. A fost un suveran cavaleresc şi autoritar, seducător şi superficial şi nestatornic în acelaşi timp. Împrejurările l-au constrîns să facă opţiuni decisive pentru viitorul Franţei şi să se alieze cu turcii şi cu protestanţii din Germania. A trebuit să evacueze Milano, Piemontul şi Savoia, să lase coroana imperială lui CAROL QUINTUL în 1519, să renunţe la pretenţiile asupra Flandrei, la Artois şi la NEAPOLE. Dar a izbutit prin războaie repetate să-şi salvgardeze regatul în faţa ambiţiilor adversarului său Habsburg. Pe de altă parte, de pe vremea lui datează concordatul de la Bologna (1516) şi ordonanţa de la Villers-Cotterêts, primul text reglementînd ţinerea registrelor civile de stat. Prinţul care a pus să se ridice CASTELELE Chambord, Fontainebleau şi Madrid (pădurea Boulogne), avea gust şi spirit. L-a admirat pe LEONARDO, l-a chemat în Franţa pe PRIMATICCIO, i-a chemat pe Rosso şi CELLINI, a creat Colegiul de lectori regali, i-a încredinţat lui Guillaume BUDÉ direcţia Bibliotecii regale. Multă vreme, urmînd sfaturile sorei sale, înclinat înspre toleranţă vis-à-vis de reformaţi, a trecut la o politică religioasă mai severă după „afacerea Placardelor" (1534). A murit la Rambouillet în 1547.

FUGGER
Familie de neguţători-bancheri din AUGSBURG de la sfîrşitul veacului al XV-lea şi din veacul care urmează. La originea dinastiei se află Ulrich, fabricant de barcheturi şi fiul său Johannes (mort în 1409), comerciant

de ţesături. Al doilea fiu al lui Johannes, Jakob I (mort în 1469) a fondat ramura *Crinului* care a eclipsat cealaltă ramură a familiei, a *Cerbului*. Dintre copiii lui Jakob I, cel mai celebru a fost Jakob al II-lea „cel bogat“ (1459–1525), a cărui avere a început să se acumuleze prin împrumuturi acordate stăpînirii din Tirol, împrumuturi rambursabile în argint. O asociere cu polonezul Jan Thurzo i-a permis să exploateze cuprul şi argintul din Neusobl, în actuala Slovacie. Creditor al lui MAXIMILIAN, apoi al lui CAROL QUINTUL, principal producător de argint şi de cupru în Europa, agent al papalităţii pentru ridicarea indulgenţelor, mai apoi stăpîn pe *maestragos* şi pe minele de mercur din Almadén, Jakob Fugger a fost cel mai impresionant om de afaceri al vremii sale. Întrucît nu a avut copii, i-a urmat nepotul său Anton (1493–1560). La moartea acestuia, firma, care împrumutase enorm habsburgilor, se afla deja în dificultate din cauza semibancrutei spaniole din 1557. Ea a continuat sub Markus (1529–1597) în a se compromite datorită bancrutelor regale spaniole şi a dispărut în 1607.
(BIBL.: R. Ehrenburg, *Le Siècle des Fugger*, trad. franc., Paris, 1959; L.Schick, *Un grand homme d'affaire au début du XVIe- siècle, Jakob Fugger*, Paris, 1957.)

G

GAMA, Vasco da
Născut la Alentejo spre 1469. A atins primul India pe ruta Capului, în 1497. A urmat coasta africană a Africii pînă la Melinda, de unde un cîrmaci arab l-a condus pînă la Calcutta, pe coasta Malabarului. Aici a încheiat un tratat comercial cu prinţul locului. Revenit la LISABONA cu o încărcătură destul de importantă de mirodenii, a fost supranumit „amiral de Indii“. După o a doua expediţie din 1502, desfăşurată cu 21 de corăbii, a întemeiat în Africa aşezămintele portugheze din Mozambic şi din Sofala, a confirmat în India alianţa negociată de CABRAL cu regele din Cananor, a bombardat Calcutta, unde portughezii fuseseră masacraţi, şi a semnat un tratat cu regele din Madras. S-a întors la Lisabona în 1503. Către sfîrşitul vieţii, Joan al III-lea l-a retrimis în India. A murit la Madras în 1524.

GENOVA
Circa 50 000 de locuitori în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Un oraş cu o viaţă politică mediocră, dar care a exercitat o influenţă economică şi financiară considerabile în timp şi spaţiu. Cetăţeni îmbogăţiţi ai unei cetăţi îndatorate, creditorii statului s-au grupat în *Casa di San Giorgio* (1408) care a administrat datoria publică şi a concesionat exploatarea coloniilor din Marea Neagră, din Cipru, din Corsica, precum şi monopolul impozitelor. „Neguţătorii" genovezi instalaţi la Sevilla, la Lisabona, la Madera şi în Canare au finanţat primele expediţii către Lumea Nouă şi către India şi s-au insinuat astfel în afacerile, apoi în finanţele iberice. Profitînd de slăbirea FUGGER-ilor după semibancruta spaniolă din 1557, ei au devenit, în vremea celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVI-lea şi pînă în 1630, principalii creditori ai coroanei Spaniei şi ai papalităţii.
(BIBL.: H. Heers, *Gênes au XVe siècle*, Paris, 1961; D. Gioffre, *Gênes et les foires de change, de Lyon à Besançon*, Paris, 1960.)

GHIBERTI, Lorenzo
Născut în 1378, mort în 1455. Sculptorul florentin a lucrat la Santa Maria del Fiore, la Or San Michele, la fîntînile baptismale din Sienna etc. În memoria posterităţii, rămîne mai ales autorul celor două uşi de bronz ale baptisteriului din Florenţa.

GHIRLANDAIO
Domenico di Tommaso Bigordi, zis Ghirlandaio. Născut la Florenţa în 1449, unde moare în 1494. În atelierul său şi-a făcut ucenicia MICHELANGELO.

GIORGIONE
Născut la Castelfranco în 1477 sau 1478, Giorgio Barbarelli, zis Giorgione, elev al lui BELLINI şi maestru al lui TIŢIAN, a murit de ciumă la Veneţia în 1510. „El este cel care a precizat şi a orientat pentru multă vreme înclinaţiile pictorilor din lagună pentru tonalitate şi atmosferă" (A. Chastel). Giorgione este unul din rarii pictori care se dezinteresează de istoria povestită de tablou, o atitudinea eminamente originală în vremea sa. Nu se ştie cu exactitate care este tema din *Furtuna* (Veneţia). Dar nu are importanţă: peisajul este adevăratul subiect al tabloului. „*Concertul campestru* este

momentul decisiv al marii picturi, spune Elie Faure. Tițian de aici va porni."

GIORGIO MARTINI, Francesco di
Născut în 1439, mort în 1502. Arhitect, sculptor și pictor din Sienna, dar, cu precădere, unul din cei mai mari INGINERI din Renaștere.

GOUJON, Jean
Născut în Normandia aproximativ la 1510, mort în jur de 1565. A lucrat la orga de la Saint-Maclou, la galeria de la Saint-Germain-l'Auxerrois, la castelele Écouen și Anet, la fîntîna Inocenților și la LUVRU. Fiind protestant, a trebuit să se expatrieze pe la 1562. Strălucitor ca sculptor, a fost influențat de școala de la FONTAINEBLEAU.
(BIBL.: P. Du Colombier, *Jean Goujon*, Paris, 1949.)

GOZZOLI, Benozzo
Benozzo di Lese, zis Benozzo Gozzoli. Născut la Florența în 1420, moare la Pistoia în 1497. Mai întîi ucenic de orfevru – a lucrat cu GHIBERTI la ușile baptisteriului din Florența – a fost apoi unul din colaboratorii lui FRA ANGELICO. A pictat numeroase tablouri de șevalet, dar este cunoscut, în special, prin frescele sale: *Cortegiul regilor magi* de la Capela Medici, *Istoria sfîntului Augustin* de la San Giminiano, scenele din Vechiul Testament de la Campo Santo din Pisa. Arta lui face legătură între școala lui Giotto și a lui Fra Angelico și școala pictorilor de la finele lui *Quattrocento.*

EL GRECO
Domenikos Theotokopoulos, zis El Greco, se naște la Kandia în Creta, în 1541. După un sejur la Veneția, unde îl descoperă pe TINTORETTO, apoi la Roma, se fixează în 1574 la Toledo, unde moare în 1614. Familiarismul cu icoanele l-au învățat „că deformarea coerentă este un mijloc de creație" (A. Malraux), dar nimic nu este mai îndepărtat de dînsul decît formalismul rigid și înțepenit al lucrărilor bizantine. „În opera lui El Greco, totul este mișcare, exaltare, viață a formelor, în evoluție constantă. În aceasta constă neîndoios aportul Italiei asupra operelor sale" (J. Lassaigne).
(BIBL.: P. Guinard, *Greco*, Skira, 1956.)

GRIGORE AL XIII-LEA
Ugo Boncompagni. Născut în 1502 la Bologna. Papă între 1572 şi 1585. A fost reformatorul calendarului.

GRÜNEWALD
Mathis Gothardt Neithart, zis Grünewald. Pînă cînd a fost redescoperit, acum vreo sută de ani, cel mai mare pictor german alături de DÜRER, căzuse într-o uitare totală. Născut cu siguranţă la Würzburg, pe la 1475, şi-a încheiat viaţa ca fabricant de săpun şi ca inginer hidrolog, după ce fusese pictorul oficial al arhiepiscopilor Electori de Maienţa. Din opera sa, puţin numeroasă, se detaşează, de departe, retablul, fără egal, pictat în 1515 pentru mănăstirea antoniţilor din Issenheim. Exprimă toate aspiraţiile Evului Mediu creştin, dar anunţă şi disponibilităţile unei arte moderne care se va avînta în veacul al XX-lea către expresionism. Noţiunea de durere fizică şi morală găseşte la el reprezentarea cea mai intensă. A murit în 1528, în acelaşi an cu Dürer.

GUICCIARDINI, Francesco
Francesco Guicciardini s-a născut la Florenţa în 1482 şi a murit în 1540. Alături de MACCHIAVELLI, este cel mai mare istoric al Italiei din secolul al XVI-lea. În 1512, a fost ambasadorul republicii din Florenţa pe lîngă FERDINAND Catolicul. Dar, cu începere din 1514, s-a ataşat de familia MEDICI şi, mai ales, de cei doi papi, LEON al X-lea şi CLEMENT al VII-lea, care au păstorit Biserica catolică între 1513 şi 1534, ceea ce nu l-a împiedicat să dispreţuiască profund „ocîrmuirea preoţească". A fost totuşi guvernator al Romagniei (mai puţin Bologna). Cînd a fost chemat la Roma de Clement al VII-lea, l-a sfătuit să se alieze cu francezii împotriva lui CAROL QUINTUL şi a devenit locotenent general al trupelor Sfîntului Scaun. Jaful Romei şi căderea Medicilor la Florenţa au marcat eşecul politicii sale, încît a fost fericit să vadă pedestrimea imperială care, pe malurile lui Arno, a restabilit autoritatea familiei de care îşi legase soarta. În cele două lucrări mari ale sale, *Ricordi politici* şi *Storia d'Italia* s-a arătat a fi un observator dezabuzat şi lucid şi un analist pătrunzător al cauzelor şi urmărilor evenimenţiale.

GUTENBERG
Născut pe la 1394 la Maienţa, mort pe la 1468. Pe numele său adevărat Johannes Gensfleisch. După ce a activat în prelucrarea diamantelor, apoi a fost fabricant de oglinzi, s-a stabilit la Strasbourg în 1434. În acest oraş a pus la punct, în cel mai mare secret, o invenţie care urma să revoluţioneze TIPARUL. Originalitatea sa consta în topirea unor caractere mobile, plecînd de la matriţe gravate în tipoane de metal. Acest procedeu îngăduie obţinerea unor caractere de gravură foarte fină şi de a le multiplica la nesfîrşit fără a le vătăma desenul. Punerea la punct a procedeului a reclamat vreo zece ani (de la 1438 la 1448) şi a cerut fonduri importante. Comanditarul său din Maienţa, Johannes Fust, i-a intentat un proces pentru neplata dobînzilor la sumele avansate (1455). Cum procesul a fost pierdut, Gutenberg a pierdut în acelaşi timp şi materialul şi a trebuit să lase financiarului exemplarele din Biblie în curs de tipărire. A fost înlocuit de unul dintre colaboratorii săi, Peter Schäffer, care a tipărit *Psaltirea*, zisă din Maienţa. Ruinat, inventatorul a avut de atunci o existenţă precară pînă ce a fost ridicat şi înnobilat de Adolf de Nassau, episcop de Maienţa. Biblioteca naţională şi biblioteca Mazarine posedă cîte unul din exemplarele *Bibliei* lui Gutenberg.

H

HENRIC AL II-LEA
Născut în 1519. Fiul lui FRANCISC I şi al Claudiei de Franţa. Rege de la 1547 la 1559. CATHERINA DE MEDICI i-a fost soţie iar Diana de Poitiers, metresă.

HENRIC AL III-LEA
Născut în 1551. Fiul lui Henric al II-lea şi al CATHERINEI DE MEDICI. Rege al Franţei de la 1574 la 1589. Ultimul Valois.

HENRIC AL IV-LEA
Născut la Pau în 1553. Fiu al lui Antoine de Bourbon şi al Jeannei d'Albret. Primul Bourbon rege al Franţei. Căsătorit în 1572 cu Marguerite de Valois (regina Margot), fiica lui HENRIC al II-lea şi a CATHERINEI DE MEDICI, se leapădă de protenstantism şi scapă astfel masacrului Sfîntului Bartolomeu. Dar în curînd dispare de la curte şi se pune în fruntea uniunii protestante.

Rege al Franţei din 1589, nu intră în PARIS decît după ce se întorsese la catolicism. Primul mariaj este anulat de Roma, şi se căsătoreşte cu Maria de Medici. Sub domnia sa, capitala optează deliberat pentru formulele de ARHITECTURĂ şi de URBANISM venite din Italia (Pont-Neuf, piaţa Dauphine, LUVRUL etc.). Este asasinat în 1610.
(BIBL.: M. Reinhard, *Henri IV ou la France sauvée*, Paris, 1943.)

HENRIC NAVIGATORUL
Născut în 1394, mort în 1460. Al treilea fiu al regelui Jean al Portugaliei. A participat, sub domnia părintelui său (mort în 1443), la cucerirea Ceutei, ce a marcat debutul expansiunii portugheze (1415). Ca urmare a acestei expediţii, s-a instalat prinţul, făcut duce de Viseu, aproape de Sagres, în provincia meridională Algarve, pentru a se consacra studierii navigaţiei şi pentru a pregăti îndepărtatele expediţii maritime.

HENRIC AL VIII-LEA
Al doilea fiu al lui Henric al VII-lea, născut la Greenwich în 1491, mort în 1547. Devenit moştenitor al coroanei prin moartea fratelui său mai vîrstnic, cu a cărui văduvă, Catherina de Aragon, s-a însurat, a domnit între 1509 şi 1547. În politica externă a fost la început aliatul lui CAROL QUINTUL (pînă în 1527), apoi aliat al Franţei, împotriva căreia s-a întors în 1545–1546. În insulele Britanice, i-a învins pe scoţieni, a anexat Ţara Galilor şi s-a proclamat rege al Irlandei (1541). Inchietudinile dinastice şi temperamentul său navalnic l-au făcut să încheie cinci căsătorii succesive după repudierea Catherinei de Aragon (1533). Refuzul pe care i l-a opus CLEMENT al VII-lea divorţului a împins la schismă un rege care polemizase înainte vreme cu LUTHER şi căruia papa îi decernase în 1521 elogiosul titlu de *defensor fidei*.

HERMES TRISMEGISTUL
Trismegist vrea să spună „de trei ori mare". Zeul Thot al egiptenilor era identificat după Herodot cu Hermesul grecesc şi i se atribuiau numeroase scrieri sfinte pe care preoţii le păzeau cu străşnicie. Dar pe de altă parte, în *Fedru* şi în *Fileb*, Platon vorbise despre Theuth egipteanul, inventator al alfabetului şi al scrierii. Mediile alexandrine din veacurile al II-lea şi al

III-lea după Hristos au manifestat o înviere a interesului pentru Platon şi au căutat să îi justifice filozofia printr-un fel de revelaţie. Desigur că de bună credinţă fiind, ele i-au atribuit lui Thot-Hermes, şi au redactat sub numele lui, cărţi hermetice care conţineau o doctrină coincidentă cu a lor.
(BIBL.: A. J. Festugière, la *Révélation d'Hermès Trismégiste*, 4 vol., Paris, 1950.)

HOLBEIN, Hans
Născut la Augsburg, în iarna dintre 1497–1498. Hans Holbein a fost elevul tatălui său, Hans Holbein cel Bătrîn şi al lui BALDUNG GRIEN. Stabilit prima dată la Basel – unde a pictat cu precădere opere religioase –, a călătorit în Italia, apoi în Franţa, unde a descoperit, poate, desenul cu trei creioane (vezi CLOUET). În 1526, a mers în Anglia, unde a devenit pictorul curţii lui HENRIC al VIII-lea. A murit acolo de ciumă în 1543. Pictura sa religioasă nu este cunoscută cum ar trebui, dar portretele sînt cele care i-au clădit faima.

I

IGNAŢIU DE LOYOLA (sfîntul)
Născut în 1491, duce o viaţă mondenă pînă în 1521. Rănit la asediul Pamplonei, se pustniceşte, şi după o retragere la Manresa, decide să se consacre apostolatului. Suspectat de iluminism la Alcala şi la Salamanca, îşi sfîrşeşte studiile la Paris. „Votul din Montmartre" este din 1534. El şi tovarăşii săi se pun la dispoziţia papei. În 1540, PAUL al III-lea acordă o constituţie grupului. Ignaţiu, preot din 1537, este ales superior al Companiei lui Iisus. Moare la Roma în 1556. Afară de scrisori, a scris *Constituţiile*, *Jurnalul spiritual* care îi dă la iveală temperamentul mistic şi, mai ales, *Exerciţiile spirituale*, în care transpare uneori influenţa lui devotio moderna.
(BIBL.: A. Guillermou, *Saint Ignace de Loyola*, Paris, 1957.)

INCA (imperiul)
În 1530, cînd Francisco PIZARRO a întreprins, cu circa o sută de oameni numai şi cu cîţiva cai, cucerirea imperiului inca (imperiul quichua din Peru), acesta se întindea, la sud de ecuator, pe platourile şi pe văile Anzilor, şi conţinea în plus o parte din Chile actual.

Societatea era dominată de casta inca. Dintre ei, era ales Inca suprem, şef religios, „Fiul Soarelui“, stăpîn efectiv al pămînturilor, din care ale lui erau o treime. A doua treime constituia partea Soarelui, iar a treia fusese distribuită cetăţenilor. În respectul religiilor locale, Inca instituiseră peste tot cultul Soarelui. Marele templu se găsea la Cuzco, capitala, ale cărei construcţii ciclopice acoperite cu aur i-au umplut de admiraţie pe cuceritorii spanioli. La sosirea lor, imperiul inca era teatrul unui război de succesiune între doi Inca rivali, Huascar şi Atahualpa, lucru care a facilitat cucerirea sa.

INGINERI
Fericita formulă a lui B. Gille, „inginerii Renaşterii“ trebuie să fie reţinută pentru a caracteriza o întreagă familie de spirite, printre care, ALBERTI, Agricola, Ramelli, LEONARDO DA VINCI, Kyeser, Taccola, Francesco di GIORGIO MARTINI – cu precădere italieni şi germani – care, în epocă s-au interesat de tehnică şi au făcut-o să progreseze.

IULIU AL II-LEA
Giuliano della Rovere. Născut la Albissola în 1443, mort la Roma în 1513. Nepot al lui SIXTUS al IV-lea. Cardinal de Ostie. A fost adversarul lui Alexandru al VI-lea şi a fost nevoit să fugă de la Roma. Ales papă în 1503, a fost creatorul Statului pontifical modern. Aidoma unui Mecena, a poruncit reconstrucţia lui SAN PIETRO, l-a chemat pe BRAMANTE la Roma, i-a încredinţat lui MICHELANGELO construirea mormîntului său – un gigantic monument nerealizat decît într-o foarte mică măsură. Sub pontificatul său, PINTURICCHIO, SIGNORELLI, RAFAEL etc., au lucrat şi la VATICAN, în vreme ce opere antice proaspăt regăsite, în particular *Laocoon*, erau reunite în galeria de la Belvedere.

Î

ÎMPRUMUT CU DOBÎNDĂ
Interdicţia asupra „cametei“ jenează în mod incontestabil practica renascentistă a împrumutului cu dobîndă. Depunerea este condamnată de Biserică. Dificultatea este totuşi ocolită mulţumită SCRISORILOR DE SCHIMB şi de reschimb, *ricorsa*, şi RENTELOR constituite. Şi unele şi celelalte se dezvoltă mult în veacul

al XVI-lea. LUTHER este mai ostil decît adversarul său catolic, Johann Eck, împrumutului cu dobîndă, dar Calvin, puțin favorabil bineînțeles jocului banilor și împrumutătorilor de meserie, introduce cu toate acestea pentru prima oară o distincție între împrumutul de consum, pe care îl recuză, și împrumutul de întreprindere, pe care îl acceptă.
(BIBL.: J. T. Noonan, *The Scholastic analysis of usury*, Cambridge, [Mass.], 1957.).

J

JACOB I
Născut în 1566. Fiu al Mariei Stuart și al baronului Darnley. Rege al Scoției în 1567–1625 sub numele de Jacob al VI-lea. Rege al Angliei și al Irlandei de la 1603 la 1625.

JOSQUIN DES PRÉS
Muzician franco-flamand, născut către 1450, probabil în Hainaut. A călătorit îndelung în Italia și a murit la Condé în 1521. Partea principală a producției sale este constituită de muzica bisericească din care au ajuns la noi 22 de messe, de o bogăție inepuizabilă de scriitură și de arhitectură, și 129 de motete – dar a mai lăsat 86 de lucrări profane, dintre care mai mult de 70 de cîntece.

JUROS
Titluri de rentă pe datoria consolidată a statului spaniol. S-au înmulțit în a doua jumătate a veacului al XVI-lea.

JUSTIFICARE PRIN CREDINȚĂ
Articol fundamental al teologiei reformate, enunțat de LUTHER și reluat de CALVIN, potrivit căruia nu există justificare prin lucrări, ci numai prin credință. În viziunea lui Luther, păcatul originar a viciat în mod iremediabil firea omenească, iar Legea, asupra căreia nu s-a vegheat niciodată decît incomplet, superficial și intermitent, are întocmai scopul de a demonstra incapacitatea în care se află omul pentru a se justifica. Singura posibilitate de salvare este să se recurgă la grația acordată de Dumnezeu celor care cred în el, o decizie perfect gratuită, care ne-a fost comunicată prin revelație, și care nu s-ar pricepe să fie, precum pretindea filosofia tomistă, un obiect de cunoaștere. La mijloc

este un act de voinţă căruia nu i se poate răspunde decît printr-un act de supunere, adică de credinţă. Aşa că Luther opune doctrinei liberului arbitru omenesc doctrina „servului arbitru", singurul liber arbitru fiind Dumnezeu.

K

KABALA
Cuvîntul, de origine ebraică, înseamnă literal: ceea ce este primit. Efectiv, este o interpretare ezoterică a anumitor cărţi din Biblie, transmisă de la iniţiat la iniţiat. *Kabala*, care s-a constituit treptat în doctrină în cursul mai multor veacuri (*Cartea creaţiei* este din 135 a.Ch. aprox., *Cartea splendorii* sau *Zoharul*, din veacul al XIII-lea), expune diversele faze ale creaţiei divine. Textul biblic – situat în elementele sale constituive: semne, silabe – revelează ezoteric presupusul „lăuntric" al mesajului adresat de Dumnezeu poporului său, un fel de monolog interior care structurează fiinţa divină şi care se crează pe sine o dată cu înfăptuirea creaţiei.

L

LABÉ, Louise
Născută în 1523, moartă în 1566. Poetesă lyoneză care, alături de Heroët şi SCÈVE ilustrează înnoirea literară manifestată foarte devreme la Lyon sub influenţa Italiei. Opera ei, care demonstrează o cultură încă rară în rîndul femeilor vremii, se distinge în mod paradoxal prin spontaneitate, independenţă totală atît faţă de estetismul cumva didactic al Pleiadei, cît şi faţă de convenţiile sociale şi partipriurile ideologice. Lirica sa, atinsă de alegorie în *Dezbaterea Nebuniei şi a Amorului* (1522), îşi dă măsura în *Sonete* şi în *Elegii*.

LASSO, Orlando di
Născut la Mons pe la 1532, „divinul Orlando" şi-a petrecut anii tinereţii şi ai formării în Italia, apoi, pînă la moarte, a ocupat postul de capelmaistru la München. Dacă în messe, în care este ţinut de textul impus, geniul nu se poate dezvolta în libertate, motetul, prin aspectele sale mai variate, îi convine de minune; cele pe care le-a compus se numără printre cele mai frumoase în polifonia nerlandeză.

LEFÈVRE D'ÉTAPLES, Jacques
Născut către 1450, mort în 1537. Teolog şi umanist francez. Profesor de filosofie la Paris, vicar general al episcopului de Meaux, apoi preceptor în 1526 al copiilor lui FRANCISC I. Lingvist excelent, a căpătat faimă prin traducerile din BIBLIE şi din Aristotel şi prin comentariile la teologia sfîntului Pavel. Suspectat că simpatizează cu mişcarea reformată, a trebuit să se refugieze la Strasbourg, apoi, către sfîrşitul vieţii, s-a retras în prejma liberalei MARGARETA DE NAVARRA, la Nérac.

LEON AL X-LEA
Giovanni de'Medici, născut la Florenţa în 1475. Papă din 1513 pînă în 1521. Fiu al lui LORENZO MAGNIFICUL, cardinal la patrusprezece ani, papă la treizeci şi opt. Fire paşnică, s-a lăsat antrenat în războaiele din Italia şi a cheltuit sume considerabile pentru a instala un MEDICI în ducatul de URBINO. S-a înconjurat, persoană cultivată fiind, cu spirite alese – Bembo, Ribbiena, Sadolet – şi a creat la universitatea din Roma o catedră de studii greceşti. În calitate de iubitor al artei, l-a protejat pe RAFAEL, l-a însărcinat să decoreze Stanzele Vaticanului şi l-a făcut arhitectul Catedralei SAN PIETRO. La Florenţa i-a încredinţat lui MICHELANGELO construirea faţadei bisericii San Lorenzo şi sculpturile de la mormîntul Medici. Slujitor mediocru al Bisericii nu a pus deloc în aplicare hotărîrile reformatoare ale celui de-al V-lea Conciliu de la Lateran, terminat în 1517, şi a asistat neputincios la revolta lutherană, căreia nu i-a înţeles, se vede, gravitatea. Prin concordatul din 1516, a întărit autoritatea regelui Franţei asupra Bisericii galice.

LEONARDO DA VINCI
Născut la Vinci (în apropiere de Florenţa) în 1442. Mort la Cloux (Clos-Lucé) în 1519. Fiul natural al unui notar. Prima perioadă florentină durează pînă în 1481. A fost elevul lui VERROCCHIO, a pictat apoi *Bunavestire*, *Portretul Ginevrei Benci* şi *Adoraţia magilor*. Anii 1482–1499 constituie marea perioadă milaneză. Inginer al lui LUDOVIC MAURUL, lucrează la statuia lui Francesco Sforza, care nu va fi turnată niciodată, se ocupă de mecanică, perspectivă şi anatomie, pictează *Madona între stînci* şi *Cina cea de taină*. Revine la Florenţa după căderea ducelui de Milano. Aici realizează

Gioconda, *Bătălia de la Anghiari*, *Bachus*, *Leda* şi două *Madone*. Se aşază iarăşi la Milano, petrece doi ani de zile la Roma şi pleacă înspre Franţa în 1515. Aici moare patru ani după aceea. Inimitabiul realizator al *sfumato*-ului, anatomist, INGINER dar şi filosof, a scris un *Tratat despre pictură* şi note care stau mărturie cu privire la imensa curiozitate a spiritului său.
(BIBL.: M. Brion, *Léonard de Vinci*, Paris, 1960.)

LESCOT, Pierre
Născut în 1515, mort în 1578. Senior de Clagny, canonic la Notre-Dame şi consilier al parlamentului, dar înainte de toate, mare arhitect. A lucrat la Paris cu Jean GOUJON, la jubeul de la Saint-Germain-l'Auxerrois, la Carnavalet şi mai ales la LUVRU, cu începere din 1546 (aripa de sud-vest a curţii pătrate).

LISABONA
65 000 de locuitori la mijlocul secolului al XVI-lea, mai bine de 100 000 la începutul celui de-al XVII-lea. Lisabona a suferit trei cutremure de pămînt serioase în veacul al XVI-lea, mai puţin grave totuşi decît cel din 1755. Aurul Africii, mirodeniile Indiilor Orientale, lemnul de vopsea şi, în curînd, trestia de zahăr din Brazilia explică dezvoltarea oraşului în care s-a fondat, la finele secolul al XV-lea, *Casa da India e da Guiné*. După retragerea factorului portughez din ANVERS (1549) este, timp de o jumătate de veac, principalul centru de distribuire a mirodeniilor în Europa. Epoca Renaşterii surprinde aici mai întîi „stilul manuelin", care asociază tradiţii gotice, decoraţie Italiană şi elemente împrumutate din repertoriul maritim ori exotic: turnul din Belem, mănăstirea hieronimiţilor, apoi afirmarea stilului „purist" în tradiţia lui ALBERTI (biserica São Amaro).

LONDRA
60 000 de locuitori la sfirşitul secolului al XV-lea, 225 000 în 1600. Instalarea hanseaţilor din 1281, declinul tîrgurilor din Champagne, avîntul industriei de postav în secolul al XV-lea, explică ascensiunea Londrei unde apare o burghezie bogată. Din 88 primari, în secolul al XV-lea, 61 sînt neguţători sau postăvari. În secolul al XVI-lea dezvoltarea se continuă, în vreme ce marina engleză se întăreşte. Nu numai *Merchant adventurers* se substituie hanseaţilor de pe malurile Tamisei,

dar şi aproape toate COMPANIILE privilegiate care se formează atunci şi care sînt londoneze; în 1571, Thomas Gresham construieşte Bursa (*Royal Exchange*). În preajma lui 1400, oraşul – *city* – se întinde doar de la Turnul Londrei la amplasamentul actual al palatului de justiţie. Însă, în 1600, locuinţele aproape că înţesează *city*-ul din Westminster, cu deosebire în lungul Strandului. Aglomeraţia se întinde mult dincolo de partea centrală a Tamisei şi răzbate către periferie, la răsărit şi la miazănoapte. Un rol important în istoria oraşului a avut şi eliminarea mănăstirilor, căci aproape un sfert din *city* le aparţinea. Clădirile lor au furnizat materiale de construcţie din abundenţă. Au fost suprimate grădini peste care s-au tăiat străzi înguste, mărginite de case adesea sordide, pe unde CIUMA şi focul urmau să facă ravagii în 1665–1666. O dată cu ridicarea capelei lui Henric al VII-lea la Westminster, la Londra Renaşterea a izbucnit cu intensitate, dar influenţa italiană nu a triumfat cu adevărat în arhitectura londoneză decît în veacul al XVII-lea, cu Inigo Jones.

LOPE DE VEGA
Născut în 1562, mort în 1635. Cel mai fecund şi mai popular dintre dramaturgii spanioli ai „secolului de aur". Majoritatea pieselor sale, comedii, tragi-comedii şi *autos sacramentales* datează de la sfîrşitul extrem al Renaşterii (prima jumătate a secolului al XVII-lea). Însăşi viaţa lui Lope, actor, autor, călător, soldat, aventurier de toate felurile este la fel de bogată în peripeţii pe cît este şi teatrul său. Afară de vreo patruzeci de *autos sacramentales*, din enorma lui producţie subzistă mai mult de şase sute de piese, dinte care cele mai cunoscute sînt *Pedeapsă fără răzbunare*, *Cel mai bun alcalde este regele*, *Steaua Sevillei*, *Peribanez şi comandantul din Ocana* etc.

LORENZO MAGNIFICUL
Lorenzo de MEDICI, zis Magnificul. Născut la Florenţa în 1449, mort la Careggi în 1492. Succedîndu-i tatălui său, Piero cel Gutos, în 1469, la început nu şi-a manifestat autoritatea şi darurile politice pe care le va proba mai apoi. Pe de altă parte, pe durata acestei prime perioade, s-a arătat a fi şi violent, după insurecţia lui Bernardo Nardi la Prato, sau cînd a consimţit la jefuirea Volterrei. Abia după eşecul conjuraţiei Pazzi (1478), maturizat de vîrstă, reuşind să îi ţină piept pa-

pei Sixtus al IV-lea şi ajungînd să se împace cu regele din Neapole, s-a vădit bărbatul înţelept al politicii italiene, ale cărui sfaturi judicioase trudeau la menţinerea păcii în peninsulă. Pe planul afacerilor, nici el, nici Francesco Sassetti nu au ştiut să dirijeze BANCA ferm: filialele au tras obloanele unele după altele, fiindcă împrumutaseră foarte mult unor SFORZA, lui Eduard al IV-lea şi lui Carol Temerarul. Scriitor şi poet, Lorenzo a fost de bună seamă un protector al literelor şi al artelor, însă într-un grad mai atenuat faţă de cum ni l-a desemnat multă vreme legenda. Fapt este că Lorenzo, mai ales din raţiuni financiare, a poruncit mai puţine construcţii decît COSIMO. Doar vila Poggio la Cajano a fost o realizare artistică demnă de bunicul său.

LUDOVIC AL XI-LEA
Născut în 1423. Rege al Franţei din 1461 în 1483. Impulsiv şi circumspect în acelaşi timp, autoritar şi familiar, subtil şi realist, Ludovic al XI-lea, suveran medieval şi modern, este una din personalităţile regale cele mai complexe din istoria noastră. Ceea ce a înfăptuit pe dublu plan, politic şi economic, este considerabil. Domnia sa este dominată în interior de lupta contra celor mari, ale căror intrigi şi alianţe au ridicat incidentele la rang internaţional. Diplomat într-o măsură mai mare decît om al războiului, reuşeşte cel mai adesea să desfacă opi să împiedice coaliţiile. Rînd pe rînd, s-a descotorosit de ducele de Berry, de propriul frate, de ducele de Burgundia, a îndepărtat pericolul englez, subtilizînd printr-o singură lovitură teritorii care au venit să îi mărească regatul: Artois, Franche-Comté, Roussillon etc. A accentuat centralizarea politică şi administrativă, a isprăvit de reorganizat armata, a militat mai cu seamă în direcţia dezvoltării producţiei şi a schimburilor într-o Europă în plin avînt, în prelungirea războiului de O Sută de Ani.

LUDOVIC AL XII-LEA
Născut în 1462. Fiu al lui Charles d'Orléans şi al Mariei de Clèves. Rege al Franţei din 1498 în 1515. A purtat campanii în Italia, a cucerit ducatul de Milano, dar a fost pînă la urmă izgonit din peninsulă de Liga Sfîntă (1513).

LUVRU
În 1527, FRANCISC I îi anunţă pe magistraţii neguţătorilor şi pe cei din oraş că pe viitor are de gînd să

locuiască la Luvru. Pune să se demoleze donjonul înalt de 30 de metri care depășea în înălțime toate donjoanele din Franța. Apoi, la sfîrșitul domniei, îi pune pe P. LESCOT și pe J. GOUJON să înceapă cele două aripi, de vest și de sud, ce vor fi continuate sub HENRIC al II-lea și sub HENRIC al III-lea. Pe de altă parte, Catherina de Medici, devenită văduvă, îi cere lui Philibert DE L'ORME, în 1563, să îi construiască un castel într-un loc numit „la țiglărie" (Tuileries). Acesta va fi unit cu Luvrul prin „Galeria Mică" (de unde începe Luvrul și perpendicular pe chei), apoi prin „Galeria de la malul apei" începută de Catherina de Medici și terminată de HENRIC al IV-lea, care a adăugat un etaj construcțiilor inițiale.
(BIBL.: L. Hautecœur, *Histoire du Louvre*, Paris, 1953.)

LUDOVIC MAURUL
Ludovico Sforza, zis Maurul, născut în 1452. Sprijinindu-se la început pe francezii care se găseau pe atunci în Italia, și-a atribuit la moartea nepotului său – probabil otrăvit (1494) – coroana ducală de Milano. Mecena și protector al artelor, a acceptat de bună voie un rol de arbitru în politica italiană. Atunci cînd ducele de Orléans a vrut să reclame moștenirea Visconti, Ludovic a intrat în ligă contra lui CAROL al VIII-lea. De altfel, l-a și părăsit destul de repede după bătălia de la Fornovo (iulie 1495). Dar, la venirea lui LUDOVIC AL XII-lea, în 1498, Franța și-a reclamat din nou drepturile asupra ducatului Milano. Capturat la Novaro în aprilie 1500, Ludovic Maurul a fost reținut la Loches, unde a murit în 1508.

LUTHER, Martin
Născut la Eisleben, în Saxa, la 1483. Elev la Magdeburg, la Eisenach, apoi la universitatea din Erfurt. Intră la ermiții de la Sfîntul Augustin într-un moment cînd se pregătea să înceapă dreptul. Face în 1510–1511 călătoria la ROMA. Părăsește mănăstirea din Erfurt pentru cea din Wittenberg, în 1512. Aici este sub-stareț și, în același timp, profesează la universitatea orașului. Din 1515 comentează aici *Epistolele sfîntului Pavel*, ocazie cu care descoperă doctrina JUSTIFICĂRII PRIN CREDINȚĂ. La 31 octombrie 1517 afișează (probabil) cele *95 de teze* (redactate în latinește). Ele sînt colportate în toată Germania. Luther le reazemă pe 97 de justificări

(Resolutiones). Convocat la Roma, refuză să se ducă, însă lansează un *Apel către un viitor conciliu* (1518). Anul următor are loc la Leipzig celebra „disputǎ" cu Johann Eck ce urmează, în 1520, după formularea doctrinei „sacerdoţiului universal". Principalele opere teologice ale lui Luther sînt, cu exactitate, din 1520. Doctrina sa este condamnată de LEON al X-lea; este excomunicat şi pus la stîlpul infamiei în imperiu la anul 1521. Refugiat la Wartburg, în 1521–1522, începe traducerea BIBLIEI, după care revine la Wittenberg. Anul 1525 este marcat de luarea de poziţie contra ţăranilor răsculaţi, de mariajul său şi de ruptura cu ERASMUS pe problema servului arbitru. A murit la Eisleben în 1546, dar a trăit constant la Wittenberg. Amurgul vieţii sale a fost ocupat de traducerea Bibliei (prima ediţie, 1534), de redactarea a două catehisme, a numeroase tratate, predici şi comentarii ale Psalmilor, epistolelor şi Profeţilor. A fost nu numai teolog, ci şi un scriitor remarcabil, unul dintre cei dintîi care au făcut din germană o limbă literară.

M

MACCHIAVELLI

Niccolo Machiavelli, născut şi mort la Florenţa, 1469–1527. Patriot, neliniştit de disensiunile florentine, caută să extragă din propria experienţă politică şi din studierea istoricilor Antichităţii principiile unei arte de guvernare capabile să remedieze această instabilă situaţie. Dacă îşi imaginează că poate clasa diferitele guvernări într-un număr limitat de tipuri sau regimuri, reduse, în definitiv, la două ordine fundamentale, al monarhiei şi al republicii, el accentuează cu privire la importanţa extremă pe care o au împrejurările particulare în care aceste regimuri funcţionează sau se alterează. Mai mult decît asupra principiilor, se apleacă asupra situaţiilor concrete, căci graţie acestor situaţii, variabile în funcţie de timpuri şi de ţări, au a se adapta aceste regimuri pentru a se stabiliza şi conserva. De aici rezultă caracterul practic al reflexiilor sale prezentate ca tot atîtea sfaturi adresate „Principelui", în condiţiile schimbătoare din mijlocul cărora acesta caută să-şi asigure şi să-şi perpetueze reuşita. Fără îndoială că fatalitatea guvernează în largă măsură treburile omeneşti, dar există totuşi o marjă suficientă de manevră în

destule cazuri, pentru a o îndupleca înspre o direcție sau alta.

MAGELLAN
Ferñao de Magalhães, născut în 1480. Portughez, servește inițial în marina portugheză și luptă la Malacca. Cade apoi în dizgrație și se pune în slujba lui CAROL QUINTUL. Voiajul său împrejurul lumii este de remarcat prin spiritul științific ce prezidează la organizarea sa. Magellan, care abordase la 21 octombrie 1520 strîmtoarea care îi poartă numele, a fost ucis de filipinezi, în 1521, în cursul unei bătălii împotriva băștinașilor.

MANTEGNA, Andrea
Născut aproape de Vicenza în 1431, mort la Mantova în 1506, se însurase cu fiica lui Jacopo BELLINI. Multă vreme pictor oficial al familiei Gonzaga din Mantova, a lucrat după aceea la ROMA și la FERRARA pentru Isabela d'Este. A fost pictor de fresce – *Camera soților* din Mantova, *Viața sfîntului Jacob* din biserica Eremitani di Sant'Agostino din Padova – și lucrări mai ales religioase – *Christos mort* (Brera), *Crucificarea* (la Luvru), *Frica din grădina Măslinilor* și *Învierea* (Tours) – dar a fost și sculptor, arhitect și gravor. Acest pictor pasionat de antichitate, poate singurul printre contemporani care s-a inspirat direct din marmurile aduse din Grecia sau găsite în Italia, a fost bîntuit de grija pentru adevărul istoric, detaliul adevărat, însă puțin comun.

MANUZIO, Aldo
Teobaldo Mannucci, zis Aldo Manuzio cel Bătrîn. Născut în 1450. După studii la ROMA și FERRARA, s-a stabilit pentru un timp la PICO DE LA MIRANDOLA. Nepotul acestuia, Alberto Pico, l-a ajutat să se stabilească la VENEȚIA ca tipograf, în 1490. Începînd din 1494, editează pe cei mai mari clasici greci și latini, dar, în egală măsură, și autori contemporani (Bembo, Poliziano, ERASMUS...) El însuși fiind umanist, a scris diverse tratate între care o *Gramatică greacă* și o *Viață a lui Horațiu* și a întemeiat în 1500 o ACADEMIE elenistă, „Noua Academie“. A murit în 1515.

MARGARETA DE NAVARRA
Născută în 1492, moartă în 1549. Fiică a lui Carol d'Orléans și a Louisei de Savoia, sora mai mare a lui

FRANCISC I. Se căsătorește în 1509 cu ducele d'Alençon care moare în 1525 și se căsătorește doi ani mai tîrziu cu Henri d'Albret, rege al Navarrei. Influența sa politică la curtea lui Francisc I a fost de multe ori importantă în primii ai ani regelui. După cum și mai important a fost mecenatul ei în favoarea scriitorilor și artiștilor care i-a adus faimă printre contemporani. RABELAIS i-a dedicat *Cartea a treia*. A scris și ea, într-un stil hazliu și necăutat, lucruri care îi demonstrează curiozitatea de spirit, dragostea de viață și o spiritualitate care transpare pînă și în povestirile ușoare din *Heptameronul* publicat în 1558. Ultimile lucrări poetice nuanțează prin oarecare dezamăgire misticismul maturității (*Oglinda sufletului păcătos*, 1531).

MAROT, Clément
Născut la Cahors în 1494. Fiul unui poet „curtean", ocupă la moartea tatălui său postul de valet de cameră al lui FRANCISC I. Familiar cu lumea bun și cu regele, nu-și rezerva mai puțină libertate, care apare în *Epistolele* sale și se manifestă, într-un alt registru, în traducerea unor opere sacre *(Psalmii)* în limba vulgară. Dar fiind că i se bănuiește o simpatie pentru Reformă, este încarcerat la Châtelet în 1534. Obține iertarea, dar în continuare trebuie să se refugieze la Nérac, apoi la Ferrara, la Veneția, la Geneva, la Chambéry și în fine la Torino, unde moare în 1544.

MASACCIO
Tommaso di Ser Giovani, zis Masaccio. Acest pictor de geniu, născut în 1401, mort la Roma în 1428, la vîrsta de douăzeci și șapte de ani, a fost influențat nu de pictorii vremii sale, ci de sculptori: GHIBERTI, DONATELLO, mai cu seamă de Jacopo DELLA QUERCIA. A lucrat la ROMA și la FLORENȚA. Din toată opera sa au rămas doar nouă fresce și vreo zece tablouri.

MAXIMILIAN I
Născut în 1459, mort în 1519. „Rege al romanilor" în 1486, împărat în 1493. Personaj și realist și himeric (ar fi vrut să se facă papă și să se călugărească), cavaler și UMANIST. A unificat statele ereditare ale casei de Habsburg, în principal Austria, Tirolul, Stiria, Carintia și Carniola. A obținut concursul eficace al băncii FUGGER și, prin aceasta, a încercat să creeze o organizație financiară imperială. Politica matrimonială a lui Maxi-

milian a fost abilă şi a avut consecinţe importante. Mai întîi s-a căsătorit cu Maria de Burgundia, fiica Temerarului. Copilul lor, Filip cel Frumos a fost căsătorit cu Jeanne, fata lui Ferdinand de Aragón şi a Isabellei. De unde moştenirea impresionantă care i-a revenit fiului mai mare al Jeannei, CAROL QUINTUL. În plus, şi-a căsătorit celălalt nepot, Ferdinand, cu fiica regelui Boemiei şi al Ungariei. Boemia, şi ceea ce rămînea din Ungaria după dezastrul de la Mohacs (1526), i-au oferit coroana lui Ferdinand. Astfel, mariajele puse la cale de Maximilian le asiguraseră Habsburgilor teritorii pe care le-au stăpînit după aceea vreme de mai multe veacuri. Rămas văduv, după Maria de Burgundia, Maximilian, care nu s-a putut căsători cu Anne de Bretagne, s-a recăsătorit cu Blanche Sforza, ceea ce explică intervenţiile sale la Milano.

MEDICINĂ

Progresele acesteia în Renaştere rămîn modeste. Dacă unele afecţiuni precum lepra tind să se restrîngă, apar maladii noi (scorbut, sifilis, sudoare englezească). Continuă să se desemneze toate felurile de boli sub termenul generic de „fierbinţeli", iar leacul suprem rămîne sîngerarea. Şi totuşi, oarecari progrese se constată în farmacologie, graţie lui PARACELSUS. Anumite boli, bunăoară sifilisul, au parte de bune descripţii. Anatomia progresează cu LEONARDO DA VINCI şi VÉSALE, timp în care chirurgia, cu Ambroise PARÉ, devine mai eficace şi mai puţin barbară. În sfîrşit, Paracelsus, Paré şi Vésale nu pregetă să se elibereze de ştiinţa anticilor, iar această ruptură, coroborată cu setea de a şti, se va dovedi fecundă pe termen lung.
(BIBL.: A. Cartiglioni, *A history of medicine*, ed. a II-a, New York, 1947.)

MEDICI

Familie de bancheri care îşi face apariţia la Florenţa în secolul al XIII-lea. Puterea familiei începe cu Giovanni di Bicci. El se declară de partea poporului. Fiul său, COSIMO CEL BĂTRÎN (1389–1464), măreşte cu abilitate averea familială şi resursele băncii. Face din Florenţa capitala UMANISMULUI. Fiul său, Piero cel Gutos (1416–1469) nu cîrmuieşte firma şi oraşul decît vreme de cinci ani. El continuă prudenta gestionare paternală. Moartea lui Piero oferă prim-planul lui LORENZO I zis Magnificul (1449–1492) şi fratelui

mai mic al acestuia, Giuliano, care va fi asasinat în 1478, după conjurația Pazzi. Lorenzo este și el un mecena, dar, prin cheltuielile sale numeroase, provoacă bancruta de la *Monte dei doti*, însărcinată cu împrumuturile orașului florentin. Fiul său Pietro este alungat de către florentini în 1494, la sosirea regelui Franței, CAROL al VIII-lea. Marea istorie a BĂNCII Medici s-a încheiat. Dar familia revine la Florența. Giovanni, viitorul papă LEON al X-lea (1475–1521), se întoarce aici în 1512. Lorenzo al II-lea, tatăl Catherinei, viitoarea regină a Franței, primește de la papă titlul de căpitan general al Bisericii și ducatul de URBINO, pe care pune stăpînire. Florența este atunci guvernată de cardinalul Giulio (1478–1534) care va deveni papa CLEMENT al VII-lea și va intra în conflict cu CAROL QUINTUL. După jefuirea Romei din 1527, florentinii îi alungă pe Medici și proclamă republica – o republică efemeră (1527–1530). După împăcarea papei cu Carol Quintul, Alexandru I este făcut duce de Florența. Asasinat de Lorenzino, acesta este înlocuit de Cosimo I, duce de Florența așadar, apoi mare duce de Toscana în 1569, cînd își extinde dominația asupra întregii Toscane. Fiul său, Francesco îi succede. Cum nu are urmaș pe linie masculină, la moartea lui tronul îi revine fratelui lui Cosimo, Ferdinand I (Ferdinando, 1549–1609), creatorul portului Livorno. Nepoata lui, Maria, s-a căsătorit în 1601 cu HENRIC al IV-lea. Urmează domnia lui Cosimo al II-lea, pe timpul căreia se declanșează decăderea familiei.

MELANCHTHON

Philipp Schwarzerd, zis Melanchthon, născut în 1497. Profesor de greacă la universitatea din Wittenberg. A devenit prietenul și principalul discipol al lui LUTHER pe care l-a însoțit la Leipzig, în 1519, după „disputa“ cu Johann Eck. *Loci communes theologiae* (1521) au constituit prima dogmatică protestantă. El este acela care a redactat *Confesiunea de la Augsburg* în 1530 și *Apologia* acestei confesiuni, (1531). Totuși, fiind el umanist și prieten al lui ERASMUS, nu a admis niciodată pe de-a-ntregul doctrina servului arbitru și a înclinat din ce în ce mai mult către „sinergism“, o concepție care admite colaborarea credinciosului la actul mîntuirii. După moartea părintelui Reformei, luteranii s-au

divizat în discipoli și adversari ai lui Melanchthon, dar s-au reconciliat în 1580, prin *Formula concordiei*. (BIBL.: R. Stupperich, *Melanchthon*, Berlin, 1960.)

MEMLING, Hans
„Cel mai al Bruges-ului dintre pictori" se naște lîngă Mainz între 1430 și 1440 și moare în 1494 la BRUGES, unde se stabilise în 1466. Memling nu a fost un novator, dar a dus tehnica flamandă la punctul extrem al perfecțiunii.

MICHELANGELO
Sculptor, pictor, arhitect, poet, Michelangelo Buonarroti s-a născut în apropiere de Arezzo în 1475 și și-a împărțit viața destul de regulat între FLORENȚA și ROMA, unde a murit în 1564. Izolat de contemporani care îl considerau supraom, prin grandoarea geniului sau – „singur ca un gîde" – „întreaga sa operă, pictură, sculptură, arhitectură, poezie chiar, revelă o forță unică..." (E. Faure). De unde și intensitatea angoasei exprimate într-un mod aproape insuportabil în sculpturile neterminate și, mai cu seamă în frescele de la Capela Sixtină: cele ale bolții pe care a pictat-o de la 1508 la 1512 și, încă mai mult, în cele din *Judecata de Apoi* (1536–1541). „Trei papi au decretat distrugerea *Judecății de Apoi*", scrie Malraux. Totuși, această operă este „cu toată evidența una... din cele mai puțin senzuale din cîte se află". Acest sculptor care disprețuia pictura – afară de frescă – pe care o considera o treabă infantilă nevrednică de un bărbat, este mai sculptor cînd pictează decît chiar cînd taie piatră." Arta lui Michelangelo domină deopotrivă toate stilurile și scapă definiției" (A. Chastel).

MILANO
Circa 100 000 de locuitori la sfîrșitul secolului al XV-lea, cu puțin peste 120 000 la începutul celui de-al XVII-lea, date fiind războaiele din Italia și apoi ciuma din 1574. Oraș industrial – armurăria și manufactura de țesături din aur și din argint prosperă aici –, Milano domină un teritoriu fertil unde, în secolul al XVI-lea, se extinde cultura orezului. Orașul este și una din capitalele Renașterii, căci aici lucrează BRAMANTE și LEONARDO, la sfîrsitul secolului al XV-lea. Posedă din 1470 și o remarcabilă instituție muzicală, „capela curții". Cele două momente de apogeu din răstimpul

perioadei noastre se situează pe timpul lui Gian Galeazzo VISCONTI, duce de Lombardia începînd cu 1397, şi sub Francesco SFORZA (1450–1466). Primul moment a însemnat începerea catedralei (ca şi mănăstirea din Pavia); al doilea, reconstruirea castelului şi edificarea lui Spedale Maggiore, primul spital laic din lume. Milano, aflat în mîinile Franţei de la 1499 la 1512, apoi de la 1515 la 1521, este restituit împreună cu ducatul fiilor lui LUDOVIC MAURUL. Dar Francesco II Sforza moare în 1535 şi statul milanez devine oficial posesiune a Spaniei.

MONTAIGNE
Născut în 1533, mort în 1592. Provenit din două bogate familii de negustori, Eyquem, pe linie paternă, Lipez (de origine portugheză) pe linie maternă, Michel Eyquem a împrumutat numele de Montaigne de la un mic domeniu cumpărat în Périgord de un străbunic (1477). Tatăl său fusese primar la Bordeaux în 1554, funcţie de care se va învrednici şi el în 1581–1585, după studii de drept care i-au permis să intre consilier la curtea din Périgueux, apoi la parlamentul din Bordeaux. Însă din 1571, la treizeci şi nouă de ani, îşi vînduse această ultimă slujbă pentru a se retrage la conacul din Montaigne. A luat în căsătorie o moştenitoare cu dotă respectabilă, de la care a avut şase fiice, dar dintre care numai una a supravieţuit. Nu s-a mai îngrijit nici de ea, nici de soţia sa. Cu La Boétie, mort în 1563, a pierdut singura fiinţă de care a fost profund ataşat. De atunci încolo şi-a petrecut vremea cu cititul, a meditat asupra lui însuşi, a şi scris, dar fără gîndul de a face o carte, ci spre folosinţă părinţilor şi amicilor care, după moartea lui, „şi-ar putea procura plăcerea“ de a-l regăsi în întregimea lui, adevărat pînă la evidenţă în această însumare de sine căreia i s-a consacrat ca unui fel de căutare a absolutului. Dar prima ediţia a *Eseurilor* a găsit audienţă în faţa unui public mai larg. A doua ediţie întregită a apărut în 1582, la Bordeaux, apoi o a treia la Paris, în 1587, prin grija fiicei sale spirituale, D-ra de Gournay. Montaigne ocupă în literatura şi în gîndirea franceze un loc foarte aparte. Nici om al Renaşterii, nici clasic – clasicismul va avea oroare de eu – el face figură de solitar.

MONTEVERDI, Claudio,
Născut în 1567 la Cremona, unde se scurg anii copilăriei şi ai tinereţii, se angajează la douăzeci şi trei de ani cîntăreţ şi interpret la violă la curtea din Mantova; a petrecut aici mai bine de douăzeci de ani, după care va fi, din 1613 şi pînă la moarte, în 1643, capelmaistru la San Marco din Veneţia. Nu există gen de compoziţie pe care să nu-l fi practicat. Cea dintîi melodramă, *Orfeo*, este reprezentată în 1607, dar opera cea mai remarcabilă rămîne, fără îndoială, *Încoronarea Poppeii*, scrisă la şaptezeci şi cinci de ani, „ultima etapă a unei progresii magistrale".

MONTI
Numele şi formula sînt neîndoielnic venite de la FLORENŢA, unde au desemnat mai întîi împrumuturi municipale. *Monte* însemna atunci acumulare de numerar – sens care se regăseşte în expresia „munte-de-pietate" care datează din veacul al XV-lea. *Monti* pontificale din veacul al XVI-lea au fost împrumuturi lansate de papalitate garantate printr-un venit anual definit net. „Rentele asupra primăriei" din Paris, JUROS spaniole şi *luoghi di monti* demonstrează creşterea apelului făcut de guvernele din secolul al XVI-lea, prin intermediul bancherilor, unui public larg.
(BIBL.: J. Delumeau, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle*, t. II, Paris, 1959.)

MORUS, Thomas
Născut în 1478, mort în 1535. Jurist şi om de stat englez. Membru al opoziţiei sub Henric al VII-lea căruia îi reproşa simpatiile sale pentru Franţa şi pe care îl acuza de cruzime faţă de adversari. Chemat la putere de HENRIC al VIII-lea, devine cancelar al regatului în 1519. Deoarece era catolic şi se opunea divorţului regal, a demisionat, după care a fost arestat şi executat pentru înaltă trădare (1535). Prieten cu ERASMUS, cititor împătimit al anticilor şi mai ales al lui Platon, a scris în 1516 o lucrare „despre cea mai bună constituire a unei republici" pe care a numit-o *Utopia*.

MÜNTZER, Thomas
Născut în preajma lui 1489. Unul din personajele cele mai controversate ale istoriei germane din secolul al XVI-lea. Istoriografia marxistă a văzut într-însul primul

revoluţionar al epocii moderne, dar astăzi este alăturat mai degrabă „milenariştilor“ Evului Mediu. Făcut prizonier în bătălia de la Frankenhausen (1525), a fost executat puţin după aceea.

MUZICA
În Renaştere ocupă un loc aflat pe o poziţie crescătoare în civilizaţia occidentală. În fruntea mişcării muzicale se găsesc flamanzii şi italienii. După Guillaume de Machaut (aprox. 1300–1377), Guillaume Dufay (1400–1474), Johannes Ockeghem (1420–1495), JOSQUIN DES PRÉS (1450–1521) asigură înflorirea polifoniei şi arta contrapunctului care suprapune mai multe melodii. PALESTRINA (1526–1594) este cel care duce la perfecţiune idealul polifonic şi ştiinţa contrapunctică a flamanzilor. Muzica religioasă ia amploare pe măsură ce se dezvoltă şi se înmulţesc măiestriile şi „capelele“ princiare. Orlando di LASSO compune cincizeci de messe şi şapte sute de motete sau răspunsuri. Muzica sacră spaniolă atinge apogeul cu Tomas Luis de VICTORIA (către 1535 – aprox. 1608). Pe de altă parte, Luther lansează formula „coralelor“, imnuri pe o voce sau pe mai multe voci, în limba populară, cîntate de credincioşi. Totuşi, noutatea vremii este enorma dezvoltare a muzicii profane, expresie a unei civilizaţii mai învăţate şi mai laicizate decît cea de altădată. Opera se naşte în jurul lui 1600. În epoca Renaşterii îşi încetează rolul exclusiv, iar muzica instrumentală capătă independenţă. Orga mare devine solistă. Läuta cunoaşte o vogă intensă. Se perfecţionează viorile şi violele.
(BIBL.: F. Michel, *Encyclopédie de la musique*, 3 vol., Paris, 1958–1961.)

N

NEAPOLE
Oraşul cel mai populat din Italia de-a lungul Renaşterii, cunoaşte în epocă o oarecare strălucire artistică – arcul de triumf de la castel Nuovo (mijlocul veacului al XV-lea), Palatul regal (1600) – şi literară, cu Pontano, fondator al unei ACADEMII, şi Sannazzaro. Totuşi nu poate rivaliza în această privinţă cu FLORENŢA, VENEŢIA, MILANO sau ROMA. Rolul său economic, în ciuda prosperităţii datorate industriei lînii şi a mătăsii, este la fel de scăzut ca al Florenţei, Veneţiei, şi

curînd al orașului Livorno. După 1442, stă sub dinastie aragoneză, în 1495 asistă la sosirea trupelor franceze iar începînd cu 1504 este supus spaniolilor.

NICOLAE AL V-LEA
Tommaso Parentucelli, născut în 1398. Papă din 1447 în 1455. Fondator al Bibliotecii vaticane. A dorit să facă din ROMA capitala Renașterii. S-a îngrijit mai mult de arte și de literatură decît de misiunea sa de conducător al Bisericii.

NÜRENBERG
40 000 de locuitori, la începutul secolului al XVI-lea. Alături de AUGSBURG, principalul sediu al Renașterii din Germania. Prosperitatea economică, datorată situării între Mediterana și Baltica, precum și în proximitatea minelor de argint, un meșteșugărit remarcabil – orologerie, gravură pe lemn etc. – și un patriciat luminat sînt explicațiile dezvoltării intelectuale și artistice de la finele veacului al XV-lea și începutul celui de-al XVI-lea. Cîteva nume ilustrează această dezvoltare: umanistul W. Pirckheimer, matematicianul Regiomontanus, cartograful Martin Behaim, artiști precum Peter Vischer și îndeosebi DÜRER. Reforma a fost introdusă la Nüremberg în 1525.

P

PALESTRINA
Giovanni Pierluigi s-a născut la Palestrina, vechea Preneste, în 1525, și și-a petrecut toată viața la Roma; aici a fost cîntăreț la Sixtină, apoi capelmaistru la San Giovanni in Laterano, unde i-a urmat lui Orlando di LASSO, și la Santa Maria Maggiore; cînd a murit, în 1594, a fost înmormîntat în bazilica SAN PIETRO. Palestrina a fost, înainte de toate, un muzician al Bisericii; a scris 103 messe și peste 300 de motete și a fost, alături de LASSO, cel mai mare maestru al muzicii religioase din a doua jumătate a veacului al XVI-lea.

PALISSY, Bernard
„Izvoditorul făpturilor de lut ale Regelui și ale Monseniorului Conetabil Montmorency“ s-a născut într-o familie săracă pe la 1510, s-a însurat la Saintes, a fost întîi sticlar, apoi olar și, timp de șaisprezece ani de zile,

s-a înverşunat să descopere taina faianţei emailate italiene. Izbînda i-a adus, deşi era hughenot, protecţia CATHERINEI DE MEDICI şi a conetabilului de Montmorency. Celebru mai cu seamă datorită emailurilor multicolore ale ceramicii sale, merită să fie trecut ca iniţiator al paleogreografiei întrucît a fost cel dintîi care a propus o interpretare corectă a fosilelor. A stat închis la Bastilia în calitate de eretic şi a murit aici în 1589 sau 1590.

PALLADIO
Andrea di Pietro, zis Palladio. Născut la Padova în 1508, mort la Vicenza în 1580. Tăietor în piatră, protejat de un poet umanist care l-a botezat Palladio. A fost pasionat de ruine antice, a fost editor al lui Vitruviu, el însuşi teoretician al ARHITECTURII. Palladio este, în veacul al XVI-lea, cel mai important succesor al lui ALBERTI şi al lui BRAMANTE. Întruchipează purismul arhitectural din epoca Renaşterii şi este unul dintre fondatorii clasicismului. I se datorează: la Vincenza mai multe palate, „bazilica paladdiană", teatrul olimpic, conceput de el dar realizat după moartea sa de Scamozzi; la Veneţia, trei biserici, între care San Giorgio Maggiore; şi în Terra Ferme veneţian, admirabile vile *à l'antique* cu frontoane, porticuri şi atriumuri.

PARACELSUS
Theophrast Bombast von Hohenheim, zis Paracelsus. Născut la Einsiedeln în 1493. În 1526, a fost numit profesor de MEDICINĂ la Basel unde a scandalizat exprimîndu-se în germană şi unde a pus să fie arse operele lui Galenus şi Avicenna. A murit la Salzburg în 1541, în circumstanţe rămase neelucidate. A contribuit la dezvoltarea chimiei.
(BIBL.: R. H. Blaser, *Paracelse et sa conception de la nature*, Genève, 1950.)

PARÉ, Ambroise
Născut în împrejurimile Laval-ului, pe la 1509, mort la Paris în 1590. Primit maestru bărbier-chirurg la Paris în 1536, a fost apoi chirurg al armatei, al curţii pe lîngă HENRIC al II-lea, FRANCISC al II-lea, CAROL al IX-lea şi HENRIC al III-lea. A împărtăşit numeroase credinţe naive ale vremii. Dar acest practician care îi cunoştea incomplet pe antici a fost creatorul chirurgiei moderne. A înlocuit ligatura arterelor cu cauterizarea

cu fier înroşit. Operele complete au fost editate în 1575 şi traduse în numeroase limbi.

PARIS

Nu i se cunoaşte cu exactitate populaţia între veacurile al XIV-lea şi al XVI-lea. Pe vremea lui Filip cel Frumos, ar fi numărat 80 000 de locuitori, potrivit lui Ph. Dollinger, şi 200 000 după F. Lot. Această ultimă cifră, care fusese lăsată departe, a fost reluată recent. Prima datare serioasă este din 1637. Parisul şi periferiile aveau atunci 415 000 de locuitori. În ajunul Războiului de o Sută de Ani, dezvoltarea orăşenească se reia iar stilul flamboyant se răspîndeşte la Saint-Séverin, Saint-Germain-l'Auxerroise, la Saint-Médard etc. Oraşul s-a mărit mult în secolul al XVI-lea (exceptînd recesiunea demografică provocată de războaiele Ligii), dar rămîne de factură medievală prin străzile strîmte şi întortocheate şi prin podurile stînjenite de locuinţe. Parcelările se fac alandala. Şi totuşi, influenţa italiană se manifestă; casele de la podul Notre-Dame, reconstruit în 1500, sînt uniforme; în vederea intrării „triumfătoare" a lui HENRIC al II-lea din 1549, J. GOUJON termină fîntîna Inocenţilor; P. LESCOT lucrează la LUVRU din 1546 în 1571; CATHERINA DE MEDICI îi încredinţează în 1563 lui Philibert de l'ORME construcţia palatului Tuileries. Pont Neuf va fi terminat în 1604. Oraş haotic dar capitală centralizatoare în care nobilimea de robă îşi măreşte importanţa, Parisul este în veacul al XVI-lea centru al activităţii intelectuale, cu toată decăderea UNIVERSITĂŢII.

(BIBL.: *Paris, croissance d'une capitale* [colocviu], Paris, 1961.)

PASTORAL (gen)

Cunoaşte un succes extraordinar. Corespunde nevoii de evaziune, gustului ascuţit pentru romanesc, modei mitologice (fiindcă pastorala din piese ori romane este de multe ori mitologică) şi rafinamentului unei societăţi care alunecă înspre preţiozitate.

PAUL AL III-LEA

Alessandro FARNESE. Născut în 1468. Papă din 1534 în 1549.

PAUL AL IV-LEA
Gian Pietro Caraffa. Născut în 1476. Papă din 1555 în 1559.

PICTURĂ
Niciodată nu s-au întrunit atîția pictori de luat în seamă ca în veacurile al XV-lea și al XVI-lea, iar Renașterea a fost, între altele, o excepțională promovare a picturii în regiunea cea mai evoluată din Europa. Etichetele sînt lipsite de putere în a reda varietatea școlilor și mulțimea prodigioasă a talentelor. Tehnica se îmbunătățește prin folosirea uleiurilor, prin studierea perspectivei și al efectelor de lumină. Își face apariția pictura de șevalet dar se remarcă și ginganticele compoziții de la Sixtină sau de la palatul Dogilor. Dintru început, pictura europeană a cîștigat în veridicitate: de aici provine farmecul particular al minuțioaselor tablouri flamande din veacul al XV-lea și dezvoltarea artei portretului. Prin interesul acordat în curînd nudului, pictura a știut să degaje cazuri particulare ale unei frumuseți ideale, cu LEONARDO DA VINCI, RAFAEL, DÜRER. Nesatisfăcută, mereu în căutre de progres și de inedit, se transformă în chip ciudat o dată cu manierismul, se face hiperbolică și supraomenească prin MICHELANGELO, creatoare de baroc, mișcător de luminoasă o dată cu venețienii, despuiată și dură, cu opera lui CARAVAGGIO.

PERUGINO
Pietro Vannucci, zis Perugino. Născut aproape de Perugia către 1445, mort în 1523. Elev al lui VERROCCHIO și al lui RAFAEL. Un pictor care avea multă ușurință în a picta, ușurință de care uneori a abuzat, dar care întruchipează complet una din tendințele Renașterii: aspirația către limpezime, armonie și simetrie pe care Rafael a exprimat-o cu geniu. Cele mai bune mărturii ale artei „bine temperate" desfășurate de Perugino se găsesc la capela Sixtină *(Înmînarea cheilor sfîntului Petru)*, la muzeul din Caen *(Logodna Fecioarei)* la Collegio del Cambio din Perugia și la Luvru *(Lupta dintre Amor și Castitate)*.

PERUZZI, Baldassare
Născut la Sienna în 1481. Pictor și arhitect venit în 1504 la ROMA, unde a murit în 1536. Farnesina, primul palat din vecinătatea Romei moderne, construit pentru negutătorul-bancher Agostino Chigi și care a tre-

cut apoi familiei FARNESE, rămîne opera sa cea mai cunoscută.

PETRARCA
Născut la Arezzo în 1304, mort la Arqua (în apropierea Padovei) în 1374. Cel mai cunoscut dintre promotorii mişcării UMANISTE. După studii solide urmate după moda vremii în mai multe UNIVERSITĂŢI, frecventarea mediilor moderne şi cultivate din Avignon şi din Roma, unde este încununat ca poet pe Capitoliu în 1341. Această onoare i se adresă întîi umanistului, poetului epic imitator al lui Virgiliu, scriitorului de epistole elegante, discipol al lui Cicero. Dar nu scriitorul de limbă latină admirat de contemporanii său este cel care contează pentru noi astăzi, ci poetul cu mult mai personal şi mai original din *Canzoniere*, din *Rime* şi din *Triumfuri*, culegere de poeme scrise într-o limbă vulgară: toscana.

PICO DELLA MIRANDOLA
Giovanni Pico della Mirandola. Născut în 1463, mort la Florenţa în 1494. Era fiul suveranului unui mic principat din Italia de Nord: Mirandola. La universitatea din Padova, israelitul Elia del Medigo i-a predat ebraica, araba, caldeeana şi l-a iniţiat în tradiţia ezoterică evreiască. În timpul iernii 1482–1483 a stat la Paris, apoi în 1484 la FLORENŢA, unde l-a cunoscut pe FICINO. Acesta l-a îndreptat către studierea lui Plotin, a cărţilor ermetice şi a scrierilor lui Dionisie Areopagitul. La Perugia, în 1486, l-a întîlnit pe Flavius Mithridate, alt specialist al KABALEI. În acelaşi an a proclamat la universitatea din Roma că aceasta (KABALA) este un fragment al revelaţiei, a recuzat infernul ca pedeapsă pentru păcatul de moarte şi a condamnat cultul imaginilor. Declarat eretic, a fugit în Franţa, apoi s-a instalat la Florenţa, patrie a neoplatonismului. În 1489, încurajat de Ficino şi protejat de LORENZO MAGNIFICUL, şi-a terminat principala lucrare *Heptaplus* („carte septuplă, expozeu cu şapte aspecte ale creaţiei"), după care în 1491, *De ente et uno*. În ultima parte a vieţii, a trecut la o viaţă de renunţare şi ascetism. A murit otrăvit în mod sigur de un servitor la 17 noiembrie 1494, în ziua în care CAROL al VIII-lea intra în Florenţa.

PIERO DELLA FRANCESCA
Cel mai mare pictor din *Quattrocento*. Uitat începînd din secolul al XVI-lea, a fost redescoperit de curînd. Născut în jurul lui 1410 la Borgo San Sepolcro, a murit tot aici în 1492. A lucrat la URBINO, FERRARA, Rimini, Arezzo și ROMA. A fost prieten cu ALBERTI cu care a împărțit idealul matematic și rațional și a scris la sfîrșitul vieții un tratat de perspectivă și un *Tratat de aritmetică și de geometrie*. Pentru prima dată, o dată cu el, un limbaj pur senzual, de forme și de culori, traduce o gîndire pur intelectuală. Între operele sale majore pot fi citate *Biciuirea lui Christos* (Urbino), *Învierea lui Christos* (Borgo), *Nașterea Domnului* (Londra), *Triumful ducilor de Urbino* (Florența) și, mai cu seamă, *Istoria descoperirii adevăratei cruci* la Arezzo.

PINTURICCHIO
Bernardino di Betto, zis Pinturicchio. Născut la Perugia către 1454, mort la Sienna în 1513. A fost colaboratorul lui PERUGINO și a lucrat la ROMA (capela Sixtină, apartamentele Borgia la VATICAN), la Perugia și la Sienna (Liberia Piccolomini). Acest pictor prețios „va prelungi pînă în veacul al XVI-lea gustul unei arte fastuoase, aurite, pitorești" (A. Chastel).

PIUS AL IV-LEA
Giovanni Angelo de'MEDICI, născut în 1499. Papă din 1559 și 1565.

PIUS AL V-LEA – (sfînt)
Antonio Ghislieri, născut în 1504. Papă din 1566 în 1572.

PIZARRO
Familie de conchistadori spanioli. Cel mai cunoscut este Fancisco, întemeietorul Limei, născut la Trujillo, aproape de Cacérès, pe la 1474. Participă cu Balboa la dificilele companii din golful Darien, apoi se interesează de misteriosul imperiu INCA. Plecat din Panama, în 1524, îndreaptă înspre acest imperiu două exediții care nu reușesc. Încurajat fiind de CAROL QUINTUL, pleacă iarăși la sfîrșitul anului 1530 către Peru. Victoria de la Cajamarca din 1532 și capturarea lui Atahualpa provoacă prăbușirea dominației inca. Dar între învingători se stîrnesc disensiuni. Almagro este înfrînt, făcut prizonier și executat în 1537 de Pizarro, care este

asasinat la rîndul său la Lima în 1541. Gonzalo Pizarro, fratele vitreg al lui Francisco, şi guvernator de Quito, a dus dincolo de Anzi expediţia pe care Orellana o va conduce pînă la vărsarea Amazonului. Şi-a răzbunat fratele asasinat, a cucerit Lima, a fost o clipă stăpîn în Peru, dar a fost mai apoi executat ca rebel (1548).

POMPONAZZI, Pietro
Născut la Mantova în 1462, mort la Bologna în 1525. Filosof şi profesor, a predat în special la Padova, unde a fost reprezentantul cel mai proeminent al şcolii neo-aristotelice, zise „padovane". A fost influenţat mai mult de Alexandru Aphrodisias, decît de Averroes. Graţie doctrinei „dublului adevăr", Pomponazzi concilia o filosofie materialistă cu adeziunea la dogma catolică. Prudenţă ori sinceritate? A fost protejat de Bembo, deşi *Tractatus de immortalitte animae* (1516) a fost condamnat de Roma. În alte lucrări, *De fato* şi *De incantationibus*, publicate după moartea sa, a susţinut că morala poate exista fără teama de infern, a criticat miracolele şi toate rugăciunile revendicative. I-a influenţat cu putere pe Cardan şi DOLET.
(BIBL.: P. O. Kristeller, *Pietro Pomponazzi*, în „Révue internationale de Philosophie", Paris, 1951.)

PREDESTINARE
Doctrina predestinării decurge în mod logic din cea a JUSTIFICARII PRIN CREDINŢĂ. Dacă meritele omului nu au greutate în opera de salvare, dacă există „servul arbitru", urmează că numai Dumnezeu decide pe cine să mîntuiască şi pe cine nu. În astfel de termeni, predestinarea a fost subliniată cu egală convingere şi de LUTHER şi de CALVIN. Dar dacă se face referire la păcatul dintîi, Dumnezeu doar a tolerat oare greşeala lui Adam? Sau a vrut-o? La începutul carierei sale, Calvin pare a fi fost înclinat către prima opinie, dar, în tratatul despre predestinare (1552), s-a orientat cu hotărîrea înspre cea de-a doua.

PRIMATICCIO
Francesco Primaticcio s-a născut la Bologna în 1505. A fost sculptor, arhitect şi pictor manierist, elev al lui Jules Romain şi a fost chemat în Franţa de FRANCISC I în 1531 pentru a contribui la decoraţia castelelor FONTAINEBLEAU şi Chambord. A murit la Paris în 1570.

PROTESTANȚI
Edictul de la Worms (1521) țintuise pe LUTHER și pe discipolii săi la stîlpul infamiei, le condamnase lucrările la ardere și inițiase în Germania o cenzură ecleziastică pentru toate cărțile tipărite. Acest edict neexecutat este repromulgat la dieta de la Spire, în 1529. Șase prinți și patrusprezece orașe se unesc atunci, la 19 aprilie, într-un solemn protest împotriva acestei decizii. Sînt calificați pe dată drept „protestanți". Totuși, este avansată uneori și altă etimologie: „protestant" ar veni din latinescul *pro testari*, „a mărturisi în favoarea cuiva".

R

RABELAIS, François
Rabelais era originar din Chinonais. Tatăl său, licențiat în drept și avocat, poseda aici mai multe proprietăți, dintre care una chiar la Chinon, și alta, într-un cătun vecin, La Deviniere, unde François, ultimul său copil, pare a se fi născut în 1494. Diversele episoade ale vieții lui Rabelais sînt binecunoscute: o copilărie fericită și plină de învățătură; plăcerea pentru carte l-a îndreptat către cariera bisericească. Călugăr franciscan, apoi benedictin, s-a pasionat pentru greacă, pe atunci o limbă puțin practicată. A părăsit mănăstirea în favoarea universității, ducîndu-se, rînd pe rînd, la Paris, Toulouse, Bordeaux, Montpellier. Aici a contractat o nouă pasiune, aceea pentru medicină, pe atunci o problemă de erudiție mai mult decît de știință și de experiență. Medicina, în care peste puțină vreme a excelat, l-a purtat la Lyon, pe atunci cel mai important centru comercial, intelectual și diplomatic, după Paris. Numit doctor la Hôtel Dieu, a publicat aici mai multe tratate savante, apoi, impresionat de tirajele operelor populare care se vindeau la tîrgul de toamnă, i-a înmînat editorului Nourry un *Pantagruel* (1532) pentru care se inspirase din *Grozavele și nemaipomenitele istorisiri ale grozavului și uriașului căpcăun Gargantua*, apărute recent, și care erau „best-seller"-ul genului. Medicina l-a pus, de asemenea, în contact cu importante personalități însărcinate cu misiuni oficiale în Italia: cardinalul Du Bellay și fratele său Langey. Astfel se explică numeroasele sejururi la Roma. Cînd a văzut că aventurile lui Pantagruel cunosc cel mai viu succes, i le-a adăugat pe cele ale lui *Gargantua*, apoi o *Cartea a treia* și încă

una, *Cartea a patra.* O a cincea, pe care nu a avut vreme să o termine, a apărut după moartea sa. Cu toate acestea, nişte lucrări prezentate de autorul lor drept pură distracţie, destinate să îi „amuze pe bolnavi" au apărut libertine şi periculoase. Sorbona le-a condamnat. Rabelais, care lepădase rasa călugărească pentru haina mireană, a fost acuzat de apostazie şi bănuit de ateism. Protectorii săi s-au străduit din răsputeri să îl scape, dar se pare că, pînă la sfîrşit, au cheltuit multă osteneală ca să îl ferească de urmări. Ultimii săi ani rămîn obscuri, iar data morţii nesigură (negreşit către 1553).

RAFAEL

Raffaello Sanzio, zis Rafael. Născut la URBINO în 1483, mort la Roma în 1520. A fost elevul lui PERUGINO, dar, în decursul carierei sale, a suferit şi influenţa lui LEONARDO (*sfumato* din *Madona Marelui Duce*), a lui MICHELANGELO (nudurile în *Incendiul din Borgo*) şi a picturii veneţiene (*Messa din Bolsena*). Chemat la ROMA de IULIU al II-lea, a decorat aici camerele apartamentului pontifical (*stanze*). În 1514, i-a urmat lui BRAMANTE, ca arhitect şef la SAN PIETRO şi la VATICAN şi a terminat „lojele" pe care le-a decorat cu „grotescuri", imitîndu-le pe cele care tocmai ieşeau la iveală de sub Esquilino. Solicitat din toate părţile, ajutat de ucenici din ce în ce mai numeroşi, Rafael a lăsat o operă considerabilă. Madonele sale şi portretele par actualmente mai atractive decît compoziţiile mari. Pe deasupra, a lucrat la Farnesina, a făcut planuri de biserici în cruce greacă (Sant' Eligio degli Orefifici, capela Chigi de la Santa Maria del Popolo etc.). Rafael, a cărui glorie a fost imensă încă din timpul vieţii, reprezintă în interiorul Renaşterii tendinţa clasică de accentuare a compoziţiei, a echilibrului, a seninătăţii, a distribuţiei armonioase de culoare.

RĂZBOAIELE RELIGIOASE

În continuarea războaielor husite din prima jumătate a secolului al XV-lea, se întind pe o lungă perioadă, care merge din 1546 (bătălie contra ligii de la Smalkalde), pînă la pacea de la Westphalia (1648) prin care s-a terminat războiul de Treizeci de Ani.

REFORMA
Vezi CALVIN, JUSTIFICAREA PRIN CREDINȚĂ, LUTHER, PREDESTINARE, PROTESTANȚI.

RENAȘTERE
Rinascità: termenul este din Vasari. Dar, încă de la începutul veacului al XV-lea, UMANIȘTII italieni au vorbit despre o resurecție a literelor și a artelor grație reînnodatului contact cu antichitatea. În realitate, acest contact nu a fost întrerupt vreodată. În secolul al XIX-lea, Burckhardt și Michelet au dat cuvîntului „Renaștere" o accepție cu mult mai largă decît accepția umaniștilor. Pentru ei a însemnat ruptura cu spiritul religios și retrograd al Evului Mediu, o victorie a rațiunii și a naturii, o reabilitare a spiritului păgîn, deodată cu „descoperirea omului și a lumii". Acest fel de a vedea lucrurile, prea tranșant și prea parțial, nu mai este acceptat azi. S-ar putea vorbi în termeni mai potriviți despre o „promovare a Occidentului" spre a califica perioada istorică (1320–1620) în cursul căreia civilizația Europei a depășit cu mult nivelul atins de civilizația Antichității și de alte civilizații paralele.

RENTE
În sens larg, dreptul de a percepe în fiecare an o redevență numită în Vechiul Regim „cîști". Puteau fi distinse „rente pe contract de moștenire", numite apoi „rente funciare", și „rente constituite". Primele constau în înstrăinarea de către proprietar a unui imobil asupra căruia își rezerva dreptul de a percepe un venit anual. Contractantul nu abandona cu totul drepturile sale de proprietate. Rentele constituite sau rentele „în bani" însemnau renunțarea, contra unei sume de bani, la veniturile aduse de un imobil. Creditorul devenea coproprietar pentru imobilul debitorului. Această considerație și, apoi, clauza răscumpărării mereu în vigoare pentru rentier, dau să se înțeleagă că nu era vorba întru totul de un ÎMPRUMUT CU DOBÎNDĂ. În plus, Biserica cerea menționarea imobilului în contractul notarial. Cu toate acestea, rentele constituite au dublat de fapt – mai ales în afara circuitului comercial – împrumutul cu dobîndă.

ROMA
Fără îndoială cu vreo treizeci de mii de locuitori la sfîrșitul veacului al XV-lea, în jur de 100 000 în 1600. În Italia, *Quattrocento* a fost secolul FLORENȚEI, dar

Cinquecento a fost al Romei care a atras pe cei mai buni artişti din peninsulă, afară de veneţieni, şi pe mulţi artişti străini. Nu numai pelerini dar şi numeroşi „turişti" umplu capitala catolicităţii, care dispune de o remarcabilă organizare hotelieră. La sfîrşitul Renaşterii, Roma este oraşul cel mai frumos şi mai admirat din Europa. Arta barocă se naşte aici o dată cu MICHELANGELO, Vignola etc. În amurgul veacului al XVI-lea, bilanţul realizărilor urbane înfăptuite într-o sută de ani este impresionant. Imigranţii care se instalează în oraş provin într-o măsură tot mai mare din „Statul ecleziastic" căruia Roma îi devine abia atunci capitală reală. Pe vremea lui Montaigne, Roma se însingurează, aidoma unei oaze prospere, în mijlocul unui pustiu al ruralului din zonă, lăsat pradă oilor, dacă nu şi tîlharilor. Pentru înfrumuseţarea Romei, papii cresc impozitele de pe domeniul funciar al Bisericii. Aşa se face că un modest stat peninsular ţine în spate o largă politică artistică şi o politică religioasă de o extensie mondială. Se dezvoltă o administraţie modernă, iar papii se află printre cei dintîi care utilizează pe o scară largă formula împrumuturilor (MONTI) căreia îi poate subscrie un public larg. În definitiv, Roma este, în secolul al XVI-lea, un oraş-pilot şi unul din elementele motrice ale civilizaţiei occidentale.
(BIBL.: J. Delumeau, *La Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle*, 2 vol., Paris, 1957–1959.)

RONSARD, Pierre de
Născut în 1524 la Couture-sur-Loire, moare la Saint-Cosme în 1585. Fostul paj al delfinului, fiu de funcţionar regal, a ezitat îndelung dacă să accepte servituţile unui poet de curte. Despre literatură şi-a făcut cea mai înaltă idee, întreţinută întru acest cult de maeştrii săi, Peletier du Mans şi, mai ales, de marele umanist Dorat pe care îl urmează, cu Baif şi Du Bellay, la Paris, unde este chemat în 1547 la direcţia colegiului Coqueret. Ca şi ERASMUS, maeştrii cred în preeminenţa culturii asupra oricărei alte activităţi omeneşti. Ei visează un rege umanist, mai bine spus, un rege care să fie umanist. Deşi aflat în admiraţia lui Platon şi Cicero, PETRARCA îşi cînta amorurile în toscană. Amorurile lui Ronsard urmau să îi inspire cea mai bună şi mai rezistentă parte a operei sale: *Amorurile pentru Cas-*

sandra (1552), *Amorurile pentru Maria* (1556), diverse *Amoruri* – sonetul către Hélène etc. – (1578). Curtea a fost în fine cucerită. Dispariţia lui Saint-Gelais (1558) şi afecţiunea regelui HENRIC al II-lea au făcut din el repede un personaj oficial. Atunci şi-au făcut din nou apariţia marile ambiţii ale tinereţii în *Discursuri*, dar însăşi gravitatea circumstanţelor care le inspirau i-a permis să dea autentica măsură a geniului său. Reuşitele sale, intermitente, este adevărat, însă în domenii poetice foarte variate, fac din el cel mai mare poet al Renaşterii franceze.

S

SAN GALLO

Familie de arhitecţi florentini. Giuliano (1445–1516), arhitect pasionat de Antichitate, a multiplicat desenele arheologice. Este autorul vilei lui LORENZO MAGNIFICUL, la Poggio a Cajano şi a sacristiei de la San Spirito, la Florenţa. INGINER militar, influenţat de Francesco di GIORGIO MARTINI, a fortificat Borgo (VATICAN) şi a oferit planurile de apărare pentru Ostia. Ca arhitect la SAN PIETRO, i-a urmat lui BRAMANTE în 1514. Antonio (1455–1535), frate cu precedentul, zis San Gallo cel Bătrîn, discipol al lui Bramante, este celebru îndeosebi prin edificiile – biserici şi palate – pe care le-a ridicat la Montepulciano şi Monte San Savino. A fost tot inginer militar şi a fortificat mai ales Civita-castellana şi castelul Sant' Angelo. Antonio al II-lea, zis cel Tînăr (1483–1546), nepot al primilor doi, este autorul palatului Farnese din Roma. De asemenea, a lucrat la San Pietro, începînd din 1520. A fortificat Civitavecchia, a făcut planurile cetaţii Ancona şi a realizat celebra fîntînă Orvieto.

SAN PIETRO DIN ROMA

Pe la mijlocul veacului al XV-lea, sfătuit de L. B. ALBERTI, NICOLAE al V-lea voia deja să reconstruiască vechea bazilică vaticană ridicată între anii 324 şi 344. Dar lucrările nu au început decît sub pontificatul lui IULIU al II-lea, în 1506. Au fost terminate în 1626. Principalii arhitecţi ai bazilicii au fost succesiv BRAMANTE, Giuliano da SAN GALLO şi RAFAEL, Antonio de SAN GALLO cel Tînăr, MICHELANGELO, Vignola, Giacomo della Porta care a realizat cupo-

la şi Maderno. Bramante, Antonio de San Gallo şi Michelangelo ar fi dorit un plan în cruce greacă, Rafael şi Giuliano da San Gallo şi, în final, Maderno au optat pentru un desen alungit în cruce latină. Lucrările, care au costat sume enorme, au fost practic întrerupte de la moartea lui LEON al X-lea (1521), pînă la apariţia lui PAUL al III-lea (1534). Suprafaţa bazilicii lui Bramante ar fi avut 9 000 m^2 în plus faţă de cea realizată efectiv, care măsoare 211,50 m în lungime. Suprafaţa totală acoperită a bazilicii este de 15 160 m^2.
(BIBL.: P. Le Tarouilly, *Le Vatican et la basilique Saint-Pierre*, Paris, 1882.)

SAVONAROLA
Girolamo Savonarola. Născut la Ferrara în 1452. Intrat, în jurul anului 1475, la dominicanii din Bologna. Predicator auster, la început ascultat de puţini. Devenit stareţ al mănăstirii San Marco, în Florenţa anului 1491, s-a impus publicului fulgerător. A îndemnat FLORENŢA – noua Ninive – să se pocăiască şi a anunţat venirea în Italia a unui Cyrus modern: CAROL al VIII-lea (1494). Proclamîndu-l pe Christos „rege al Florenţei", Savonarola a fost pentru patru ani călăuza spirituală mai mult decît politică, a oraşului. Predica lui, care îi mişcase pe BOTTICELLI şi pe PICO DELLA MIRANDOLA, a provocat remanieri constituţionale, ameliorări fiscale, legi contra cametei, abandonarea unor sărbători profane şi organizarea de ruguri ale vanităţii. Dar încăierările între o partidă de nemulţumiţi, *arribbiati* („turbaţii"), formată în oraş, şi o alta, *piagnoni* („plîngăcioşii"), partizani ai lui Savonarola, s-au înteţit tot mai tare. Una peste alta, Savonarola îl atacase şi pe ALEXANDRU al VI-lea. Papa a răspuns cu interdicţia asupra Florenţei. După ce un franciscan propusese „profetului dezarmat" proba focului iar acesta s-a eschivat, gloata a atacat mănăstirea San Marco. Stareţul a fost arestat, condamnat la moarte, spînzurat şi ars (1498).
(BIBL.: R. Klein, *Le procès de Savonarole*, Paris, 1957.)

SCÈVE, Maurice
Născut la Lyon în 1500, moare în acelaşi oraş, în 1560. Reprezentantul cel mai ilustru al unei şcoli de care aparţin Louise LABÉ, Heroët, Pontus de Tyard etc., şi care domina cu înrîurirea neoplatonismului florentin

(FICINO), pe cea a lui PETRARCA. Aceasta dublă influență se regăsește în *Délie, cea mai de sus virtute* (1544).

SCRISOARE DE SCHIMB
Urmînd contractului de schimb *(instrumentum ex causa cambii)* și punînd cel mai adesea patru personaje în joc: un donator, un primitor, un emisar și un beneficiar, scrisoarea de schimb se poate să fi fost folosită de către florentini și sienezi înainte de sfîrșitul veacului al XIII-lea. Fiind rapidă, evitînd manipulările monetare și riscurile de transport, a devenit, încă de la începutul secolului al XV-lea, un instrument indispensabil al comerțului desfășurat pe scară largă între limitele creștinătății latine. Ea s-a dovedit și un remarcabil instrument de credit.
(BIBL.: R. De Roover, *L'Évolution de la lettre de change, XIVe–XVIIIe siècle*, Paris, 1953.)

SCULPTURĂ
Dezvoltarea sa în Renaștere este poate mai puțin spectaculoasă decît cea a picturii, pentru că în privința statuilor, de-a lungul întregului Ev Mediu, se realizaseră lucrări foarte importante. Dar sculptura medievală era întîi religioasă, iar cea din perioada următoare a fost cînd religioasă (*Profeții* lui SLUTER, *San Giorgio* al lui DONATELLO, *Moise* și *Pietà* ale lui MICHELANGELO), cînd mitologică și profană *(Eros Attis* de Donatello, *Colleone* de VERROCCHIO, *Fîntîna Inocenților* de GOUJON). Mai cu seamă că s-a diversificat: mormintele protipendadei au devenit arcuri de triumf; Donatello a readus la glorie statuile ecvestre; R. Alemán din Toledo a sculptat în lemn episoadele cuceririi regatului Grenadei. Artele plateresca și manuelină au luat avînd în peninsula Iberică; ca și pictura, sculptura a asimilat regulile perspectivei pe care le-a utilizat cu deosebire în basoreliefuri. Ea a știut în același timp să detașeze statuia de ansamblul în care era un simplu element, pe vremea Evului Mediu, și i-a redat importanța pe care o pierduse. Sculptura, ca și pictura, a reabilitat studiul corpului omenesc.

SERLIO, Sebastiano
Născut la Bologna în 1475, mort la Fontainebleau în 1554. Arhitect și sculptor, a stat la ROMA și la VENEȚIA, apoi, la chemarea lui FRANCISC I, din

1541 se stabileşte în Franţa. Tratatul său, *Tutte l'opere d'architettura*, a constribuit la răspîndirea în afară Italiei a esteticii orizontale dragă lui Vitruviu.

SEVILLA
La 100 km de mare. Oraşul cel mai populat şi cel mai cosmopolit al Spaniei de la sfîrşitul veacului al XVI-lea. Şi-a dezvoltat comerţul în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, graţie exportului de fructe şi cereale din Andaluzia şi a importului de produse de pescuit portughez, a mirodeniilor din Orient şi a postavului din Nord. Capitalurile genoveze şi florentine, ca şi spiritul lor de iniţiativă, descoperirea Americii, instalarea în oraş a CASEI DE LA CONTRATACIÓN, numărul mereu mai mare de vase care circulau între Spania şi Lumea Nouă, sosirea, între 1570 şi 1630, a unor masive cantităţi de metale preţioase americane explică ascensiunea economică a portului de pe Guadalquivir. Dezvoltarea artistică a fost la fel de remarcabilă. Catedrala a fost construită din secolul al XV-lea; Primăria şi Bursa (la Lonja) s-au ridicat în secolul al XVI-lea. Această epocă a asistat şi la transformările Alcazarului precum şi la construirea unor frumoase locuinţe particulare, precum Casa de Pilatos.
(BIBL.: P. Chaunu, *Séville et l'Atlantique (1504–1650)*, II vol., Paris, 1956–1961.)

SFORZA
Dinastia ducală Sforza, care a domnit la Milano de la 1450 la 1535, coboară din doi condotieri: Muzio Attendolo (1369–1424) care, cel dintîi, a primit numele se Sforza, şi din fiul său Francesco (1401–1466), care a fost primul duce (1450), după căsătoria cu fiica lui Filippo Maria VISCONTI. Odată instalat la tron, Francesco s-a vădit la fel de abil diplomat pe cît de vajnic războinic; a împodobit Milano şi i-a adăpostit pe savanţii greci alungaţi din Constantinopol (1453). Urmaşul său, Galeazzo Maria, fiul cel mai mare (1444–1476), s-a arătat, ca şi părintele său, a fi un mare protector al artelor. A murit asasinat în 1476. Titlul său a fost preluat de întîiul fiu deşi, în realitate, fratele său, LUDOVIC MAURUL a deţinut frînele puterii. Situaţia aminteşte de Richard al III-lea de SHAKESPEARE: fratricid, asasinate, cabale, totul îi este permis pentru a guverna, numai că el a fost un mare om politic, în ciuda eşecului final în faţa lui LUDOVIC al XII-lea

(luat prizonier la Novarra în 1500, a murit în Franța la castelul Loches), și un mare mecena (LEONARDO DA VINCI). O dată cu al doilea fiu, Francesco, destituit, apoi reabilitat de CAROL QUINTUL (prin cesiunea ducatului la moartea sa), dinastia se stinge.

SHAKESPEARE, William

Născut în 1564, mort în 1616. Relativa obscuritate a vieții sale contrastează cu strălucirea operei sale – un fenomen încă frecvent în Renaștere, mai cu seamă în mediile TEATRULUI, hărăzite după antichitate unui soi de ostracizare socială, în ciuda gloriei anumitor autori, a entuziasmului unui public și a protecției unor suspuși. Teatrul este considerat un divertisment, o prefăcătorie, un iluzoriu dublu al realității. Despre viața lui Shakespeare, cea pe care a trăit-o în afara operei sale, știm puține lucruri. Un fapt precis totuși: s-a născut la 22 aprilie 1564, în orășelul Stratford-on-Avon, dintr-un tată negustor cu dare de mînă și care aspira să devină gentilom. Despre intervalul dintre nașterea și căsătoria timpurie cu o femeie mai mare decît el cu opt ani, nu se știe mai nimic. Instrucția sa pare a fi fost destul de sumară, completată, este adevărat, de lecturi vaste. Nu se cunoaște cum a sosit în teatru. Pe la 1587, se duce la Londra în căutare de slujbă. Peste cinci ani este de găsit printre membrii unei trupe de care avea grijă lordul șambelan. Intră în relații cu mari seniori, Southhampton și Essex, pe atunci favorit al reginei. Actor mediocru, dar poet subtil (data de compunere a *Sonetelor* rămîne cu toate acestea extrem de nesigură), se arată a fi în schimb un regizor îndemînatic. Din 1592 se impune și de acum încolo domină de departe teatrul contemporan, unde mai strălucesc și alte talente. Prima mare tragedie a lui Shakespeare, *Richard al III-lea*, este inspirată din Marlowe. Compune și comedii. Teatrele unde i se montează piesele nu sînt încă decît simple eșafodaje din lemn, amintind de forma curților de han, acolo unde trupele ambulante dăduseră primele reprezentații. Aceste teatre permanente prind a se înmulți la Londra pe vremea lui Shakespeare: ele sînt Cheile-Încrucișate, Lebăda, Cortina, Globe, unde vor fi montate majoritatea marilor piese, de la 1600 la 1610, în fine, sala refectoriului de la Frații negri. În 1601, reprezintă *Noaptea regilor*, la Whitehall, în prezența reginei. Între 1604 și

1605, prezintă opt piese noului rege IACOB I. Succesele l-au îmbogăţit şi i-au asigurat un prestigiu excepţional. Cumpără case la Stratford şi la Londra (1613), după ce a obţinut înnobilarea tatălui său, după care se retrage în ţinutul natal, îşi căsătoreşte fiica, Judith (1616) şi moare cîteva luni după aceea.
(BIBL.: J. Kott, *Shakespeare, notre contemporain*, Paris, 1962; J. J. Mayoux, *W. Shakespeare*, Paris, 1966; H. Fluchère, *Shakespeare, dramaturge élisabéthain*, Paris, 1966.)

SIGNORELLI, Luca
Născut pe la 1450 la Cortona, unde moare în 1523. Format la şcoala lui PIERO DELLA FRANCESCA, se desparte repede de profesorul său, prin mişcarea pe care o conferă reprezentărilor sale. Mai mult decît în tablourile de şevalet – din această categorie pictează un număr mare de tablouri, cel mai adesea pe subiecte religioase – se realizează pe deplin în decorul monumental: la Capela Sixtină, unde pictează *Testamentul şi moartea lui Moise* (1481), dar cu deosebire la capela San Brizio d'Orvieto, prima capelă consacrată în întregime evocării lumii de apoi *(Învierea morţilor* şi *Judecata de Apoi)*. Prin înflăcărare, prin teribilità, Signorelli va fi, lăsînd la o parte pe MICHELANGELO, ultimul mare pictor de fresce toscan al veacului al XV-lea.

SIXTUS AL IV-LEA
Francesco della Rovere. Născut la Celle Ligure în 1414. Papă din 1471 în 1484. Unchiul lui IULIU al II-lea, implicat în conspiraţia Pazzi. El a pus să se construiască vestita capelă Sixtină.

SIXTUS QUINTUL
Felice Peretti. Născut în 1520. Papă din 1585 în 1590. Un franciscan energic, nu s-a prea arătat respectuos faţă de ruinele antice, dar unul din principalii novatori ai URBANISMULUI de la ROMA, şi, în aceeaşi măsură, creator al noii organizări administrative a Bisericii Catolice şi a Statului pontifical.

SLUTER, Claus
Născut la Haarlem înre 1340 şi 1350, mort la Dijon în 1405 sau 1406. În jurul anului 1383, se stabilise în acest din urmă oraş, unde a lucrat la mănăstirea din Champmol (Fîntîna lui Moise, mormîntul lui Filip

Cutezătorul etc.). Preocupat de realism, studiase figurile de israeliţi din Dijon înainte de a sculpta celebrii *Profeţi*. Cu toate că păstrează ataşamente profunde pentru arta gotică, forţa sa o anunţă pe cea a lui MICHELANGELO.

STWOSZ, Wit
Născut către 1440. În 1477 a fost chemat la Cracovia de la Nürenberg. Biserica Notre-Dame, care era parohia germană a acestui oraş, păstrează opera sa majoră, un retablu înalt de peste 5 metri şi lat de 7,25, la care a lucrat pînă în 1486. Sculpturile acestui retablu exprimă spiritul de căutare, voinţa de înnoire şi grija pentru realism a artei gotice din ultima sa perioadă. Wit Stwosz s-a reîntors la Nürenberg în 1496, şi a murit acolo în 1533.
(BIBL.: *Wit Swosz, Le retable de Cracovie*, Paris, 1964.)

T

TEATRU
Renaşterea este vîrsta de aur a teatrului european. Ca şi cel din Evul Mediu, teatrul renascentist rămîne, în ansamblu, un teatru popular. Dar se deosebeşte cu încetul şi pe toate planurile de acesta, ca urmare a unei evoluţii pornite în veacul al XV-lea: laicismul se accentuează, comedia se separă de tragedie, actorii încetează de a mai fi amatori, pentru a forma trupe de profesionişti, autorii capătă o nouă importanţă şi o nouă autonomie. această evoluţie comportă, în funcţie de ţară în care s-a manifestat, numeroase variante. În Spania, unde tradiţiile medievale vor fi multă vreme prezervate, teatrul sacru se va menţine îndelung, sub formă de *autos sacramentales*. În Italia, unde folclorul păstrase ici şi colo amintirea vie a moravurilor antice, comedia a resuscitat vechea *atellane* şi a reluat, modernizîndu-l, sistemul „tipurilor fixe“. Lui Maccus, Pappus, Dossenus etc. din *atellane* i-au urmat Polichinelle şi Pantalone din *commedia dell'arte*, această comedie a „meseriaşilor“ ilustrată de Ruzzante. Aceasta îşi va exercita îndelung influenţa asupra teatrului comic, încît pînă şi Molière s-a înscris pe linia ei. În Anglia şi în Spania (aici în paralel cu teatrul sacru), se dezvoltă un teatru naţional: şi aceasta fiindcă obştea împărtăşeşte pe

de-a-ntregul exaltarea amintirilor unei istorii naționale sau evocarea unei actualități care vădește noua forță a națiunilor. Teatrul lui SHAKESPEARE, care reflectă perfect alte profunzimi, este, în acest fel oglinda fidelă a vremii și a unei națiuni, s-ar putea spune chiar a unui naționalism.

TINTORETTO
Născut în 1518, mort în 1594, Jacopo Robusti, zis Tintoretto, „nu a trăit decît la Veneția și nu a vrut să știe decît de Veneția“ (A. Chastel). Producția a fost imensă: portrete, pînze mitologice, tablouri biblice (cel mai celebru este *Suzana la baie* de la Viena), fresce; această producție este dominată de ciclul grandios de la Scuola di San Rocco, la care a lucrat din 1567 în 1587, și care reprezintă nivelul său cel mai înalt, biblia sa vizionară. Efect de perspectivă, gestică, ecleraje, totul concură la a face din aceste mari compoziții extraordinare puneri în scenă.

TIPAR
Punerea la punct a tehnologiei hîrtiei, invenție chinezească (pe la 200 p. Ch.) revelată Occidentului prin arabi, presiunea în creștere efectuată de un public ce aspira la răspîndirea scrisului, succesul din ce în ce mai mare al unei literaturi laice și populare (romane cavalerești) și dezvoltarea tehnicilor de xilotipie, apoi de metalografie, au pregătit terenul pentru inventarea tipografiei. Procedeele vechi, costisitoare și puțin rentabile au fost înlocuite de GUTENBERG prin procedeul tiparului, întemeiat pe utilizarea de caractere separate, metalice, obținute prin topire cu matrițe. De atunci înainte, au fost deschise numeroase ateliere, de-a lungul și de-a latul Europei, dar cu deosebire în Olanda, în Italia și în Franța, ateliere în care maiștri topitori sau tipografi au încercat să ivească tipuri noi de caractere dintre care cele mai cunoscute au fost cele datorate lui Elzevier de la Haga, lui Froben la Basel, lui Claude Garamont la Paris, topitor învestit de tipograful Robert ESTIENNE, lui Aldo MANUZIO la Veneția, creator al italicului lui Christophe Plantin la Anvers.

TIȚIAN
Născut la Piece di Cadore, către 1485, Tiziano Vecellio a murit de ciumă la VENEȚIA, în 1576. După ce a fost elevul lui Giovanni BELLINI, a devenit elevul lui

GIORGIONE, cu care a colaborat la frescele de la *Fondaco dei Tedeschi*. În 1513, s-a afirmat cu lucrarea *Amor sacru și amor profan*, operă umanistă care explicitează neoplatonismul la modă pe atunci. Aflat în deplină posesie a harului, Tițian a dat o serie impresioantă de tablouri. Portretist recunoscut de prinți, de pontifi și de mari personaje ale vremii – CAROL QUINTUL, PAUL al III-lea, Isabella d'Este – i se datorează și un mare număr de opere religioase comandate pe întrecute de biserici și mănăstiri care îl considerau pictorul oficial al Veneției, dar și compoziții profane ori mitologice în care se exprimă liber o senzualitate senină: *Bachus și Ariadnae, Venus din Urbino, Venus, Amorul și muzica.*

TÎRGURI
În epoca Renașterii, tîrgurile mai importante, cele de la Lyon, ANVERS, din Castilla și „de la Besançon", erau tîrguri de schimb și nu de mărfuri. Totuși, au existat și tîrguri unde tranzacțiile se făceau cu produse: tîrguri pariziene, tîrgurile din Languedoc, tîrgurile din Frankfurt – acesta din urmă, deja un fel de piață de cărți internațională. Tîrgurile posedau administrația lor, tribunale proprii, alese de negustori, poliție privată și sigiliu. Cumpărările nu erau achitate decît la sfîrșit. Reglementările se operau mai cu seamă prin viramente și prin compensații.

TYCHO BRAHÉ
Născut în 1546. Provenit dintr-o familie nobilă dar puțin cultivată. Tychi Braché a făcut cunoștință cu ASTRONOMIA din textele vechi dar și din lucrările recente ale lui COPERNIC. Sistemul său admite rotirea planetelor în jurul Soarelui, și a Soareluit în jurul Pămîntului. Este mai cu seamă un observator și un tehnician de geniu. Grație construirii unor instrumente noi, cvadrante și sextante de mari dimensiuni, a rectificat un număr de erori, a calculat, cu o aproximație remarcabilă pentru epocă, poziția mai multor stele mari, mărimea anului tropical, înclinarea elipticii etc. Observațiile asupra cometei din 1577 au rămas celebre. A construit, datorită generozității regelui Frederic al II-lea al Danemarcei, la castelui Uraniborg, în insula Hveen, un observator vast, bogat echipat, cu o echipă de colaboratori pregătiți cu grijă și selecționați de el. Dar fiind cheltuitor și slab administrator, a făcut datorii, a părăsit

Danemarca și s-a dus în Germania unde a publicat rezultatul lucrărilor și reflecțiilor sale (*Astronomiae instauratae mechanica*, 1598). Chemat de împăratul Rudolf al II-lea, a refăcut observatorul din Praga. La moartea sa (22 octombrie 1601), un nou venit urma să îi continua opera: Johannes Kepler.

U

UCCELLO, Paolo
Paulo di Dono, zis Paolo Uccello. Născut în 1397 la Florența, unde moare în 1475. A fost nu numai pictor – pictorul claustrului Vert la Sante Maria Novella, *Profanarea Ostiei* (Urbino), al celor trei panouri ale *Bătăliei de la San Romano* (Florența, Paris, Londra) – dar și mozaicar, marchetar și decorator. Acest pictor pasionat de geometrie, amic al matematicianului Manetti, i-a scandalizat pe contemporani: „Aceste compoziții sînt departe de a fi armonios colorate, scrie Vasari, căci i-a trecut prin cap să facă paisaje albastre, ateliere și case roșii și în fel de fel de culori." Lăsînd la o parte în mod deliberat orice preocupare afară de cea plastică, reduce pictura la obiectul ei propriu: aceasta devine prin urmare un mijloc de expresie în afară oricărei referințe la real, o artă care își este suficientă. Redescoperit de epoca noastră, Uccello este unul dintre artiștii din Renaștere care au fascinat cel mai mult pe artiștii moderni.

UMANISM
Cicero și Quintilian înțelegeau prin *humanitas* cultura spirituală, bună cuviință a moravurilor și, în general, civilizația. Cînd, o dată cu PETRARCA, intelectualii italieni s-au întors la vechii mari scriitori au făcut-o cu dorința de a recupera valorile naturale pe care aceștia le exaltaseră. Această „recuperare" a necesitat cercetare de manuscrise, eliminarea lecțiilor false și critica filologică a textelor, ca și studiul limbilor vechi, uitate: greacă și ebraică. Unii umaniști au fost deci mai ales gramaticieni și puriști. Dar era cu neputință ca redescoperirea gîndirii antice să nu influențeze filosofia epocii care opera această redescoperire. Prin urmare, s-a dezvoltat un sincretism umanist care a făcut eforturi de conciliere a Evangheliei cu înțelepciunea unui Platon regăsit și a lui Cicero, o împăcare a austerității creștine

cu epicureismul ori, dimpotrivă, cu stoicismul. Acest efort de sinteză caracterizează vîrsta Renaşterii, a lui Lorenzo VALLA pînă la MONTAIGNE. Umanismul a fost mai păgîn în Italia decît dincolo de munţi, atins de scepticism prin „padovani" şi DOLET. Dar, în mare, a fost mai curînd, prin MORUS şi ERASMUS, o tentativă – în parte reuşită – de a integra în creştinism dragostea de viaţă şi de frumuseţe care marcase cultura antică.
(BIBL.: A. Chastel, *l'Age de l'humanisme*, Paris, 1963.)

UNIVERSITĂŢI
Se înmulţesc în Europa veacurilor XIV-XVI, însă devin mai puţin internaţionale. În definitiv, raza lor de acţiune se diminuează în parte şi din cauza Reformei. Pe de altă parte, „facultăţile de arte" se sparg într-o mulţime de colegii care practic le succed. Locul lăsat vacant prin declinul universităţilor va fi preluat în curînd de ACADEMII.

URBANISM
În Evul Mediu oraşele cu plan geometric se născuseră în Germania orientală, în Sudul Franţei şi în Spania. Cu toate acestea, majoritatea oraşelor medievale se dezvoltaseră anarhic. Urbanismul a fost redescoperit de Renaştere care a studiat ruinele antice şi schema platoniciană a oraşului ideal. INGINERI, alături de filosofi şi oameni de stat, au făcut eforturi să „gîndească" oraşul, ajutaţi şi de anticipările futuriste ale utopiştilor. Unii au optat pentru planul în şah, alţii, militari şi filosofi în principal, au preferat schema radiară. O atenţie particulară i se acordă pieţii, centrului dintr-un oraş, dimensiunilor şi decoraţiei sale.

URBINO
Un loc deosebit al Renaşterii italiene, datorită ducelui Federico da Montefeltro, literat eminent care a protejat de aceeaşi manieră pe umanişti ca şi pe oamenii de ştiinţă, pe care l-a imortalizat PIERRO DELLA FRANCESCA. Fiul său Guidobaldo a fost elevul matematicianului Pacioli. Capitală artistică, patrie a lui RAFAEL şi al lui BRAMANTE, oraşul conservă castelul ducal la care au lucrat Laurana, Francesco di GIORGIO MARTINI, Melozzo da Forli, Juste de Gand etc. Marchetăria şi *trompe l'œil*-ul din *studiolo* sînt pe drept cuvînt vestite. Rafinata curte a ducilor i-a părut lui Baldassare

CASTIGLIONE a fi şcoala manierelor elegante şi locul de întîlnire al curtenilor umanişti.

V

VALLA, Lorenzo
Născut în 1407, mort în 1457. Unul dintre fondatorii UMANISMULUI european. După ce a stat în multe oraşe italiene, s-a aşezat la NEAPOLE în 1437. Apoi, începînd din 1448, se instalează la Roma, acolo unde papa i-a oferit un post de secretar apostolic. Ostil faţă de Aristotel, reproşîndu-i Sfîntului Toma d'Aquino necunoaşterea limbii greceşti, Valla preconizează studiul filologic al textelor şi întoarcerea la puritatea clasică. Ale sale *Elegantie linguae latinae* (1444) sînt studiate, în secolul al XVI-lea, de elevii din colegii. Atrage atenţia asupra cîtorva erori din Vulgata şi pledează în *Annotationes in Novum Testamentum*, care va fi publicat de Erasmus, în 1505, pentru o revizuire a traducerii latineşti a BIBLIEI. Pe de altă parte, Valla demonstrează falsitatea donaţiei lui Constantin (1440), săpînd astfel fundamentul juridic al puterii temporale a papilor. Pe plan filosofic şi religios, cartea sa majoră este *De voluptate* (1431), în care respinge ascetismul medieval, chiar de pe poziţiile creştinismului.

VAN DÉR GOES, Hugo
Născut la Gand către 1440, atins de demenţă în 1481, moare anul următor la mănăstirea augustinilor Rouge-Cloître, lîngă Bruxelles, unde fusese convertit frate după 1475. Pentru Jean Lemaire, un contemporan de-al său, el este „Hugues din Gand, cel cu trăsături aşa de hotărîte". În opera acestui pictor, realismul şi stilizarea se adaugă sufletului neliniştit şi foarte bisericos. Capodopera sa rămîne *Adoraţia păstorilor* (Uffizzi), triptic pe care îl comandase Tommaso Portinari.

VAN DER WEYDEN, Rogier
Născut la Tournai în 1399 sau 1400, mort la Bruxelles în 1464. Elev al maestrului Flémalle. *Coborîrea de pe cruce* de la Prado, *Tripticul Braque* de la Luvru şi marele retablu de la ospiciul Beaune al *Judecăţii de Apoi* exprimă fervoarea spirituală a pictorului. Mărturisesc apoi ardentul sentiment religios al veacului al XV-lea şi locul pe care epoca îl rezervă fricii de Judecată şi problemei mîntuirii. Foarte faimos pe vremea sa,

Van der Weiden a călătorit în Italia pe la 1450 și s-a oprit la Roma, Florența și Ferrara. Pictor oficial al orașului Bruxelles.

VAN EYCK

Doi frați, Hubert și Jan, originari după cît se pare din orașul belgian Limbourg. Se știu puține lucruri despre Hubert Van Eyck. A fost un pictor reputat care a început retablul *Mielului Mistic* și a murit înainte de 1432, din moment ce Jan a fost acela care a terminat lucrarea. Jan Van Eyck, căruia nu i se cunoaște data nașterii, a fost pictorul lui Filip cel Bun, începînd din 1425. A locuit la Lille, apoi la BRUGES unde a murit în 1441. În polipticul *Mielului mistic*, Van Eyck depășește idealismul imperios care determina forma în Evul Mediu; el privește către pămînt, înspre oameni, știe să îi dea ideii abstracte forma concretă a realității. O dată cu el, pictura devine un limbaj autonom care știe să creeze forme și care sugerează idei și sentimente. „Prin cucerirea palpabilului și a spiritualului", examinează textura epidermei, măsoară volumele, studiază lumina și chipurile, pătrunde înlăuntrul lor și regăsește astfel poezia: cazul *Dublului portret al soților Arnolfini*. Înaintea lui, forma era desenată apoi umplută cu un model superficial de culoare. Van Eyck va utiliza toate resursele picturale. Manevrează tentele opuse și ale căror gradații dau senzațiile eminamente plastice de volum, de depărtare, de spațiu. În detaliile peisajelor sale, cele din *Mielul Mistic* sau cele din *Madona cancelarului Rolin*, se găsesc în germen toate caracteristicile picturii occidentale europene.

VATICAN (palatul)

Cel mai mare palat al Europei de la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Grigore al XI-lea a hotărît, la întoarcerea de la Avignon din 1377, să se așeze într-un modest palat care se ridica aproape de SAN PIETRO încă din epoca constantiniană. Pe la mijlocul veacului al XV-lea, NICOLAE al V-lea a dispus să se picteze în frescă interiorul capelei sale private și a început construirea unui nou palat. Între 1473 și 1480, SIXTUS al IV-lea, a pus să se ridice capela „sixtină" decorată de o pleiadă de pictori iluștri în 1480–1483. Inocențiu al VIII-lea (1484–1492) și-a dorit o „villa" în partea cea mai înaltă din Belvedere. Acest palat a fost mai tîrziu integrat în construcțiile lui BRAMANTE. Alexandru al

VI-lea a făcut apel la PINTURICCHIO pentru a decora cele şase săli ale apartamentului Borgia şi a adăugat un turn palatului lui Nicolae al V-lea. Sub IULIU al II-lea, Bramante a reunit *pallazetto* lui Inocenţiu al VIII-lea cu palatul lui Nicolae al V-lea printr-un foarte lung coridor – latura de răsărit a vastei curţi de la Belvedere. În această perioadă (1508–1512), MICHELANGELO picta bolta capelei Sixtine. LEON al X-lea a hotărît să împodobească faţada palatului de trei etaje de „logii" pentru a masca inegalităţile; ele au fost decorate cu „grotescuri" de RAFAEL care a pictat totodată şi faimoasele *stanze*. CLEMENT al VII-lea a terminat curtea San Domaso şi a continuat pe două alte laturi dispozitivul de galerii acoperite *(loggie)* început anterior. Fresca *Judecata de Apoi*, pictată de Michelangelo pe peretele altarului de la Sixtină, a fost executată între 1536 şi 1541, sub pontificatul lui PAUL al III-lea, care a poruncit amenajarea „sălii regale" şi a „capelei pauline" – aceasta din urmă cu ultimile picturi ale lui Michelangelo. În 1558, PAUL al IV-lea a ordonat construirea unui *casino* în grădini. Lui PIUS al IV-lea (1559–1564) i se datorează faţada cu două etaje şi grandioasa nişă de la Belvedere, ca şi coridorul de vest între Belvedere şi palat. SIXTUS QUINTUL a tăiat acest grandios amfiteatru, realizat în vederea întrecerilor şi curselor de tauri, printr-o bibliotecă ce s-a ridicat perpendicular pe coridoare (1587–1589) şi a decis construirea unui nou palat al Vaticanului, mai clar şi mai aerat, dominînd piaţa San Pietro. Lucrările au debutat în 1589 şi au fost încheiate de Clement al VIII-lea (1592–1605).
(BIBL.: P. Le Tarouilly, *Les Bâtiments du Vatican*, 3 vol., Londra, 1964.)

VENEŢIA
Circa 100 000 de locuitori în preajma lui 1500, 140 000 un veac mai tîrziu, în ciuda CIUMII din 1575. Ameninţată de imperiul maritim al turcilor, cetatea de pe lagună a trebuit să găsească soluţii noi, adică să constituie un domeniu de Pămînt Ferm, să trimită convoaie regulate de corăbii către Barbaria, Aigues-Mortes şi Occident. Ea şi-a dezvoltat în secolele al XV-lea şi al XVI-lea activitatea industrială sub forma sticlăriei şi a prelucrării textilelor. În pofida numeroşilor inamici de care s-a izbit în secolul al XIV-lea pînă în secolul al

XVII-lea (GENOVEZI, turci, francezi etc.), Veneția a știut să le facă față cu inteligență și curaj. Îndelungă vreme a rămas trăsătura de unire între Germania *(Fondaco dei Tedeschi)* și Orient, în vreme ce arsenalul ei a fost cea mai mare întreprindere industrială a Renașterii. Descoperirea rutei Capului a avut inițial consecințe neplăcute asupra sosirii de mirodenii la Veneția, dar situația s-a remediat către mijlocul secolului al XVI-lea. De fapt, instalarea olandezilor în Extremul Orient a dat lovitura decisivă comerțului venețian de mirodenii. În orice caz, Veneția a strălucit intens în decursul Renașterii. Decorul urban s-a transformat și s-a îmbogățit: a fost isprăvită piața San Marco și palatul dogilor, s-au înmulțit palatele de-a lungul Marelui Canal, au fost construire Libreria Vecchia, podul Rialto și biserici într-un stil nou (San Zaccaria, San Giorgio Maggiore etc.). Liman pentru emigrații bizantine, oraș al lui Aldo MANUZIO, centru de cultură grecească, Veneția a fost totodată una dintre capitalele picturii din epoca unor BELLINI și a lui VERONESE.

VERONESE

Paolo Caliari, zis Veronese. Fiu de sculptor. S-a născut la Verona în 1528. Cariera lui, începută în orașul natal, a continuat cu începere din 1553 la VENEȚIA, unde a murit în 1588. A moștenit tradiția BELLINI, a admirat pe CORREGGIO și pe Jules Romain, a fost sedus la Roma, unde a făcut în 1560 singurul mare voiaj al vieții sale, de opera lui RAFAEL și a lui MICHELANGELO. Ca și TINTORETTO, contemporanul său, Veronese a secularizat fresca, pînă atunci rezervată practic mănăstirilor și bisericilor. Dar „universul său luxos și inepuizabil de senin“ (A. Chastel) se opune ansamblurilor tulburate ale lui TINTORETTO. Pictor de lux, la urma urmelor nu este decît un pictor monden. Un dar rar al punerii în scenă îi permite să organizeze imense compoziții, ordonate perfect, cu toată multiplicitatea personajelor și a scenelor tratate, în care decorul antic și mitologic se găsesc laolaltă cu viața cotidiană a înaltei societăți venețiene și în care virtuozitatea sa, răspîndită în *trompe d'œil*-uri monumentale, triumfă, ca în cazul vilei Maser. Picturile lui Veronese nu povestesc istorie și nu se sinchisesc de verosimilitate – așa se justifică prezența, în *Cina cea de taină*, a piticilor, a bufonilor, a unor nemți turmentați care au șocat atît de puternic

Inchiziția. După ce a influențat secolul al XVII-lea francez, pregătește întregul secol al XVIII-lea pentru serbări galante și voluptăți mitologice (A. Chastel).

VERROCCHIO
Andrea di Michele Cioni, zis Verrocchio, se naște la Florența în 1435 și moare la Veneția în 1488. Aptitudini multiple care prefigurează pe LEONARDO din 1460: pictor, sculptor, orfevru și chiar organizator de serbări, interesat de geometrie, de muzică, de arhitectură și bineînțeles de filosofie. „În sculptura monumentală el a reinterpretat cu mai multă aplecare și complexitate cele două mari teme tratate de Donatello: nudul adolescent de bronz al lui *David* și statuia ecvestră *Colleone*. Cu impresionantul bronz al sfîntului Toma necredinciosul... sculptura devine precumpănitor masă și greutate: ea ocupă spațiul" (A. Chastel). Importanța sa ca șef de atelier este atestată de numărul și de calitatea artiștilor formați de el. Printre ei se află PERUGINO, Lorenzo di Credi și mai ales LEONARDO DA VINCI care a fost patrusprezece ani elevul și colaboratorul său.

VÉSALE
Născut în 1514, mort în 1564. Andreas Vesal, zis Vesale, originar din Bruxelles, și-a început studiile la Louvain, apoi, atras de medicină, a plecat la Montpellier. După o ședere la Paris, s-a întors la Louvain unde a fost numit profesor de anatomie. Practicant al metodei experimentale, a fost printre cei dintîi care au practicat în mod curent disecțiile, autorizate de un secol, dar reduse la cîteva demonstrații anuale în universități. În faimoasa lucrare *De corporis humani fabrica* libri VII (1543) nu s-a dat înapoi în a ataca pe antici și în a le denunța erorile.

VESPUCCI, Amerigo
Născut la Florența în 1454, mort la Sevilla în 1512. De la prenumele său, călugărul Waldseemuller a lansat vocabula „America" (*Cosmographie introducio... in super quatuor Americi Vespucii navigationes*, Saint-Dié, 1507). Și totuși, cele patru călătorii ale lui Vespucci sînt subiecte în discuție. Sosit la Sevilla în 1490, s-a ocupat de echiparea celei de-a doua și celei de-a treia expediții ale lui COLUMB, apoi a navigat el însuși de-a lungul coastelor Americii, în solda Spaniei sau a

Portugaliei. Este unul dintre descoperitorii Braziliei. După 1508 a fost *piloto mayor* al CASEI DE LA CONTRATACIÓN.

VICTORIA, Tomás Luís de
Opera acestui muzician castilian, născut pe la 1535 și mort pe la 1608, constituie monumentul cel mai important al marii polifonii spaniole, căci conține 20 de messe, 44 de motete, 34 de imnuri și admirabile slujbe pentru săptămîna sfîntă și înmormîntare.

VISCONTI
Familie din Italia care a dominat MILANO și Lombardia, din 1277 pînă în 1447. La origine, erau mici seniori care acaparaseră funcția de viconte *(visconte)*. Cei mai celebri Visconti au fost mai întîi Otton, numit arhiepiscop de Milano de Urban al IV-lea în 1262, apoi Gian Galeazzo (1351–1402), a cărui fiică, Valentina, s-a căsătorit cu ducele de Orléans, frate al lui Carol al VI-lea. A ocupat Vicenza, Verona și Padova și i s-au conferit de către împăratul Venceslas titlurile de duce de Milano și de duce al Lombardiei. I-a învins pe florentini, a ocupat Pisa, Perugia și Bologna și rîvnea chiar la regat cînd a murit în 1402. Fiul său mai mare, Giovanni Maria, a fost suplinit în curînd de cel mic, Filippo Maria (1391–1447), care nu a avut băieți, dar a cărui fiică naturală, Bianca Maria, s-a măritat cu Francesco SFORZA, care a devenit stăpînul ducatului milanez.

VIVES, Juan Luis
Principalul UMANIST spaniol din veacul al XVI-lea. Născut la Valencia în 1492, profesor la Louvain în 1519, a legat prietenie cu ERASMUS. Chemat la Oxford de Wolsey, a devenit preceptorul Mariei Tudor. Din cauză că a fost de partea Catherinei de Aragon împotriva lui HENRIC al VIII-lea, a fost întemnițat pentru scurt timp. După ce a fost eliberat, s-a întors în Țările de Jos și a murit la BRUGES în 1540. A editat *De civitate Dei* a sfîntului Augustin (1522) și a fost un apărător al noilor formule de educație și instruire (*De ratione studii puerilis*, 1531) și un apologet al căsătoriei creștine.
(BIBL.: M. Bataillon, *Érasme et l'Espagne*, Paris, 1937.)

VRĂJITORIE

„Magia diabolică“, în măsura în care caută să mobilizeze puteri supranaturale pentru a dăuna aproapelui. Credința și vînătoarea de vrăjitori, și, mai cu seamă, de vrăjitoare, nu au avut niciodată răspîndire în Europa ca între 1400 și 1650. Ca dovadă, condamnarea Jeannei d'Arc, bula *Summia desiderantes* a lui Inocențiu al VIII-lea, anumite poeme de RONSARD și DU BELLAY, una dintre *Nuvelele exemplare* ale lui CERVANTES și numeroase tablouri.

W

WELSER

În 1476, patru frați Welser din AUGSBURG creează o societate comercială care își desfășoară activitatea mai cu seamă în Italia și care, începînd din 1490, comercializează argintul din Tirol. Marea epocă Welser începe în 1498, în momentul în care Anton întemeiază alături de cumnatul său o COMPANIE care instalează filiale în principalele piețe din Europa și face comerț cu lînă englezească, postavuri de Flandra, barcheturi din Germania de Sud, argint din Saxa și mirodenii. Welser, care deține plantații de trestie de zahăr la Madera (mai tîrziu se vor instala și în Canare), formează în 1505 un consorțiu pentru dirijarea mirodeniilor din Goa la LISABONA și, în 1519, finanțează și ei (dar mai puțin decît FUGGER) alegerea imperială a lui CAROL QUINTUL. În 1531, ei vor fi înnobilați iar o Welser se va căsători, în 1557, cu fiul împăratului Ferdinand I. La sfîrșitul secolului al XVI-lea, în încercarea de a recăpăta o parte din creanțele asupra monarhiei spaniole, compomise de semibancruta din 1575, a fost parte în contractele încheiate cu FILIP al II-lea, în 1586–1591, pentru importarea mirodeniilor din Orient. Situația lor nu s-a mai remediat după aceste încercări, așa că, în 1614, Matthias Welser a dat faliment. (BIBL.: R. Ehrenberg, *Le Siècle des Fugger*, Paris, 1956.)

Z

ZWINGLI, Ulrich

Născut în Elveția la Wildhaus (1484), și-a făcut studiile la Viena, apoi la Basel. A fost numit paroh la Glaris

în 1506, dar predicile sale împotriva mercenariatului l-au obligat să părăsească parohia în 1516. Capelan al pelerinajului din Einsiedeln de la 1516 la 1518, s-a ridicat împotriva practicilor religioase. După ce a fost ales predicator al colegialei din Zürich, a trecut de partea Reformei, o dată cu enoriașii săi. În 1525 a scris *De vera et falsa religione commentarius*, o lucrare foarte importantă, pe care a dedicat-o lui FRANCISC I și în care își expunea doctrina. Cu toate acestea, o mulțime de divergențe îl despărțeau de LUTHER – mai ales cu privire la euharistie – iar, în unele privințe, a rămas un adept al lui ERASMUS, cu care se aflase în relații. A devenit inspiratorul politicii din Zürich și nu a fost de acord cu separarea dintre Biserică și stat. În consecință, a organizat două campanii împotriva cantoanelor catolice. A fost omorît în bătălia de la Cappel din 1531.
(BIBL.: J. V. Pollet, *Huldrych Zwingli et la Réforme en Suisse*, Paris, 1963.)

ORIENTARE BIBLIOGRAFICĂ

I. LUCRĂRI GENERALE PROBLEMATICA RENAŞTERII

1. Lucrări generale

În franceză: H. HAUSER, *Le Prépondérence espagnole*, ed. a 3-a, Paris, 1948. R. MOUSNIER, *Les XVIe şi XVIIe siècles*,

ed. a 4-a, Paris, 1965. J. Cl. MARGOLIN *L'Avènement des temps modernes*, Paris, 1977.

În engleză: în *New Cambridge modern history*: G. R. POTTER, *The Renaissance, 1493–1520*, Cambridge, 1957, şi G. R. Elton, *The Reformation era, 1520–1529*, Cambridge, 1958. Cartea lui M. P. GILMORE, *The World of humanism*, New York, 1952, care, important, există în traducere franţuzească. Alte lucrări notabile în engleză: J. H. GRIMM, *The Reformation era, 1500– 1650*, New York, 1954 şi D. WEINSTEIN, *The Renaissance and the Reformation, 1300–1600*, New York, 1965.

În germană: în *Weltgeschichte*, t. III, K. LAMPRECHT, *Allgemeine Staatengeschichte*, Berlin, 1936. În *Neue Propyläen-Weltgeschichte*, reed. de Berlin, 1950, t. II şi mai ales t. III: *Das Zeitalter der religiösen Unwälzung... 1450–1650* de W. GOETZ, P. JOACHIMSEN etc. A se vedea de asemenea: E. HASSINGER, *Das Werden des neuzeitlichen Europa*, (1300–1600), Brunswick, 1959. Un atlas mereu util: F. W. PUTZGER; *Historischer Schulatlas*, ed. 63, 1954.

În italiană: C. BARNAGALLO, *Età moderna*, t. VI (I) şi VI (II), Torino, 1958. A se vedea şi G. SPINI, *Storia dell'età moderna dall'impero di Carlo Quinto all'illuminismo*, Roma, 1960; în seria *Le Civilità*, t. IV şi V: *Il Medio Evo*, şi *Rinascimento e Riforma*, Milano, 1964.

2. Problematica Renaşterii

Este expusă remarcabil în cartea lui W. K. FERGUSON, *The Renaissane in historical thought*, Boston, 1948, trad. franc. sub titlul *La Renaissance dans la pensée historique*, Paris, 1950. Cartea lui Ferguson se va completa cu I. D. şi A. S. TUBERVILLE, „Changing views of the Renaissance", in History, XVI, 1932; J. HUIZINGA, „le Problème de la Renaissance", în *Revue des cours et conférences*, XL, 1938–1939; C. CARBONARA, „Il Secolo XV", în *Storia della filosofia italiana* de F. M. SCACCA, t. VI, Milano, 1943; *Pensée humaniste et tradition chrétienne aux XVe et XVIe siècles* (colocviu), Paris, 1950; W. K. FERGUSON, „The Church in a changing world. A contribution to the interpretation of the Renaissance", în *American historical review*, XLI, 1953–1954; *Il Rinascimento, significato e limiti*, Florenţa, 1953; L. TRENARD. „Un colloque sur la Renaissance", în *Information historique*, XVIII, 1956; *Actes du*

Colloque sur la Renaissance, Paris, 1958; E. F. Jacob, „An approach to the Renaissance", în *Italian Renaissances studies*, Londra, 1960 (bilanţ al cercetărilor de după 1900 în privinţa Renaşterii); E. Garin, *Moyen Age et Renaissance*, Paris, 1969, şi La Renaissance, Verviers, 1970. Aceste lucrări au permis să se ia distanţă faţă de: J. MICHELET, a cărui vol. VII din *Istoria Franţei* a apărut în 1855; J. BURCKHARDT, *Die Kultur der Renaissance in Italien, Ein Versuch*, Bâle, 1860, trad. franc. de H. SCHMITT şi R. KLEIN, Paris, 1958; şi chiar de E. CASSIRER, *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance*, Leipzig, 1927.

Istoricii ştiinţelor au privit Renaşterea ca pe o perioadă de declin fiecare în domeniul lui; P. DUHEM, *Études sur Léonard de Vinci*, Paris, 1906–1913, şi *Le Sistème du monde, histoire des doctrines cosmologiques de Platon à Copernic*, 5 vol., Paris, 1913-1917; L. THORNDIKE, *A history of magic and experimental science*, 6 vol., New York, 1923-1941. În fine, mai mulţi istorici au căutat să demonstreze, în contra tradiţiei burckhardtiene, că umanismul fusese o apărare a creştinismului ortodox faţă de individualismul heterodox sau de filosofiile nereligioase. Pe de o parte este vorba de: G. TOFFANIN, *Che cosa fu l'umanesimo*, Florenţa, 1919; *La Fine del umanesimo*, Milano, 1920; *Il Cinquecento*, Milano, 1928; *Storia dell'umanesimo dal XIII al XVI secolo*, Neapole, 1933; şi pe de altă parte de: D. BUSCH, *Mythology and the Renaissance tradition in English poetry*, Minneapolis, 1932, şi *The Renaissance and English humanism*, Toronto, 1939. Graţie lucrărilor lui H. HAYDN, *The Counter-Renaissance*, New York, 1950 (termenul este calchiat după cel de „Contraformă") şi de E. BATTISTI, *L'Antirinascimento*, Milano, 1962, cu apariţia unui nou punct de vedere, anume că o Renaştere şi o anti-Renaştere ar fi evoluat concomitent. Discut acest punct de vedere în *Le Péché et la peur*, Paris, 1983. Lucrarea lui A. CHASTEL şi R. KLEIN, *L'Age de l'humanisme*, Paris, 1963, se recomandă nu numai printr-o ilustrare variată şi originală, dar şi printr-un text care concentrează esenţialul achiziţiilor recente din ştiinţa istorică asupra epocii Renaşterii.

II. RELAŢII INTERNAŢIONALE DIPLOMAŢIE. ARMATĂ

G. ZELLER, *Les Temps modernes, de Christophe Colomb à Cromwell*, Paris, 1953. Tot lui G. ZELLER i se datorează în plus trei articole importante „Les Relations internationales

aux temps de la Renaissance", în *Revue des cours et conférences*, XXXVII, 1935–1936; „les Relations internationales au temps des guerres de Religion", *ibid.*, XXXIX, 1937–1938; „Aux origines de notre système douanier. Les premières taxes a l'importation (XVIe siecle)", în *Mélanges*, 1945 (t. III, *Études historiques*) publicate de facultatea de litere din Strasbourg, 1947. În aceeași măsură de fundamental, G. MATTINGLY, *Renaissance diplomacy*, Londra, 1955. Un aspect multă vreme neglijat al raporturilor internaționale a fost studiat de B.CIALDEA, *La Formazione dell'ordinamento maritimo nelle relazioni internazionali (secoli XIV–XVIII)*, 2 vol., Milano, 1959.

Despre formarea forțelor armate permanente, se va consulta P. PIERI, *Il Rinascimento e la crisi militare italiana*, Torino, 1952. Remarcabilă recenta lucrare a lui Ph. CONTAMINE, *La Guerre au Moyen Age*, Paris, 1980.

III. ISTORII NAȚIONALE
(Lucrări cu caracter general despre fiecare țară)

Pentru Franța, remarcabilă *Histoire de France* (Larousse), coordonată de G. DUBY; aici vol. II, Paris, 1971.

Pentru Anglia, a se vedea mai ales *Oxford History of England*, coordonată de G. N. CLARK, pentru perioada 1400–1603, 4 vol., apărute din 1952 în 1961.

Pentru Germania: lucrarea clasică a lui B. GEBHARDT, *Handbuch der deutschen Geschichte* (aici vol. I și II) ed. a 8-a, Stuttgart, 1954–1960. Cu același titlu și o suită de coordonată de L. JUST: aici, în special, t. IV. O lucrare clasică desrpe Carol Quintul: K. BRANDI, *Kaiser Karl V. Werden und Schicksal einer Persönlichkeit und eines Weltreiches*, München, 1937.

Pentru Austria, H. Hantsch, *Die Geschichte Oesterreichs*, t. I (pînă în 1648), Viena-Graz, 1959.

Pentru Țările de Jos, *Histoire de Belgique* de H. PIRENNE în ediția din 1948–1951. Istoria Provinciilor-Unite a fost reluată de *Algemeine Gaschiedenis der Nederlanden*, în 12 vol., Haga, 1949-1968. În engleză există cartea bine informată a lui P. GEYL, *The Revolt of the Netherlands (1555–1609)*, ediția a 2-a, Londra, 1958.

Pentru Elveţia: *Nouvelle histoire de la Suisse et des Suisses*, 3 vol., Lausanne, 1983.

Pentru Italia, trei lucrări esenţiale: *Storia d'Italia illustrata*, care consacră două capitole studiului nostru; *Storia politica d'Italia*, mai ales t. II; E. Garin, *Il Rinascimento italiano*, Milano, 1941; J. DELUMEAU, *L'Italie de Botticelli à Bonaparte*, Paris, 1974.

Pentru Spania: marea *Historia de España*, făcută de R. MENENDÉZ PIDAL: ultimile tomuri apărute sînt XIV (secolul al XIV-lea), XV (secolul al XV-lea), XIX (1) şi (2) (Filip al II-lea). O lucrare clasică pentru Spania şi pentru imperiul spaniol este cea a lui R. B. MERRIMAN, *The Rise of the Spanish Empire in the Old World and the New*, 4 vol., New York, 1918–1934.

Pentru Portugalia: mai cu seamă D. PERES, *Historia de Portugal*, 8 vol., Barcelone, 1929-1935.

Pentru Boemia, lucrările clasice dar oarecum parţiale, sînt în principal cele ale lui E. DENIS, *Huss et la guerre des Hussites*, Paris, 1903, şi *La Fin de l'indépedence bohême*, 2 vol., Paris, 1890. I se va adăuga J. V. POLISENSKY, *History of Czechoslovakia in outline*, Praga, 1948.

Pentru Polonia, înainte de orice, *Cambridge history of Poland*, vol. I, *From the origins to Sobieski* (to 1696), a apărut în 1950. În franceză, A. GIEYSZTOR, S. HERBST, B. LESNODORSKI, *Mille ans de l'histoire polonaise*, Varşovia, 1959, şi A. JOBERT, *Histoire de la Pologne*, Paris, 1953.

IV. DOCTRINE POLITICE STATUL. SENTIMENTUL NAŢIONAL

Despre dezvoltarea reflecţiei politice în epoca Renaşterii: G. DE LAGARDE, *Recherches sur l'esprit politique de la Réforme*, Paris, 1926, şi *La Naissance de l'esprit laïque au déclin du Moyen Age*, Paris, 6 vol., 1942–1948; şi pe de altă parte, teza fundamentală a lui P. MESNARD, *L'Essor de la philosophie politique au XVIe siècle*, Paris, 1936. Despre progresele reflecţiei politice din Anglia, o lucrare clasică este aceea a lui S. B. CHRIMES, *English constitutional ideas in the XVth century*, Cambridge, 1936, de completat cu F. LE VAN BAUMER, *The Early Tudor theory of kingship*, New

Haven, 1940. Important: F. CHABOD, *De Machiavel à Benedetto Croce*, Geneva, 1970. Importantă și G. WEISE, *L'Ideale Eroico del Rinascimento*, 2 vol., Neapole, 1961–1965. Tema utopiei a fost studiată la două întruniri organizate de C.N.R.S.: *Les Utopies à la Renaissance*, Paris-Bruxelles, 1963, și *Le Soleil à la Renaissance*, Paris-Bruxelles, 1965.

Gîndirea politică a lui Erasmus a fost examinată de K. L. BORN, „Erasmus on political ethics: Institutio principis christiani", *Political science quarterly*, XLIII, 1928, dar și în cartea deja citată a lui P. MESNARD, în studiile lui A. RENAUDET, în special *Érasme, sa pensée religieuse et son action d'après sa correspondance (1518–1521)*, Paris, 1926; în fine, în excelenta cărticică a lui J.C. MARGOLIN, *Érasme par lui-même*, Paris, 1965.

Gîndirea politică a lui Macchiavelli a făcut obiectul unei enorme literaturi: A. RENAUDET, *Machiavel*, ed. din 1957; G. SASSO, *Niccolo Machiavelli, storio del suo pensiero politico*, Neapole, 1958; J.R. HALE, *Machiavelli and Renaissance Italy*, New York, 1960. Foarte folositor încă articolul lui E. W. COCHRANE, „Machiavelli, 1940–1960" în *Journal of modern history*, XXXIII, 1961, și lucrarea lui F. GILBERT, *Machiavelli and Guicciardini politics and history in XVIth century Florence*, Princeton, 1965.

Există discuții între istorici cu privire la sentimentul național din epoca Renașterii: cf. H. KOHN, *The Idea of Nationalism. A study of its Origins and Background*, New York, 1945; H. LAPEYRE, *Les Monarchies européennes du XVIe siècle*, Paris, 1967; B. GUENEE, *L'Occident aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1971.

Evoluția generală a instituțiilor ar putea fi sesizată mulțumită lui F. HARTUNG și R. MOUSNIER, „De quelques problèmes concernant la monarchie absolue", în *Xe Congres international des sciences historiques. Rapports*, Roma, 1955. Pentru celelalte țări se vor utiliza: R. DOUCET, *Les Institutions de la France au XVIe siècle*; R. MOUSNIER, *Études sur la France de 1492–1559*, partea I, Paris, 1957; J. RUSSEL MAJOR, *Representative institutions in Renaissance France, 1421–1559*, Madison (Wisconsin), 1960, și *The Deputies to the Estates General in Renaissance France*, Madison (Wisconsin), 1960; D. L. KEIR, *The Constitutional history of modern Britain, 1485–1937*, ed. a 3-a, Londra, 1947; C. BAR-

RACLOUGH, *The origins of modern Germany*, Oxford, 1947; F. HARTUNG, *Deutsche Verfassungs Geschichte*, ed. a 17-a, Stuttgart, 1959; H. K. KOENIGSBERGER, *The Government of Sicily under Philippe II of Spain*, Londra, 1951; G. CONIGLIO, *Il Regno di Napoli al tempo di Carlo Quinto*, Neapole, 1951; R. von ALBERTINI, *Das Florentinische Staatsbewusstein im Uebergang von der Republik zum Prinzipat*, Berna, 1955; F. CHABOD, *Lo Stato di Milano nella prima metà del secolo XVI*, Roma, 1955; J. C. DAVIS, *The Decline of the Venetian nobility as a rulingclass*, Baltimore, 1962; N. RUBINSTEIN, *The Government of Florence under the Medici, 1434 to 1494*, Oxford, 1966; P. VILAR, La *Catalogne dans l'Espagne moderne*, t. I, Paris, 1962. J. A. MARAVALL, *Estado moderno y mentalidad social, siglos XV a XVIII*, 2 vol., Madrid, 1972.

V. PROBLEME DE NAVIGAȚIE ȘI CĂLĂTORII GEOGRAFICE

Glossaire nautique de A. JAL, Paris, 1848, este în curs de revizuire la inițiativa lui M. MOLLAT. Acest istoric a publicat de altfel lucrările unei întregi serii de colocvii internaționale pe tema istoriei maritime: *Le Navire et l'économie maritime du Moyen Age au XVIIIe siecle, principalment en Méditeranée*, Paris, 1958; *Le Navire et l'économie maritime dans les mers du nord de l'Europe, du Moyen Age au XVIIIe siècle*, Paris, 1960; *Les Sources de l'histoire maritime en Europe du Moyen Age au XVIII siècle*, Paris, 1962; *Les Aspects internationaux de la decouvert oceanique au XVe și XVIe siècles*, Paris, 1966.

Despre construcția navală, F. C. LANE, *Navires et constructeurs a Venise pendant la Renaissance*, Paris, 1965, și capitolele specializate din marea *Histoire générale des techniques*, t. 2, coordon. de M. DAUMAS.

Cu privire la arta nautică a se raporta la biblioteca *Histoire des sciences et des techniques*, de R. P. RUSSO, Paris, 1954, la R. DE LOTURE, *La Navigation à travers les âges. Evolution de la technique nautique et de ses applications*, Paris, 1952, și *Histoire générale des techniques* de M. DAUMAS, deja citată.

Pentru cartografie, mai ales între L. BAGROW, *Die Geschichte des Kartographie*, Berlin, 1951, și G. R. CRONE,

Maps ant their makers, Londra, 1953 (plus rezumatul). Revista *Imago Mundi* (Haga) se consacră cartografiei vechi. Să nu se uite L. GALLOIS, *Les Géographes allemands de la Renaissance*, Paris, 1890, și F. de DAINVILLE, *La Géographie des humanistes*, 1940.

Călătoriile geografice au fost studiate de B. PENROSE, *Travel and discovery in the Renaissance*, 1420–1620, Cambridge (Massachusetts), 1952; G. LE GENTIL, *Découverte du monde*, Paris, 1954; J. H. PARRY, *The Age of Renaissance. Discovery, exploitation and settlement, 1500 to 1650*, Londra, 1963. La subiectul descoperiri portugheze, două cărți majore: S.E. MORISON, *Portuguese voyages to America in the XVth century*, Cambridge (Massachusetts), 1940, și D. PERES, *Historia dos descobrimentos portugueses*, 3 vol., Porto, 1943-1946.

Implantarea europeană în afara hotarelor continentului va fi abordată cu ajutorul lui P. CHAUNU, *L'Expansion européenne (XIIIe, XIVe, XVe siècles)*, Paris, 1968 și *Conquête et exploitation des nouveaux mondes*, Paris, 1969. Studii specializate: a) Pentru portughezi, *Historia da expanso portuguesa no mundo*, 3 vol., Lisabona, 1937–1942; publicațiile cu prilejul celui de-al cincilea centenar al lui Henric Navigatorul, Lisabona, 1960, și V. M. GODINHO, *L'Économie de l'Empire portugais aux XVe et XVIe siècles*, Paris, 1969. C. R. BOXER, *Four centuries of Portuguese expansion, 1415–1825*, Johannesburg, 1961. b) Pentru spanioli, în afară de lucrarea deja citată a lui R. B. MERRIMAN, *The Rise of the Spanish Empire...*, G. H. HARING, *The Spanish Empire in America*, New York, 1947; J. VICENS VIVES și colaboratorii, *Historia economica y social de España y America*, 4 vol., Barcelona, 1957 și urm.; P. CHAUNU, *L'Amérique et les Amériques*, Paris, 1964. Mai strict economice: C. H. HARING, *Trade and navigation between Spain and the Indies in the time of the Habsburgs*, New York, 1918; J. H. HAMILTON, *American treasure and price revolution in Spain*, 1501–1650, Cambridge (Massachusetts), 1934; P. și H. CHAUNU, *Séville et l'Atlantique, 1504–1650*, 12 vol., și un atlas, Paris, 1955–1960 (lumea spaniolă studiată prin documentele Casei de la contratación); P. CHAUNU, *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques*, Paris, 1960. c) Pentru englezi, mai cu seamă, *Cambridge history of the British Empire*, Cambridge, 1929 și urm., aici t. I, și J. A. WILLIAMSON, *A short history of British expansion*, 2 vol., Londra, 1943-1945. d) Pentru francezi, Ch.-A. JULIEN, *Les Francais en Amérique pendant la première moitié du XVIe siècle* (texte), Paris, 1946; *Les*

Français en Amérique. Les voyages de decouvertes et les premièrs etablissments (XVe–XVIe siècles), Paris, 1948; *Les Français en Amérique pendant la seconde moitié du XVIe siècle. Le Brésil et les Bresiliens* (texte), Paris, 1953. Cu privire la problemele pe care le-a pus colonizarea creştinismului, o carte foarte frumoasă: L. HANKE, *Colonisation et conscience chrétienne*, Paris, 1957. O lucrare cu totul remarcabilă mai ales cu privire la reacţiile indiene faţă de colonizarea spaniolă: N. WACHTEL, *La Vision des vaincus*, Paris, 1971.

VI. ECONOMIE. CONJUNCTURĂ. MONEDĂ (Lucrări generale)

Două ghiduri recente şi comode: J. HEERS. *L'Occident aux XIVe et XVe siècles, aspects économiques et sociaux*, ed. a 2-a, Paris, 1966, şi F. MAURO, *Le XVIe siècle européen, aspects économiques*, Paris, 1966. Naşterea capitalismului, după lucrarea lui Karl Marx, a făcut obiectul unei serii de studii şi de confruntări cu problemele religioase: M. WEBER, *Die Protestantische Ethik und des Geist des Kapitalismus*, Tübingen, 1904– 1905, trad. franc. 1964; E. TROELTSCH, *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung des modernen Welt*, München, 1911; L. BRETANO, *Die Anfänge des modernen Kapitalismus*, München, 1916; W. SOMBART, *Der Modern Kapitalismus*, 6 vol., Leipzig, 1921–1926; H. SEE, *Les Origines du capitalisme moderne*, Paris, 1926; R. H. TAWNEY, *Religion and the rise of capitalism*, Londra, 1926, trad. franc., Paris, 1951; H. HAUSER, *Les Débuts du capitalisme*, Paris, 1927; H. M. ROBERT SON, *Aspects of the rise of economical individualism: a criticism of Max Weber and his school*, Cambridge, 1933; M. DOOBS, *Studies in the development of capitalism*, Londra, 1946 (marxist).

Istorii economice generale: *Cambridge economic history of Europe*, 3 vol., Cambridge, 1942–1962 (fundamental); A. SAPORI, *Studi di storia economica medievale*, Florenţa, 1946; G. LUZZATTO, *Storia economica dell'età moderna e contemporanea*, t. I, Padova, 1950; H. PIRENNE, *Histoire économique de l'Occident médiéval*, Paris, 1951; J. KULICHER, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und des Neuzeit*, 2 vol., München-Berlin, 1954; M. MOLLAT, P. JOHANSEN, M. M. POSTAN, A. SAPORI şi C. VERLINDEN, „L'Économie européen aux derniers siècles du Moyen Age“, în *Xe Congres international des sciences historiques. Rapports*, Roma, 1955 (important); M. MOLLAT,

„Y a-t-il une économie de la Renaissance?", în *Actes de la Colloque sur la Renaissance*, organizat de Societatea de istorie modernă în 1956, Paris, 1958. În fine, marea sinteză a lui F. BRAUDEL, *Civilisation matérielle et capitalisme*, 3 vol., Paris, 1979.

Mişcările de preţuri şi studiul conjuncturii au făcut, în aceşti ultimi ani, obiectul a foarte numeroase cercetări locale, publicate sau analizate mai cu seamă în *Annales, E. S. C.* În plan general: G. WIEBE, *Zur Geschichts des Preisrevolution des XVI. unde XVII. Jahrhunderts*, Leipzig, 1895; F. SIMIAND, *Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement général des prix du XVIe au XIXe siècle*, Paris, 1932; R. LOPEZ şi H. A. MISKIMIN, „The Economic depression of the Renaissance", în *Economic history review*, aprilie 1962, pp. 408–426; M. MALOWIST, „Un essai d'histoire comparée: les mouvements d'expansion en Europe aux XVe et XVIe siecles", în *Annales, E. S. C.*, 1962, pp. 923–929; C. CIPOLLA, R. LOPEZ şi H. A. MISKIMIN, „Economic depression of the Renaissance", în *Economic history review*, aprilie, 1964, pp. 519–529. Asupra monedei şi fenomenelor monetare, a se raporta la J. I. LE BRANCHU, *Écrits notables sur la monnaie, de Copernic à Davanzati*, Paris, 1934, şi „la Théorie quantitative de la monnaie au XVIe siècle", în *Revue d'économie politique*, XLVIII, 1934. Cartea lui F. SPOONER, *L'Économie mondiale et les frappes monetaires en France*, Paris, 1956 nu este – o indică şi titlul – consacrată doar Franţei.

Studii cu referire la diferite ţări:
Franţa: H. HAUSER, *Recherches et documents sur l'histoire des prix en France de 1500 à 1800*, Paris, 1936; G. MARTIN, *Histoire éconoique et financière de la France*, Paris, 1927; H. SEE, *Histoire économique de la France*, t. I, Paris, 1948; J. MEUVRET, „Circulation monetaire et utilisation économique de la monnaie dans la France du XVIe et du XVIIe siècle", în *Études d'histoire moderne et contemporaine*, t. I, 1947; D. SCHNAPFER, *Histoire d'un instrument de crédit: les rentes au XVIe siècle*, Paris, 1958; M. BAULANT et J. MEUVRET, *Prix des céréales extraits de la mercuriale de Paris*, 2 vol., Paris, 1960–1962.

Anglia: W. BEVERIDGE, *Prices and wages in England from the XIIth to the XIXth century*, Londra, 1939; F. J. FISHER. „Commercial trends and policy in the XVIIth century England", în *Economic history review*, X, nr. 2, 1940; „The

XVIIth and XVIth centuries: the dark ages in English economic history", în *Economica*, XXIV, nr. 93; „Essays inthe economic and soaçial history of Tudor and Stuart England", în *Mélanges R. H. Tawney*, Londra, 1961; E. LIPSON, *The Economic history of England*, mai ales vol. II și III, Londra, 1943; M. BRIGGS și P. JORDAN, *Economic history of England*, t. I: *Early times to 1760*, Londra, 1949; E. M. CARUS-WILSON, *Essays in economic history* (culegere de articole), 3 vol., Londra, 1955–1962; E. BROWN și S. HOPKINS, patru articole despre prețuri și salarii în *Economica* din 1955 (XXII), 1956 (XXIII), 1957 (XXIV) și 1961 (XXVIII).

Germania și Austria: M. J. ELSAS. *Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland vom ausgehenden Mittelalter bis zum Beginn des XIX. Jahrhunderts*, 3 vol., Leyde, 1936–1949; A. F. PRIBRAM, *Materialen zur Geschichte der Preise und Löhne in Oesterreich*, Viena, 1938; H. BECHTEL, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands von der Vorzeit bis zum Ende des Mittelalters*, München, 1951; H. MOTTEK, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. Ein Grundriss*, Berlin, 1957.

Țările de Jos și Provinciile-Unite; J. A. VAN HOUTTE, *Esquisse d'une histoire économique de la Belgique*, Louvain, 1943; N. W. POSTHUMUS, *Inquiry into the history of prices in Holland*, Leyda, 1946; C. VERLINDEN, J. CRAEYBECKX și E. SCHILLERS, „Mouvements des prix et des salaires en Belgique au XVIe siecle", în *Annales E. S. C.*, 1955, pp. 173–198; C. VERLINDEN. *Dokumenten voor de Geschiedenis van Prijzen en Loen in Vlaanderen en Brabant (XVe–XVIIIe eeuw)*, Bruges, 1959; H. VAN DER WEE, „Typologie des crises et changements de structures aux Pays-Bas (XVe – XVIe siècles)", în *Annales E. S. C.*, 1963, pp. 209-225.

Elveția: A. HAUSER, *Schweizerische Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Zürich, 1961.

Țările meridionale: un clasic: F. BRAUDEL, *La Méditerranée et le monde méditerranéen a l'époque de Philippe II*, reedit. în 2 vol., Paris, 1967; H. LAPEYRE și R. CARANDE, *Relaciones comerciales en el Mediterraneo durante el siglo XVI*, Cagliari, 1957. 1) Italia: G. LUZZATTO, *Storia economica d'Italia*, t. I, Roma, 1949; C. CIPOLLA, „The Decline of Italy", în *Economic history review*, 1952, pp. 178 și urm., *Mouvements monetaires dans l'État de Milan*, Paris, 1952, și *Prezzi, salari e teoria dei salari in Lombardia alla*

fine del Cinquecento, Roma, 1956; F. MELIS, *Aspetti della vita economica medievale*, Florența-Sienna, 1962, *Documenti per la storia economica dei secoli XIII–XVII*, Florența, 1972 și *Origini e sviluppi delle assicurazioni in Italia (secoli XIV–XVI)*, Roma, 1975. 2) Spania: E. J. HAMILTON, *American treasure and the price revolution in Spain, 1501–1650*, Cambridge (Massachusetts), 1934, și *Money, prices and wages in Valencia, Aragon and Navarra, 1351–1600*, Cambridge (Massachusetts), 1936; R. CARANDE, *Carlos Quinto y sus banqueros*, t. I: *La Vida económica de Castilla en una fase de su hegemonía 1516–1556)*, Madrid, 1943, reedit., 1965; t. II: *La Hacienda real de Castilla*, Madrid, 1949; J. VICENS VIVES, *Historia económica y social de España y América Española*, Barcelona, 1957, t. II și III; *Historia económica de España*, Barcelona, 1959, J. NADAL, „La Revolución de los precios españoles en el siglo XVI. Estado actual de la cuestión", în *Hispania*, 1959. Portugalia: V. M. GODINHO; *L'Économie de l'empire portugais...*, deja citată.

VII. SATE ȘI ORAȘE

Sate.

Lucrări generale: *Recueils de la Société Jean-Bodin*, t. III: *La Tenure*, Bruxelles, 1938; t. IV: *La Domaine*, 1949; R. GRAND și R. DELATOUCHE, *L'Agriculture du Moyen Age, de la fin de l'Empire romain au XVIe siècle*, Paris, 1950; J. MEUVRET, „Agronomie et jardinage au XVIe et au XVIIe siècle", în *Mélanges Lucien Febvre*, t. II, Paris, 1953; A. KLIMA și J. MAWREK, „La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe centrale (XVI – XVIIIe siècle)", *XIe Congrès international des sciences historiques. Rapports*, vol. IV, Stockholm, 1960; B. H. SLICHER VAN BATH, *De Agrarische Geschiedenis van West-Europa, 1500–1850*, Utrecht, 1960, trad., angl., Londra, 1963 (lucrare fundamentală); de același autor: „Yield ratios, 1810–1820", în *A. A. G. Bijdragen*, X, 1963; capital, de asemenea, studiul colectiv, *Villages désertés et histoire économique, XI–XVIIIe siècles*, Paris, 1965. Despre evoluția climei, E. LE ROY LADURIE a dat un studiu pasionant: *Histoire du climat depuis l'an mil*, Paris, 1967 (reedit. 1982).

Studii pe țări:

Franța: P. RAVEAU, *L'Agriculture el les classes paysannes: La transformation de la propriété dans le haut Poitou au XVIe siècle*, Paris, 1926, și *Essai sur la situation économique et*

l'état social en Poitou au XVIe siècle, Paris, 1931; R. DION, Essai sur la formation du paysage rural français, Tours, 1934, și *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle*, Paris, 1959; R. BOUTRUCHE, *La Crise d'une société: seigneurs et paysans du Bordelais pendant la guerre de Cent Ans*, Paris, 1947; M. BLOCH, *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française*, a 2-a ediție, t. I, Paris, 1953; t. II, supliment de R. DAUVERGNE, un clasic al istoriografiei franceze; apoi iarăși D. BLOCH, *Seigneurie française et manoir anglais*, prefață și bibliografie de G. DUBY, Paris, 1960; G. ROUPNEL, *Histoire de la campagne française*, Paris, 1955; L. MERLE, *La Métairie et l'évolution agraire de la Gatine potevine, de la fin du Moyen Age à la Révolution*, Paris, 1959; M. DEVÈZE; *La Vie de la forêt française au XVIe siècle*, 2 vol., Paris, 1961; G. FOURQUIN, *Les Campagnes de la région parisienne à la fin du Moyen Age*, Paris, 1964; E. LE ROY LADURIE, *Les Paysans de Languedoc*, 2 vol., Paris, 1966 (o sinteză de o amploare excepțională).

Anglia: R. H. TAWNEY, *The Agrarian problem in the XVIth century*, Londra, 1912; H. G. DARBY, *The English rural labourer (his home, furniture, clothing and food from Tudor to Victorian times)*, Londra, 1949; *The Farmer's tools, 1500–1900*, Londra, 1952; M. W. BERESFORD, *The lost villages of England*, New York, 1954, și *Medieval England, an aerial survey*, Cambridge, 1958; H. J. HABAKKUK, „la Disparition du paysan anglais", în *Annales, E. S. C.*, 1965, pp. 649–663; H. P. FINBERG, *The Agrarian history of England and Wales*, vol. III și IV, Cambridge, 1966.

Germania: W. ABEL: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom XIII. bis XIX. Jahrhundert*, Berlin, 1935; *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, Jena, 1943; „Wüstungen und Presfall im spämittelalterlichen Europa", în *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, 1953; *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter his zum XIX. Jarhundert*, Stuttgart, 1962 (t. II din *Deutsche Agraffeschichte* de G. FRANZ); *Die drei Epochen der deutschen Agraggeschichte*, Hanovra, 1963; G. THEUERKAUF, *Land und Lehnwesen vom XIV. bis zum XVI. Jahrhundert*, Köln, 1961.

Țările de Jos și Provinciile-Unite: L. GÉNICOT, *L'Économie rurale namuroise au bas Moyen Age*, Namur, 1943; B. H. SLICHER VAN BATH, „Agriculture in the Low Countries

(1600–1800)“, în *Relazioni del Xe Congresso internazionale di scienze storiche*, IV: *Storia moderna*, Roma, 1955.

Italia: G. TOMASSETTI, *La Campagna romana*, Roma, 1910–1926, mai cu seamă vol. I; E. SERENI, *Histoire du paysage rural italien*, Paris, 1964.

Spania: J. KLEIN, *The Mesta: a study of Spanish economic history*, Cambridge (Massachusetts), 1920; J. VICENS VIVES, *El gran sindicato remensa*, Madrid, 1954; F. MOMBLANCH y GONZALBEZ, *Historia de la Albufera de Valencia*, Valencia, 1960; J. VAN KLAVEREN *Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens im 16. und 17. Jahrhundert*, Stuttgart, 1960; J. GENTIL DA SILVA, „Villages castillans et types de production au XVIe siècle“, în *Annales E. S. C.*, 1963, pp. 729–744; N. SALOMON, *La Campagne de Nouvelle-Castille à la fin du XVIe siècle d'après les „Relaciones topográficas“*, Paris, 1964; J. GARCÍA FERNÁNDEZ, „Champs ouverts et champs clôturés en Vieille-Castille“, în *Annales, E. S. C.*, 1965, pp. 692–718.

Portugalia: V. RAU, „Large-scale agricultural enterprise in post-medieval Portugal“, în *Ire Conférence internationale d'histoire économique*, Stockholm, 1960, pp. 452–432.

America: cîteva opere fundamentale: L. B. SIMPSON, *the Encomienda in New Spain. Forced native labor in the Spanish colonies, 1492–1559*, Berkeley, 1950, și *Exploitations of land in central Mexico in the XVIth century*, Berkeley, 1952; Fr. CHEVALIER, La *Formation des grands domaines au Mexique. Terre et société au XVIe et XVIIe siècles*, Paris, 1952.

Orașe
Urbanism și lucrări generale: P. LAVEDAN, *Histoire de l'urbanisme*, 3 vol., Paris, 1941–1952, și la *Représentation des villes dans l'art du Moyen Age*, Paris, 1954; *Recueils de la Société Jean-Bodin*, t. VI: les Villes, 2 vol., Bruxelles, 1954; M. MORINI, *Atlante di storia dell'urbanistica*, Milano, 1964.

Studii despre urbanism grupate pe țări.
Franța: R. DOUCET, „Lyon au XVIe siècle“, t. V (pp. 346–549) din *Histoire de Lyon*; Ph. DOLLINGER, „le Chiffre de la population de Paris au XVIe siècle: 210 000 ou 80 000 habitants?“ în *Revue historique*, 1956; colect. *Histoire des villes*, coordonată de Ph. WOLFF, Toulouse, 1959 și urm.,

G. DUBY, *Histoire de la France urbaine*, t. III, Paris, 1981; Ph. WOLFF, *Histoire de Toulouse*, Toulouse, 1959; A. FRIEDMANN, *Paris, ses rues, ses paroisses, du Moyen Age à la Révolution*, Paris, 1959; *Paris, croissance d'une capitale* (colocviu), Paris, 1961; Altă carte importantă: B. GEREMEK, *Le Salariat dans l'artisanat parisien aux XIIIe – XVIe siècle*, Paris-Haga, 1968.

Anglia: F. J. FISHER; „The Development of the London food market, 1540–1640", în *Economic history review*, V, 1935, și „The Development of London as a centre of conspicuous consumption in the XVIth and XVIIth centuries", în *Transactions of the royal historical society*, 1948; E. ECKWALL; *Studies in the population of medieval London*, Stockholm, 1956; W. G. HOSKINS, „English provincial towns in the early XVIth century", în *Transactions of the royal historical society*, 1956; A. H. DODD, „Elizabethan towns and cities", în *History to-day*, XI, 1961.

Germania: J. SCHILDHAUER, *Soziale, politische und religiöse Auseinandersetzung in den Hansesstädten Stralsund, Rostock unde Wismar im ersten Drittel des XVI. Jahrhunderts*, Weimar, 1959; H. MAUERSBERG, *Wirtschafts und Sozialgeschichte zentraleuropaïscher Städte in neurer Zeit*, Göttingen, 1960; G. STRAUSS, *Nuremberg in the 16th century*, New York-Londra, 1966.

Țările de Jos (între granițele din epocă) și Provinciile-Unite: H. VAN WERVEKE, *Bruges et Anvers: huit siècles de commerce flamand*, Bruxelles, 1944; E. SABBE, *Anvers, métropole de l'Occident, 1492–1566*, Bruxelles, 1951; G. L. BURKE *The Making of Dutch towns*, Londra, 1956; H. VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp market and the European economy*, 3 vol., Haga, 1963.

Elveția: P. MEISSEL, *Die Verfassung und Verwaltung der Stadt Konstanz im XVI. Jarhundert*, Constance, 1957; F. BERGIER, *Genève et l'économie européenne de la Renaissance*, Paris, 1963.

Italia: F. CAZZAMINI MUSSI, *Milano durante la dominazione spagnuola, 1525–1706*, Milano, 1947; J. HEERS, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, Paris, 1961; J. ALAZARD, *La Venise de la Renaissance*, Paris, 1956; G. LUZZATO, *Storia economica di Venezia dall' XI al XVI secolo*, Veneția, 1961; F. T. PERRENS, *Histoire de Flo-*

rence, 6 vol., Paris, 1877-1883, şi *Histoire de Florence depuis la domination des Medicis jusqu'à la chute de la république (1434–1531)*, 3 vol., Paris, 1889–1890; R. DAVIDSON, *Geschichte von Florenz*, 4 vol., Berlin, 1896–1927, trad. ital, Florenţa, 1956; F. SCHEVILL, *Medieval and Renaissance Florence*, 2 vol., New York, ed. din 1963; D. HERLIHY, *Pisa in the early Renaissance. A study of urban growth*, New Haven, 1958; J. DELUMEAU, *La Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle*, 2 vol., Paris, 1957–1959; rezumat în Rome au XVIe siècle, Paris, 1975.

Peninsula Iberică: L. TORRES BALBAS, *Resumen histórico del urbanismo en España*, Madrid, 1954; B. BENNASSAR, „*Medina del Campo. Un exemple de structures de l'Espagne au XVIe siècle*", în *Revue d'histoire economique*, 1961; J. B. BEBIANO, *O Porto de Lisbõa. Estudo de historia economica*, Lisabona, 1960; J. A. MARAVALL, *Las Communidades de Castilla*, Madrid, 1963; o excelentă monografie a lui B. BENNASSAR, *Valladolid et ses campagnes au XVIe siècle*, Paris, 1967.

America: P. W. POWELL, *Soldiers, Indians and silver*, Berkeley, 1952 (studiu al oraşelor miniere din Mexic).

VIII. TEHNICI. MEŞTEŞUGURI. INDUSTRIE

Lucrări de ansamblu cu privire la tehnici şi istorii generale cu privire la muncă: A. FANFANI, *Storia del lavoro in Italia dalla fine del secolo XV agli inizi del secolo XVIII*, Milano, 1943; J. U. NEF, *La Guerre et le progrès humain*, Paris, 1954; G. SINGER, E. J. HOLMYARD, A. R. HALL şi T. I. WILLIAMS, *A history of technology*, vol. III: *From the Renaissance to the industrial revolution (1500–1750)*, Oxford, 1957; B. GILLE, *Les Ingenieurs de la Renaissance*, Paris, 1964; *Histoire générale des techniques* (sub conducerea lui M. DAUMAS), t. II: *Les Premières étapes du machinisme (1450–1730)*, Paris, 1965.

Meşteşugărit: a se vedea pentru Franţa: H. HAUSER, *Ouvriers du temps passé*, Paris, 1898, şi *Les Métiers dans la littérature française du XVIe siècle*, Paris, 1934; E. LEVASSEUR, *Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France avant 1789*, Paris, 1901; E. COORNAERT, *Les Corporations en France avant 1789*, Paris, 1941. – Pentru Anglia: S. KRAMER, *The English craft guilds: studies in their*

progress and decline, New York, 1927; M. G. DAVIES, *The Enforcement of English apprenticeship. A study in apllied mercantilism: 1563–1642*, Cambridge, 1956. – Pentru Italia: E. LEVASSEUR; *Le Travail à Florence à la fin du Moyen Age*, Paris, 1910; G. MORELLI, *Le Corporazioni romane di arti e mestieri dal XIV al XIX secólo*, Romá, 1937; E. NASALLI ROCCA, *Statuti di corporazioni artigiane piacentine, secoli XV–XVIII*, Milano, 1955.

Industrie: G. UNWIN, *The Industrial organization in the XVIth and XVIIth centuries*, Londra, 1904; J. LEJEUNE, *La Formation du capitalisme dans la principauté de Liège au XVIe siècle*, Liege, 1939; R. FORBERGER, *Die Manufaktur in Sachsen vom Ende del XVI. bis zum Anfang des XIX. Jahrhunderts*, Berlin, 1958; P. ROMEVA FERRER, *Historia de la industria catalana*, 2 vol., Barcelona, 1952.

IX. „NEGUSTORI" ŞI MĂRFURI

„Negustori."
Două lucrări cu caracter general de format modest dar de bună calitate:" J. LE GOFF, *Marchands et banquiers du Moyen Age*, Paris, 1956; P. JEANNIN *Les marchands au XVIe siècle*, Paris, 1957.

„Negustori" italieni. Grupuri de negustori: Y. RENOUARD, *Les Hommes d'affaires italiens au Moyen Age*, Paris, 1950; A. SAPORI, *Le Marchand italien au Moyen Age*, Paris, 1952; A. A. RUDDOCK, *Italian merchants and shipping in Southhampton (1270–1600)*, Southhampton, 1951; J. F. BERGIER, „Marchands italiens a Genève au début du XVIe siècle (1480–1540)", în *Studi in onore di A. Sapori*, 1957; C. VERLINDEN. „la Colonie italienne de Lisbonne et l'économie portugaise", ibid; R. GASCON, „les Italiens dans la renaissance économique lyonnaise au XVIe siècle" în Revue d'études italiennes, V, 1958, şi „Quelques aspects du rôle des Italiens dans la crise des foires de Lyon du dernier tiers du XVIe siècle", în Cahiers d'histoire, V, 1960. – Familii de negustori, individualităţi: J. DENUCE, l'Inventaire des Affaitadi, banquiers à Anvers, Anvers, 1934; R. DOUCET, la Banque Capponi à Lyon en 1556, Lyon, 1939; F. C. LANE, Andrea Barbarigo, merchant of Venice, Baltimore, 1944; A. SAPORI, La Compagnia dei Frescobaldi in Inghilterra, Florenţa, 1947; R. DE ROOVER, The Rise and decline of the Medici bank (1394–1494), Cambridge (Massachusetts), 1963.

„Neguțători" neitalieni (sau italieni și neitalieni studiați împreună): A. SCHULTE, *Geschichte der grossen Ravensburger Handelsgesellschaft (1380–1530)*, 3 vol., Stuttgart-Berlin, 1923; J. A. GORIS, *Les Colonies marchandes meridionales à Anvers de 1488 à 1567*, Louvain, 1925; R. DE ROOVER, *Gresham on foreign exchange: an essay on early English mercantilism*, Harvard, 1949; G. F. von PÖLNITZ, *Jakob Fugger, Kaiser, Kirche und Kapital in der oberdeutschen Renaissance*, Tübingen, 1949; R. EHRENBERG, *Le Siècle de Fugger*, Paris, 1955 (traducere franceză prescurtată a lucrării apărute în 1896; S. L. THRUPP, *The Merchant class of medieval London, 1300-1500*, Chicago, 1950; L. SCHICK, *Un grand homme d'affaire au début du XVIe siècle, Jakob Fugger*, Paris, 1957; H. LAPEYRE, *Une famille de marchands: les Ruiz*, Paris, 1955; F. MELIS, *Aspetti della vita economica medievale (Studi nell'Archivio Datini di Prato)*, t. I, Sienna, 1962 (afacerile lui Fco Datini), P. DOLLINGER, *La Hanse, XIIe–XVIIe siècle*, Paris, 1964.

Schimburi. Tehnica de afaceri.
J. G. VAN DILLEN și colaboratorii, *History of principal public banks*, Haga, 1934; P. USHER, *The Early history of deposit banking in Mediterranean Europe*, Cambridge, 1943; C. M. CIPOLLA, *I Movimenti dei cambi in Italia dal secolo XIII al XV*, Pavia, 1948; R. DE ROOVER, *Money, banking and credit in medieval Bruges*, Cambridge (Massachusetts), 1948; F. MELIS, *Storia della regionaria*, Bologna, 1950; R. DE ROOVER, „Anvers comme marché monetaire au XVIe siècle", în *Revue belge de philologie et d'histoire*, 1953, pp. 1003–1047, și *L'Évolution de la lettre de change (XIVe–XVIIIe siècles)*, Paris, 1952; G. MANDICH, Le *„Pacte di ricorsa" et le marché italien des changes au XVIe siècle*, Paris, 1953; H. LAPEYRE, Simon Ruiz et les „asientos" de Philippe II, Paris, 1953; F. MELIS, *Note di storia della banca pisana nel Trecento*, Pisa, 1955; J. G. DA SILVA, *Stratégie des affaires à Lisbonne entre 1595 și 1607*, Paris, 1956, și *Marchandises et finances. Lettres de Lisbonne, 1563-1578*, 2 vol., Paris, 1959; D. GIOFFRE; *Gênes et les foires de change, de Lyon à Besançon*, Paris, 1960; V. VAZQUEZ DE PRADA, *Lettres marchands d'Anvers*, 3 vol., Paris, 1960. – Rente: B. SCHNAPFER, *Histoire d'un instrument de crédit: les rentes au XVIe siècle*, Paris, 1958; A. CASTILLO, „Dette flottante et dette consolidée en Espagne de 1557 a 1600", în *Annales, E. S. C.*, 1963, pp. 745–759. – Asigurări: C. VERLINDEN, „Les Assurances maritimes des marchands espagnols aux Pays-Bas au XVIe siècle" în *Bijdragen Geschiede-*

nis Nederland, II, 1948; G. STEFANI, *L'Assi curazione à Venezia dalle origini alla fine della Serenissima*, 2 vol., Bologna, 1956; a. TENENTI, *Naufrages, corsaires et assurances maritimes à Venise, 1592–1609*, Paris, 1959. – Tîrguri: *Recueils de la Société Jean-Bodin*, t. V: *La Foire*, Bruxelles, 1953; G. MIRA, *Le Piere Lombarde nei secoli XIV–XVI*, Como, 1955; E. COORNAERT, „Caractères et mouvements des foires internationales au Moyen Age et au XVIe siècle", în *Studi in onore di A. Sapori*, 1957.

Schimburi comerciale.

1. Comerţ în Mediterana: F. C. LANE, „Fleets and fairs: the functions of the Venetian Muda", în *Studi in onore di A. Sapore*, 1957; P. MASSON, *Les Compagnies du corail...*, Paris, 1928. Între Italia şi Portugalia: D. GIOFFRE, „Documente sulle relazione fra Genova ed il Portogallo dal 1493 al 1539", în *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 1961; C. VERLINDEN, „Relations commerciales entre Gênes et le Portugal à l'epoque des grandes decouvertes", *ibid.*, 1961. – Între Italia şi Anglia: W. BRULEZ, „Les Routes comerciales d'Angleterre en Italie au XVIe siècle", în *Studi in onore di A. Fanfani*, vol. IV, 1963, pp. 123–184. – Între Italia şi Ţările de Jos: R. DOEHAERD şi C. KERREMANS, *Les Relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont de 1400 à 1410*, Bruxelles-Roma, 1953; W. BRULEZ „La Navigation flamande ... la Méditerranée à la fin du XVIe siècle", în *Revue belge de philologie et d'histoire*, XXXVI, 1958, şi „L'Exportation des Pays-Bas vers l'Italie par voie de terre au milieu du XVIe siècle", în *Annales E. S. C.*, 1959, pp. 461-491.

2. Comerţ francez: E. LAVASSEUR, *Histoire du comerce de la France*, t. I şi II, Paris, 1911; P. BOISSONNADE, „Le Mouvement commercial entre la France et les iles Britanniques au XVIe siècle", în *Revue historique*, mai-septembrie 1920; P. JEANNIN, „L'Économie francaise au milieu du XVIe siècle et le marché russe", în *Annales, E. S. C.*, 1954, pp. 23–43; E. COORNAERT, „Les Echanges de la France avec l'Allemagne et les pays du Nord au XVIe siècle", în *Revue d'histoire économique et sociale*, XXXV, – 1957.

3. Comerţ englez: T. S. WILLIAM, *Studies in Elizabethan foreign trade*, Manchester, 1959; E. M. CARUS-WILSON şi O. COLEMAN, *England's export trade*, 1275-1547, Oxford, 1963.

4. Comerţul Ţărilor de Jos: P. JEANNIN, „Anvers et la Baltique au XVIe", în *Revue du Nord*, XXXVII, 1955.

5. Comerţul german şi comerţul nordic: W. LANGENBECK, *Geschichte des deutschen Handels seit dem Ausgang des Mittelalters*, Leipzig, 1918; N. ELLINGERBANG, *Tables de la navigation et du transport des marchandises passant par le Sund, 1497–1660*, Copenhaga, 1906–1922; W. CSAPLINSKI, „Le problème baltique au XVIe et XVIIe siècle", în *Xe Congrès international des sciences historiques. Rapports*, vol. IV, Roma, 1955; H. KELLENBENZ, „Die Westeuropaïsche Konkurenz in der Nordmeerfahrt bis ins XVIII. Jahrhundert", în *Vierteljahrschrift für Sozial – und Wirschaftsgeschichte*, 1960; S. HOSZOWSKI, „The Polish Baltic trade in the XVth–XVIIth centuries", în *Poland at XIth International Congres of historical sciences in Stockholm*, 1960.
6. Comerţul cu ţările exotice: J. DENUCE, *L'Afrique au XVIe siècle et le commerce anversois*, Bruxelles, 1937; F. MELIS, „Il Commercio transatlantico di una compagnia fiorentina stabilita a Seviglia a pochi anni delle imprese di Cortese e Pizzaro", în *Congreso Histórico Corona Aragón*, 1954, vol. III; H. KELLENBENZ, „Der Brasilien Handel der Hamburger-Portugiesen zu Ende des XVI. und in der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts", în *Aufsätze zur portugiese Kulturgeschichte*, 1960; V. M. GODINHO, *L'Économie de l'Empire portugais*... şi lucrările deja menţionate ale lui P. CHAUNU şi F. MAURO.
7. Rute pe uscat şi pe apă: P. SARDELLA, *Nouvelles et spéculations à Venise au XVIe siècle*, Paris, 1947; H. CAVAILLES, *La Route française, son histoire, sa fonction. Étude de géographie humaine*, Paris, 1946; E. VAILLE, *Histoire générale des postes françaises*, t. I şi II, Paris, 1949; *Les Routes de France depuis les origines jusqu'à nos jours* (lucrare colectivă), Paris, 1958; V. TUCCI, „Sur la pratique venitienne de la navigation au XVIe siècle. Quelques remarques", în *Annales E. S. C.*, 1958, pp. 72–86; A. TENENTI şi C. VIVANTI, „Le film d'un grand système de navigation: les galères venitiennes, XIVe–XVIe siècle", în *Annales, E. S. C.*, 1961, pp. 83-86.

X: ISTORIE SOCIALĂ. DEMOGRAFIE

Istoria socială.
Lucrări generale: W. SOMBART, *Der Bourgeois: zur Geistesgeschichte des modernen Wirtschaftsmenschen*, München, 1913 (există în trad. franc., Paris, 1926); G. RENARD şi G. WEULERSSE, *Life and work in modern Europe (XVth–XVIIIth centuries)*, Londra–New York, 1926; F. BORKE-

NAU, *Des Übergang vom Feudalen zum bürgerlichen Weltbild: Studien zur Geschichte der Philosophie der Manufakturperiode*, Paris, 1934; J. HECKSCHER, „Education of the aristocracy in the Renaissance", în *Journal of modern history*, XXII, 1950. Multe indicații cu caracter social în marea lucrare a lui F. BRAUDEL, *La Méditerranée...*

Între studiile cu caracter social desfășurate într-un cadru național ori provincial, se vor reține cu deosebire:

Pentru Franța: B. GROETHUYSEN, *Origines de l'esprit bourgeois en France*, Paris, 1927; H. HAUSER, *Travailleurs et marchands de l'ancienne France*, Paris, 1929; P. RAVEAU, *Essai sur la situation économique et l'état social en Poitou au XVIe siècle*, Paris, 1931; R. BOUTRUCHE, *La Crise d'une société: seigneurs et paysans du Bordelais pendant la guerre de Cent Ans*, Paris, 1947; L. M. MICHON, „À propos des grèves d'imprimeurs de Paris et de Lyon au XVIe siècle", în *Mem. Fed. Soc. Ist.*, Paris, 1952–1953, t. II; G. DUBY și R. MANDROU, *Histoire de la civilization française*, 2 vol., Paris, 1958; C. ABOUCAYA, Le *Testament lyonnais de la fin du XVe au milieu du XVIIIe*, Paris, 1961; B. GUENÉE, *Tribunaux et gens de justice dans le bailliage de Senlis à la fin du Moyen Age (vers 1380.– vers 1550)*, Paris, 1963; D. BITTON, *The French nobility in crisis, 1560–1640*, Stanford Univ. Press, 1969. O carte remarcabilă la întîlnirea dintre studiile economice și cele sociale: L. STOUFF, *Ravitaillement et alimentation en Provence au XIVe – XVe siècle*, Paris-Haga, 1970.

Pentru Anglia: o colecție importantă de documente: H. DUFF TRAILL și J. S. MANN, *Social England: a record of the progress of the people in religion, laws, learning, arts, industry, commerce, science, litterature and manners, from the earliest times to the present day*, 6 vol., Londra–New-York, 1901–1904. Două lucrări clasice: R. H. TAWNEY, „The rise of the gentry, 1558–1640", în *Economic history review*, XI, 1941, și G. M. TREVELYAN, *Histroire sociale de l'Angleterre*, Paris, 1949. La care se adaugă: H. R. TREVOR ROPER, *The Gentry, 1540–1640*, Londra, 1953; A. SIMPSON, *The Wealth of the gentry, 1540–1660*, Londra, 1961; W. K. JORDAN, *The Charities of rural England, 1480-1660: the aspirations and the achievements of the rural society*, Londra, 1961; L. STONE, *The Crisis of the aristocracy, 1558–1641*, Oxford, 1965 (capital); L. STONE și A. EVERITT, „Social mobility in England, 1500–1700", în *Past and present*, nr. 33, aprilie 1966.

În privința Germaniei, ar fi util să se consulte R. HITCHKOCK, *The Background ot fhe Knights' Revolt*, Berkeley, 1958. După F. ENGELS, care a scris o carte despre La Guerre des paysans (trad. franc. BRACKE, Paris, 1952), istoricii marxiști nu au contenit în aprofundarea marii crize sociale germane din 1524–1525, mai cu seamă R. PASCAL, *Social basis of the German Reformation: Martin Luther and his times*, Londra, 1933, și M. SMIRIN, *Die Volksreformation von Thomas Müntzer und der grosse Bauernkrieg* (trad. din rusă), a 2-a ed., Berlin, 1956 (opera marxistă de bază despre Războiul Țărănesc). Afară de istoriografia marxistă, semnalăm: A. M. LOHMAN, *Zur geistigen Entwicklung Thomas Müntzers*, Leipzig, 1931; W. ZIMMERMANN, *Geschichte des grossen Bauernkriegs*, 2 vol., Naunhof, 1939; în franceză, despre Thomas Müntzer, J. LEFEBVRE, *Thomas Müntzer. Écrits théologiques et politiques*, Lyon, 1982.

Italia: multe indicații cu caracter social în grandioasa lucrare a lui J. BURCKHARDT, *Die Kultur der Renaissance*... A se vedea și C. E. TRINKAUS, *Adversity's noblemen*, New York-Londra, 1940; F. F. CRANE, *Italian social customs in the XVIth century*, New York, 1942; A. von MARTIN, *Sociology of the Renaissance*, Oxford, 1944; H. RABON, *The Crisis of the early Italian Renaissance*, a 2-a ed., Princeton, 1966, și „The Social background of political liberty in the early Italian Renaissance“, în *Comparative studies in society and history*, II, iunie, 1960; L. MARTINES, The *Social world of the Florentine humanists*, 1390–1460, Princeton, 1963.

Spania: în afara marii *Historia económica y social de Espana*... de J. VICENS VIVES, și de cartea lui P. VILAR, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, deja citate, R. DEL ARCO Y GARAY, *La Sociedad espanola en las obras dramáticas de Lope de Vega*, Madrid, 1942; J. ARAGONESES, *Los Movimientos y luchas sociales en la baja Edad Media*, Madrid, 1948; P. VILAR, „Le Temps du Quichote“ în *Europe*, 1956, nr. 121–122; A. CASTILLO, „Population et richesse en Castille durant la seconde moitié du XVIe siècle“, în *Annales, E. S. C.*, 1956, pp. 745–759. Despre moriscii din Spania și despre expulzarea lor, să se consulte lucrarea lui H. LAPEYRE, *Géographie de L'Espagne morisque*, Paris, 1959.

Despre evreii din epoca Renașterii, lucrarea de bază este aceea a lui C. ROTH, *The Jews in the Renaissance*, Philadelphie, 1959, de completat cu L. POLIAKOV, 1961, *Histoire*

de l'antisémitisme, 4 vol., Paris. O bibliografie detaliată despre israeliţii din Italia în epoca Renaşterii, în L. POLIAKOV, *Les Banchieri juifs et le Santi-Siège du XIIIe au XVIIe siècle*, Paris, 1965.

Demografie.
Baza tuturor calculelor demografice rămîne fragilă dacă în discuţie se află Renaşterea sau chiar secolul al XVII-lea. Lucrările cu caracter general sînt cele ale lui: J. BELOCH, „Die bevölkerung Europas zur Zeit der Renaissance", în *Zeitschrift fuer Sozialwissenschaft*, III, 1900; C. CIPOLLA, J. DHONDT, M. M. POSTAN, PH. WOLFF, „Démographie, Moyen Age", în *IXe Congrès inernational des sciences historiques*, Paris, 1950; R. MOLS, *Introduction a la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, 3 vol., Louvain, 1954–1956; E. V. BUCHOLZ, E. KIRSTEN et W. KOELLMAN, *Raum und Bevölkerung in der Weltgeschichte*, 2 vol., Wurzbourg, 1956; M. REINHARD şi A. ARMENGAUD, *Histoire générale de la population mondiale*, Paris, 196[illegible] O anchetă europeană a fost publicată sub titlul *Villages desertés*, Paris, 1965. Cu privire la metoda de folosit în scăderile demografice, lucrarea lui M. FLEURY şi L. HENRY, *Des registres paroissiaux a l'histoire de la population...*, Paris, 1965, care o completează pe cea a lui P. GOUBERT, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 a 1730*, Paris, 1960. Să se mai vadă *Actes de la Colloque international de démographie historique de Liège, 18-20 avril 1963*, P. MARSIN şi E. MELIN éditeurs, Liege–Paris, 1965, şi *Population in history. Essays in historical demography*, D. V. GLASS şi D. E. C. EVERSLEY ed., Londra, 1966.

Despre populaţia Franţei, E. BARATIER, *La Démographie provençale du XIIIe au XVIe siècle. Avec chiffres de comparaison pour le XVIIIe siècle*, Paris, 1961; R. COLLIER, „La Population bas-alpine du XIIIe au XVIe siècle", în *Annales de haute-Provence*, 1962; E. LE ROY LADURIE, *Les Paysans de Languedoc*, deja citat. A. CROIX, *Nantes et le pays nantais au XVIe siècle*, Paris, 1974.

Pentru populaţia din Anglia: E. E. RICH, „The Population of Elizabethan England", în *Economic history review*, seria a 2-a, II, nr. 3, 1950; L. OWEN, „The population of Wales in the XVIth and XVIIth centuries", în *Transactions of the Cymenrodorion Society*, 1959; D. E. C. EVERSLEY, P. LASLETT şi E. A. WRIGLEY, *An introduction to English histo-*

rical demography from the XVIth to the XIXth century, Londra, 1966.

Pentru populaţia din Ţările de Jos (şi din Provinciile-Unite pe cale de a se constitui): H. VAN DER LINDEN, „Le Dépeuplement de la ville de Louvain au XVIe siècle", în *Mélanges Paul Fredericq*, Bruxelles, 1904; M. ARNOULD, *Ath et Avesnes en 1594. État démographique de deux villes hennuyères*, Bruxelles, 1943; R. BOUMANS, „Le Dépeuplement d'Anvers dans le dernier quart du XVIe siècle", în *Revue du Nord*, 1947; J. A. FABER, H. R. ROESSINGH, B. H. SLICHER VAN BATH, A. M. VAN DER WOUDE şi H. J. VAN XANTEN, „Population changes and economic developments in the Netherlands. A historical survey", în *A. A. G. Bijdragen*, XII, 1965.

Pentru Germania, opera fundamentală, deja citată, a lui W. ABEL, *Die Wüstungen*... O monografie cu titlu de exemplu: W. KRONSHAGE, *Die Bevölkerung Göttingens*..., Göttingen, 1960.

Pentru Elveţia: L. HENRY, *Anciennes familles genevoises, étude démographique, XVIe–XXe siècle*, Paris, 1956.

Lucrarea fundamentală despre populaţia Italiei rămîne cea a lui J. BELOCH, *Bevölkerungsgeschichte Italiens*, apărută în 1937–1939 (t. I şi II) şi reeditată în 1961 (3 vol.) la Berlin. Informaţii demografice vor fi de găsit şi în G. PRATO, *Censimenti da popolazione nei secoli XVI, XVII, XVIII*, Roma, 1908, şi în F. BRAUDEL, *La Méditerranée*..., deja citată. Cu privire la populaţia din diverse oraşe italiene în G. CONIGLIO, *Il Regno di Napoli*..., deja citată, şi *Il Viceregno di Napoli nel secolo XVII*, Roma, 1953; J. DELUMEAU, *Vie économique et sociale de Rome*..., deja citată; G. ALEATI, *La Popolazione di Pavia durante il dominio spagnuolo*, Milano, 1957; A. BELLETINI, *La popolazione di Bologna dal secolo XV all'unificazione italiana*, Bologna, 1961; E. CARPENTIER, *Une ville devant la peste: Orvieto et la peste noire de 1348*, Paris, 1962.

Pentru populaţia spaniolă, J. RUIZ ALMANSA, *La Población de Galicia (1508–1945)*, Madrid, 1948; J. IGLESIAS, „Distribucio comarcal de la poblacio catalane a la preimera meitat del siglo XVI", în *Inst. Esst. Catalans*, Barcelona, 1957; J. NADAL şi E. GIRALT, *La Population catalane de 1553 à 1717. L'Immigration francaise et les autres facteurs de son*

développement, Paris, 1960; H. SANCHO DE SOPRANIS, „Estructura y perfil demográfico de Cadiz en el siglo XVI“, în *Estudios de histórica social de España*, vol. II; în fine, articolul, deja menționat, al lui A. CASTILLO, „Population et richesse en Castille...“

XI. STUDIUL MENTALITĂȚILOR. VIAȚA COTIDIANĂ

Pe plan general: J. HUIZINGA, *Le Déclin du Moyen Age*, trad. de 1932, Paris, cu mai multe reeditări după aceea; L. Febvre, *Le Problème de l'incroyance au XVIe siècle: la religion de Rabelais*, Paris, 1947; A. DUPRONT, *Le Mythe de croisade, étude de sociologie religieuse*, Paris, 1956 (exempl. dactil., Sorbona și, de același autor, un articol care tratează un program de cercetări: „Problèmes et méthodes d'une histoire de la psychologie collective“, în *Annales, E. S. C.*, 1961, nr. I; L. FEBVRE și H. J. MARTIN, *L'Apparition du livre*, Paris, 1959; J. BOUSQUET, *La Peinture maniériste*, Neuchatel, 1964.

Studii specializate:
Pe țări. – Franța: A. LEFRANC, *La Vie quotidienne au temps de la Renaissance*, Paris, 1956; J. BABELON, *La Civilisation française de la Renaissance*, Paris, 1961; R. MANDROU, *Introduction à la France moderne. Essai de psychologie collective*, Paris, 1961; A. DENIEUL-CORNIER. *La France de la Renaissance*, Paris, 1962. – Anglia: C. HOLF, *English homelife: 1500 to 1800*, Londra, 1947; L. LEMONIER, *La Vie quotidienne en Angleterre sous Elisabeth*, Paris, 1950; M. S. C. BYRNE, *Elizabeth life in town and country*, New York, 1961; P. VOISIN, *Les Truands et les gueux de Londres et de Paris au XVIe siècle et au début du XVIIe siècle*, Rennes, 1961. – Germania: lucrarea de căpătîi, a lui J. JANSSEN, *l'Allemagne et la Réforme*, 9 vol., Paris, 1887–1914. – Țările de Jos: afară de cartea lui J. HUIZINGA, cu referire specială la Țările de Jos, J. LEJEUNE, *Liège et son pays. Naissance d'une patrie*, Liege, 1948. – Italia: A. GRAF, *Attraverso il Cinquecento*, Torino, 1888; P. MONNIER, *Le Quattrocento*, 2 vol., Paris, 1901; *La vita italiana nel Rinascimento* (lucrare colectivă), Milano, 1931; F. F. CRANE, *Italian social customs in the XVIth century*, New York, 1941. – Spania: *Charles Quint et son temps* (lucrare colectivă), Paris, 1959. – Portugalia: A. J. SARAIVA, *Historia da cultura am Portugal*, Lisabona, 1952.

Pe teme de cercetare. – Femeia: A. RICHTER, *Deutsche Frauen, Kulturgeschichtliche Lebensbilder*, Leipzig, 1905; E. RODOCANACHI, *La Femme italienne à l'epoque de la Renaissance*, Paris, 1907; K. BUCHER, *Die Frauenfrage im Mittelalter*, Tuebingen, 1910; K. A. WIETH-KNUDSEN, *Frauenfrage und Feminismus. Vom Altertum bis zur Gegenwart*, Stuttgart, 1926; G. E. DILLER, *La Roche des Dames*, Paris, 1936: E. V. TELLE, *L'œuvre de Marguerite d'Angoulême, reine de Navarre, et la Querelle des femmes*, Toulouse, 1937; *Erasme de Rotterdam et la septième sacrament*, Genève, 1954; L. FEBVRE, *Autour de „l'Heptameron": amour sacre, amour profane*, Paris, 1944; W. BOMLI, *La Femme dans l'Espagne du siècle d'or*, Haga, 1950; C. CAMOEN; *The Elizabethan woman*, Londra, 1952; G. E. şi K. R. FUSSEL, *The English country-woman*, Londra, 1953; R. KELSO, *Doctrine for the lady of the Renaissance*, Urbana, 1956; V. L. SAULNIER, *Le Dessein de Rabelais*, Paris, 1957 (care cuprindé un studiu despre „Querelle des femmes"); M. BATAILLON, *La Celestine selon F. de Rojas*, Paris, 1961; *Recueils de la Société Jean-Bodin pour l'histoire comparative des institutions*, t. XI: *La Femme*, IIe partie, Bruxelles, 1962; J. BAILBE, „La Thème de la vieille femme dans la poesie satirique du XVIe siècle et du début du XVIIe siècle", *Biblioteque d'humanisme et Renaissance*, XXVI, 1964; I. LOESCH, So war es Sitte in der Renaissance, Hanau, 1965; *Histoire mondiale de la femme* (lucrare colectivă) realizată sub direcţia lui P. GRIMAL), t. II, Paris, 1966.

Copilul şi viaţa de familie: V. LUGLI, *I Trattatisti della famiglia nel Quattrocento*, Bologna, 1909; N. TAMASSIA, *La Famiglia italiana nei secoli XV e XVI*, Milano, 1910; O. L. POWELL, *English domestic relations, 1487–1653*, New York, 1917; W. H. WOODWARD, *La Pedagogia del Rinascimento, 1400–1600*, Florenţa, 1923: P. PETOT, *La Famille en France sous l'ancien Régime*, Paris, 1955; E. GARIN, *Il Pensiero pedagogico dell umanesimo*, Florenţa, 1958; Ph. ARIÈS, *L'Enfant et la vie familiale dans l'Ancient Régime*, Paris, 1960 (lucrare foarte deosebită). J. L. FLANDRIN, *L'Eglise et le contrôle des naissances*, Paris, 1970 (excelentă).

Viaţa la curte şi sărbătorile, cultura elitei şi cultura populară: lucrările lui E. RODOCANACHI şi altele, din care se pot obţine informaţii folositoare: *Histoire de Rome. Une cour princière pendant la Renaissance. Sixte IV, Innocent VIII, Alexandre VI*, Paris, 1925; *Le Pontificat de Leon X*, Paris, 1931; *Les Pontificats d'Adrien VI et de Clément VII*, Paris,

1933; L. H. MURRAY, *The Ideal of the court lady, 1561–1625*, Chicago, 1938; O. CARTELLIERI, *La Cour des ducs de Bourgogne*, Paris, 1946; *Les Fêtes de la Renaissance* (colloques du C.N.R.S.), studii prezentate de J. JACQUOT, 2 vol., Paris, 1956–1960; D. M. BERGERON, *English civic Pageantry, 1558–1642*, Londra, 1971; R. MUCHEMBLED, *Culture populaire et culture des élites*, Paris, 1978; N. Z. DAVIS, *Les Cultures du peuple*, Paris, 1979.

Moartea, vrăjitoria, demonismul, nebunia, frica: J. HANSEN, *Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hezenwahns und Hexenverfolgung im Mittelalter*, Bonn, 1901; H. Ch. LEA, *A History of the Inquisition of Spain*, 4 vol., New York, 1907; J. SCHACHER, *Das Hexenwesen im Kanton Luzern, 1400–1675*, Fribourg, 1947; E. BROUETTE, „La Civilisation chrétienne du XVIe siècle devant le problème satanique" în *Études carmélitaines*, 1948: Satan: E. DELCAMBRE, *Le Concept de la sorcellerie dans le duché de Lorraine aux XVIe et XVIIe siècles*, 3 vol., Nancy, 1948; A. TENENTI, *La Vie et la Mort du XVe siècle*, Paris, 1952; *Sens de la mort et amour de la vie*, Paris, 1983; Ph. ARIÈS *L'Homme devant la mort*, Paris, 1977; P. CHAUNU, *La mort à Paris*, 1978; M. VOLVELLE, *La Mort et l'Occident de 1300 à nos jours*, Paris, 1983; J. BALTRUSAITIS, *Le Moyen Age fantastique*, Paris, 1955; F. BAVOUX, *Hantise et diableries dans la terre abbatiale de Luxeuil*, Monaco, 1956; E. CASTELLI, *Le Démoniaque dans l'art*, Paris, 1959; M. FOUCAULT, *Histoire de la folie a l'age classique*, Paris, 1961 (începutul cărţii tratează despre Renaştere). O serie de cărţi fundamentale apărute recent: N. COHN, *Les Fanatiques de l'Apocalypse*, Paris, 1962; *Europe's Inner Demons, St Albans*, 1976, trad. fr. C. GINSBURG, *Les Batailles nocturnes*, Lagrasse, 1980, *Le Fromage et les vers*, Paris, 1980; R. MANDROU, *Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle*, Paris, 1968; M. BAKHTIN, *Le Monde de Rabelais*, Paris, 1970; A. MACFARLANDE, *Witchcraft in Tudor and Stuart England*, Londra, 1971; K. THOMAS, *Religion and the decline of magic*, Londra, 1971; J. C. BAROJA, *Les Sorcières et leur monde*, Paris, 1972. J. CEARD, *La Nature et les prodiges. L'Insolite en France au XVIe siècle*, Geneva, 1977. J. DELUMEAU, *La Peur en Occident*, Paris, 1978 şi *Le Péché et la peur*, 1983.

Aptitudinea pentru afaceri şi dezvoltarea simţului de calcul: H. HAUSER, *La Modernité du XVIe siècle*, Paris, 1930; R. de ROOVER, „Aux origines d'une technique intelectuelle: la formation et l'expansion de la comptabilité a partie double",

în *Annales d'histoire économique et social*, IX, 1937, pp. 171–193 și 270–296; J. B. DE CAVALHO, „Sur l'introduction et la diffusion des chiffres arabes au Portugal" în *Bulletin des études portugaises*, XX, 1958; F. BRAUDEL și J. SILVA, „Réalites économiques et prise de conscience: quelques témoignages sur le XVIe siècle", în *Annales, E. S. C.*, 1959, pp. 723–737; N. DAVIS, „XVIth century French arithmetics on the business life", în *Journal of history of ideas*, XXI, pp. 18–48; B. NICOLINI, *Lettere di negozi del pieno Cinquecento*, Bologna, 1965; Ch. BEC, *Les Marchands ecrivains. Affaires et humanisme à Florence, 1375–1434*, Paris–Haga, 1967.

În problema cametei, mai multe lucrări, de R. de ROOVER, *L'Évolution de la lettre de change...* și de R. MANDICH, le „Pacte de ricorsa"..., G. LE BRAS, „la Doctrine ecclésiastique de l'usure a l'époque classique", articolul „Usure" în *Dictionnaire de théologie catholique*; B. NELSON, The Scholasic analysis of usury, Cambridge (Massachusetts), 1957.

XII. UMANISMUL

Aspecte filosofice.

Se va putea consulta marea *Histoire de la philosophie* de E. BRÉHIER, 9 vol., reedit. Paris, 1950-1955. Mai succint, mai clar în F. COPLESTON, *Histoire de la philosophie*, t. III: La Renaissance, Tournai–Paris, 1958. Alături de P. IMBART DE LA TOUR, *Les Origines de la Réforme*, 4 vol., Paris, 1905–1935, operă parțial reeditată în 1944 și 1948; E. CASSIRER, P. O. KRISTELLER, și J. H. RANDALL, *The Renaissance philosophy of man*, Chicago, 1948 (cu traduceri de pasaje importante din gînditori ai Renașterii); A. RENAUDET, *Humanisme et Renaissance*, Paris, 1958; P. O. KRISTELLER, *Renaissance thought: the classic, scholastic, and humanist strains*, New York, 1961; J. H. RANDALL, *The Career of philosophy from the Middle Ages to the Enlightenment*, New York, 1962; *Individu et société*, colloque C. N. R. S. din 1965; *Late italian Renaissance*, lucrare colectivă aflată sub conducerea lui E. COCHRANE, Londra, 1970.

Cu privire la umanismul dintr-o țară sau alta, să se consulte mai cu seamă: A. RENAUDET, *Préréforme et humanisme à Paris pendant les premières guerres d'Italie* (teză celebră), reedit. în 1953; J. JANSSEN deja menționat, *L'Allemagne et la Réforme*; lucrările lui C. SAITTA, *Il Pensiero italiano*

nell'umanesimo e nel Rinascimento, 3 vol., Bologna, 1949–1951, şi a lui E. GARIN, mai ales *Il Rinascimento italiano*, Milano, 1941; *Medioevo e Rinascimento*, Bari, 1954, şi La *Cultura filosofica del Rinascimento italiano*, Florenţa, 1961; P. O. KRISTELLER, *Eight philosophers of the italian Renaissance*, Stanford (Calif.), 1964; J. S. SEIGEL, *Rhetoric and philosophy in Renaissance humanism*, Princeton, 1968; Th. K. RABB şi J. E. SEIGEL, *Action and conviction in early modern Europe*, Princeton, 1969; P. BURKE, *The Renaissance sense of the past*, Londra, 1970. Despre curentul neopitagoreic şi neoplatonician, cartea lui E. CASSIRER, *Individuum und Kosmos*, Leipzig, 1927. Despre Cusanus, a se vedea introducerea lui M. DE GANDILLAC la *Œuvres choisies de Nicolas de Cues*, Paris, 1954; P. E. SIGMUND, *Nicholas of Cusa and Medieval political thought*, Cambridge (Massachusetts), 1963, şi G. BUFO, *Nicolas de Cues ou la Métaphysique de la finitude*, Paris, 1964. – Despre Marsilio Ficino şi neoplatonismul florentin: în afară de lucrările lui A. CHASTEL, A. J. FESTUGIÈRE, *La Philosophie de l'amour de Marsile Ficin et son influence sur la littérature française au XVIe siècle*, Paris, 1941; P. O. KRISTELLER, *The Philosophy of Marsilio Ficino*, New York, 1953; R. MARCEL, *Marsile Ficin, 1433–1499*, Paris, 1958. – Despre Pico De La Mirandola, mai cu seamă *L'Opera e il pensiero di G. Pico della Mirandola nella storia dell'umanesimo*, 2 vol., Florenţa, 1965. – Despre curentul „padovan" şi aristotelic, a se vedea: R. CHARBONELL, *La Pensée italienne au XVIe siècle et le courant libertin*, Paris, 1917; R. BUSSON, *Les Sources et le développement du rationalisme dans la littérature française de la Renaissance*, Paris, 1922, reed. 1957; B. NARDI, *Saggi sull'aristotelismo padovano dal secolo XIV al XVI*, Florenţa, 1958; de acelaşi autor, *Studi su Pietró Pomponazzi*, Florenţa, 1965. – Despre Giordano Bruno: G. GENTILE, *Giordano Bruno e il pensiero del Rinascimento*, Florenţa, 1920; introducerea plasată de P. H. MICHEL înaintea traducerii sale din Fureurs héroïques, Paris, 1954; şi F. A. YATES, *Giordano Bruno and the hermetic tradition*, Chicago, 1964. În colecţia *Storia del pensiero filosofico e scientifice*, excelentul t. II al lui L. GEYMONAT, *Il Cinquecento e il Seicento*, Milano, 1970. *Platon et Aristote à la Renaissance*, Paris, 1976 (colocviu ţinut la Tours).

Cîteva studii despre principalii umanişti (afară de Macchiavelli; despre el vezi rubrica IV). Erasmus: mica dar excelenta lucrare a lui J. C. MARGOLINI a fost citată deja. A. RENAUDET s-a oprit îndelung asupra lui Erasmus: *Érasme*,

sa vie e son œuvre jusqu'an 1517, Paris, 1913; *Érasme, sa pensee religieuse et son action d'après sa correspondance, 1518–1521*, Paris, 1926; *Études erasmiennes*, Paris, 1939. Un spaţiu larg este acordat lui Erasmus în lucrarea deosebită a lui L. FEBVRE. *Le Problème de l'Incroyance au XVIe siècle...* Drept specialişti în corespondenţa lui Erasmus se vor reţine: P. S. ALLEN, *The Age of Erasm*, Oxford, 1914; din marele istoric olandez J. HUIZINGA, un *Erasme* tradus acum în franţuzeşte, Paris, 1955. Citate foarte bine alese în J. B. PINEAU, *Érasme, sa pensée religieuse*, Paris, 1923. Tema căsătoriei în opera lui Erasmus a fost studiată de E. V. TELLE, *Érasme de Rotterdam et le septième sacrement*, Paris, 1954, W. H. WOODWARD, *Desiderius Erasmus concerning the tim and method of education*, New York, 1964; J. C. MARGOLIN, *Recherches érasmiennes*, Geneva, 1969; Ch. BENE, *Érasme et saint Augustin*, Geneva, 1969; R. H. BAINTON, *Erasmus of Christendom*, New York, 1969; L. E. HALKIN, *Érasme et l'humanisme chrétien*, Paris, 1969; P. MESNARD, *Érasme ou le christianisme critique*, Paris, 1969; J. M. BURANDA, *Érasme de Rotterdam: liberté et unité dans l'Eglise*, Sherbrook, 1971. Despre răspîndirea gîndirii erasmiene, lucrarea clasică a lui M. BATAILLON, *Érasme et l'Espagne*, Paris, 1936. – Cu privire la raporturile lui Guillaume Budé şi ale lui Calvin cu umanismul, a fost redactată o operă capitală, aceea a lui J. BOHATEC, *Budé und Calvin. Studien zur Gedankenwelt des französischen Frühhumanismus*, Graz, 1950. – Despre Jean Bodin, alături de teza importantă a lui P. MESNARD, *L'Essor de la pshilosophie politique...*, să se consulte R. CHAUVIRE, *Jean Bodin, auteur de la „la République"*, Paris, 1914. – Pe urmele lui J. BURCKHARDT, a fost mult studiat păgînismul din Renaştere, în legătură şi cu o resuscitare în favoarea astrologiei. Cf. E. PANOFSKY, *Studies in iconology. Humanistic themes in the art of the Renaissance*, Oxford, 1939, trad. franc. 1967; J. SEZNEC, *La Survivance des dieux antiques, essai sur la rôle de la tradition mythologique dans l'humanisme et dans l'ărt de la Renaissance*, Londra, 1939; P. P. WALKER, *Spiritual and demoniac magic from Ficino to Campanella*, Londra, 1958; R. KLIBANSKY, E. PANOFSKY şi F. SAXL, *Saturn and melancholy. Studies in the history of natural philosophy, religion and art*, Londra, 1964; E. WIND, *Pagan mysteries in the Renaissance*, Londra, 1958.

Literatura şi învăţămîntul.

Întoarcerea la literaturile vechi a fost înlesnită de tipar. Cu acest subiect, o carte de un mare interes: L. FEBVRE şi H.

J. MARTIN, *L'Apparition du livre*, Paris, 1958 şi H. J. MARTIN, R. CHARTIER (sub cond. lui), *Histoire de l'édition française*, t. I, Paris, 1983. – În legătură cu universităţile, se dispune de J. BONNEROT, *L'Ancienne université de Paris*, Paris, 1928, de cartea comodă, însă rapidă, a lui S. d'IRSAY, *Histoire des universités françaises et étrangères*, 2 vol., Paris, 1933-1935, de excelenta carte de mici dimensiuni a lui J. LE GOFF, *Les Intellectuels au Moyen Âge*, Paris, 1957, şi de intervenţia bine pusă la punct (cu abundentă bibliografie) a lui S. STELLING-MICHAUD, „L'Histoire des universités au Moyen Age et à la Renaissance au cours des vingt-cinq dernières années, în *le XIe Congrès international de sciences historiques, Rapports*, vol. I, pp. 97–143, Stockholm, 1960. Lucrarea lui F. DE DAINVILLE, La *Naissance de l'humanisme*, Paris, 1940, tratează cu precădere noile metode de învăţămînt ale iezuiţilor în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea.

XIII. ARTIŞTI ŞI OPERE DE ARTĂ

Lucrări de factură generală.

Cartea lui E. MUENTZ, *L'Histoire de l'art pendant la Renaissance*, a fost deja citată. Cea mai importantă reuşită în continuare din domeniul istoriei generale a artei rămîne A. MICHEL, *Histoire de l'art depuis les premiers temps chrétiens jusqu'à nos jours*, Paris, 1905 şi următ., aici mai ales t. III, IV şi V. De dimensiuni mai reduse dar permiţînd o bună apropiere de chestiuni sînt sintezele lui L. RÉAU, *Histoire universelle des arts*, Paris, 1936–1940, mai cu seamă aici t. II, şi mult mai recenta L. HAUTECŒUR, *Histoire de l'art*, t. II: *De la Réalité à la beauté*, Paris, 1959. Trebuie să fie evident menţionate colecţiile „Skira", cu deosebire volumele lui G. C. ARGAN, *Le XVe siècle*, Geneva–Paris, 1955, şi L. VENTURI *Le XVIe siècle*, Geneva–Paris, 1956. Deosebit de bogate sînt cercetările lui P. şi G. FRANCASTEL în materie de sociologie a artei: *Histoire de la peinture*, 2 vol., Paris, 1955; *Peinture et société. Naissance et destruction d'un espace plastique. De la Renaissance au cubisme*, Lyon, 1951, reed. 1965, şi *La Réalité figurative. Éléments structurels de la sociologie de l'art*, Paris, 1965. În plus, P. FRANCASTEL a coordonat colecţia care cuprinde *Les Peintres célèbres, les Architectes célèbres, les Sculpteurs célèbres*, Paris, 1953 şi următ. Cu privire la arta grădinilor să se consulte: M. L. GOTHEIN, *Geschichte der Garden Kunst*, Jena, 1914, trad. engl.; M. CHARAGEAT, *L'Art des jardins*, Paris, 1962. Importante: A. CHASTEL, *Le Mythe de la Renaissance*,

1420–1520, Geneva, 1969, și *La Crise de la Renaissance*, Geneva, 1968.

Italia.

Deține evident întîietatea în producția artistică a Renașterii. Principala lucrare relativ la arta italiană este cea a lui A. Venturi, *Storia dell'arte italiana*, 23 vol., Milano, 1901-1941. La fel de important: M. DVORAK, *Geschichte des italienischen Kunst im Zeitalter der Renaissance*, I: *XIV–XV*; II: *XVI*, München, 1927–1929. Multe lucrări de înaltă clasă în franceză, mai cu seamă cele ale lui J. ALAZARD, *L'Art italien au XVe siècle*, Paris, 1951, *L'Art italien au XVIe siècle*, Paris, 1955, și cele ale lui A. CHASTEL *L'Art italien*, 2 vol., Paris 1956, *Les Arts de l'Italie*, 2 vol., Paris, 1963. Acest autor și-a consacrat tezele de doctorat studierii raporturilor dintre artă și umanismul platonician. Este vorba de *Marsile Ficin et l'art*, Paris, 1954, și *Art et humanisme à Florence au temps de Laurent le Magnifique*, Paris, 1971. Din 1945, A. Chastel oferă în mod regulat revistei *Bibliothèque d'humanisme et Renaissance* referate și cronici cu privire la arta italiană a secolelor al XV-lea și al XVI-lea.

Pentru arhitectura italiană, alături de vechea lucrare, dar mereu utilă a lui M. REYMOND, *Bramante et l'Architecture italienne au XVIe siècle*, Paris, 1913, trei lucrări mai recente: G. GIOVANNONI, *Saggi sull'architettura del Rinascimento*, Milano, 1931; R. WITTKOWER, *Architectural principles in the age of humanism*, a 2-a ed., Londra, 1952; G. CHIERICI, *Il Palazzo italiano del secolo XI al secolo XIX*, 3 vol., Milano, 1952, și următ.

Asupra picturii, cartea fundamentală rămîne aceea a lui B. BERENSON, *Italian painters of the Renaissance*, 4 vol., Londra–New-York, 1894–1907, trad. franc. 1935. Studii recente au reînnoit cunoașterea și interpretarea picturii italiene: L. VENTURI și R. SKIRA VENTURI, *La Peinture italienne: les créateurs de la Renaissance*, Geneva, 1950 și *La Peinture italienne: la Renaissance*, Geneva, 1951; G. FRANCASTEL, *Du byzantin à la Renaissance*, Paris, 1955, *Le Style de Florence*, Paris, 1958, *L'Art de Venise*, Paris, 1963; A. CHASTEL, *Le grand atelier d'Italie, 1460–1500*, Paris, 1965, și *La Renaissance meridionale, 1460–1500*, Paris, 1965.

Istoriografia contemporană acordă un loc din ce în ce mai consistent manierismului care va fi studiat mai cu seamă prin G. BRIGANTI, *Il manierismo italiano*, Dresda, 1931, trad. franc. 1962; W. FRIEDLANDER, *Mannerism and antimannerism in Italian painting, two essays*, New York, 1957; și

mai ales J. BOUSQUET, *La Peinture maniériste*, Neuchâtel, 1962, deja citată.
Sculptura italiană ar putea fi abordată pornind de la M. REYMOND, *La Sculpture florentine*, 4 vol., Florenţa, 1897–1900, dacă în discuţie se află arta toscană, fie pornită de la studiul mai general şi mai recent al lui J. POPE HENNESSY, *An introduction to Italian sculpture*, 3 vol., Londra, 1955–1963.
Bune monografii există şi despre principalii artişti italieni. Iată cîteva: H. W. JANSON, *Donatello*, Princeton, 1952; E. TIETZE CONRAT, *Mantegna*, Londra, 1955; H. HORNE, *Sandro Botticelli*, Londra, 1908, şi R. SCHNEIDER, *Botticelli*, Paris, 1911; O. SIREN, *Leonardo da Vinci*, Stockholm, 1911, trad. franc. 1928; L. GOLDSCHEIDER, *Léonard de Vinci*, Paris, 1948 (cu privire la Leonardo ar fi bine să se consulte *Bibliotèque d'humanisme et Renaissance*, în special articolele lui A. CHASTEL, XVI, 1954, şi XXII, 1960); H. FOCILLON, *Raphaël*, Paris, 1926; C. GAMBA, *Raphaël*, Paris, 1933, C. DE TOLNAY, *Michelangelo*, 5 vol., Princeton, 1953 şi urm., L. HOURTICQ, *La Jeunesse du Titien*, Paris, 1919, W. SUIDA, *Titien*, trad. franc., Paris, 1935; P. FRANCASTEL, „De Giorgione à Titien, l'artiste, le public et la commercialisation de l'œuvre d'art", în *Annales, F. S. C.*, 1960 şi urm.; C. YRIARTE, *Paul Veronese*, Paris, 1888; A. BELL, *Paolo Véronèse*, Londra, 1905; F. FOSCA, *Le Tintoret*, Paris, 1929; R. PANE, *Andrea Palladio*, Torino, 1961.
Franţa.
Cea mai bună carte generală despre producţia artistică franceză din epoca Renaşterii este neîndoielnic cea a lui A. BLUNT, *Art and architecture in France*, 1500–1700, a 2-a ed., Hammondsworth (Middlesex), 1957. Tradiţiile gotice s-au prelungit de-a lungul întregului secol al XVI-lea, de unde şi interesul pentru cartea lui E. MALE, *L'Art religieuse de la fin du Moyen Age en France*, a 4-a ed., Paris, 1931. – Să se adauge pentru arhitectură: F. GEBELIN, *Les Châteaux de la Loire*, Paris, 1927, şi *Les Châteaux de la Renaissance*, Paris, 1927; P. LAVEDAN, *L'Architecture française*, Paris, 1944; L. HAUTECŒURE, *L'Histoire de l'architecture classique*, I: *La Formation de l'idéal classique*, 1: *La Première Renaissance, 1495–1540*, ed. nouă, Paris, 1963; 2: *La Renaissance, Henri IV et Louis XIII*, 2 vol., 1943; A. BLUNT, *Philibert de l'Orme*, trad. franc., Paris, 1963. Cartea lui F. HERBERT, *Fontainebleau*, Paris, 1937, este excelentă. Lucarea lui J. A. DU CERCEAU, *Les Plus excellents bastiments de France*, Paris, 1576–1579, există în facsimil. Despre Du Cerceau lucrarea lui H. von GEYMULLER, *Des Cerceau, leur vie, leur œuvre*, Paris, 1910, rămîne importantă. – Pentru

abordarea pictorilor francezi ai secolului al XVI-lea, există L. DIMIÈR, *Histoire de la peinture française des origines au retour de Simon Vouet, 1300–1627*, Paris, 1925, B. DORIVAL, *La Peinture française*, Paris, 1942, și M. BEX, *Histoire de la peinture française*, 2 vol., Paris-Bruxelles, 1955. Și încă: S. BÉGUIN, *L'École de Fontainebleau*, Paris, 1960. – Despre sculptură și sculptori: M. AUBERT, *La Sculpture francaise du Moyen Age et de la Renaissance*, Paris-Bruxelles, 1926; D. JALABERT, *La Sculpture française*, Paris, 1931, lucrare excelentă și sistematică; L. BENOIST, *La Sculpture française*, Paris, 1945; P. DENIS, *Ligier Richier*, Paris, 1911; J. BABELON, *Germain Pilon*, Paris, 1927; P. Du COLOMBIER, *Jean Goujon*, Paris, 1949; P. PRADEL, *Michel Colombe: le dernier imagier gothique*, Paris, 1953.

Activitatea artistică dinafara Italiei și a Franței. Cea din Țările de Jos a fost în mod deosebit importantă, mai cu seamă în sectorul picturii. A se raporta la P. TISNÉ, *La Peinture aux anciens Pays Bas*, Paris, 1957, și la J. LASSAIGNE et R. L. DELEVOY, *La Peinture flamande*, Geneva, 1958. Pictura olandeză a început să se manifeste înainte de independență, de unde apare necesitatea de a-i consulta pe R. GENAILLE, *La Peinture hollandaise*, Paris, 1956, și J. LEYMARIE, *La Peinture hollandaise*, Geneva, 1956. – Despre Bruegel, o serie de studii cu ținută: R. GENAILLE, *Bruegel l'Ancien*, Paris, 1953; C. DE TOLNAY, *Bruegel*, Bruxelles, 1955; L. VAN PUYVELDE, *La Peinture flamande au siècle de Bosch et Breughel*, Bruxelles, Paris, 1962. Un colocviu al C. N. R. S. a avut ca temă la Renaissance dans les provinces du Nord (Picardie, Artois, Flandres, Brabant, Hainaut), studii reunite și prezentate de F. LESCURE, Paris, 1956.

Pentru Germania, G. GLÜCK, *Die Kunst der Renaissance in Deutschland*, Berlin, 1928, și W. PINDER, *Die Deutsche Kunst in der Dürer Zeit*, Leipzig, 1940, plus monografiile; A. MARGUILLIER, *Albert Dürer, biographie critique*, Paris, 1902; M. BRION, *Dürer, l'homme et son œuvre*, Paris, 1960; principala lucrare despre Dürer este aceea a lui E. PANOFSKY, *Albrecht Dürer*, reed. Princeton, 1955. P. GAUTHIER, *Holbein, biographie critique*, Paris, 1907.

Arta engleză ar putea fi abordată prin intermediul a două lucrări, vechi deja, dar solide: GOTCH, *Architectura of the Renaissance in England*, 1560–1635, 2 vol., Londra, 1894, și C. H. C. BARKER și W. C. CONSTABLE, *English painters of the XVIth and XVIIth centuries*, Paris, 1930.

E. BERTAUX, care a redactat în *Histoire de l'art*, de A. MICHEL capitolul cu privire la arta spaniolă renascentistă, a făcut asupra acestei chestiuni cercetări personale. Acestora li se vor putea adăuga: A. HAUPT, *Geschichte der Renaissance in Spanien und Portugal*, 1927; C. MAUCLAIR, Le Greco, Paris, 1931; E. DABIT, *Les Maîtres de la peinture espagnole*, Paris, 1937; J. LASSAIGNE, *La Peinture espagnole, des fresques romanes au Greco*, Geneva, 1952, și de același autor, *La Peinture espagnole de Velasquez à Picasso*, Geneva, 1952.

Arta portugheză este una din creațiile cele mai originale din Renaștere, judecînd după bogăția elementelor ei exotice. Asupra acestui punct, există o carte bună a lui R. DOS SANOS, *L'Art portugais*, Paris, 1938, care se poate completa cu articolul lui J. BARREIRA, „L'Art manuélin, ses éléments, son évolution", în *Gazette des beaux-arts*, II, 1934.

Muzica.
Numeroase istorii ale muzicii s-au adăugat lucrării clasice al lui J. COMBARIEU, *Histoire de la musique*, 3 vol., Paris, 1918–1919, reedit. cu colaborarea lui R. DUMESNIL, 5 vol., 1953–1960. Să cităm enciclopedia germană, *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, ed. F. BLUME, 13 vol., Kassel, 1949...; M. BUKOTZER, *Studies in Medieval and Renaissance Music*, New York, 1950; G. REESE, *Music in the Renaissance*, New York, 1954; P. COLLAER și A. VAN DER LINDEN, *Atlas historique de la musique*, Paris, 1960; F. MICHEL, *Encyclopédie de la musique*, 3 vol., Paris, 1958–1961; R. BERNARD, *Histoire de la musique*, 2 vol., apărute, Paris, 1962; R. GOLDRON, *Histoire de la musique*, aici vol. III și IV, Lausanne, 1966. Întrunirile internaționale organizate de C. N. R. S. au abordat în special: *Musique et poésie au XVIe siècle*, studii prezentate de J. JACQUOT, Paris, 1954; *La Musique instrumentale de la Renaissance*, de J. JAQUOT, paris, 1955; *L'Art du ballet à la cour de France 1581–1643*, de M. MAC GOWAN, Paris, 1963.

XIV. PREREFORMA. REFORMELE PROTESTANTĂ ȘI CATOLICĂ

Istoria Bisericii.
În franceză: *L'Histoire générale de l'Église*, de A. FLICHE și V. MARTIN, continuată de J. E. DUROSELLE și E. JARRY, t. XIV pînă la XVIII inclusiv (contribuția lui E. DELARUELLE la t. XIV (1964) este cu totul remarcabilă). Cu referire

specială la protestantism: E. G. LÉONARD, *Histoire générale du protestantisme*, t. I: *La Réformation*, Paris, 1961; J. DELUMEAU, *Naissance et afirmation de la Reforme*, Paris, ed. a 4-a, 1983, şi *Le Catholicisme entre Luther et Voltaire*, Paris, a 2-a ed. 1979.

În engleză: P. SCHAFF, History of the christian Church, 7 vol., New York, 1916–1923; P. HUGUES, History of the Church, 3 vol., Londra, 1956; TH. N. TENTLER, Sin and Confession on the Eve of the Reformation, Princeton Univ. Press, 1977.

În germană: L. von PASTOR, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*, 16 vol., Friburg am Brisgau, 1886–1933 (traducerea franceză este adesea mediocră; preferabilă ediţia italiană de P. CENCI şi A. MERCATI, 16 vol., Roma, reed. din 1942 şi urm.); G. KRÜGER, *Handbuch der Kirchengeschichte für Studierende*, a 2-a ed., 4 vol., Tübingen, 1923–1931, mai ales t. III: H. HERMELINCK şi W. MAURER, *Reformation und Gegenreformation*.

În italiană: E. BONAIUTI, *Storia del cristianesimo*, a 2-a ed., 3 vol., Milano, 1943–1944; L. TODESCO, *Corso di storia della Chiesa*, a 4-a ed., 5 vol., Torino–Roma, 1944–1948.

Prereforma şi epoca Reformei.
Studii cu obiect general cu excluderea biografiilor. Multe lucrări au fost deja menţionate. Să mai adăugăm E. TROELTSCH, *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, Tübingen, 1912; A. HYMA, *The Christian Renaissance. A history of the „Devotio moderna"* New York, 1924, şi *Renaissance to Reformation. A critical review of the spiritual influence on medieval Europe*, Grand Rapids, 1951; J. MACKINNON, *The origins of the Reformation*, Londra, Toronto, 1939; G. RITTER, *Die Weltwirkung der Reformation*, Leipzig, 1941, a 2-a ed., München, 1959, şi *Die Neugestaltung Europas im XVI. Jahrhundert*, Berlin, 1950; H. JEDIN, *Katholische Reformation oder Gegenreformation?*, Lucerna, 1946, şi *Geschichte des Konzils von Trient*, 2 vol., Freiburg am Brisgau, 1949–1957, trad. engl. it. şi franc.; R. H. BAINTON, *The Age of the Reformation*, Boston, 1956; H. J. GRIMM, *The Reformation era, 1500–1650*, New York, 1954; L. FEBVRE, *Au cœur religieux, du XVIe siècle*, Paris, 1957; H. BORNKAMM, *Das Jahrhundert der Reformation. Gestalten und Kräfte*, Göttingen, 1961; Colocviu de istorie

religioasă, Lyon, octombrie 1963. Fr. PAPP, *L'Église et la vie religieuse en Occident à la fin du Moyen Age*, Paris, 1971.

Franța: P. IMBART DE LA TOUR, *Les Origines de la Réforme*, citat mai sus; H. HAUSER, *Études sur la Réforme française*, Paris, 1909, și *La Naissance du protestantisme*, Paris, 1940; L. ROMIER, *Les Origines politiques des guerres de Religion*, 2 vol., Paris, 1913–1914; *Le Royaume de Catherine de Médicis: la France à la veille des guerres de Religion*, 2 vol., Paris, 1922, și *Catholiques et huguenots à la cour de Charles IX*, Paris, 1924; J. VIENOT, *Histoire de la Réforme francaise des origines a l'édit de Nantes*, Paris, 1926; E. G. LÉONARD, *Le Protestant français*, ed. a 2-a, Paris, 1955; P. F. GEISENDORF, *Liste des habitants de Genève (1549–1560)*, Geneve, 1957 și urm.; S. MOURS, *Le Protestantisme en France au XVIe siècle*, Paris, 1959; A. LATREILLE, E. DELARUELLE și J. R. PALANQUE, *Histoire du catholicisme en France*, t. II, Paris, 1960; G. LIVET, *Les Guerres de Religion*, Paris, 1962.

Insulele Britanice: F. GASQUET, *The Era or Reformation*, Londra, 1900, trad. franc., Louvain, 1914; J. GAIRDNER, *The English Church in the XVIth century from the accession of Henri VIII to the death of Mary*, Londra, 1904; C. CONSTANT, *La Réforme en Angleterre: le schisme anglican, Henri VIII (1509–1547)*, Paris, 1930; P. JANELLE, *Obedience in Church and State*, Cambridge, 1930, și *L'Angleterre à la veille du schisme*, Paris, 1935; W.K. JORDAN, *The Development of religion's toleration in England*, 4 vol., Londra, 1932–1940; H. MAYNARD SMITH, *Prereformation in England*, Londra, 1938; F. G. RUPP, *Studies in the making of the English protestant tradition*, Cambridge, 1947; A. H. THOMPSON, *The English clergy and their organization in the later Middles Ages*, Oxford, 1947; J. H. S. BURLEIGH, *A Church history of Scotland*, Londra, 1960; G. DONALDSON, *The Scottish Reformation*, Cambridge, 1960; Ph. HUGUES, *The Reformation in England*, Londra, 1963; A. C. DICKENS, *The English Reformation*, Londra, 1967.

Țările de Jos și Provinciile Unite: L. VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse... gouverneur général des Pays-Bas*, mai cu seamă t. V, Bruxelles, 1937; H. VAN DER ZEE, *Vaderlandsche Kerkegeschiedenis*, t. III: *Van de hervorming tot heden*, Kampen, 1940; J. LINDERBOOM, *De Confessioneele ontwikkeling der Reformatie in der Nederlanden*, Haga, 1946; R. COLLINET, La Réformation en Belgique au XVIe siècle,

Verviers, 1947; R. C. SHORT, *Stories of the Reformation in the Netherlands*, Washington, 1948; E. DE MOREAU, *Historie de l'Eglise en Belgique*, t. IV şi V, Louvain-Bruxelles, 1949–1952; L. E. HALKIN, „Les martyrologes et la critique. Contribution à l'étude du martyrologe protestant des Pays-Bas", în *Mélanges Meyoffer*, Lausanne, 1952, şi *La Réforme en Belgique sous Charles Quint*, Paris, 1957; S. AXTERS, *Geschiedenis van de Vroomheid in de Nederlanden*, t. II şi III, Anvers, 1952–1953; J. TOUSSAERT, *Le Sentiment religieux en Flandre à la fin du Moyen Age*, Paris, 1963 (capital).

Germania: în afara operelor deja citate ale lui J. JANSSEN şi *L. von PASTOR: L. RANKE: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Refomation*, 6 vol., un clasic al secolului al XIX-lea reeditat la Viena în 1934; A. HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands*, ed. a 2-a, 5 vol., Leipzig, 1898–1920; J. MACKINNON, *Luther and the Reformation*, 4 vol., Londra–New York, 1925–1930; K. BRANDI, *Die Deutsche Reformation*, Leipzig, f. d. şi *Gegenreformation und Religionskriege*, Leipzig, 1930; P. JOACHIMSEN şi colaboratorii, *Das Zeitalter der religiösen Umwalzung, 1500–1600*, Berlin, 1930, şi *Die Reformation als Epoche der deutschen Geschichte*, München, 1951; J. LORTZ, *Die Reformation in Deutschland*, a 3-a ed., Freiburg am Brisgau, 1949, trad. franc., *La Réforme de Luther*, 2 vol., Paris, 1970.

Elveţia: A. ROGET, *Histoire de Genève depuis la Réforme jusqu'à l'escalade de 1602*, 3 vol., Geneva, 1883; E. BLOESCH, *Geschichte der Schweizerisch-reformierten Kirchen*, 2 vol., Berna, 1898–1899; H. VUILLEUMIER, *Histoire de l'Église réformée du canton de Vaud sous le régime bernois*, 4 vol., Lausanne, 1927; W. HADORN, *Die Reformation in der deutschen Schweiz*, Berna, 1928; L. von MURALT, *Reformation und Gegenreformation*, car. III din t. I al *Geschichte des Schweiz*, Zürich, 1932.

Italia: G. BUSCHBELLE, *Reformation und Inquisition in Italien um die Mitte des XVI, Jahrhunderts*, Paderborn, 1910; E. RODOCANACHI, *La Réforme en Italie*, 2 vol., Paris, 1921; F. C. CHURCH, *I Riformatori italiani* (trad.), Florenţa, 1935; F. CHABOD, *Per la storia religiosa dello stato di Milano durante il dominio di Carlo V*, Bologna, 1938; D. CANTIMORI, *Eretici italiani nel Cinquecento. Ricerce storiche*, Florenţa, 1939; P. TACCI-VENTURI, *Storia della Compagnia di Gesù in Italia*, 2 vol., Roma, 1950–1951; F. RUFFINI, *Studi sui riformatori italiani*, Torino, 1955; C. ALBERIGO, *I*

Vescovi italiani al concilio di Trento (1545–1547), Florenţa, 1959; C. GINSBURG, *Il Nicodemismo. Simulazione e dissimulazione religiosa nell'Europa del' 500*, Torino, 1970.

Spania: E. BOEHMER, *Spanish reformers of two centuries from 1520*, 2 vol., Strasbourg–Londra, 1874–1883; E. SCHAEFER, *Beiträge zur Geschichte das spanischen Protestantismus und der Inquisition im sechzehnten Jahrhundert*, 3 vol., Gütersloh, 1902; M. MENENDEZ Y PELAYO, *Historia de los heterodoxos españoles*, 2-a ed., Madrid, 1911–1932; M. BATAILLON, afară de Érasme et l'Espagne, „Alonso de Valdès, auteur du Diálogo de Mercurio y Carón", in *Homenaje a Menéndez Pidal*, Madrid, 1925; B. LLORCA, *Die Spanische Inquisition und die Alumbrados, 1509–1667*, Berlin–Bonn, 1934.

Despre Savonarola: R. RIDOLFI, *Savonarole*, trad., franc., Paris, 1957. – Despre Jimenez de Cisneros, K. J. HEFELE, *Der Kardinal Ximenes und die kirchliche Zustände Spaniens*, a 2-a ed., Tübingen, 1851; F. DE RETANA, Cisneros y su siglo, 2 vol., Madrid, 1929–1930. – Despre Victoria şi Las Casas: C. BARCIA TRELLES, *Francisco de Victoria et le droit moderne international*, Paris, 1928; M. BRION, *Bartholomé de Las Casas*, Paris, 1927; L. HANKE, *Bartolomé de Las Casas. An interpretation of his life and writings*, Haga, 1951. – Despre sfîntul Ignaţiu de Loyola: A. GUILLERMOU, *La Vie de saint Ignace de Loyola*, Paris, 1956; H. RAHNER, *Ignatius von Loyola, als Mensch und Theologe*, Friburg am Brisgau, 1964. – Despre sfîntul François Xavier: A. BROU, *Saint François Xavier*, Paris, 1922; A. BELLESSORT, *Saint François Xavier*, Paris, 1926. – Despre sfîntul Charles Borromée: C. SYLVAIN, *Histoire de saint Charles Borromée, cardinal et archevêque de Milan*, 3 vol., Bruges, 1884. – Despre sfîntul Philippe Neri: L. PONNELLE şi L. BORDET, *Saint Philippe Neri et la société romaine de son temps*, Paris, 1928. – Despre sfînta Tereza de Jesús: M. LEPÉE, *Sainte Thérèse d'Avila. Le réalisme chrétien chez sainte Thérèse: Banez et sainte Thérèse*, Paris, 1947; P. LAFUE, Sainte Thérèse de Avila et la vocation de l'Espagne, Paris, 1947. – Despre sfîntul François de Sales: E. M. LAJEUNIE, Saint François de Sales et l'esprit salesien, Paris, 1962.

„Eretici" şi Reformatori. – Despre Wyclif: H. B. WORKMAN, *John Wiclyf, a study of the English medieval Church*, 2 vol., Oxford, 1926; K. B. MACFARLANE, *John Wycliffe and the beginnings of English non-conformity*, Londra, 1952.

– Despre Jan Hus: P. de VOOGHT, *L'Hérésie de Jean Huss*, Louvain, 1960, şi de acelaşi autor, un volum anex de articole; Hussiana, Louvain, 1960. – Despre Luther: J. KÖSTLIN, *Martin Luther, Sein Leben und seine Schriften*, 2 vol., 1903; O. SCHEEL, *Martin Luther. Vom Katholizismus zur Reformation*, 2 vol., Tübingen, 1916–1917; R. H. BAINTON, *Here I stand. A life of Martin Luther*, New York, 1950; L. FEBVRE, *Un destin: Martin Luther*, Paris, 1928; G. RUPP, *Luther's progress to the diet of Worms, 1521*, Londra, 1951, şi *The Righteousness of God. Luther studies*, Londra, 1954; H. STROHL, *Luther jusqu'en 1520*, Paris, 1962; D. OLIVIER, *Le Procès Luther, 1517–1521*, Paris, 1971 (excelent); G. CASALIS, *Luther et l'Église confessante*, Paris, 1962; M. LIENHARD, *Martin Luther, un temps, une vie, un message*, Paris–Geneva, 1983; J. DELUMEAU, *Le cas Luther*, Paris, 1983. – Despre Calvin: E. DOUMERGUE, *Jean Calvin, les hommes et les choses de son temps*, 7 vol., Lausanne, 1899–1917, şi *Le Caractère de Calvin*, a 2-a ed., Neuilly, 1931; F. WENDEL, *Calvin, sources et évolution de la pensée religieuse*, Paris, 1950; A. M. SCHMIDT, *Jean Calvin et la tradition calvinienne*, Paris, 1957; J. BOISSET, *Calvin* (presentation des textes), Paris, 1964; pe de altă parte, o carte esenţială a lui A. BIELER, *La Pensée économique et sociale de Calvin*, Geneva, 1959. A se mai consulta cu privire la Calvin: A. GANOCZY, *Le Jeune Calvin*, Wiesbaden, 1968; *Cavin, théologien de l'Église et du ministère*, Paris, 1964; La *Bibliotheque de l'Académie de Calvin*, Paris, 1870; J. BOISSET, *Calvin et la souveraineté de Dieu*, Paris, 1965. – Despre Zwingli; O. FARNER, *Huldrych Zwingli*, 4 vol., Zürich, 1943–1960; J. COURVOISIER, *Zwingli*, Geneva, 1948; J. RILLIET, *Zwingli, le troisième homme de la Réforme*, Paris, 1959; J. V. POLLET, *Huldrych Zwingli et la Réforme en Suisse*, Paris, 1963. – Despre John Knox: M. BOWEN, *The Life of John Knox*, Londra, 1949; J. D. MACKIE, *John Knox*, Londra, 1951. – Despre Martin Bucer: H. STROHL, *Bucer, humaniste chrétien*, Strasbourg, 1939; F. WENDEL, *Martin Bucer, Esquisse de sa vie et de sa pensée*, Strasbourg, 1952. – Despre Henri Bullinger: A. BOUVIER, *Henri Bullinger, le successeur de Zwingli, d'après sa corespondance avec les humanistes de langue française*, Neuchâtel, 1940; H. FAST, *Bullinger und die Täufer*, Weierhof, 1959. – Despre Melanchthon: A. SPERL, *Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation*, München, 1959; R. STUPPERICH, *Melanchthon*, Berlin, 1960. – Despre Œcolampade: E. STAEHELIN, *Das Theologische Lebenswerk Johannes Œkolampads*,

Leipzig, 1939. – Despre Théodore de Bèze: P. GETSENDORF, *Théodore de Bèze*, Geneva, 1949.

Anabaptiştii, „libertini spirituali" şi protestanţi independenţi. Ansamblul mişcărilor şi doctrinelor protestante a fost studiat într-o carte magistrală: G. H. WILLIAMS, *The Radical Reformation*, Philadelphia, 1962, care completează lucrarea la fel de remarcabilă a lui P. J. LECLER, *Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme*, 2 vol., Paris, 1955; despre aceleaşi teme: H. KAMEN, *The Rise of toleration*, Londra, 1967.
În legătură cu probleme diverse şi cu personalităţi deosebite, să se cerceteze: F. BUISSON, *Sébastien Castellion, sa vie et son œuvre*, 2 vol., Paris, 1892; H. BORNKAMM, *Luther und Böhme*, Bonn, 1925; A. KOYRÉ, *La Philosophie de Jacob Böhme*, Paris, 1929; *Un mystique protestant, maître Valentin Weigel*, Paris, 1930; *Sébastien Franck*, Paris, 1932; *Mystiques, spiritualistes, alchimistes du XVIe siècle allemand*, Paris, 1955; S. KOT, „Le Mouvement antitrinitaire au XVIe et au XVIIe siécle", în *Bibliothèque d'humanisme et Renaissance*, 1937, şi *Socinianism in Poland*, Londra, 1957; R. H. BAINTON, B. BECKER, M. VALKHOFF, S. VAN DER WOUDE, *Castellioniana. Quatre études sur Séb. Castellion et l'idée de tolérance*, Leyda, 1951; R. H. BAINTON, *Hunted heretic. The life and death of M. Servetus, 1511–1553*, Boston, 1953, trad. franc. Geneva, 1953; *The travel of religios liberty*, Londra, 1954; P. PEACHY, *Die Soziale Herkunft der Schweizer Täufer in der Reformationszeit*, Weirhof, 1954; P. J. KLASSEN, *The Economics of anabaptism, 1525–1560*, Haga, 1964; J. A. TEDESCHI, *Italian Reformation studies in honor of Laelius Socinus*, Florenţa, 1965; *Croyants et sceptiques au XVIe siècle*, Strasbourg, 1981.

XV. ŞTIINŢA

Afară de operele fundamentale ale lui P. DUHEM şi ale lui L. THORNDIKE (rubrica I), cea mai bună tratare a acestui subiect este cea a lui R. TATON şi colaboratorii, *Histoire générale des sciences*, t. II, *La Science moderne*, Paris, 1958. Alături de: A. WOLF, *A history of science, technology and philosophy in the XVIth and XVIIth centuries*, Londra, 1950; *La Science au XVIe siècle* (lucrare colectivă), Paris, 1960; A. E. MAC KENZIE, *The Major achievements of science*, 2 vol., Cambridge, 1960; H. BROWN, „The Renaissance and historians of science", în *Studies in the Renaissance*, VII, 1960; *The School of Padua and the emergence of modern science*

(lucrare colectivă), Padova, 1961; A. J. PANNEKOEK, *A history of astronomy*, New York, 1961; W. P. WIGHTMAN, *Science and the Renaissance*, Aberdeen, 1962; Să reamintim lucrarea fundamentală a lui L. GEYMONAT, *Storia del pensiero filosofico e scientifico*, t. II, Milano, 1970. – Despre medicină, o lucrare clasică: A. CASTIGLIONI, *A history of medicine*, New York, 1941, de completat cu H. E. SIGERIST, *On the history of medicine*, New York, 1960; C. J. SINGER, *A short history of medicine*, a 2-a ed., Oxford, 1962; L. S. KING, *The Growth of medical thought*, Chicago, 1963. – Despre zoologie, o lucrare importantă: P. DELAUNAY, *La Zoologie au* XVIe *siècle*, Paris, 1962. – Operele complete ale chimistului și alchimistului Paracelsus: C. SUDHOF și W. MATTHIESSEN, *Theophrast von Hohenheim genannt Paracelsus. Sämmtliche Werke*, 14 vol., München, 1922–1931. – Despre legăturile științei cu alchimia, C. G. NAVERT, *Agrippa and the crisis of Renaissance thought*, Urbana (Ill.), 1965.

CUPRINS

Redactor: DOINA MARIAN
Tehnoredactor: KLARA GALIUC
Bun de tipar: iunie 1995
Apărut: 1995
Coli tipo: 15,833
Tehnoredactare computerizată:
ACADEMIA CAŢAVENCU

Tiparul executat sub comanda nr. 282/1995,
la Imprimeria de Vest R.A., Oradea,
str. Mareşal Ion Antonescu nr. 105.
ROMÂNIA

Biblioteca de artă

565

Arte. Civilizații. Mentalități

civilizația renașterii

Autorul s-a decis să păstreze, în lipsa a ceva mai bun, cuvântul Renaștere, consacrat de întrebuințare, dar trebuie să fie bine înțeles că acest termen nu mai este acceptabil în sensul său originar. El nu va putea semnifica, în cadrul unei istorii totale, decât promovarea Occidentului în epoca în care civilizația Europei a depășit, într-un mod decisiv, civilizațiile paralele. De ce și cum această ridicare a Occidentului a elaborat o civilizație care s-a impus lumii întregi? Aceasta este întrebarea la care încearcă să răspundă această carte.